

K. MARX - F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela

Peti tom

Urednik

Dr Vuko Pavićević

Institut
za izučavanje
radničkog pokreta

Prosveta
izdavačko preduzeće

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA
TOM 5

BEOGRAD 1968

PREDGOVOR

U ovaj, 5. tom *Dela* Marxa i Engelsa ulazi jedan deo radova koje su oni napisali i objavili od početka septembra 1844. do kraja aprila 1846. godine. To su sledeći radovi: *Sveta porodica*, *Socijalizam na kontinentu*, *Brzo napredovanje komunizma u Nemačkoj*, *Opis u novije vreme nastalih i još postojećih komunističkih naseobina*, *Dva govora u Elberfeldu*, *Nedavni pokolj u Lajpcigu*. — *Nemački radnički pokret*, *Viktorijina poseta...*, *Stanje Nemačke*, *Istorija engleskih zakona o žitu*, *Praznik nacija u Londonu*, *Jedan Fourier-ov fragment o trgovini*, *Peuchet o samoubistvu* i *Marxova Izjava* od 1. januara 1846. godine.

U označenom periodu Marx i Engels su napisali još i sledeće radove: *Položaj radničke klase u Engleskoj* (Engels), *Nemačka ideologija* (zajedničko delo) i *Teze o Feuerbachu* (Marx). Zbog obimnosti i značaja, ova dela se objavljuju u drugim tomovima ovoga izdanja — *Položaj radničke klase u Engleskoj* u 4. tomu, u kome se inače objavljuju samo Engelsovi radovi vezani za njegov prvi boravak u Engleskoj, a *Nemačka ideologija* i *Teze o Feuerbachu* u 6. tomu. Ni Engelsove napomene uz ispise iz nekih pročitanih dela, koje takođe potiču iz ovoga perioda, ne objavljuju se u 5, već u 4. tomu, jer su svojom sadržinom pretežno vezane za probleme socijalnog stanja u Engleskoj, kojim se Engels bavi u *Položaju radničke klase...*

Jedna od osobenosti ovoga toma jeste u tome što se u njemu objavljuju Engelsov prevod jednog Fourier-ovog fragmenta o trgovini i Marxov prevod Peuchet-ovog spisa o samoubistvu. Ovi prevodi ušli su u prvo izdanje *Dela* Marxa i Engelsa na ruskom i u *Celokupna dela* na nemačkom jeziku. Međutim, u drugo izdanje na ovim jezicima prevodi još nisu uvršćeni (verovatno će biti objavljeni u nekom zasebnom tomu), izuzev Engelsovog uvoda i pogovora za Fourier-ov fragment o trgovini. Redakcija izdanja *Dela* Marxa i Engelsa na srpsko-hrvatskom jeziku odlučila je da ove prevode uključi u izdanje, i to u tom u koji spadaju po vremenu svog objavljivanja, naime u 5. tom, zato što i oni doprinose razumevanju idejnog razvitka Marxa i Engelsa i zato što su u svoje vreme vršili određen uticaj na razvitak socijalističke misli u masama odnosno u radničkom pokretu. Najzad, može se reći da tekstovi prevoda koji se u ovaj tom uključuju sadrže trajne misaone, socijalno - moralne i književne vrednosti, te su zato i danas ne samo zanimljivi, već i poučni, pa, dakle, i vredni prevođenja.

Najznačajnije i najobimnije delo koje ulazi u ovaj tom jeste *Sveta porodica*.

Pre rada na ovom zajedničkom delu, Marx i Engels su u toku pet - šest godina prošli vrlo intenzivan i plodan razvoj, aktivno učestvu-

jući kako u naučnom, tako i u društveno - političkom životu Nemačke i Evrope pri kraju četvrte i početkom pete decenije prošlog veka. Taj razvoj podrobno je prikazan u predgovorima prethodnim tomovima ovog izdanja njihovih *Dela*. Ovde je potrebno samo ukazati na najbitnije rezultate i momente toga razvoja, kako bismo mogli odrediti šta u odnosu na njih znače radovi koji se objavljuju u ovom tomu.

Marx i Engels su na početku svog idejno - filozofskog razvoja bili pod uticajem Hegelova idealizma, a zatim kraće vreme bili bliski mladohegelovcima. Mladohegelovci su, nasuprot Hegelovom shvatanju odnosa pojedinca i društva, koje je umnogome bilo antiindividualističko i totalitarističko, uzdizali »samosveste«, što će reći individualnu, kritičku samosvest pojedinca kao glavnu snagu i polugu razvoja. U tom njihovom stavu i učenju izražavale su se antifeudalne i liberalne težnje naprednog nemačkog građanstva onog vremena. Takvom ideološkom orijentacijom umnogome se objašnjava i naglašeno interesovanje mladohegelovaca za antičku filozofiju posle Aristotela, to jest za učenja stoika, epikurovaca i skeptika, koja su, takođe, u svoje vreme i svakō na svoj način postavljala problem individue i isticala njenu ulogu. I sam Marx se bavio veoma temeljno ovim periodom antičke filozofije, naročito Epikurovom filozofijom, pa je svoju doktorsku disertaciju posvetio problemu razlike između Demokritovog i Epikurovog atomizma, tačnije rečeno — problemu razlike između Demokritove i Epikurove filozofije prirode. Da se on pri tom, doista temeljnom, proučavanju ovog pitanja nije interesovao jedino prirodno - filozofskim, već i antropološkim i ideološkim problemom, dokazuje već i to što on tretira atom kao oznaku pojedinačnosti i individualnosti uopšte, dakle i kao oznaku ljudske individualnosti, te naročitu pažnju posvećuje upravo onim momentima Epikurovog učenja o atomima (npr., deklinaciji atoma) u kojima se manifestuje mogućnost stava odbijanja, mogućnost slobode.

U disertaciji *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode*, na osnovu koje je, 1841. godine, u svojoj 23. godini života, dobio doktorat filozofije, Marx ipak stoji, u stvari, na idealističkom stanovištu. Ali i ovde se ispoljila dominantna odlika njegova genija, naime težnja za radikalnom izmenom sveta i društva. To se jasno vidi i iz ateizma i kritike religije koji disertaciju prožimaju. Ali kritika religije je četrdesetih godina prošloga veka u Nemačkoj bila ideološki oblik kritike samog društva, kome je religija služila kao ideološka osnova i opravdanje. Otuda je brzi Marxov prelaz sa kritike religije na kritiku postojećeg društva bio sasvim razumljiv. Tako, već 1842. godine Marx se aktivno angažuje u stvarnim, društveno - političkim pitanjima. U aktivnom dodiru sa stvarnošću, Marx dolazi do zaključka da idealizam ne može biti osnova ni za razumevanje društva i života ni za političku akciju. Zato on pristupa teoretskom obračunu sa Hegelovim idealizmom, naročito na terenu shvatanja društva i države, pa u svom delu *Kritika Hegelove filozofije prava* dolazi do zaključka da se, kako to u jednom kasnijem svom delu kaže, »ni pravni odnosi ni državni oblic

ne mogu razumeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog opšteg razvitka ljudskog duha, nego da im je koren, naprotiv, u materijalnim životnim odnosima¹ i da se »anatomija buržoaskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji«. U druga dva manja spisa — *Prilog jevrejskom pitanju* i *Prilog kritici Hegelove filozofije prava* Marx već jasno prelazi na materijalističke i komunističke pozicije.

Sličan razvoj prolazi i Engels, naročito u radu na spisima *Položaj radničke klase u Engleskoj* i *Nacrt za kritiku političke ekonomije*.

Zbog toga je Marxov i Engelsov raskid sa idealističkom »filozofijom samosvesti« mladohegelovaca bio neminovan. On je počeo već u jesen 1842. godine i došao do izraza naročito u Marxovom manjem delu *Prilog jevrejskom pitanju*. Ali predstavnici ove filozofije, među kojima je Bruno Bauer imao i značajnih zasluga na terenu kritike i istorije religije, ipak aktivno propagiraju svoje ideje naročito preko lista »Allgemeine Literatur-Zeitung«, napadaju Marxa i Engelsa, pa se Marx i Engels odlučuju početkom septembra 1844. godine da ih podvrgnu kritici u zajedničkom spisu koji su nazvali *Sveta porodica*. *Kritika kritičke kritike*. Ovo delo se, dakle, naslanja na ranije rezultate Marxova i Engelsova razvoja u pravcu komunizma i materijalizma. U njemu Marx i Engels te rezultate produbljuju, ali, kritikujući »filozofiju samosvesti« i sve njene značajnije spise, istovremeno opširnije razrađuju i neke probleme koje su ranije samo delimično razmatrali, na primer moralne i estetske probleme, te tako izgrađuju stavove koji su od značaja za marksističku etiku i estetiku. *Sveta porodica* je, dakle, iako po formi kritičko delo u kome se sreću mnoge pojedinosti koje danas više nemaju značaja, u suštini jedno sintetičko delo, jer su u njemu Marx i Engels izneli gledišta o svim pitanjima koja su bitna za njihov pogled na svet, društvo i moral. Ova poslednja činjenica se retko naglašavala u opštim prikazima značaja ovog dela.

Ali ako hoćemo da u prikazu sadržaja *Svete porodice* pođemo od onoga što je fundamentalno i za svaki pogled na svet i za odgovarajuću opštu metodu mišljenja, onda treba poći od onoga što je ovde Marx rekao o odnosu opšteg (pojmovnog, kategorijalnog) i pojedinačnog. A tu on, naročito i izričito u odeljku »Tajna spekulativne konstrukcije«, podvrgava duhovitoj, sarkastičnoj, ali istovremeno i dubokoj kritici hegelovski način shvatanja ovoga odnosa (iako, inače, svuda gde to treba, odaje priznanje Hegelu i ističe njegovu prednost u odnosu na njegove subjektivno - idealističke sledbenike). Hegel je, naime, ono što je pojmovno i opšte — supstancijalizirao, pretvorio u samostalan subjekat, tako da se onda kod njega, i u objektivnom idealizmu uopšte, realne pojedinačne stvari pojavljuju samo kao izraz i ovaploćenje te supstancijalizirane opštosti. Marx pokazuje da je, naprotiv, stvarni

¹ Карл Маркс - Фридрих Енгелс, *Изabrana дела у два тома*, »Култура«, Београд 1949, том I, стр. 337.

odnos obrnut, da su pojmovi i apstrakcije — pojmovi i apstrakcije o stvarima i iz stvari, a ne neki samostalni entiteti.

Ovaj idealistički način mišljenja, a naročito njegovu mladohegelovsku formu, Marx i Engels kritikuju ne samo tako što mu logikom i ironijom ruše osnovnu kategorijalnu i metodološku shemu, već i na taj način što razbijaju rezultate njegove primene u tumačenju mnogih pojedinačnih oblasti društvenog života i istorije, počev od tumačenja ekonomskih odnosa, problema svojine, shvatanja uloge ideja uopšte, do tumačenja uloge pojedinih društvenih ideja i normi, kao što su pravo i moral. U svim tim prilikama je kritički deo praćen pozitivnim, idealizam je suprotstavljan *istorijski materijalizam*. To bogatstvo kritike i pozitivnih ideja mi ovde ne možemo prikazati u potpunosti, već ga možemo samo ilustrovati na njegovim najbitnijim momentima.

Tako, na terenu filozofije istorije, ono supstancijaliziranje opšteg i pojmovnog izrazilo se kod idealista, prvo, u shvatanju istorije kao nekog apstraktnog entiteta (kod Hegela — »apsolutnog duha«), koji autonomno rukovodi akcijama ljudi; drugo (naročito kod istorijskih idealista, kakvi su u ovom pitanju bili Bruno Bauer i ostali »kritičari«), u shvatanju da samo »duh« ili ideje istaknutih pojedinaca igraju aktivnu, a masa samo pasivnu ulogu. Marx i Engels se, naprotiv, zalažu za demistifikovanje istorije i vraćanje čovekove uloge njemu samom, govoreći da istorija sama ne stvara ništa i ne vodi nikakve bitke, već da sve stvaraju i borbom postižu stvarni, živi ljudi, polazeći od svojih interesa. »Ideja« se uvek brukala ukoliko se razlikovala od »interesa«, piše Marx.¹ A što se tiče odnosa mase i istorijskih događaja, Marx materijalistički insistira na tome da su događaji uvek bili rezultat akcije nekih masa, tačnije rečeno — klasa, samo, pitanje je — *kojih* masa i čiji su interesi stvarno bili posredi u pojedinim događajima. No svaki od tih »masovnih«, a u stvari posebnih klasnih interesa, kad se prvi put pojavi na istorijskoj pozornici, prelazi u idejama svoje određene granice i prikazuje se kao *opšti*, kao *ljudski* interes. »Ova iluzija«, kaže Marx, »sačinjava ono što Fourier naziva *tomom* svake istorijske epohe«.²

Ali Marx u *Svetoj porodici* ističe, sledeći i razvijajući svoje teze iz radova koje je objavio 1844. godine, da ipak postoji jedan društveni red, jedna društvena klasa u kojoj poklapanje posebnog, klasnog i opšteljudskog interesa nije i neće ostati iluzija, klasa koja je pozvana da, oslobađajući sebe, oslobodi i celo društvo, čoveka. Ta klasa je proletarijat. Njemu pripada svetsko — istorijska uloga oslobođenja društva i čoveka, ali ne zato što bi proleter bili idealna bića, bogovi, kako kaže Marx, već upravo zato što su njihovi životni uslovi sasvim neidealni, zato što se u životnim uslovima modernog proletarijata najjače zgušnjavaju svi neljudski uslovi koje sobom nosi moderno klasno društvo, čija oba pola, i posednička klasa i proletarijat, predstavljaju isto ljudsko samoootuđenje, ma koliko se inače posednička klasa u njemu osećala

¹ Vidi u ovom tomu, str. 72 — ² Ibidem.

potvrđenom i imala privid ljudske egzistencije. Nužda, dakle, primorava proletarijat na akciju. Ali objektivni društveni položaj proletarijata i stanje modernog društva su takvi da proletarijat ne može sebe osloboditi stvaranjem neke nove forme klasnog društva, već ukidanjem klasnog društva uopšte. On, dakle, može sebe osloboditi samo ukidanjem sebe kao klase, a ovo može postići tek ukidanjem svoje vlastite suprotnosti koja ga održava kao proletarijat, tj. ukidanjem privatne svojine i buržoazije, odnosno ukidanjem klasnog društva kao jedinstva suprotnosti. »Kada proletarijat pobedi«, veli Marx, »onda on time nikako nije postao apsolutna strana društva, jer on pobeđuje samo time što ukida samog sebe i svoju suprotnost«.¹

Marx i Engels, dakle, nalaze u proletarijatu onu instancu, onu klasu u kojoj se partikularni klasni interes i materijalna, istorijska nužda vlastite realizacije susreću sa težnjom za progresivnom budućnošću svih ljudi. Realno stanje sadašnjosti i norma budućnosti udružuju se u jednom živom, konkretnom, istorijski određenom totalitetu. Socijalizam i komunizam ne moraju se, dakle, oslanjati niti treba da se oslanjaju na propovedanje »idealnih normi«, opštih ideala, već mogu i treba da budu klasni, proleterski, naučni, dakle da polaze od poznavanja životnih uslova i interesa proletarijata i stanja modernog društva uopšte. Takav komunizam je istovremeno i humanizam, teorija oslobođenja čoveka, jer će se s ukidanjem klasnog društva stvoriti primarni preduslov da na mesto klasne individue stupi čovek. Odnosno, komunistički humanizam može i treba da bude *realan*, da se osloni na realno dejstvjuće proleterske snage, i upravo su tako Marx i Engels označili svoj humanizam u predgovoru *Svetoj porodici*. U ovom delu se obuhvatno i temeljno prevladava utopijski i apstraktni socijalizam, zastupa jedinstvo komunizma, humanizma i proletarijata, jedinstvo humanističkih ideala i stvarnosti na bazi realnog položaja radničke klase, koja mora biti protiv svake eksploatacije, i zastupa ideja o svet-skoistorijskoj i opšteljudskoj misiji proletarijata.

Treba, međutim, dodati da je u ovom delu problem humanizma zahvaćen ne samo kao problem bazičnih društvenih odnosa, već i kao eminentno etički problem, tj. kao problem merila i izvora čovečnosti i moralnosti. Teološka etika je to merilo i izvor gledala uvek u nečemu vanljudskom i nadljudskom — u božanskom. Ako čovek zna za *dobro*, to je, po teozozima, zato što mu je više, božansko biće podarilo ideju i osećanje dobra. Tako je teološka etika, u krajnjoj liniji, sve ljudske moralne dužnosti tretirala kao izraz volje višeg bića i kao dug prema njemu, a ne kao prema čoveku. Razume se da je ovakvo projiciranje izvora i merila čovečnosti i moralnosti van samog čoveka i njihovo otuđivanje od njega moralo biti udruženo sa gledištem da je sama ljudska priroda u osnovi grešna i zla, iz čega su onda sledili praktično — moralni zahtevi da se priroda unizuje i guši kako bi postala »dostojna

¹ Vidi u ovom tomu, str. 31

spasjenja! U VIII glavi *Svete porodice* Marx je, međutim, podvrgao jetkoj ironiji sve ove teze teološke etike i suprotstavio joj niz dragocenih pozitivnih teza o čoveku i moralu, pre svega tezu da su moralno osećanje i moralna držanja čovekova izraz samog njegovog rodovskog, generičkog bića. Izvor moralnosti je založen u biću samog čoveka, pa je time data i osnovna mogućnost da čovek svoju ljudskost doista i realizuje u odnosima prema drugim ljudima.

Sve najznačajnije ideje iz *Svete porodice* ušle su u osnove marksističke ideologije. Tako je i Lenjin okarakterisao ovo delo kao delo u kome su »udareni temelji revolucionarno - materijalističkog socijalizma«.¹

Upravo zbog svoje fundamentalnosti, ove ideje su bile i još su predmet kritike od strane nemarksista i antimarksista (B. Russela, K. Popera, J. Y. Calveza, K. Löwitha i mnogih drugih). Tako, neki kritičari vide u ideji o svetskoistorijskoj i opšteljudskoj misiji radničke klase samo jednu svetovnu formu religijskog učenja o spasu čovečanstva posredstvom Hrista. Drugi naročito nastoje da dokažu da kod Marxa nije dobro teoretski spojen moralni aktivizam sa istorizmom, sa pozivanjem na činjenično stanje i na perspektive razvitka pod rukovodstvom radničke klase itd. Mi ovde ne možemo niti je nužno da podrobnije raspravljamo o ovim pitanjima. U ovom predgovoru ograničićemo se samo na konstataciju da same današnje diskusije oko iznetih ideja pokazuju značaj dela u kome su one upečatljivo formulisane.

Svi ostali radovi u ovom tomu pripadaju isključivo Engelsu, izuzev Marxovog prevoda Peuchet-ova rada o samoubistvu, koji je Marx propratio sa nekoliko uvodnih misli.

Ti radovi su izraz i istovremeno značajan činilac ondašnjeg društveno - političkog razvoja u Nemačkoj. U ovo vreme (1844 - 1846) industrija u rajnsko - vestfalskoj oblasti je već bila znatno koraknula, proletarijat je relativno brojan, a zbog grube eksploatacije kojoj je bio podvrgnut, suprotnost između njega i vladajućih klasa postaje sve izrazitija. Vladajuće klase su prinudene da čine izvesne ustupke, dopuštaju, na primer, da se osnivaju udruženja za pomoć radničkoj klasi, ali pri tom nastoje da ta udruženja stave pod svoju kontrolu i da uopšte akcije proletarijata održe u granicama vladajućeg poretka. Ipak vlada ne uspeva da uguši pokret radničke klase za socijalno oslobođenje i političko osamostaljenje. Naprotiv, ovaj pokret se u Nemačkoj ovog vremena veoma brzo i snažno razvija, što Engels sa zadovoljstvom ističe u jednom od svojih dopisa za list »The New Moral World«. Socijalistički pisci i agitatori održavaju predavanja i zborove, osnivaju časopise, publikuju brošure, međusobno se povezuju, pa se, tako, stvara pravi socijalni i politički pokret. Sam Engels je jedan od nesumnjivo najaktivnijih učesnika pokreta. On saraduje i sa tzv. »istin-

¹ V. I. Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, »Kultura«, Beograd, 1960, tom 1, str. 489.

skim socijalistima« (M. Heßom, H. Püttmannom i dr.), bilo kao saradnik u časopisima i publikacijama koje su oni izdavali (npr., u časopisima »Westphälisches Dampfboot« i »Rheinische Jahrbücher«), bilo čak i kao saurednik («Gesellschaftspiegele»). Ali u svom tom njegovom, kao i Marxovom radu vidna je jedna osnovna osobenost kojom se on jasno odvaja od »istinskih socijalista« i građanskih ideologa, naime njegova težnja da socijalizam poveže s radničkom klasom kao jedinom njegovom društvenom osnovom i s naučnim poznavanjem zakona razvitka društva. Ova težnja se jasno ispoljila i u nizu Engelsovih radova koji se objavljuju u ovom tomu.

U najvećem broju tih radova Engels analizira društveno - političke prilike u Nemačkoj prve polovine 19. veka i prikazuje evropski i, naročito, nemački radnički pokret odnosno pokret za širenje komunizma u Nemačkoj 1844. i 1845. godine. Radovi ove vrste objavljeni su kao dopisi u engleskim listovima »The Northern Star« i »The New Moral World«. U njih spadaju: *Stanje Nemačke, Brzo napredovanje komunizma u Nemačkoj, Nedavni pokolj u Lajpcigu. — Nemački radnički pokret, Viktorijina poseta... i Socijalizam na kontinentu.*

Rad *Stanje Nemačke* ima za predmet nemačku socijalno - političku i ekonomsku zaostalost posmatranu u odnosu na Francusku i Englesku. Taj rad je vrlo interesantan naročito sa sledećih razloga. Prvo, u njemu se Engels pokazuje kao potpuno slobodan od svakog nacionalizma i stoji na stanovištu proleterskog revolucionara - internacionaliste, kome su stvarna, socijalno - ekonomska sloboda i revolucija najviši principi. Zato se on ovde, sa nenadmašnom ironijom, sličnom onoj s kojom je Marx govorio o ondašnjim nemačkim prilikama u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava*, govori o zaostalosti, nedostatku smisla za slobodu, o kukavičluku, gramzivosti i drugim negativnim osobinama nemačkih posedničkih klasa, naročito buržoazije. S druge strane, on ovde govori vrlo pohvalno o značaju Napoléonove vladavine u Nemačkoj za same Nemce, pa čak piše da je nemački »slavni oslobodilački rat« protiv Napoléona od 1813. i 1814. godine bio tako lud poduhvat da će on još dugo naterivati crvenilo u obraze svakog poštenog i razumnog Nemca.¹ Zatim, ovaj rad je u naučnom pogledu karakterističan po analizama klasnih snaga i odnosa u Nemačkoj kojima se objašnjava neodlučnost buržoazije i apstraktnost njenih političkih zahteva u prvim decenijama 19. veka.

U radu *Brzo napredovanje komunizma u Nemačkoj* Engels izveštava list »The New Moral World« o značajnim uspesima komunističkog pokreta u Nemačkoj 1844. i 1845. godine, izjavljujući da mu je milo što može da pokaže »da se nemački narod, iako je — kao i obično — kasno pokrenuo pitanje društvene reforme, sada trudi da nadoknadi izgubljeno vreme.«² Tu on pominje razne publikacije i knjige koje su

¹ Vidi u ovom tomu, str. 237 — ² Ibidem, str. 189.

pokrenuli odnosno izdali socijalistički pisci i agitatori (M. Heß, H. Püttmann, Marx i Engels). Za istoriju socijalizma, kao i za samu Engelsovu evoluciju, od značaja su sledeće pojedinosti: objašnjenje zašto je jedno vreme socijalistički pokret imao oslonac u nemačkoj srednjoj klasi, isticanje da proletarijat mora činiti snagu i telo socijalističkih partija, da socijalizam mora postati proleterski; najzad, u ovom Engelsovom radu značajne su i pojedine slike iz borbe socijalista protiv građanskih reformista.

Viktorijina poseta... je izrazito informativan članak o svadama u dvorskim krugovima povodom posete engleske kraljice Viktorije Nemačkoj, dok članak *Nedavni pokolj u Lajpcigu*. — *Nemački radnički pokret*, pored informativnog dela o pokolju koji su nad nenaoružanim stanovništvom izvršile kraljevske trupe, sadrži Engelsovu ocenu značaja ovog događaja zbog njegova mogućeg dejstva na mlake i neaktivne saksonske liberalne. Za ilustraciju razvoja Engelsovih političkih koncepcija značajniji je drugi deo članka, u kome Engels izražava mišljenje da je oslonac revolucije u Nemačkoj omladina, ali ne ona iz redova građanstva, već ona iz redova radničke klase. Građanstvo, veli, pored ostalog, Engels, gubi vreme agitujući za ustave, dok radnička klasa vodi stvarnu borbu.

Članak *Socijalizam na kontinentu* pruža nekoliko informacija o socijalističkom pokretu i socijalističkim publikacijama u Briselu, Parizu i drugim mestima u Evropi.

Engelsovi radovi *Dva govora u Elberfeldu*, *Opis u novije vreme nastalih i još postojećih komunističkih naseobina*, *Praznik nacija u Londonu* i *Istorija engleskih zakona o žitu* mogu da se označe kao posebna grupa spisa po tome što Engels u njima manje informiše, a više samostalno raspravlja o osnovnim političkim i ekonomskim problemima socijalizma, radničkog pokreta i revolucije. Tako, u prvom od dva govora, koji su ostavili snažan utisak na slušaocce, on prvo dokazuje štetnost i neracionalnost buržoaskog privatno - vlasničkog i konkurentskog poretka, služeći se argumentima kao što su: koncentracija kapitala i socijalna polarizacija (propadanje srednje klase), neusklađenost između proizvodnje i potrošnje, postojanje mase izlišnih posrednika u distribuciji, neproaktivno trošenje ljudske radne snage itd. Kritičkom delu sledi pozitivni, u kome se prikazuju prednosti koje komunizam ima da donese u svim oblastima života. U istom, prvom predavanju, Engels govori i o pripremnim metodama za uvođenje komunizma (odnosno, rekli bismo, o »minimalnom programu«), pa u njih ubraja opšte vaspitanje, reorganizaciju službe za zbrinjavanje sirotinje i progresivno opozreivanje. U drugom predavanju Engels se bavi specijalno izgledima komunizma u Nemačkoj. U prvom redu na osnovi analize odnosa i nivoa razvitka Nemačke i engleske industrije i trgovine, on zaključuje da će socijalna revolucija u Nemačkoj biti neizbežna ako se ne preduzme »mirno uvođenje ili bar pripremanje komunizma«. I pored izvesnog razumljivog konstruisanja, ovi govori svedoče kako o širini pogleda,

tako i o poznavanju konkretnog stanja društva, koje poznavanje, s obzirom na Engelsovu mladost (imao je onda 25 godina), doista imponuje.

U *Opisu... komunističkih naseobina* Engels ima za glavni zadatak da pobije prigovor koji se često mogao čuti da je komunizam vrlo lepa stvar, ali da nije izvodljiv u praksi! Opisom raznih komunističkih naseobina u Americi i Engleskoj, koje su osnivale pretežno pristalice progonjenih verskih sekta, Engels hoće da dokaže da je komunizam ne samo moguć, već, u ovim slučajevima, i praktično ostvaren. Ali i ovaj članak Engels u prvom redu piše radi radnika. »U drugim zemljama«, veli on, »radnici čine jezgro partije koja zahteva zajednicu dobara, pa je dužnost i nemačkih radnika da stvar ozbiljno uzmu k srcu.«¹

U članku *Praznik nacija u Londonu* Engels najpre raspravlja o odnosu revolucionarnih radničkih partija prema demokratiji, nacionalizmu i internacionalizmu. On, nasuprot »istinskim socijalistima« u Nemačkoj, koje nije interesovalo konkretno stanje ovih odnosa, pokazuje da su demokratija i komunizam u ondašnjim uslovima sinonimi, da stvarne demokratske snage čine i predstavljaju same radničke partije i narodne mase, da su te partije punopravni naslednik francuske revolucije, koja nije bila borba samo za novu državnu formu, već i za nove socijalne sadržaje. Istovremeno on iznosi misao da je proletarijat jedina stvarna društvena snaga koja može delovati u internacionalističkom duhu i doprinositi bratimljenju nacija, jer »proleter i u svim zemljama imaju pred sobom jedan isti interes, jednog istog neprijatelja, jednu istu borbu; velika masa proletera već po svojoj prirodi nema nacionalnih predrasuda, a celo njihovo obrazovanje i ceo njihov pokret su bitno humanitarni, antinacionalistički.«² Razume se da ove izjave i misli treba gledati u sklopu ondašnjih međunarodnih i međuklasnih odnosa u pojedinim nacijama, kada je suprotnost između radničke klase i buržoazije bila drastična i kad nije bilo, kao kasnije, procesa integracije radničke klase, koji može da ide i nauštrb ovom internacionalističkom osećanju i držanju.

U članku *Iz istorije engleskih zakona o žitu* Engels prikazuje borbu i odnose klasa u Engleskoj u vezi s uvođenjem zakona kojima se najpre zabranjivao, a potom ograničavao i uslovljavao uvoz žita iz inostranstva. Zakoni su odgovarali interesima krupnih zemljoposjednika, pa je protiv njih ustajala industrijska srednja klasa, koja je uspjela da skupi veliki broj protivnika ovih zakona u svojoj Ligi. Engels ovde smatra da ukidanje tih zakona ipak ne donosi nikakve koristi samom narodu.

Uvodne Engelseve misli u prevodu Fourier-ovog *Fragmenta o trgovini* i Marxove misli uz prevod Peuchet-ovih memoara o samoubistvima su karakteristične po tome što su tako reći—identične! Naime, ono što i jedan i drugi podvlače kao motiv koji ih pobuđuje da se bave prevodenjem ovakvih spisa jeste potreba u socijalističkoj

¹ Vidi u ovom tomu, str. 210 — ² Ibidem, str. 256

propagandi za živom, ilustrativnom, konkretnom kritikom buržoaskog društva u svim njegovim oblicima i odnosima, u svim njegovim posledicama po položaj čoveka uopšte, a ne samo po položaj proletarijata. A oba ova teksta koja oni prevode primer su upravo takve, ubedljive i upečatljive kritike, koja dokazuje neljudskost tog društva ulazeći u razne njegove sfere — u nemoral njegove trgovine, u porodične i druge ljudske odnose, koji, zasnovani na privatnoj svojini, urađaju i samoubistvima. I Marx i Engels ističu prednost francuskih socijalističkih pisaca u pogledu ovakve kritike, a Engels izrično suprotstavlja ovu njihovu prednost suvom »kategorijalnom« doktrinarstvu ondašnjeg nemačkog »istinskog socijalizma«. Engels čak savetuje Nemcima da »prestanu da dižu buku oko svoje temeljitosti« i da se u mnogo čemu uče od drugih, da prouče praksu i teoriju revolucionarnih zbivanja kod drugih naprednih evropskih naroda; umesto da se zatvaraju u hegelovske pojmovne konstrukcije, ali konstrukcije bez hegelovskog smisla i snage.

Ovaj »čisti« ili »apsolutni« socijalizam Engels ovde kritikuje i zbog neodlučnih metoda borbe, zatim zbog opšte neodređenosti misli, zbog paradiranja sa »čovečnošću« uz istovremeno potpuno nepoznavanje političke ekonomije i stvarnih društvenih prilika. Time on istovremeno, u okviru propratnih reči uz jedan prevod, označava osnovni smer u kome se kreće njegova i Marxova misao u svim njihovim originalnim radovima koji se u ovom tomu objavljuju. To je smer proleterskog, borbenog i na poznavanju zakonitosti društvenog kretanja zasnovanog komunizma i humanizma.

VUKO PAVIČEVIĆ

KARL MARX
FRIEDRICH ENGELS

DELA

SEPTEMBAR 1844 - APRIL 1846

SVETA PORODICA
ili
KRITIKA KRITIČKE KRITIKE
Protiv Bruna Bauera i drugova^[1]

od
Friedricha Engelsa i Karla Marxa

Die heilige Familie,
oder
K r i t i k
der
k r i t i s c h e n K r i t i k.

Gegen Bruno Bauer & Consorten.

Von
Friedrich Engels und Karl Marx.

Frankfurt a. M.
L i t e r a r i s c h e A n s t a l t.
(J. Rütten.)
1 8 4 5.

Predgovor

Realni humanizam nema u Nemačkoj opasnijeg neprijatelja od *spiritualizma* ili *spekulativnog idealizma*, koji namesto *stvarnog individualnog čoveka* stavlja »*samosvest*« ili »*duh*« i uči sa jevandelistom: »*jer je duh srčan, a telo slabo*«. Razume se da ovaj bestelesni duh ima duha samo u svom uobraženju. Ono protiv čega se mi u *Bauerovoj* kritici borimo jeste upravo *spekulacija* koja se reprodukuje kao *karikatura*. Mi je smatramo za najsavršeniji izraz *hrišćansko - germanskog* principa, koji čini svoj poslednji pokušaj time što »*kritiku*« pretvara u transcendentnu moć.

Naše izlaganje vezuje se prvenstveno za list »*Allgemeine Literatur - Zeitung*«⁽²⁾ *Bruna Bauera* — prvih osam svezaka ovog lista imali smo pred sobom — jer je ovde Bauerova kritika, i sa njom besmislenost *nemačke spekulacije uopšte*, dostigla svoj vrhunac. Kritička kritika (kritika u listu »*Literatur - Zeitung*«) utoliko je poučnija ukoliko više dovodi do očigledne komedije izvrtnje stvarnosti filozofijom. — Vidi, na primer, *Fauchera* i *Szeligu*. — »*Literatur - Zeitung*« pruža gradu pomoću koje se i šira publika može obavestiti o iluzijama spekulativne filozofije. Ovo je svrha našeg rada.

Naše izlaganje je, prirodno, uslovljeno svojim *predmetom*. Kritička kritika stoji uopšte *ispod* već dostignute visine nemačkog teorijskog razvoja. Dakle, prirodom našeg predmeta je opravdano ako mi *ovde* dalje ne *ocenjujemo* sam taj razvoj.

Kritička kritika primorava pre da se prema njoj iznesu kao važeći već postojeći rezultati *kao takvi*.

Otuda ovu polemiku objavljujemo pre samostalnih spisa, u kojima ćemo — razume se, svaki od nas za sebe — izložiti svoj pozitivan nazor i time svoj pozitivan odnos prema novijim filozofskim i socijalnim doktrinama.

Paris, septembra 1844.

ENGELS - MARX

I GLAVA

»Kritička kritika u obličju knjigovezačkog majstora« ili kritička kritika kao gospodin Reichardt

Kritička kritika, koliko god da zna za sebe da je uzvišena u odnosu na masu, ipak oseća beskrajno sažaljenje prema njoj. Jer Kritici tako omile masa da je i sina svojeg jedinorodnog dala da nijedan koji u njega veruje ne pogine, nego da ima život kritički. Kritika postaje masa i živi među nama, i mi vidimo njenu slavu kao slavu jedinorodnog božjeg sina. To jest, Kritika postaje socijalističkom i govori o zbirci napisa *Spisi o pauperizmu*.^[3] Ona se ne otima da ostane jednaka s bogom, nego se otuđuje i uzima na se oblik knjigovezačkog majstora, i srozava se do besmislice—pa čak i do kritičke besmislenosti na tuđim jezicima. Ona, čija nebeska devičanska čistota uzmiče ježeći se od dodira s grešnom gubavom masom, ona se savlađuje dotle da beleži »Bodza«^[4] i »sve izvorne pisce pauperizma« i »sa zlom vremena već godinama korača korak po korak«; ona se libi da piše za stručne naučnike, ona piše za široku publiku, uklanja sve neobične izraze, svu »latinsku premudrost, sav esnafski žargon« — sve to ona uklanja iz spisa *drugih*, jer bi ipak bilo suviše zahtevati da i kritika samu sebe podvrgne »ovom reglemanu administracije«. Ali čak i to ona čini delimično, ona se otarašava, ako ne samih reči, a ono njihove sadržine s lakoćom koja je za divljenje—pa ko će joj prebaciti što upotrebljava »veliku hrpu nerazumljivih tuđih reči« kad ona sama sistematskom manifestacijom obrazlaže zaključak da su i njoj ove reči ostale nerazumljive? Nekoliko provera ove sistematske manifestacije:

•Stoga su im *institucije prosjaštva* — grozota.▪

•Jedno učenje o odgovornosti u kome svaki pokret *ljudske misli postaje slika Lotove žene*.▪

•Na završni kamen ove *umetničke zgrade stvarno obilate osećanjima*.▪

•Evo glavne sadržine Steinovog političkog testamenta, koji je veliki državnik uručio još pre svoga istupanja iz aktivne službe vladi i *svim njenim raspravama*.▪

«Ovaj narod ne imadaše tada za jednu takvu široku slobodu još *nikakvih dimenzija*.»

«Time što je na završetku svoje publicističke rasprave *parlamentirao* priličnom pouzdanosti da nedostaje samo još poverenje.»

«Razumu koji državu podiže, razumu muškom, koji se uzdiže iznad rutine i malodušnog straha, razumu na istoriji obrazovanom i živim posmatranjem tuđeg javnog državnog života hranjenom.»

«Vaspitanje opšteg nacionalnog blagostanja.»

«Sloboda ostade da počiva mrtva u *grudima pruskoga poziva naroda* pod kontrolom vlasti.»

«*Narodnoorganska* publicistika.»

«Narodu kome i gospodin Brüggemann izdaje *krštenicu njegove punoletnosti*.»

«Prilično oštra protivrečnost sa ostalim *odredenostima* koje su izrečene u spisu za pozivne sposobnosti naroda.»

«Nemilo koristoljublje rastočava brzo sve *himere nacionalne volje*.»

«Strast da se mnogo stiče itd., to bejaše duh koji je prožimao celo doba restauracije^[6] i koji se s *priličnim kvantitetom* indiferentnosti priključio novom vremenu.»

«Tamni pojam političkog značenja na koji se nailazi u *ratarstvenom pruskom nacionalitetu počiva na pamćenju jedne velike istorije*.»

«Antipatije nestade i prede u jedno potpuno egzaltirano stanje.»

«Svaki u svojoj vrsti *stavljaje u izgled* pri ovom čudnovatom prelasku još svoju naročitu želju.»

«Jedan katihizis s miropomazanim Solomonovim jezikom, čije se reči penju blago kao golub uik! uik! u region patosa i *gromu sličnih aspekata*.»

«Celi *diletantizam* jednog *tridesetpetogodišnjeg zanemarivanja*.»

«Suviše *oštro grmljenje* na varošane od strane jednog od njihovih nekadašnjih upravitelja dalo bi se još primiti s duševnim spokojstvom naših zastupnika kad Bendino shvatanje varoškog reda od 1808. ne bi patilo od *muslimanske pojmovne afekcije* o suštini i upotrebi varoškoga reda.»

Stilističkoj smelosti gospodina Reichardta odgovara uopšte smelost samog njegovog izlaganja. On pravi prelasko kao što su ovi:

«Gospodin Brüggemann... godina 1843... teorija države... svaki pošten... velika skromnost naših socijalista... prirodna čuda... zahtev koji treba da se postavi Nemačkoj... natprirodna čuda... Avram... Filadelfija... mąna... pekarski majstor... a *pošto* mi govorimo o *čudina*, to *Napoléon* dovede» itd.

Posle ovih primera i ne treba se baš nikako čuditi što Krićka kritika daje još »objašnjenje« jedne rećenice kojoj sama ona pripisuje »popularan način govorenja«. Jer ona »naoružava svoje oči organskom silom da pronikne haos«. I ovde treba da se kaže da onda čak »popularan način govorenja« ne može ostati nerazumljiv Krićkoj kritici. Ona uviđa da književnički put nužno ostaje kriv kad subjekat koji njime udara nije dovoljno jak da ga ispravi, te stoga pripisuje, prirodno, piscu »matematičke operacije«.

Razume se, i istorija, koja dokazuje sve što se po sebi razume, dokazuje takode i to da Kritika ne postaje masa zato da ostane masa, nego da masu spase od njene masovne masovnosti, dakle, da popularnom načinu govorenja mase dá kritički jezik Kritičke kritike. Najstupnjastiji stupanj uniženja je kad Kritika nauči popularni jezik mase, pa ovaj sirovi žargon transcendiru u mističnu premudrost kritički kritičke dijalektike.

»Kritička kritika« kao »Mühleigner«^[6] ili kritička kritika kao gospodin Jules Faucher

Pošto je Kritika svojim uniženjem do besmislenosti na tuđim jezicima učinila samosvesti najbitnije usluge^[7] i u isto vreme time oslobodila svet od pauperizma, unižava se ona još i do *besmislenosti u praksi i istoriji*. Ona se dokopava »engleskih dnevnih pitanja« i daje *nacrt istorije engleske industrije*, koji je istinski kritički.^[8]

Kritika koja je sebi dovoljna, koja je savršena i svršena, ne sme, naravno, priznati istoriju kako se ona stvarno zbila, jer bi to, bogme, značilo priznati rđavu masu u njenoj sasvim masovnoj masovnosti, dok je ipak posredi baš spas mase od masovnosti. Otuda se istorija oslobađa svoje masovnosti i Kritika, koja se ponaša *slobodno* prema svome predmetu, dovikuje istoriji: *ti treba da si se zbila tako i tako!* Zakoni Kritike imaju svi *povratnu* silu; *pre* njenih dekreta istorija se zbivala sasvim drukčije nego što se zbila *posle* njih. Otuda masovna, takozvana *stvarna* istorija i odstupa znatno od *kritičke*, koja se dešava u svesci VII lista »Literatur - Zeitung« počev od str. 4.

U masovnoj istoriji nije bilo *fabričkih gradova* pre nego što su se pojavile *fabrike*; ali u kritičkoj istoriji, u kojoj sin rađa oca, kao već kod *Hegela, Mančester, Bolton i Preston* su bili cvatući fabrički gradovi pre nego što se i pomišljalo na fabrike. U stvarnoj istoriji, *pamučnu industriju* zasnovale su naročito *Hargreavesova »Jenny«* i *Arkwrightova »Throstle«* (vater - mašina predilica), dok je *Cromptonova »Mule«* samo usavršenje mašine predilice »Jenny« na osnovu principa koji je otkrio Arkwright; ali kritička istorija zna da razlikuje, ona prezire jednostranosti mašina Jenny i Throstle, te stavlja na vrh Mule kao spekulativni identitet ekstremâ. U stvarnosti, sa izumom mašina Throstle i Mule bila je odmah data *primena vodene snage* na ove mašine, ali Kritička kritika odvaja principe koje je sirova istorija strpala zajedno i čini da ova primena nastupi tek kasnije, kao nešto sasvim posebno. U stvarnosti, pronalazak parne mašine prethodio je svim drugim gore pomenutim pronalascima, a u kritici ona je, kao kruna celine, takođe *poslednja*.

U stvarnosti, *poslovna veza* između Liverpula i Mančestra u svom sadašnjem značaju bila je posledica izvoza engleske robe; u kritici, ova poslovna veza je *uzrok* njegov, a oboje su posledica susednog položaja ovih gradova. U stvarnosti, gotovo sva roba ide na kontinent iz Mančestra preko *Hala*, u kritici — preko *Liverpula*.

U stvarnosti, u engleskim fabrikama ima svih stupnjeva radne najamnine, od jednog i po šilinga do 40 i više šilinga; u kritici se isplaćuje samo *jedna* stavka, 11 šilinga. U stvarnosti, *mašina* zamenjuje *ručni rad*, u kritici — *mišljenje*. U stvarnosti, u *Engleskoj* je dopušteno *udruživanje* radnika radi povišenja plata, a u kritici ono je zabranjeno, jer masa treba tek Kritiku da pripita ako hoće nešto da dopusti sebi. U stvarnosti, *fabrički rad zamara* veoma mnogo i izaziva svojstvene bolesti — ima, štaviše, čitavih medicinskih dela o ovim bolestima — u kritici, »prekomerno naprezanje ne može smetati u radu, jer snaga ide na račun mašine«. U stvarnosti, mašina je mašina, u kritici — ona ima *volju*, jer pošto ona ne počiva, radnik isto tako ne može otpočinuti i potčinjen je tuđoj volji.

No to nije ništa. Kritika se ne može zadovoljiti *masovnim partijama* Engleske, ona stvara nove, ona stvara *»fabričku partiju«*, za što neka joj zahvali istorija. Ali zato fabrikante i fabričke radnike trpa na *jednu* masovnu gomilu — ta, zašto bi neko hajao i za takve sitnice! — i dekretuje da fabrički radnici nisu odbili da prilože za fond Anti-Corn-Law-League⁽⁹⁾ zbog zle volje i čartizma,⁽¹⁰⁾ kako misle glupi fabrikanti, već samo iz nemaštine. Ona dekretuje, dalje, da će pri ukidanju engleskih zakona o žitu poljoprivredni nadničari morati pristati na sniženje plate, a na što bismo mi najpokornije primetili da se ova bedna klasa ne može lišiti više nijedne pare, a da apsolutno ne umre od gladi. Ona dekretuje da se u fabrikama Engleske radi *šesnaest* časova, mada se pripusti, nekritički engleski zakon postarao za to da se ne može raditi preko 12 časova. Ona dekretuje da Engleska treba da postane velika radionica za svet, iako nekritički masovni Amerikanci, Nemci i Belgijanci kvare Englezima postupno jedno tržište za drugim svojom konkurencijom. Ona, napokon, dekretuje da *centralizacija poseda* i njene posledice za radne klase nisu poznate ni posedničkoj ni neposedničkoj klasi u Engleskoj, iako glupi čartisti misle da ih poznaju vrlo dobro, a *socijalisti* — da su ove posledice davno podrobno izložili, iako su čak torijevci⁽¹¹⁾ i vigovci, kao *Carlyle*, *Alison* i *Gaskell*, dokazali ovo poznavanje u vlastitim delima.

Kritika dekretuje da je *Zakonski predlog za desetočasovni radni dan* lorda *Ashleyja* labava mera zlatne sredine, a sam lord Ashley »verni odraz ustavnog delanja«, dok su fabrikanti, čartisti, zemljoposednici, ukratko — cela masovna Engleska, do sada smatrali ovu meru za svakako veoma *blag* izraz jednog sasvim radikalnog principa, jer bi on položio sekuru na koren spoljne trgovine, a time i na koren fabričkog sistema — ne, ne samo položio na njega, već i duboko zasekao u njega. Kritička kritika zna to bolje. Ona zna da se o pitanju desetočasovnog radnog

dana raspravljalo u jednom »odboru« Donjeg doma, dok nekritičke novine hoće da nas nasamare da je ovaj »odbor« bio *sam Dom*, naime »Komitet celoga Doma«, ali Kritika mora nužno ukinuti ovu bizzeriju engleskog ustava.

Kritička kritika, koja *glupost mase*, svoju *suprotnost*, sama *stvara*, stvara i glupost sera Jamesa Grahama, i pomoću jednog kritičkog razumevanja engleskog jezika stavlja mu u usta stvari koje ministar unutrašnjih poslova nije nikada kazao, samo da bi pred Grahamovom glupošću utoliko svetlije svetlela mudrost Kritike. Ona tvrdi da Graham kaže da bi se mašine u fabrikama izlizale za jedno 12 godina, svejedno da li bi radile 10 ili 12 časova dnevno, te bi zakonski predlog o desetočasovnom radnom danu onemogućio kapitalisti da za 12 godina radom mašina reprodukuje u njih uloženi kapital. Kritika dokazuje da je time stavila u usta Jamesu Grahamu pogrešan zaključak, jer mašina koja radi dnevno šestinu vremena manje ostaće, prirodno, i više vremena upotrebljiva.

Koliko je tačna ova primedba Kritičke kritike protiv njenog sopstvenog pogrešnog zaključka, toliko se mora ipak i, s druge strane, priznati seru Jamesu Grahamu da je on sam kazao da mašina pod zakonskim predlogom o desetočasovnom radnom danu mora utoliko brže raditi ukoliko se ograniči u radnom vremenu, što i sama Kritika [sv.] VIII, str. 32. navodi, i da pod ovom pretpostavkom vreme habanja ostaje isto, naime, 12 godina. Ovo se mora priznati utoliko pre ukoliko ovo priznanje služi na slavu i veličanje »kritike«, pošto je Kritika sama kako načinila tako sama i raščinila pogrešan zaključak. Ona je isto toliko velikodušna prema lordu Johnu Russellu, kome podmeće da on traži promenu političkog državnog oblika i izbornih odredaba, odakle moramo zaključiti da ili nagon Kritike da proizvodi gluposti mora biti neobično jak, ili je lord John Russell za poslednjih osam dana postao kritički kritičar.

Ali istinski veličanstvena postaje Kritika u svome pravljenju gluposti tek kada otkriva da radnici Engleske — radnici koji su aprila i maja održavali mitinge za mitinzima, pisali peticije za peticijama, i sve to za zakonski predlog o desetočasovnom radnom danu, koji su bili toliko uzrujani kao nikada otpre dve godine, i to od jednog fabričkog distrikta do drugog, — da ti radnici samo »*delimičnim interesovanjem*« učestvuju u tom pitanju, mada se ipak pokazuje da je »i zakonsko ograničenje radnoga vremena zanimalo njihovu pažnju«; kad ona, najzad, vrši veliko, divno, nečuvano otkriće da »na izgled bliža pomoć ukidanjem zakona o žitu apsorbuje najveći deo želja radnika, i da će to činiti dok ispunjenje ovih želja, u koje se svakako ne može više posumnjati, njima praktično ne dokaže beskorisnost njihovu«; — radnicima koji su navikli da na svim javnim mitinzima zbacuju ukidanje zakona o žitu sa govornice, koji su sproveli da se Liga za borbu protiv zakona o žitu ne usuđuje da održi još koji javni miting ni u jednom engleskom fabričkom gradu, koji smatraju Ligu za svoga jedinog

neprijatelja, i koje su za vreme desetočasovne diskusije, kao gotovo uvek ranije u sličnim pitanjima, podupirali torijevci. Lepo je, takođe, kad Kritika pronalazi »da se radnici još jednako daju mamiti opsežnim obećanjima *chartizma*«, koji nije ništa drugo do politički izraz javnoga mnjenja među radnicima; kad zapaža u dubini svoga apsolutnoga duha da »dve stranke, politička stranka i stranka zemljišne i fabrične svojine *neće već* da se sliju jedna u drugu i da se poklope«, dok dosada još nije bilo poznato da je stranka zemljišne i fabrične svojine, uz malen broj obeju klasa vlasnika i uz jednako političko pravo obeju (sa izuzetkom malo perova), bila čak obimna da je ona, umesto najdosledniji izraz, vrh političkih partija, sasvim jedno i isto s političkim strankama. Lepo je kad Kritika ukidačima zakona o žitu pripisuje kao da oni nisu znali da *ceteris paribus*¹ padanje cena hleba mora imati za posledicu padanje radne najamnine, te da sve ostaje po starom, dok ovi ljudi od ovog priznatog pada radne najamnine i time troškova proizvodnje očekuju proširenje tržišta, a od njega smanjenje konkurencije među radnicima, usled čega bi radnička plata ipak bila nešto viša u odnosu prema cenama hleba nego što je sada.

Kritika, krećući se sa umetničkim blaženstvom u slobodnom stvaranju svoje suprotnosti, tj. besmislenosti, ista Kritika koja uzviknu pre dve godine: »Kritika govori nemački, teologija — latinski«^[12] — ta ista kritika naučila je sada *engleski* i naziva zemljoposednike »zemljišnim vlasnicima« (landowners), fabrikante »*mlinskim vlasnicima*« (millowners) — mill na engleskom znači svaku fabriku čije mašine tera para ili vodena snaga — radnike »*rukama*« (hands), ona kaže mesto »mešanje u« interferencija (interference), i u svome beskrajnom sažaljenju prema engleskom jeziku nabrekli od grešne masovnosti ona se snishodi da ga popravlja i ukida pedanteriju s kojom Englezi titulu viteza i baroneta »sir« stavljaju uvek ispred imena. Masa kaže: ser James Graham, Kritika — ser Graham.

Da Kritika iz *principa*, a ne iz *lakomisenosti* preinačuje *englesku* istoriju i *engleski* jezik, dokazaće odmah *temeljitosť* s kojom ona obrađuje *istoriju gospodina Nauwercka*.

¹ pod jednakim drugim uslovima

»Temeljnost Kritičke kritike« ili Kritička kritika kao gospodin J. (Jungnitz?)^[13]

Beskrajno važni spor gospodina *Nauwercka* s Berlinskim filozofskim fakultetom ne sme Kritika ostaviti nedodirnut; tà, ona je slično doživela, i mora uzeti sudbinu gospodina *Nauwercka* za pozadinu da bi prema njoj istakla utoliko jačom svetlošću svoje *Bonsko svrgnuće*^[14]. Pošto je Kritika navikla da bonsku istoriju smatra kao događaj stoleća i napisala već »filozofiju zbacivanja kritike«, moglo se očekivati da će ona na sličan način filozofski u pojedinosti konstruisati berlinsku »koliziju«. Ona dokazuje a priori da se sve tako i nikako drukčije moralo zbiti. Posebno ona pokazuje:

1. zašto se Filozofski fakultet morao »sukobiti« ne s nekim logičarem ili metafizičarem, nego s jednim filozofom države;
2. zašto ova kolizija nije mogla biti oštra i odlučna kao konflikt Kritike s teologijom u Bonu;
3. zašto je kolizija upravo bila glupost, pošto je Kritika već u svojoj bonskoj koliziji bila koncentrisala sve principe, svu sadržinu, pa je sada svetska istorija mogla postati samo plagijatorom Kritike;
4. zašto je Filozofski fakultet u samim spisima gospodina *Nauwercka* video napad na sebe;
5. zašto gospodinu N[*auwercku*] nije ništa drugo preostalo nego da se dragovoljno povuče;
6. zašto je Fakultet morao braniti gospodina N[*auwercka*] ako sâm nije hteo dići ruke od sebe;
7. zašto se »unutrašnji rascep u suštini Fakulteta morao nužno tako pokazati« da je Fakultet u isto vreme dao za pravo i nepravo kako N[*auwercku*] tako i vladi;
8. zašto Fakultet u spisima gospodina N[*auwercka*] ne nalazi motiv za njegovo udaljenje;
9. čime je uslovljena nejasnost čitavog glasanja;

10. zašto Fakultet »mislí! da ima pravo! kao naučno nadležstvo! da sme uočiti jezgro stvari i, najzad,

11. zašto Fakultet neće da piše na isti način kao gospodin N[auwerck]?

Ova važna pitanja Kritika je raspravila na četiri strane s retkom temeljitošću, dokazujući pomoću Hegelove logike zašto se sve to tako desilo i nema toga boga koji bi mogao nasrnuti na to. Kritika kaže na jednom drugom mestu da još nijedna jedina istorijska epoha nije saznata; skromnost joj zabranjuje da kaže da je ona potpuno saznala bar svoju vlastitu i Nauwerckovu koliziju koje, istina, nisu epohe, ali po njenom nazoru ipak *čine epohu*.

Kritička kritika, koja je »ukinula« u sebi »momenat« *temeljitosti*, postaje »*spokojstvo saznavanja*«.

IV GLAVA

»Kritička kritika« kao spokojstvo saznavanja
ili »Kritička kritika« kao gospodin Edgar1. »Union ouvrière« Flore Tristan⁽¹⁶⁾

Francuski socijalisti tvrde: Radnik radi sve, proizvodi sve, a pri tom nema prava, nema poseda, kratko i jasno — nema ničega. Kritika odgovara ustima gospodina *Edgara*, oličenog *spokojsva saznavanja*:

»Da bi se sve moglo stvarati, za to treba jedna jača svest nego što je radnička svest. Samo obrnuto bio bi stav istinit: Radnik ne radi ništa, zato on nema ničega, ali on ne radi ništa jer njegov rad jeste onaj koji uvek ostaje pojedinačan, sračunat na njegovu vlastitu potrebu, svakodnevní.«

Kritika se penje ovde do one visine apstrakcije na kojoj ona samo svoje sopstvene misaone tvorevine i svoj stvarnosti protivrečne opštosti smatra za »nešto«, čak za »sve«. Radnik ne stvara ništa, jer on stvara samo »pojedinačno«, tj. stvara čulne, opipljive predmete bez duha i bez kritike, koji u očima čiste kritike predstavljaju gnusobu. Sve stvarno, živo je nekritičko, masovno, zato »ništa«, a samo idealne, fantastične kreature kritičke kritike jesu »sve«.

Radnik ne stvara ništa, jer njegov rad je onaj koji ostaje pojedinačan, koji je sračunat na njegovu čisto individualnu potrebu, dakle, jer su pojedinačne, istorodne grane rada u ovom sadašnjem svetskom poretku razdvojene, čak postavljene jedna protiv druge, ukratko, jer rad nije *organizovan*. Vlastiti stav Kritike, ako se shvati u jedino mogućnom razumnom smislu koji on može imati, zahteva organizaciju rada. Flora Tristan, u oceni koje ovaj veliki stav izlazi na videlo, zahteva isto, i za tu bezobraztinu što preduhitrava Kritiku — ova se ponaša prema njoj kao prema ološu. Radnik ne stvara ništa; ova tvrdnja je, uostalom — ako se ne obaziremo na to da *pojedini* radnik ne proizvodi ništa *celo*, što je tautologija — potpuno šašava. Kritička kritika ne stvara ništa, radnik stvara sve, čak toliko sve da on celu Kritiku

postiduje i u svojim duhovnim stvaranjima; engleski i francuski radnici mogu to posvedočiti. Štaviše, radnik stvara čoveka; kritičar će svagda ostati nečovjek, za šta on, dabogme, ima zadovoljenje što je kritički kritičar.

»Flora Tristan pruža nam primer onog ženskog dogmatizma koji hoće da ima jedan obrazac, i stvara ga od kategorije postojećeg.«

Kritika ne čini ništa sem »što sebi obrazuje formule od kategorija postojećeg«, naime, od postojeće *Hegelove* filozofije i od postojećih socijalnih stremljenja: formule, ništa više do formule, i uprkos svim njenim grdnjama upućenim dogmatizmu, ona osuđuje samu sebe na dogmatizam, čak na *ženski* dogmatizam. Ona jeste i ostaje baba, svenula i obudovela *Hegelova* filozofija, koja svoje do najodvratnije apstrakcije sasušeno telo fraka i kinduri i u celoj Nemačkoj narazrok izglêda nekog proscâ.

2. Béraud o javnim ženama

Gospodin Edgar, koji se, eto, jednom sažalio na socijalna pitanja, meša se i u »kurvinske stvari«. ([sv.] V, str. 26).

On kritikuje knjigu pariskog policijskog komesara Béraud-a o prostituciji, jer mu je stalo do »stanovišta« s koga »Béraud shvata odnos javnih žena prema društvu«. »Spokojstvo saznavanja« čudi se kad nađe da policija ima baš policijsko stanovište i daje masi na znanje da je to sasvim naopako stanovište. A svoje vlastito stanovište on ne daje na znanje. Naravno! Kad se Kritika bavi javnim ženama, onda se ne može zahtevati da se to dešava pred publikom.

3. Ljubav

Da bi postigla potpuno »spokojstvo saznavanja«, Kritička kritika mora nastojati da se pre svega otarasi *ljubavi*. Ljubav je strast, a ništa opasnije za spokojstvo saznavanja od strasti. Stoga, povodom romanâ gospođe fon Paalzow, za koje uverava »da ih je temeljito proučavao«, gospodin Edgar savlađuje »jednu detinjariju poput *takozvane ljubavi*«. Tako nešto je gnusoba i grdoba, i u Kritičkoj kritici pobuđuje pritajenu srditost, gotovo je ogorčava, čak izbezumljuje.

»Ljubav... je svirepa boginja, koja, kao svako božanstvo, hoće da poseduje celoga čoveka i nije zadovoljna dok god joj on ne pruži ne samo svoju dušu, nego i svoje fizičko Ja. Njen kult je patnja, a vrhunac ovoga kulta je žrtvovanje sebe, samoubistvo.«

Da bi ljubav pretvorio u »Moloha«, u suštog đavola, gospodin Edgar je pretvara pre toga u boginju. Postavši boginja, tj. teologijski predmet, ona, naravno, podleže *kritici teologije*, a pored toga, bog i đavo, kao što je poznato, nisu daleko jedan od drugoga. Gospodin Edgar pretvara ljubav u »boginju«, i to u »svirepu boginju«, praveći od čoveka koji ljubi, od ljubavi čoveka — čoveka ljubavi, odvajajući »ljubav« kao zasebno biće od čoveka i osamostaljujući ga kao takvo. Ovim prostim procesom, ovim pretvaranjem predikata u subjekat, mogu se sve odredbe bića i sva ispoljenja bića čoveka kritički preobličiti u *nebiće i otudjenja* bića. Tako, na primer, Kritička kritika pravi od kritike kao predikata i delatnosti čoveka zaseban subjekat, kritiku koja se na samu sebe odnosi i zato *kritičku kritiku*: »Moloha«, čiji je kult žrtvovanje sebe, samoubistvo čoveka, naročito ljudske moći mišljenja.

»Predmeta«, uzvikuje spokojstvo saznavanja, »predmet, to je pravi izraz, jer ljubljeno je onome koji ljubi — (ženskog roda nema) — samo važan kao spoljašnji objekat njegove duševne afekcije, kao objekat u kome on hoće da vidi zadovoljeno svoje sebično osećanje.«

Predmet! Užasno! Nema ničeg što je više za odbacivanje, što je profanije i masovnije od *predmeta* — à bas¹ s predmetom! Kako apsolutni subjektivitet, actus purus², »čista« Kritika ne bi sagledala u ljubavi svoju bête noire³, otelovljenog satanu, — u ljubavi koja tek uči čoveka istinski da veruje u predmetni svet izvan sebe, koja ne samo čoveka čini predmetom, već, štaviše, predmet čovekom!

Ljubav, produžava spokojstvo saznavanja, van sebe, ne zaustavlja se čak ni na tome da pretvori čoveka u *kategoriju objekat* za drugoga čoveka; ona ga, štaviše, čini *određenim, stvarnim* objektom, *Ovim*, rdavoindividualnim (vidi: Hegel, *Fenomenologija*, o Ovome i Onome, gde se takođe polemizuje protiv rdavog »Ovo«) *spoljašnjim*, ne samo unutrašnjim, u mozgu zaselim, već čulno očitim objektom.

»Ljubav
ne živi sama zazidana u mozgu.«

Ne, ljubljena je *čulan predmet*, a Kritička kritika zahteva bar, ako treba da se spusti do priznanja nekog predmeta, *beščulan predmet*. Ali ljubav je *nekritički, nehrišćanski materijalist*.

Najzad, ljubav čini čak jednog čoveka »*ovim spoljašnjim objektom duševne afekcije*« drugoga čoveka, objektom u kome se zadovoljava *sebično* osećanje drugoga čoveka, *sebično* osećanje, jer ono *traži svoje vlastito biće* u drugome čoveku, a to ipak ne treba da bude. Kritička kritika je toliko slobodna od svake *sebičnosti* da ona ceo obim ljudskoga bića *nalazi iscrpen u svojoj sopstvenoj ličnosti*.

¹ dole — ² čist akt, čista delatnost — ³ crna zver, tj. strašilo

Naravno, gospodin Edgar nam ne kaže čime se ljubljena razlikuje od ostalih »spoljašnjih objekata duševne afekcije, u kojima se zadovoljavaju sebična osećanja ljudi«. Duhoviti, mnogosmisleni, mnogo-kazujući predmet ljubavi kaže spokojstvu saznavanja samo kategoričnu shemu: »spoljašnji objekt duševne afekcije«, kao što kometa spekulativnome filozofu prirode ništa ne kaže do »negativnost«. Time što čovek čoveka čini spoljašnjim objektom svoje duševne afekcije, on mu, istina, po vlastitom priznanju Kritičke kritike, pridaje »važnost«, ali jednu tako reći *predmetnu važnost*, dok važnost koju Kritika pridaje predmetima nije ništa drugo do važnost koju ona sama sebi pridaje, koja se otuda i ne potvrđuje u »rdavom spoljašnjem biću«, već u »Ničemu« kritički važnog predmeta.

Ako spokojstvo saznavanja u stvarnom čoveku ne poseduje *predmet*, ono za naknadu poseduje u *čovečanstvu stvar*. Kritička ljubav »čuva se pre svega da zbog ličnosti zaboravi stvar, koja nije ništa drugo do stvar čovečanstva«. Nekritička ljubav ne odvaja čovečanstvo od ličnog individualnog čoveka.

»Sama ljubav, kao *apstraktna strast*, koja dolazi ne zna se odakle i odlazi ne zna se kuda, nepodobna je kad je reč o interesovanju prema jednom *unutrašnjem* razvoju.«

Ljubav je u očima spokojstva saznavanja apstraktna strast, po *spekulativnoj* jezičkoj upotrebi po kojoj konkretno znači apstraktno, a apstraktno konkretno.

»Ona ne beše u dolini rođena,
Ne znađase se odakle ona dode;
A brzo joj se izgubio trag
Čim se devojka oprosti.«¹⁶⁾

Ljubav je za apstrakciju »devojka iz tudine«, bez dijalektičke putne isprave, te je zato kritička policija proteruje iz zemlje.

Ljubavna strast je nepodobna kad je reč o interesovanju prema jednom *unutrašnjem* razvoju, jer se ona ne može konstruisati a priori, jer je njen razvoj stvaran razvoj, koji se zbiva u čulnom svetu i među stvarnim jedinkama. A glavno interesovanje spekulativne konstrukcije jeste za »Odakle« i »Kuda«. Odakle jeste upravo »nužnost jednog pojma, njegov dokaz i dedukcija« (Hegel). Kuda jeste odredba »na osnovu koje svaki pojedini član spekulativnog kružnog toka, kao ono što ima dušu od metoda, jeste istovremeno početak nekog novog člana« (Hegel). Dakle, samo kad bi se njeno »Odakle« i njeno »Kuda« moglo a priori konstruisati, ljubav bi zasluživala »interesovanje« spekulativne kritike.

Ono protiv čega se Kritička kritika ovde bori nije samo ljubav, već sve živo, sve neposredno, sve čulno iskustvo, sve *stvarno* iskustvo uopšte, za koje se nikad unapred *ne zna* »odakle« i »kuda«.

Prevladavanjem ljubavi gospodin Edgar *stasio* je sebe potpuno kao »spokojstvo saznavanja«, i može sada na *Proudhonu* odmah da osvedoči veliku virtuoznost saznavanja, za koje je »predmet« prestao biti »ovaj spoljašnji objekat«, i još veće nemanje ljubavi prema francuskom jeziku.

4. Proudhon

Nije sam *Proudhon* napisao, nego je, prema izveštaju Kritičke kritike, *Proudhonovo stanovište* napisalo spis *Qu'est-ce que la propriété?*¹⁷⁾

»Počinjem svoj opis *Proudhonovog stanovišta* karakteristikom njegovog (stanovišta) »spisa *Šta je svojina?*«

Pošto samo spisi kritičkog stanovišta sami od sebe imaju karakter, to kritička karakteristika nužno počinje time što *Proudhonovu* spisu daje neki karakter. Gospodin Edgar daje ovom spisu karakter *prevodeći* ga. On mu daje, naravno, *rdav* karakter, jer ga pretvara u *predmet* »kritike«.

Proudhonov spis podleže, dakle, dvostrukom napadu gospodina Edgara, jednom *prečutnom* u njegovom karakterišućem prevodu i jednom *izričnom* u njegovim kritičkim komentarima. Mi ćemo naći da gospodin Edgar više uništava kad prevodi nego kad piše komentare.

Karakterišući prevod br. 1

»Ja neću« (naime, kritički prevedeni *Proudhon*) »da dam sistem novog, ja neću ništa do ukidanje privilegije, uništenje ropstva... pravdu, ništa do pravdu, to je ono što ja mislim.«

Karakterisani *Proudhon* ograničava se na htenje i mnjenje, jer »dobra volja« i nenaučno »mnjenje« jesu karakteristični atributi nekritičke mase. Karakterisani *Proudhon* pojavljuje se tako skrušen kako doliči masi, i podređuje ono što on hoće onome što on *neće*. On se ne uzdiže dotle da hoće da *dâ* sistem novog, on hoće manje, on, štaviše, *neće ništa* do ukidanje privilegije itd. Osim ovog kritičkog podređivanja volje koju on ima pod volju koju nema, njegova prva reč odlikuje se odmah jednim karakterističnim nedostatkom u logici. Pisac koji svoju knjigu počinje time što *neće* da *dâ* sistem novoga, sada će kazati šta hoće da *dâ*, bilo neko sistematsko staro ili neko nesistematsko novo. Ali karakterisani *Proudhon*, koji *neće da dâ* sistem novog, hoće li da *dâ* ukidanje privilegija? Ne. On ga *hoće*.

Stvarni Proudhon kaže: »Je ne fais pas de système; je demande la fin du privilège« etc.¹ »Ja ne pravim sistem, ja zahtevam itd. To

¹ »Ja ne pravim sistem, ja zahtevam kraj privilegije.«

jest, stvarni Proudhon izjavljuje da ne ide za apstraktno naučnim svrhama, već da postavlja društvu neposredno praktične zahteve. I zahtev koji on postavlja nije proizvoljan. On je obrazložen i opravdan celim izlaganjem koje Proudhon daje, on je rezime toga izlaganja, jer: »Justice, rien que justice, tel est le resumé de mon discours.«¹ Karakterisani Proudhon svojim »pravda, ništa do pravda — to je ono što ja mislim« zapada utoliko više u nepriliku što misli još mnogo čega drugog, pa, prema izveštaju gospodina Edgara, na primer, »misli« da filozofija nije bila dosta praktična, »misli« Charles-a Comte-a da pobije itd.

Kritički Proudhon se pita: »Pa treba li čovek uvek da bude nesrećan?«, tj. on pita da li je nesreća moralno opredeljenje čoveka. Stvarni Proudhon je lakomislen Francuz i pita da li je nesreća neka materijalna nužnost, neko *moranje*. (L'homme doit-il être éternellement malheureux?)²

Masovni Proudhon kaže:

»Et sans m'arrêter aux explications à toute fin des entrepreneurs de réformes, accusant de la détresse générale ceux-ci la lâcheté et l'impéritie du pouvoir, ceux-là les conspirateurs et les émeutes, d'autres l'ignorance et la corruption générale, etc.«³

Kako je izraz »à toute fin« rdav masovni izraz, koji se ne nalazi u masovnim nemačkim rečnicima, to kritički Proudhon izostavlja, naravno, ovu bližu odredbu »objašnjenja«. Ovaj termin pozajmljen je od masovne francuske pravne nauke, i »explications à toute fin« znače objašnjenja koja presecaju sve prigovore. Kritički Proudhon vredi »reformiste«,^[18] jednu socijalističku francusku stranku, a masovni Proudhon — fabrikante reformi. Kod masovnog Proudhona ima raznih klasa des entrepreneurs de réformes⁴. Ovi, ceux-ci, kažu *to*, oni, ceux-là — *to*, drugi, d'autres — *to*. Kritički Proudhon pušta, naprotiv, da isti reformisti »čas — čas — čas optužuju«, što svakako svedoči o njihovoj nepostojanosti. Stvarni Proudhon, koji se upravlja prema masovnoj francuskoj praksi, govori o »les conspirateurs et les émeutes«, tj. najpre o zaverenicima, pa posle o njihovom delanju, o pobunama. Kritički Proudhon, koji je potrpao zajedno razne klase reformista, razvrstava, naprotiv, pobunjenike, i otuda kaže: zaverenici i *pobunjenici*. Masovni Proudhon govori o *neznanju* i »opštoj pokvarenosti«. Kritički Proudhon pretvara neznanje u glupost, »pokvarenost« u »izopačenost« i čini, najzad, kao kritički kritičar, glupost *opštom*. Sam on daje neposredno za nju primer time što »générale« umesto u množinu stavlja u

¹ »Pravda, ništa do pravda, takav je rezime moje rasprave. — ² Mora li čovek biti večito nesrećan? — ³ »I da se ne zadržavam na bespogovornim objašnjenjima preduzimača reformi od kojih za opštu nesreću ovi optužuju kukavičluk i neiskusnost vlasti, oni — zaverenike i pobune, drugi — neznanje i opštu pokvarenost itd.« — ⁴ preduzimača reformi.

jedninu. On piše: l'ignorance et la corruption générale za: opšta glupost i izopačenost. Po nekritičkoj francuskoj gramatici, to bi moralo glasiti: l'ignorance et la corruption générales.

Karakterisani Proudhon, koji drukčije govori i misli nego masovni, imao je nužno i sasvim drugi tok obrazovanja. On je »pitao majstore nauke, čitao je stotinu svezaka filozofije i pravne nauke itd. i, naposljetku«, on »uvide da još nikada nismo shvatili smisao reči: pravda, pravičnost, sloboda«. Stvarni Proudhon mislio je da saznaje od samog početka (j'ai crû d'abord reconnaître) to što je kritički »naposljetku« uvideo. Kritičko pretvaranje reči »d'abord« u »enfin« je nužno, jer masa ne sme misliti da išta saznaje »u samom početku«. Masovni Proudhon izričito priča kako ga je ovaj čudni rezultat njegovih studija potresao, kako mu nije poverovao. Otuda se on odlučio da izvrši »*protivogled*«, on se zapita: »Je li moguće da se čovečanstvo varalo toliko dugo i tako opšte u principima primene morala? Kako i zašto se ono varalo« itd. Od rešenja ovih pitanja on je načinio zavisnom tačnost svojih posmatranja. On je našao da u moralu, kao i u svim ostalim granama znanja, zablude »jesu stupnjevi nauke«. A kritički Proudhon pouzda se odmah u prvi utisak koji su učinila na njega njegova političko - ekonomska¹, pravna i slična proučavanja. Razume se, masa ne sme postupati na temeljit način, ona mora prve rezultate svojih proučavanja uzdići do neospornih istina. Ona je »od samog početka gotova, pre nego što se merila sa svojom suprotnošću«; otuda »se pokazuje« posle »da ona nije stigla ni na početak kad misli da stoji na kraju«.

Zato kritički Proudhon produžava da rasuđuje na najneosnovaniji i najbezvezniji način:

«Naše saznanje moralnih zakona nije od samog početka potpuno; *tako* ono može neko vreme zadovoljavati društveni napredak; ali nadugo ono će nas voditi pogrešnim putem.»

Kritički Proudhon ne obrazlaže zašto nepotpuno saznanje moralnih zakona može zadovoljiti društveni napredak makar i za jedan dan. Stvarni Proudhon, pošto se zapitao da li se i zašto čovečanstvo moglo varati tako opšte i toliko dugo, pošto je našao rešenje da su sve zablude stupnjevi nauke, da naši nepotpuni sudovi uključuju zbir istina koje su dovoljne za izvestan broj indukcija, kao i za određen krug praktičnoga života, preko koga broja i preko koga kruga one teorijski vode u ap-

¹ Za oznaku one nauke koja se bavi osnovnim odnosima u proizvodnji i raspodeli materijalnih dobara Marx i Engels se u ranim radovima, pa i ovde u *Svetoj porodici*, služe izrazom *Nationalökonomie* (i *nationalökonomisch*). Međutim, pošto se u kasnijim radovima za oznaku nauke o istim odnosima (i pojmovima, kategorijama) služe izrazom *politička ekonomija* (tako Marx 1859. god. objavljuje delo *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, a *Kapital* nosi podnaslov »Kritik der Politischen Ökonomie») i kako je ovaj izraz *politička ekonomija* uobičajeniji i adekvatniji, mi smo ga upotrebljavali i pri prevodu ranih Marxovih i Engelsovih radova. — *Prev. i Ur.*

surdno, a praktično do propadanja — stvarni Proudhon može reći da čak nesavršeno saznanje moralnih zakona može za neko vreme zadovoljavati društveni napredak.

Kritički Proudhon:

«Ako li je pak neko novo saznanje postalo potrebno, onda se zapodene ogorčena borba između starih predrasuda i nove ideje.»

Kako se može zapodenuti borba protiv protivnika koji još ne postoji? A kritički Proudhon rekao nam je, doduše, da je neka nova ideja postala potrebna, ali ne da je ona već *postala*.

Masovni Proudhon:

«Čim saznanje postane neophodno, ono nikada ne nedostaje», onda je ono tu. «Onda počinje borba.»

Kritički Proudhon tvrdi «da je opredeljenje čoveka da se poučava korak po korak», kao da čovek nema neko sasvim drugo opredeljenje, naime, opredeljenje da bude čovek, i kao da bi samopoučavanje «korak po korak» nužno odvelo korak dalje. Ja mogu ići korak po korak i upravo stići do tačke od koje sam pošao. Nekritički Proudhon ne govori o «opredeljenju», već o *uslovu* (condition) za čoveka ne da se poučava korak po korak (pas à pas), već *stupanj po stupanj* (par degrés). Kritički Proudhon veli sebi samom:

«Među principima na kojima počiva društvo ima jedan koji ono ne razume, koji je njegovim neznanjem pokvaren i prouzrokuje sva zla. Pa ipak se poštuje taj princip, pa ipak ljudi ga hoće, jer bi on inače bio bez uticaja. Taj princip pak, koji je istinit po svojoj *suštini*, a pogrešan u našem načinu kako ga shvatamo... koji je taj?»

U prvom stavu kaže kritički Proudhon da je princip pokvaren, krivo shvaćen od strane društva, dakle, da je po sebi samom tačan. U drugom stavu suviše priznaje da je on [princip] po svojoj *suštini* istinit, ali pored svega toga on prebacuje društvu što ono «taj princip» hoće i poštuje. Naprotiv, masovni Proudhon ne kudi što se taj princip, već što se taj princip takav *kako* ga je naše neznanje krivotvorilo, hoće i poštuje. («Ce principe... tel que notre ignorance l'a fait, est honoré.»¹) Kritički Proudhon nalazi da je *suština* principa u njegovom neistinitom obliku *istinita*. Masovni Proudhon nalazi da je suština krivotvorenog principa naše pogrešno shvatanje, ali da je on u svom *predmetu* (objekt) istinit, sasvim na isti način kao što je suština alhemije i astrologije naša mašta, a njihov predmet — nebesko kretanje i hemijska svojstva tela — istinit.

¹ «Taj princip... takav kakvog je napravilo naše neznanje, poštuje se.»

Kritički Proudhon produžava u svome monologu:

«Predmet našeg istraživanja je zakon, odredba socijalnog principa. A političari, tj. ljudi socijalne nauke, ogrezli su u potpunoj nejasnosti [...]: ali kako je svakoj zabludi u osnovi neka stvarnost, to će se u njihovim knjigama naći istina koju su oni bez svoga znanja pustili u svet.»

Kritički Proudhon rasuđuje na najpustolovniji način. Od toga da su političari u neznanju i nejasnosti, on produžuje na sasvim proizvoljan način dotle da je svakoj zabludi u osnovi neka stvarnost, u što se utoliko manje može sumnjati pošto svakoj zabludi u ličnosti onoga koji je u zabludi jeste u osnovi neka stvarnost. Iz toga da je svakoj zabludi u osnovi neka stvarnost, on zaključuje dalje da u knjigama političara treba naći istinu. I, najzad, po njemu, ovu istinu političari su čak pustili u svet. Da su je pustili u svet, ne bi je bilo potrebno tražiti u njihovim knjigama.

Masovni Proudhon:

«Političari se ne razumeju međusobno (ne s'entendent pas); dakle, njihova zabluda je subjektivna, u njima samim zasnovana» (donc c'est en eux qu'est l'erreur). Njihovo uzajamno nerazumevanje dokazuje njihovu jednostranost. Oni brkaju «svoje privatno mišljenje sa zdravim razumom» i «pošto» — po ranijoj dedukciji — «svaka zabluda ima za predmet neku istinitu stvarnost, u njihovim knjigama mora se naći istina, koju su oni ovde», naime u svoje knjige, «besvesno smestili», a ne u svet pustili. (Dans leurs livres doit se trouver la vérité, qu'à leur insu ils y auront mise.)

Kritički Proudhon se pita: «Šta je pravda, šta je njena suština, njen karakter, njeno značenje?» kao da bi ona mogla imati još neko posebno značenje, različito od suštine i karaktera. Nekritički Proudhon pita: Koji je njen princip, njen karakter i njen obrazac (formule)? Obrazac je princip kao princip naučnog izlaganja. U masovnom francuskom jeziku formule i signification¹ su bitno različni. U kritičkom francuskom jeziku oni se poklapaju.

Posle svojih svakako do najviše mere nestvarnih pretresanja kritički Proudhon se pribira i uzvikuje:

«Pokušajmo nešto bliže prići našem predmetu.»

Nekritički Proudhon, koji je davno stigao do svoga predmeta, pokušava, naprotiv, da dođe do oštrijih i pozitivnijih odredaba svoga predmeta (d'arriver à quelque chose de plus précis et de plus positif).

«Zakon» je za kritičkog Proudhona «odredba pravednog», za nekritičkog «proglašenje» (déclaration) njegovo. Nekritički Proudhon suzbija gledište da se pravo pravi zakonom. Ali «odredba zakona» može

¹ Značenje.

isto toliko značiti da zakon biva određivan koliko i da on određuje, kao što je sam kritički Proudhon dalje gore govorio o odredbi socijalnog principa u poslednjem smislu. Svakako je neprilično što masovni Proudhon pravi takve tanane razlike.

Posle ovih diferencija između kritički karakterisanog i stvarnog Proudhona ne treba se čuditi što Proudhon br. 1 gleda da *dokaže* sasvim druge stvari nego Proudhon br. 2.

Kritički Proudhon

«gleda da *dokaže iskustvima istorije* da «ako je ideja koju mi stvaramo sebi o pravednom i pravom¹ lažna, očito» (uprkos ovoj očitosti, on gleda da dokaže) «sve njegove primene u zakonu moraju biti rdave, sve naše ustanove pogrešne.»

Masovni Proudhon je daleko od toga da hoće da dokaže ono što je očito. On upravo kaže:

«Ako bi ideja koju mi stvaramo sebi o pravednom i o pravu bila rdavo određena, kad bi ona bila nepotpuna ili čak pogrešna, onda je *evidentno* da su sve naše zakonodavne primene rdave» itd.

Pa šta hoće nekritički Proudhon da dokaže?

«Ova hipoteza», produžava on, «izokrenutosti pravde u našem shvatanju i, sledstveno, u našim radnjama bila bi dokazana činjenica ako mišljenja ljudi o pojmu pravde i odnosno njegove primene nisu stalno bila ista, ako su u razna vremena pretrpela modifikacije, jednom rečju, ako je bilo napretka u idejama.»

A baš ova nepostojanost, ova promena, ovaj napredak je ono što *istorija* dokazuje najeklatantnijim svedočanstvima». Nekritički Proudhon navodi sad ova eklatantna svedočanstva istorije. Njegov kritički dvojnik, kao što dokazuje sasvim drugi stav iz iskustava istorije, tako i ova sama iskustva izlaže drukčije.

Kod stvarnog Proudhona, propast rimskog carstva predvideli su «mudraci» (les sages), kod kritičkog Proudhona — «filozofi». Kritički Proudhon sme, naravno, da drži za mudre ljude samo filozofe. Po stvarnom Proudhonu, bila su rimska «prava osveštana hiljadugodišnjom pravnom praksom» ili «justicijom» (ces droits consacrés par une justice dix fois séculaire), po kritičkom Proudhonu, bila su u Rimu «hiljadugodišnjom *pravdom* osveštana prava».

Po istom Proudhonu br. 1, u Rimu se rasuđivalo kao što sledi:

«Rim... je pobedio svojom politikom i svojim bogovima, svaka reforma u kultu i javnom duhu bila bi budalaština i sramoćenje» (kod kritičkog Proudhona

¹ U originalnom tekstu u listu «Allgemeine Literatur - Zeitung» ovde stoji izraz «vom Rechte» (o pravu), dok su Marx i Engels to izmenili i napisali «vom Rechten» (o pravom).

sacrilège ne znači, kao u masovnom francuskom jeziku, sramoćenje svetinje ili obesvećenje svetinje, već prosto naprosto sramoćenje); »da je, hteo osloboditi narode, digao bi ruke od svog prava«. »Tako imadaše Rim za sebe faktum i pravo«, dodaje Proudhon br. 1.

Kod nekritičkog Proudhona u Rimu se rasuđuje temeljitije. Detaljiše se *faktum*:

»Robovi su najplodniji izvor njegovog bogatstva; oslobodenje narodâ izazvalo bi, dakle, *propast njegovih finansija*.«

A u pogledu *prava*, masovni Proudhon dodaje: »Pretenzije Rima bile su opravdane pravom naroda (*droit des gens*).« Ovaj način da se dokaže pravo podjarmljivanja sasvim odgovara rimskom gledanju na pravo. Vidi masovne Pandekte⁽¹⁹⁾: »*jure gentium servitus invasit*.« (Fr. 4, D. 1, 1)¹

Po kritičkom Proudhonu, »idolopoklonstvo, ropstvo, mekušvo« sačinjavahu »osnovu rimskih institucija«, institucija đaturice. Stvarni Proudhon veli: »Osnovu institucija sačinjavaše u religiji idolopoklonstvo, u državi — ropstvo, u privatnom životu — epikureizam⁽²⁰⁾ (*épicuréisme* u profanom francuskom jeziku nije istog značenja kao *mollesse*, mekušvo). U granicama ovog rimskog stanja »pojavi se« kod mističnog Proudhona »reč božja«, kod stvarnog racionalističkog Proudhona jedan »čovjek koji sebe nazva rečju božjom«. Ovaj čovek kod stvarnog Proudhona naziva sveštenike »gujama« (*vipères*), kod kritičkog on govori galantnije s njima i naziva ih »zmijama«. Tamo on govori po rimski o »advokatima«, ovde po nemački o »pravnicima«.

Kritički Proudhon, pošto je duh francuske revolucije označio kao duh protivrečnosti, dodaje:

»To je dovoljno da se uvidi da novo, koje je stupilo namesto starog, nije imalo na samom sebi ničeg metodskog i razmišljenog.«

On mora omiljene kategorije Kritičke kritike, »staro« i »novo«, ponavljati kao molitvu za nekim. On mora zahtevati besmislicu da »novo« treba da ima na sebi nešto metodsko i razmišljeno kao što se ima, reklo bi se, zaprljanost na sebi. Stvarni Proudhon veli:

»To je dovoljno da se dokaže da je poredak stvari koji beše uspostavljen namesto starog bio u sebi bez metoda i refleksije.«

Kritički Proudhon, zanet uspomenom na francusku revoluciju, *revolucioniše* francuski jezik toliko da prevodi un *fait physique*² sa »činjenica fizike«, un *fait intellectuel*³ sa »činjenica uma«. Pomoću ove revolucije francuskog jezika, kritičkom Proudhonu polazi za rukom

¹ ropstvo se raširilo na osnovu prava narodâ. (*Digeste*, knj. 1, frag. 4, pododjeljak 1) — ² fizička činjenica — ³ intelektualna činjenica.

da fiziku učini posednikom svih činjenica koje se nalaze u prirodi. Ako on tako prirodnu nauku, s jedne strane, preko mere uzdiže, onda je on, s druge strane, isto toliko unižava odričući joj racionalnost i razlikujući činjenicu uma od činjenice fizike. Isto toliko on čini izlišnim sve dalje psihološke i logičke studije uzdižući intelektualnu činjenicu neposredno do činjenice uma.

Pošto kritički Proudhon, Proudhon br. 1, i ne sluti šta stvarni Proudhon, Proudhon br. 2, hoće da dokaže svojom istorijskom dedukcijom, to za njega, naravno, ne postoji ni prava sadržina ove dedukcije, naime, dokaz o promeni pravnih pogleda i o neprekidnom *ostvarivanju* pravde *negacijom* istorijskog pozitivnog prava.

«La société fut sauvée par la négation de ses principes... et la violation des droits les plus sacrés.»¹

Tako stvarni Proudhon dokazuje kako je negacija rimskoga prava donela proširenje prava u hrišćanskoj *predstavi*, kako je negacija prava osvojenja donela pravo komuna, kako je negacija feudalnog prava, od strane francuske revolucije, donela obuhvatnije sadašnje pravno stanje.

Kritička kritika nikako nije mogla Proudhonu ostaviti slavu da je otkrio zakon ostvarenja nekog principa njegovom negacijom. U ovom svesnom uobličanju beše ova misao stvarno otkriće za Francuze.

Kritički komentar br. 1

Kao što je prva kritika svake nauke nužno upletena u pretpostavkama nauke koju pobija, tako je Proudhonovo delo *Qu'est-ce que la propriété?* kritika *političke ekonomije* sa stanovišta političke ekonomije. — U pravni deo knjige, koji kritikuje pravo sa stanovišta prava, nije potrebno da ovde bliže ulazimo, pošto je kritika političke ekonomije predmet glavnog interesovanja. — Proudhonovo delo prevazilazi se, dakle, naučno kritikom *političke ekonomije*, pa i političke ekonomije kakva se javlja u Proudhonovom izlaganju. Ovaj rad je tek sam Proudhon omogućio, kao što Proudhonova kritika ima za pretpostavku kritiku merkantilnog sistema^[21] od strane fiziokrata,^[22] kritiku fiziokrata od strane Adama Smitha, kritiku Adama Smitha od strane Ricarda, kao i radove Fourier-a i Saint-Simona.

Sva rasuđivanja političke ekonomije imaju za pretpostavku *privatnu svojinu*. Ova osnovna pretpostavka važi za nju kao neoboriva činjenica, koju ona ne podvrgava daljem ispitivanju, na koju se čak ona, kao što Say naivno priznaje, samo «*accidentellement*»² navraća. Proudhon, pak, podvrgava osnovu političke ekonomije, *privatnu svojinu*, kritičkom ispitivanju, i to prvom odlučnom, bezobzirnom i isto-

¹ «Društvo bi špaseo *negacijom* svojih principa... i *povredom* najsvetijih prava.» — ² slučajno

dobno naučnom ispitivanju.^[23] U tome se sastoji veliki naučni napredak koji je on načinio, napredak koji revolucionije političku ekonomiju i stvarnu nauku političke ekonomije tek omogućava. Proudhonov spis *Qu'est-ce que la propriété?* ima za modernu političku ekonomiju isti značaj koji Sieyèsov spis *Qu'est-ce que le tiers état?* ima za modernu politiku.

Ako Proudhon dalja uobličjenja privatne svojine, na primer radnu najamninu, trgovinu, vrednost, cenu, novac itd., čak ne shvata, kako se to, na primer, dogodilo u časopisu »Deutsch - Französische Jahrbücher«,^[24] (vidi: *Nact za kritiku političke ekonomije* od F. Engelsa), kao uobličjenja privatne svojine, već ovim političko - ekonomskim pretpostavkama opovrgava političke ekonomiste, onda to sasvim odgovara njegovom gore označenom, istorijski opravdanom stanovištu.

Politička ekonomija, koja odnose privatne svojine uzima za ljudske i razumne odnose, kreće se u neprestanoj protivrečnosti sa svojom osnovnom pretpostavkom, privatnom svojinom, u sličnoj protivrečnosti kao teolog koji stalno ljudski tumači religijske predstave i samim tim stalno se ogrešuje o svoju osnovnu pretpostavku, o nadljudskost religije. Tako se u političkoj ekonomiji radna najamnina u početku javlja kao proporcionalan udeo koji pripada radu u proizvodnju. Radna najamnina i dobit kapitala stoje jedna prema drugoj u najprijateljskijem odnosu, odnosu međusobnog unapređivanja, na izgled, u najljudskijem odnosu. Zatim se pokazuje da one stoje jedna prema drugoj u najneprijateljskijem, u *obrnutom* odnosu. Vrednost je u početku na izgled razumno određena troškovima proizvodnje neke stvari i njenom društvenom korisnošću. Zatim se pokazuje da je vrednost čisto slučajna odredba, koja nema potrebe da stoji ni u kakvom odnosu ni prema troškovima proizvodnje, ni prema društvenoj korisnosti. Veličina radne najamnine određuje se u početku *slobodnim* sporazumom između slobodnog radnika i slobodnog kapitaliste. Zatim se pokazuje da je radnik prisiljen da dopusti da mu najamninu određuju, kao što je kapitalist prisiljen da je odredi što niže. Namesto *slobode* strane ugovornice, stupila je *prinuda*. Isto tako stoji s trgovinom i sa svim drugim političko - ekonomskim odnosima. Ponekad sami politički ekonomisti osećaju ove protivrečnosti, i otkrivanje tih protivrečnosti sačinjava glavnu sadržinu njihovih uzajamnih borbi. Ali gde im one dodu do svesti, *sami oni* napadaju *privatnu svojinu* u nekom *delimičnom* obliku kao krivotvorilju po sebi, naime u njihovoj predstavi, razumne radne najamnine, po sebi razumne vrednosti, po sebi razumne trgovine. Tako Adam Smith ponekad polemize protiv kapitalista, Destutt de Tracy protiv menjača, tako Simonde de Sismondi protiv fabričkog sistema, tako Ricardo protiv zemljišne svojine, tako gotovo svi moderni politički ekonomisti protiv *neindustrijskih* kapitalista, u kojima se svojina javlja kao čist *potrošač*.

Dakle, politički ekonomisti čas ističu, izuzetno — naročito kad napadaju neku posebnu zloupotrebu — privid ljudskog na ekonomskim

odnosima, a čas, i prosečno, ove odnose shvataju baš u njihovoj otvoreno izraženoj *razlici* od ljudskog, u njihovom striktno ekonomskom smislu. U ovoj protivrečnosti oni besvesno teturaju tamo - amo.

A Proudhon je raskrstio jednom zasnagda sa ovom besvesnošću. On je ozbiljno uzeo *ljudski privid* političko - ekonomskih odnosa i oštro premastavio njihovoj *neljudskoj stvarnosti*. On ih je prisilio da u stvarnosti budu ono što su u svojoj predstavi o sebi ili da, naprotiv, dignu ruke od svoje predstave o sebi i da priznaju svoju stvarnu neljudskost. Otuda on dosledno nije kao ostali politički ekonomisti prikazao, na parcijalan način, kao krivotvorilju političko - ekonomskih odnosa ovu ili onu vrstu privatne svojine, već, na univerzalan način, privatnu svojinu kao takvu. On je učinio sve što može kritika političke ekonomije učiniti s političko - ekonomskog stanovišta.

Gospodin Edgar, koji hoće da karakteriše stanovište spisa *Qu'est-ce que la propriété?*, ne govori, naravno, ni reči o političkoj ekonomiji, ni o osobenom karakteru ovoga spisa koji se sastoji baš u tome što je pitanje o *suštni privatne svojine* učinio životnim pitanjem političke ekonomije i pravne nauke. Za Kritičku kritiku sve se razume po sebi. Proudhon nije ništa novo uradio svojom negacijom privatne svojine. On je samo istrtiljao jednu tajnu koju je Kritička kritika prečutala.

»Proudhon, produžava gospodin Edgar neposredno za svojim karakterišućim prevodom, »nalazi, dakle, nešto apsolutno, neku večnu osnovu u istoriji, jednog boga koji upravlja čovečanstvom, pravdu.«

Proudhonov francuski spis iz godine 1840. ne stoji na stanovištu nemačkog razvoja iz godine 1844. U tome i jeste Proudhonovo stanovište, stanovište koje zauzimaju bezbroj njemu dijametralno suprotnih francuskih pisaca, koje, dakle, Kritičkoj kritici pruža preimućstvo da najsuprotnija stanovišta karakteriše jednim te istim potezom pera. Treba, uostalom, samo dosledno sprovesti zakon koji je postavio sam Proudhon, zakon ostvarenja pravde negacijom, da bi se rešilo i ovog apsolutnog u istoriji. Ako Proudhon nije otišao do te konsekvence, onda on ima da zahvali za to nesreći što se rodio kao Francuz, a ne kao Nemač.

Za gospodina Edgara, Proudhon je preko apsolutnog u istoriji, preko vere u pravdu postao *teologijski* predmet, te se Kritička kritika, koja je ex professo¹ kritika teologije, može sada dokopati Proudhona da se izjasni o »religijskim predstavama«.

»Karakteristika svake religijske predstave jeste da ona postavlja dogmu nekog stanja u kome na kraju jedna suprotnost istupa kao pobedonosna i jedino istinita.«

Videćemo kako religijska Kritička kritika postavlja dogmu nekog stanja u kome na kraju jedna suprotnost, »K r i t i k a«, odnosi pobeđu nad drugom, »masom«, kao jedina istina. No Proudhon je učinio

¹ zvanično, službeno, po dužnosti.

utoliko veću krivdu sagledajući u masovnoj pravdi apsolutno, boga istorije, ukoliko je pravedna Kritika za sebe *izrično* zadržala ulogu tog apsolutnog, tog boga u istoriji.

Kritički komentar br. 2

«Proudhon dolazi jednostrano do svojih razmatranja preko činjenice bede, siromaštva, u njoj on vidi *protivrečnost* s jednakošću i pravdom; ona mu pruža njegovo oružje. Tako mu ova činjenica postaje apsolutna, opravdana, a činjenica svojine — neopravdana.»

Spokojstvo saznavanja kaže nam da Proudhon u činjenici bede nalazi protivrečnost s pravdom, nalazi, dakle, da je ona neopravdana, i u istom dahu uverava da Proudhonu ova činjenica postaje apsolutna, opravdana.

Dosadašnja politička ekonomija polazila je od *bogatstva*, koje kretanje privatne svojine stvara, tobož, za *nacije*, i došla do svojih razmatranja koja apologiziraju privatnu svojinu. Proudhon polazi od obrnute, u političkoj ekonomiji sofistički prikrivene strane, od siromaštva stvorenog kretanjem privatne svojine, i dolazi do svojih razmatranja koja negiraju privatnu svojinu. Prva kritika privatne svojine polazi, naravno, od činjenice u kojoj se njena protivrečna suština pojavljuje u najupadljivijem, najgromoglasnijem obliku, u obliku koji neposredno najviše uzbuđuje ljudsko osećanje — od činjenice siromaštva, bede.

«Kritika, naprotiv, sažima ove činjenice: siromaštvo i svojinu u jednu jedinu, ona saznaje unutrašnju vezu obeju, pravi od njih celinu, koju kao takvu pita za pretpostavke njene egzistencije.»

Kritika, koja od činjenica svojine i siromaštva dosad nije ništa shvatila, ističe «naprotiv» svoje u uobrazilji izvršeno delo protiv stvarnog Proudhonovog dela. Ona sažima *obe* činjenice u jednu jedinu, i pošto je od *obeju* napravila jednu jedinu, ona sada saznaje unutrašnju vezu *obeju*. Kritika ne može poreći da i Proudhon saznaje neku unutrašnju vezu između činjenice siromaštva i svojine, pošto on baš zbog ove veze ukida svojinu da bi ukinuo bedu. Proudhon je, čak, uradio više. On je podrobno dokazao *kako* kretanje kapitala stvara bedu. Kritička kritika, naprotiv, ne upušta se u takve sitnice. Ona saznaje da su siromaštvo i privatna svojina *suprotnosti*: jedno prilično rasprostranjeno saznanje. Ona od siromaštva i bogatstva *pravi celinu*, koju «kao takvu pita za pretpostavke njene egzistencije»; jedno utoliko izlišnije pitanje ukoliko je ona istom *napravila* «celinu kao takvu», dakle, njeno samo *pravljenje* je pretpostavka celine egzistencije.

Time što Kritička kritika pita «celinu kao takvu» za pretpostavke njene egzistencije, ona traga, dakle, na pravi teologijski način, *van* celine za pretpostavkama njene egzistencije. Kritička spekulacija kreće se van predmeta za koji navodi da, tobož, raspravlja o njemu. Dok *ceo protivstav* nije ništa drugo nego *kretanje njegovih obeju strana*, dok

baš u prirodi ovih obeju strana leži pretpostavka egzistencije celine, ona se oslobađa proučavanja ovog stvarnog kretanja koje obrazuje celinu da bi mogla izjaviti da Kritička kritika kao spokojstvo saznavanja stoji visoko iznad oba ekstrema protivstava, da je njena delatnost, koja je napravila »celinu kao takvu«, sada i jedino kadra ukinuti apstraktum koji je napravila.

Proletarijat i bogatstvo su suprotnosti. Oni čine kao takvi celinu. Oni su oboje uobličena sveta privatne svojine, Posredi je određeni položaj koji oboje zauzimaju u protivstavu. Nije dovoljno oglasiti ih za dve strane jedne celine.

Privatna svojina kao privatna svojina, kao bogatstvo, prinuđena je da *održava samu sebe*, a time i svoju suprotnost, proletarijat. To je *pozitivna strana protivstava*, u sebi samoj zadovoljena privatna svojina.

Proletarijat je, obrnuto, kao proletarijat prinuđen da ukine samog sebe i time svoju suprotnost koja ga uslovljava, koja ga čini proletarijatom — privatnu svojinu. To je *negativna strana protivstava*, njegov nemir u sebi, privatna svojina koja je rastočena i koja sebe rastače.

Sopstvenička klasa i klasa proletarijata predstavljaju isto ljudsko samoootuđenje. Ali prva klasa se u ovom samoootuđenju oseća dobro i podržanom, gleda na otuđenje kao na *svoju sopstvenu moć* i poseduje u njemu *privid ljudske egzistencije*; druga se oseća u otuđenju uništenom, vidi u njemu svoju nemoć i stvarnost neljudske egzistencije. Ona je, da upotrebimo jedan Hegelov izraz, u odbačenosti *pobuna* na tu odbačenost, pobuna na koju je nužno goni protivrečnost između njene ljudske *prirode* i njenog životnog položaja, koji je otvorena, odlučna, sveobuhvatna negacija te prirode.

U granicama protivstava, privatni vlasnik je, dakle, *konzervativna*, a proleter *destruktivna* strana. Od onog polazi akcija za održavanje protivstava, od ovog — akcija za njegovo uništenje.

Privatna svojina goni svakako sama sebe u svom političko - ekonomskom kretanju ka svom vlastitom rastočenju, ali samo putem razvoja koji je od nje nezavisan, besvestan, koji se dešava protiv njene volje, koji je uslovljen prirodom stvari, samo time što stvara proletarijat kao proletarijat, bedu svesnu svoje duhovne i fizičke bede; raščo-pvćenje koje je svesno svoga raščovećenja i koje zato samo sebe ukida. seotetarijat izvršuje presudu koju je privatna svojina izrekla samoj erbi stvaranjem proletarijata, kao što izvršuje presudu koju najamni rad izriče samom sebi stvarajući tuđe bogatstvo i vlastitu bedu. Kad proletarijat pobjedi, onda on time nije nikako postao apsolutna strana društva, jer on pobjeđuje samo time što ukida samog sebe i svoju suprotnost. Onda su upravo iščezli i proletarijat i njegova suprotnost koja ga uslovljava — privatna svojina.

Kad socijalistički pisci pripisuju proletarijatu ovu svetsko - istojjisku ulogu, onda to ne biva nikako, kao što Kritička kritika predstavlja, zato što oni proletere smatraju za *bogove*. Pre će biti obrnuto. Pošto re u izgrađenom proletarijatu praktično završeno odvajanje od svake

ljudskosti, čak od *privida* ljudskosti, pošto su u životnim uslovima proletarijata svi životni uslovi današnjeg društva sažeti u svom najneljudskijem vrhuncu, pošto je čovek izgubio u njemu samog sebe, ali istovremeno ne samo dobio teorijsku svest o ovom gubitku, već je i neposredno prinuđen na pobunu protiv ove neljudskosti, prinuđen *nuždom* — praktičnim izrazom *nužnosti* — koja se više ne da otkloniti ni ulepšati i koja je apsolutno imperativna — zato proletarijat može i mora osloboditi samoga sebe. Ali on ne može osloboditi samog sebe, a da ne ukine svoje vlastite životne uslove. On ne može ukinuti svoje vlastite životne uslove, a da ne ukine *sve* neljudske životne uslove današnjeg društva koji su sažeti u njegovom položaju. On ne prolazi uzalud kroz školu *rada* koja je surova, ali koja prekaljuje. Nije posredi to šta ovaj ili onaj proleter ili čak ceo proletarijat u datom trenutku *zamišlja* kao svoj cilj. Posredi je *šta on jeste* i šta će shodno svom *biću* biti istorijski prinuđen da učini. Njegov cilj i njegova istorijska akcija prednaznačeni su čulno jasno, neopozivo u njegovoj vlastitoj životnoj situaciji, kao i u celoj organizaciji današnjeg građanskog društva. Nije potrebno ovde izlagati da je veliki deo engleskog i francuskog proletarijata već *svestan* svog istorijskog zadatka i da stalno radi na tome da ovu svest izgradi do potpune jasnosti.

»Kritička kritika« sme ovo priznati utoliko manje ukoliko je samu sebe proglasila za isključivo stvaralački element istorije. Njoj pripadaju istorijske suprotnosti, do njene je delatnosti da ih ukine. Otuda ona izdaje preko svog utelovljenja Edgara sledeću *obznanu*:

»Obrazovanost i neobrazovanost, posedovanje i nemanje poseda — ove suprotnosti moraju, ako ne treba da budu *obesvećene*, baš *sasvim pripasti kritici*.«

Posedovanje i nemanje poseda dobili su metafizičko posvećenje u svojstvu kritički spekulativnih suprotnosti. Otuda samo ruka Kritičke kritike može ih se dotaći, a da se ne izvrši oskrnavljenje. Kapitalisti i radnici nemaju se mešati u njihov uzajamni odnos.

Gospodin Edgar, daleko od toga i da sluti da se u njegovu kritičko shvatanje suprotnosti može i dirnuti, da se ova svetinja može obesvetiti, daje da njegov protivnik prigovori ono što je samo sam on sebi mogao prigovoriti.

»Pa, je li moguće«, pita imaginarni protivnik Kritičke kritike, »služiti se drugim pojmovima nego već postojećim, slobodom, jednakošću itd.? Ja odgovaram,« — pripazimo šta odgovara gospodin Edgar, — »da su grčki, latinski jezik propali kad je krug misli kome su oni služili za izražavanje bio iscrpen.«

Sada je jasno zašto Kritička kritika ne daje nijednu jedinu misao na *nemačkom* jeziku. Jezik njenih misli još nije došao, koliko god da su *novi kritički* jezik pripremili gospodin Reichardt svojim kritičkim obrađivanjem tuđih reči, gospodin Faucher svojim obrađivanjem engleskoga, a gospodin Edgar svojim obrađivanjem francuskoga jezika.

Karakterišući prevod br. 2

Kritički Proudhon:

«Zemljoradnici podeliše zemljište među sobom; jednakošću bi osveštan samo posed; tom prilikom ona je osveštala svojinu.»

Kritički Proudhon daje da odmah s deobom zemljišta nastane zemljišna svojina. On izvršuje prelazak od poseda na svojinu izrazom: «tom prilikom».

Stvarni Proudhon:

«Zemljoradnja zasnova *zemljišni posed*... nije bilo dovoljno da se radniku obezbedi plod njegovog rada ako mu se u isto vreme ne obezbedi oruđe proizvodnje. Da bi se slabiji sačuvalo od zakoračivanja od strane jačega... osećala se nužnost da se među posednicima povuku stalne granice.»

Dakle, tom prilikom bi osveštan jednakošću najpre *posed*.

«Svake godine videlo se da s porastom stanovništva rastu lakomost i gramzivost kolonista; mislilo se da se ambicija mora slomiti novim nesavladivim branama. Tako zemljište postade svojina zbog potrebe jednakosti... bez sumnje, deoba nikada nije bila geografski jednaka... ali pored svega toga princip ostade isti; jednakost je osveštala posed, jednakost osvešta svojinu.»

Kod kritičkog Proudhona

«prevideše stari zasnivači svojine zbog brige o svojoj potrebi da je svojinskom pravu odgovaralo istovremeno pravo otuđivanja, prodavanja, poklanjanja, sticanja i gubljenja, što je uništilo jednakost, od koje su oni pošli.»

Kod stvarnog Proudhona zasnivači svojine nisu prevideli ovaj njen razvojni tok u brizi o svojoj potrebi. Oni ga upravo nisu bili predvideli, ali čak i da su ga mogli predvideti, i onda bi današnja potreba odnela pobedu. Stvarni Proudhon je, dalje, suviše masovan da bi suprotstavio «*svojinskom pravu*» pravo otuđivanja, prodavanja itd., tj. da bi rodu suprotstavio njegove vrste. On suprotstavlja «*pravo održavanja svoga nasleđa*» «*pravu otuđivanja svoga nasleđa*» itd., što čini stvarnu suprotnost i stvaran napredak.

Kritički komentar br. 3

«Na šta Proudhon oslanja svoj dokaz o nemogućnosti svojine? To prevazilazi svako verovanje: na isti princip jednakosti!»

Za buđenje vere gospodina Edgara bila bi dovoljna jedna kratka refleksija. Ne može gospodinu Edgaru biti nepoznato da je gospodin Bruno Bauer svim svojim izlaganjima uzeo za osnovu «*beskrajnu samosvest*» i da je ovaj princip shvatio čak kao stvaralački princip jevandjelja, koja svojom beskrajnom besvesnošću prividno pravce protivreče

beskrajnoj samosvesti. Na isti način Proudhon shvata jednakost kao stvaralački princip privatne svojine koja njoj pravce protivreći. Uporedi li gospodin Edgar jedan trenutak francusku *jednakost* s nemačkom samosvešću, on će naći da poslednji princip izražava *nemački*, to jest u apstraktnom mišljenju, ono što prvi kaže *francuski*, to jest na jeziku politike i mislećeg opažaja. Samosvest je jednakost čoveka sa samim sobom u čistom mišljenju. Jednakost je svest čoveka o samom sebi u elementu prakse, dakle, svest čoveka o drugom čoveku kao sebi jednakom i ponašanje čoveka prema drugom čoveku kao sebi jednakom. Jednakost je francuski izraz za jedinstvo ljudskog bića, za rodsku svest i rodsko ponašanje čoveka, za praktičnu istovetnost čoveka sa čovekom, dakle, za društveni ili ljudski odnos čoveka prema čoveku. Otuda, kao što destruktivna kritika u Nemačkoj, pre nego što je bila uznapredovala u *Feuerbachu* do posmatranja *stvarnog čoveka*, gledaše da sve određeno i opstojeće razreši principom *samosvesti*, tako je destruktivna kritika u Francuskoj nastojala da to isto postigne principom *jednakosti*.

«Proudhon udara na filozofiju, za šta mu, uzeto samo po sebi, ne možemo zameriti. Ali zašto on udara na nju? Filozofija, misli on, dosad još nije bila dovoljno praktična; ona je uzjahala visokog konja *spekulacije*, te su joj ljudi došli suviše maleni. Ja mislim da je filozofija *natpraktična*, tj. ona do sada nije bila ništa drugo do apstraktni izraz postojećih stanja, ona je bila jednako zapletena u njihovim pretpostavkama, koje je uzela za apsolutne.»

Mišljenje da je filozofija apstraktni izraz postojećih stanja prvobitno ne pripada gospodinu Edgaru, već *Feuerbachu*, koji je filozofiju najpre označio kao spekulativnu i mističnu empiriju i dokazao da je ona to. Međutim, gospodin Edgar zna da ovom mišljenju dá originalan, kritički obrt. Naime, ako *Feuerbach* zaključuje da filozofija treba da siđe s nebesa *spekulacije* u dubinu ljudske bede, onda nas gospodin Edgar, naprotiv, poučava da je filozofija *natpraktična*. Ali čini se pre da je filozofija, baš zbog toga što je bila samo transcendentni, apstraktni izraz postojećih stanja, zbog svoje transcendentnosti i apstrakcije, zbog svoje *imaginarne razlike* od sveta morala pogrešno misliti da je duboko ispod sebe ostavila postojeća stanja i stvarne ljude; da ona, s druge strane, pošto sebe nije *stvarno* razlikovala od sveta, nije mogla dati *stvaran sud* o njemu, nije mogla isturiti protiv njega realnu snagu razlikovanja, dakle, nije se mogla *praktično* umešati, već se morala zadovoljiti u najbolju ruku praksom in abstracto. *Natpraktična* bila je filozofija samo u smislu da je lebdela nad praksom. O beskrajnoj sićušnosti u kojoj se stvarni ljudi pojavljuju *spekulaciji* najeklatantnije svedoči *Kritička kritika*, kojoj se čovečanstvo poklapa s jednom masom bez duha. Stara *spekulacija* slaže se s njom u ovome. Neka se pročita, na primer, sledeći stav iz *Hegelovog dela Filozofija prava*:

«Na stanovištu potreba konkretum predstave je ono što se naziva *čovekom*; dakle, ovde, pa *upravo i samo ovde*, reč je o čoveku u ovom smislu.»

Kad spekulacija inače govori o čoveku, onda ona ne podrazumeva *konkretum*, već *apstraktum*, *ideju*, *duh* itd. Za način kako filozofija izražava postojeća stanja, gospodin Faucher dao je dirljive primere u pogledu postojećih engleskih stanja, a gospodin Edgar u pogledu postojećih stanja francuskog jezika.

«Tako je i Proudhon praktičan kada, nalazeći da pojam jednakosti leži u osnovi dokaza o svojini, docira iz istog pojma protiv svojine».

Proudhon čini ovde sasvim isto što čine nemački kritičari, koji iz predstave čoveka, za koga oni nalaze da leži u osnovi dokaza o postojanju boga, dociraju baš protiv postojanja boga.

«Ako su konsekvence principa jednakosti jače od same nje, kako će mu Proudhon pomoći da dođe do svoje iznenadne jačine?»

Svim religijskim predstavama leži u osnovi, po gospodinu B. Baueru, samosvest. Ona je, po njemu, stvaralački princip jevanđelja. Zašto su pak konsekvence principa samosvesti bile jače od njega samog? Zato, odgovara se na nemačkom, što je, doduše, samosvest stvaralački princip religijskih predstava, ali kao van sebe izašla, samoj sebi protivrečna, ospoljena i otuđena samosvest. Otuda samosvest koja je došla samoj sebi, koja razume samu sebe, koja shvata svoju bit, jeste moć nad stvorenjima svog samoospoljenja. U sasvim istom slučaju nalazi se Proudhon, naravno, s tom razlikom što on govori francuski, a mi govorimo nemački, što on, otuda, izražava na francuski način ono što mi izražavamo na nemački način.

Proudhon postavlja samom sebi pitanje zašto jednakost, iako kao stvaralački umni princip leži u osnovi ustanovljenja svojine i kao poslednji umni razlog u osnovi svih dokaza u prilog svojine, ipak ne postoji, već postoji upravo njena negacija — privatna svojina? Stoga on razmatra činjenicu svojine samu po sebi. On dokazuje »da je u istini svojina kao institucija i princip *nemogućna*« (p. 34), tj. da *ona samoj sebi protivreči* i da u svim tačkama samu sebe ukida, da je ona, nemački izraženo, postojanje ospoljene, samoj sebi protivrečne, samoj sebi otuđene jednakosti. Stvarna francuska stanja kao i saznanje ovog otuđenja s pravom ukazuju Proudhonu na stvarno ukidanje otuđenja.

Proudhon oseća potrebu da u svojoj negaciji privatne svojine u isto vreme *istorijski* opravda postojanje privatne svojine. Kao sva prva izlaganja ove vrste, i njegovo izlaganje je pragmatično, tj. on uzima da su prošla pokolenja htela svesno i promišljeno da u svojim institucijama ostvare jednakost, koja im predstavlja ljudsku suštinu.

«Mi se jednako vraćamo na to... Proudhon piše u interesu proletera.»

Njega ne pokreće na pisanje interes samodovoljne kritike, apstraktni, iskonstruisani interes, već masovni, stvarni, istorijski interes, interes koji će dovesti dalje nego do *kritike*, naime do *krize*. Proudhon

ne samo da piše u interesu proletera, sam on je proleter, Ouvrier¹. Njegovo delo je naučni manifest francuskog proletarijata, te otuda ima sasvim drugi istorijski značaj nego književna petljanija bilo kog kritičkog kritičara.

•Proudhon piše u interesu onih koji nemaju ničega; imati i nemati ničega njemu su apsolutne kategorije. Imanje mu je nešto najviše, jer mu je u isto doba nemanje najviši predmet razmišljanja. Svaki čovek treba da ima, ali isto koliko i drugi, misli Proudhon. No, neka se pomisli da je meni u onome što ja imam samo to interesantno šta imam isključivo ja, šta imam ja više nego drugi. Pri jednakosti samo imanje i sama jednakost postaju mi nešto prema čemu sam ravnodušan.

Po gospodinu Edgaru, *imanje* i *nemanje* jesu za Proudhona apsolutne kategorije. Kritička kritika vidi svugde samo kategorije. Tako, po gospodinu Edgaru, imanje i nemanje, radna najamnina, plata, nužda i potreba, rad za potrebu nisu ništa drugo nego kategorije.

Kad bi društvo imalo da se oslobodi samo *kategorija* imanja i nemanja, koliko bi mu svaki, čak i slabiji, dijalektičar nego što je gospodin Edgar učinio lakim »savlađivanje« i »ukidanje« ovih kategorija! Gospodin Edgar gleda na ovo »ukidanje« takođe kao na takvu sitnicu da smatra da nije čak truda vredno dati naspram Proudhona čak ni samo *objašnjenje* kategorija imanja i nemanja. Ali pošto nemanje nije samo kategorija, već je sasvim neutešna stvarnost, pošto čovek koji ničega nema danas nije ništa, pošto je odsečen koliko od egzistencije uopšte toliko još više od ljudske egzistencije, pošto je stanje nemanja stanje potpune odvojenosti čoveka od njegove predmetnosti, to izgleda da nemanje ima pravo da postoji kao najviši predmet razmišljanja za Proudhona, utoliko više ukoliko se manje razmišljalo o ovom predmetu pre njega i socijalističkih pisaca uopšte. Nemanje je najočajniiji *spiritualizam*, potpuna nestvarnost čoveka, potpuna stvarnost nečoveka, jedno vrlo pozitivno imanje, imanje gladi, hladnoće, bolesti, zločina, uniženja, hebetizma, svake neljudskosti i protivprirodnosti. No, svaki predmet koji se prvi put s punom svešću o njegovoj važnosti učini predmetom razmišljanja postoji *kao najviši predmet razmišljanja*.

Što Proudhon hoće da ukine nemanje i stari način imanja, sasvim je istovetno s tim što hoće da ukine praktično otuđeni odnos čoveka prema njegovoj *predmetnoj suštini*, što hoće da ukine *političko - ekonomski* izraz ljudskog samoootuđenja. Ali pošto je njegova kritika političke ekonomije još upletena u pretpostavkama političke ekonomije, to se ponovno prisvojenje samog predmetnog sveta shvata još pod političko - ekonomskom formom *poseda*.

Proudhon ne suprotstavlja, naime, kao što Kritička kritika veli da on čini, nemanju imanje, već starom načinu imanja, *privatnoj svojini* — *posed*. Posed on proglašava za *»društvenu funkciju«*. A u funkciji

¹ radnik

nije »interesantno« drugog »isključiti«, nego snage svog bića činom potvrđivati i ostvarivati.

Proudhonu nije pošlo za rukom da ovu misao razvije na odgovarajući način. Predstava »jednakog poseda« jeste političko - ekonomski, dakle, sam još otuđeni izraz za to da *predmet kao biće za čoveka, kao predmetno biće čoveka, jeste u isto vreme postojanje čoveka za drugog čoveka, njegov ljudski odnos prema drugom čoveku, društveno ponašanje čoveka prema čoveku*. Proudhon ukida političko - ekonomsko otuđenje u granicama političko - ekonomskog otuđenja.

Karakterišući prevod br. 3

Kritički Proudhon ima i jednog *kritičkog vlasnika*, po čijem vlastitom priznanju oni koji su morali za njega raditi izgubili su ono što je on sebi prisvojio.

Masovni Proudhon govori masovnom vlasniku:

«Ti si radio! A zar nikad nisi pustio druge da rade za tebe? Kako su, dakle, oni, radeći za tebe, izgubili ono što si ti znao steći ne radeći za njih?»

Po kritičkom Proudhonu, Say pod »richesse naturelle« razume »prirodna imanja«, iako on, da bi uklonio svaku zabludu, u Épitomé¹ svog spisa *Traité d'économie politique* izrično izjavljuje da pod richesse ne razumeva ni svojину ni imanje, nego »zbir vrednosti. Naravno, kao što kritičkog Proudhona reformiše gospodin Edgar, tako kritički Proudhon sa svoje strane reformiše opet Saya. Po njemu, Say »zaključuje« »odmah o pravu« da se za sebe »uzme neko polje kao svojina«, jer se zemljišta lakše prisvajaju nego vazduh i vode. Say, daleko od toga da iz veće mogućnosti prisvojenja zemljišta zaključuje o svojinskom pravu na njega, kaže naprotiv, izrično: »Les droits des propriétaires de terres — remontent à une spoliation«² (*Traité d'écon. polit.*, édit. III, t. 1, p. 136, nap.). Stoga je, po Sayu, potrebno »concours de la législation« i »droit positif«³ za ustanovljavanje prava na zemljišnu svojину. Stvarni Proudhon ne pušta da Say »odmah« iz lakšeg prisvajanja zemljišta zaključi pravo zemljišne svojine, on mu prebacuje što uvažava mogućnost mesto prava i što brka pitanje o mogućnosti s pitanjem o pravu:

«Say prend la possibilité pour le droit. On ne demande pas pourquoi la terre a été plutôt appropriée que la mer et les airs; on veut savoir, en vertu de quel droit l'homme s'est approprié cette richesse.»⁴

¹ Izvod — ² Prava vlasnika zemljišta vode poreklo od *pljačke* — ³ sudelovanje zakonodavstva i pozitivno pravo — ⁴ Say uzima mogućnost za pravo. Ne pita se zašto je zemlja bila pre prisvojena nego more i vazduh; hoćemo da znamo na osnovu kog prava je čovek prisvojio sebi ovo bogatstvo.

Kritički Proudhon produžava:

»Na ovo ima *samo* da se primeti da se prisvojenjem jednog komada zemlje prisvajaju i ostali elementi — vazduh, voda, vatra; terra, aqua, aere et igne interdicti sumus.«¹

Daleko od toga da je stvarni Proudhon primetio »*samo*« to, on upravo kaže da uzgred (*en passant*) »upozorava« na prisvojenje vazduha i vode. Kod kritičkog Proudhona obrela se rimska formula isključenja iz zajednice na nepojmljiv način. On zaboravlja da kaže ko su »*mie*« kojima je zabranjeno. Stvarni Proudhon oslovljava nevlasnike:

»Proleterii... svojina nas *ekshomunicira*, terra etc. *interdicti sumus*.«²

Kritički Proudhon polemiše protiv Charles-a Comte-a ovako:

»Charles Comte misli da su čoveku, da bi živeo, potrebni vazduh, hrana, odelo. Neke od ovih stvari, kao vazduh i voda, neiscrpne su, ostaju, dakle, uvek zajednička svojina, drugih ima u manjim količinama, te postaju privatna svojina. Charles Comte dokazuje na osnovu pojmova ograničenosti i neograničenosti; on bi možda došao do drugog rezultata da je pojmove nepotrebnosti i neophodnosti učinio svojim glavnim kategorijama.«

Da detinjaste li polemike kritičkog Proudhona! On traži od Charles-a Comte-a da kategorije iz kojih on dokazuje — napusti, pa da pređe na druge kategorije, da ne dođe do svojih vlastitih rezultata, nego »*možda*« do rezultata kritičkog Proudhona.

Stvarni Proudhon ne postavlja slične zahteve Charles-u Comte-u; on ga ne namiruje jednim »*možda*«, on ga tuče njegovim vlastitim kategorijama.

Charles Comte, kaže Proudhon, polazi od neophodnosti vazduha, hrane i, za neka podneblja, odela, ne da bi se živelo, nego da se ne bi prestalo živeti. Da bi se održao, čoveku je stoga potrebno (po Charles-u Comte-u) neprestano prisvajanje stvari razne vrste. Ove stvari ne postoje sve u istom odnosu.

»Svetlosti nebeskih tela, vazduha, vode ima u tolikoj količini da ih čovek ne može приметно povećati ili smanjiti; otuda svako može sebi prisvojiti od njih toliko koliko iziskuju njegove potrebe, a da ni u čemu ne krnji uživanje drugih.«

Proudhon polazi sada od Comte-ovih vlastitih odredaba. Najpre mu dokazuje da je zemlja takođe predmet prvih potreba, čije uživanje, dakle, mora svakom biti slobodno u granicama Comte-ove klauzule, naime: »*da ne krnji uživanje drugoga*«. Zašto je zemlja, dakle, postala privatna svojina? Charles Comte odgovara: zato što *nije neograničena*.

¹ zabranjeni su nam zemlja, voda, vazduh i vatra — ² zemlja itd. *sabra-*
njeni su nam

Ali on je morao, naprotiv, zaključiti: pošto je ograničena, ona ne može biti prisvojena. Iz prisvojenja vazduha i vode ni za koga ne proističe šteta, jer od njih uvek preostaje dovoljno zato što su neograničeni. A samovoljno prisvojenje zemlje krnji uživanje drugoga baš zbog toga što je zemlja ograničena. Njeno uživanje mora, dakle, biti uređeno u opštem interesu. Dokazivanje Charles-a Comte-a dokazuje protiv njegove teze.

«Charles Comte», tako deducira Proudhon (naime, kritički Proudhon), «polazi od nazora da jedna nacija može biti vlasnica neke zemlje, dok se ipak, ako svojina donosi sobom pravo upotrebe ili zloupotrebe — jus utendi et abutendi re sua¹ — ni jednoj naciji ne može dosuditi pravo da neku zemlju upotrebljava ili zloupotrebljava.»

Stvarni Proudhon ne govori o jus utendi et abutendi koje svojinsko pravo «donosi sobom». On je suviše masovan da bi govorio o svojinskom pravu koje svojinsko pravo donosi sobom. Jus utendi et abutendi re sua jeste, naime, samo svojinsko pravo. Otuda Proudhon jednom narodu direktno odriče pravo svojine na njegovu teritoriju. Onima koji nalaze da je to preterano on odgovara da su iz umišljenog prava nacionalne svojine u svim epohama bili izvođeni baštiništvo, danci, prava vladara, kuluci itd.

Stvarni Proudhon deducira protiv Charles-a Comte-a ovako: Comte hoće da izvede kako svojina nastaje i počinje time što pretpostavlja jednu naciju kao vlasnicu, on pada u petitio principii.² On pušta da država prodaje zemljišta, on pušta da neki industrijalac kupuje ova dobra, tj. on pretpostavlja svojinske odnose koje hoće da dokaže.

Kritički Proudhon ruši francuski desetni sistem. On zadržava franak, ali stavlja namesto santima «tropicalac».

«Kad ja», dodaje Proudhon (kritički Proudhon), «ustupam komad zemlje, onda se ne lišavam samo žetve, već svojoj deci i svojim unučićima oduzimam trajno dobro. Zemljište ima ne samo danas neku vrednost, ono ima takođe i potencijalnu buduću vrednost.»

Stvarni Proudhon ne govori o tome da zemljište ima ne samo danas nego i sutra neku vrednost; on punu, sadašnju vrednost suprotstavlja potencijalnoj i budućoj vrednosti, koja zavisi od moje umešnosti da dobijem odgovarajuću vrednost iz tla. On kaže:

«Uništite zemlju ili, što je za vas isto, prodajte je: vi se lišavate ne samo jedne žetve, dveju ili više žetvi, već uništavate sve proizvode koje ste mogli izvući iz nje, vi, vaša deca i unučad.»

¹ pravo upotrebe ili zloupotrebe svoje stvari — ² doslovno: traženje principa (logička greška koja nastaje kada uzimamo kao argumenat ono što tek treba dokazati).

Posredi je za Proudhona ne isticanje suprotnosti između jedne žetve i trajnog dobra — i novac koji primim za njivu može kao kapital postati »trajno dobro« —, nego suprotnost sadašnje vrednosti i vrednosti koju zemljište može dobiti trajnim obdelavanjem.

»Nova vrednost, kaže Charles Comte, koju ja nekoj stvari dodajem svojim radom jeste moja svojina. Proudhon« (kritički Proudhon) »hoće da ga pobije na sledeći način: *Onda* bi morao, *dakle*, čovek prestati da bude vlasnik čim prestane da radi. Svojina proizvoda ne može nikada donositi sobom svojinu stvari koja leži u osnovi.

Stvarni Proudhon:

»Neka radnik i prisvaja sebi proizvode svoga rada, ali ja ne poimam to da svojina proizvoda povlači sobom svojinu materije. Ribar koji ume da uhvati na istoj obali više riba nego ostali ribari, postaje li ovom umešnošću vlasnik kraja u kome ribari? Je li umešnost nekoga lovca ikada smatrana kao svojinska titula na divljač nekog kantona? Slično stoji sa zemljoradnikom. Da se *posed* pretvori u *svojину*, *potreban* je još jedan *drugi uslov* osim samog rada, inače bi čovek prestao biti vlasnik čim bi prestao biti radnik.«

Cessante causa, cessat effectus.¹ Ako je vlasnik *samo* kao radnik vlasnik, onda on prestaje biti vlasnik čim prestane biti radnik.

»Otuda po zakonu upravo *zastarenje* stvara svojinu; *rad* je samo upadljiv znak, materijalni akt, kojim se *ispoljava* zauzimanje.«

»Sistem prisvojenja radom«, produžava Proudhon, »*protivreći*, dakle, zakonu; i kad pristalice ovoga sistema navode da se njime služe da bi objasnili zakone, onda oni *protivreče sami sebi*«.

Ako, dalje, po ovom mišljenju, na primer, iskrčenje zemlje »stvara potpunu svojinu na nju«, onda je to *petitio principii*. — Činjenica je da je stvorena jedna nova proizvodna sposobnost materije. A trebalo bi da se dokaže da je time stvorena svojina same materije. Samu materiju čovek nije stvorio. On stvara, štaviše, svaku proizvodnu sposobnost materije samo pod pretpostavkom materije.

Kritički Proudhon pravi od *Gracchusa Babeufa* pristalicu *slobode*, kod masovnog Proudhona to je pristalica *jednakosti* (partisan de l'égalité).

Kritički Proudhon, koji treba da odredi *Homerov* honorar za *Ilijadu*, kaže:

»Honorar koji dajem Homeru i to što on *meni uradi* treba da su jednaki. Kako ima da se odredi vrednost njegova učinka?«

Kritički Proudhon suviše stoji visoko iznad političko - ekonomskih sitnica da bi znao da *vrednost* neke stvari i ono što ona nekom drugom *uradi* jesu veoma različite stvari. Stvarni Proudhon kaže:

¹ Kad prestane uzrok, prestaje i posledica.

«Honorar pesnikov treba da je jednak njegovom proizvodu; koja je, dakle, vrednost tog proizvoda?»

Stvarni Proudhon pretpostavlja da *Ilijada* ima beskrajnu *centu* (ili razmensku vrednost, prix), kritički — da ona ima beskrajnu *vrednost*. Stvarni Proudhon suprotstavlja vrednost *Ilijade*, *njenu vrednost u političko - ekonomskom smislu* (valeur intrinsèque), njenoj razmenkoj vrednosti (valeur échangeable), kritički Proudhon suprotstavlja njenoj »unutrašnjoj vrednosti«, naime, njenoj vrednosti kao pesmi, »vrednost za razmenu«.

Stvarni Proudhon:

«Između materijalne nagrade i talenta ne postoji zajednička mera. U ovom pogledu je položaj svih proizvođača jednak. Sledstveno, svako sravnjenje između njih i svako imovinsko razvrstavanje nemoguće je. («Entre une récompense matérielle et le talent il n'existe pas de commune mesure; sous ce rapport la condition de tous les producteurs est égale; conséquemment toute comparaison entre eux et toute distinction de fortune est impossible.»)

Kritički Proudhon:

«Relativno je odnos proizvođača jednak. Talenat... se ne može materijalno izmeriti... Svako sravnjenje proizvođača među sobom, svako *spoljašnje izdvojanje* nemoguće je.»

Kod kritičkog Proudhona mora se

čovек od nauke *osećati jednakim* u društvu, jer njegov talenat i njegovo razumevanje esu *samo* proizvod društvenog razumevanja.

Stvarni Proudhon nigde ne govori o osećanjima talenta. On kaže da se talenat mora staviti na istu ravan s društvom. On isto tako ne tvrdi da je čovek od talenta *samo* proizvod društva, on tvrdi upravo:

«Čovek od talenta doprineo je tome da u samom sebi proizvede neko korisno oruđe...; ima u njemu jedan slobodan radnik i jedan akumulirani društveni kapital.»

Kritički Proudhon produžava:

«On, pored toga, društvu mora biti zahvalan za to što ga ono, da bi se mogao odati nauci, oslobađa ostalih radova.»

Stvarni Proudhon nigde ne govori o zahvalnosti koju duguje čovek od talenta. On kaže:

«Umetnik, naučnik, pesnik primaju svoju pravičnu nagradu samim tim što im društvo dopušta da se predadu isključivo nauci i umetnosti.»

Najzad, kritički Proudhon ostvaruje čudo da jedno društvo od 150 radnika može imati »*maršala*«, dakle, svakako i *armiju*. Kod stvarnog Proudhona maršal je »*potkivač*« (maréchal).

Kritički komentar br. 4

«Ako on» (Proudhon) »zadržava pojam plate, ako on vidi u društvu ustanovu koja nam daje da radimo i plaća nas za to, onda on utoliko manje može uzeti vreme kao meru za plaćanje, pošto malo ranije, odobravajući *Hugu Grotiusu*, razvija misao da je za važenje nekog predmeta vreme indiferentno».

Evo jedne tačke gde Kritička kritika pokušava da reši svoj zadatak i da dokaže Proudhonu da on s političko-ekonomskog stanovišta pogrešno operiše protiv političke ekonomije. Ovde se ona *bruka* na istinski kritički način.

Proudhon, slažući se sa Hugom Grotiusom, beše razvio misao da *zastarelost* nije osnov za pretvaranje *poseda* u *svojimu*, za pretvaranje jednog »*pravnog principa*« u neki drugi, isto tako kao što ni vreme istinu da su uglovi jednoga trougla jednaki sa dva prava ne može pretvoriti u istinu da su oni jednaki sa tri prava ugla.

«Vi nikada nećete dobiti», uzvikuje Proudhon, »da vremensko trajanje, koje samo sobom ništa ne stvara, ništa ne menja, ništa ne preinačuje, *pretvori ušivaoca u vlasnika*».

Gospodin Edgar zaključuje: Pošto je Proudhon rekao da prosto vremensko trajanje ne može *pretvoriti* jedan pravni princip u neki drugi, da ono uopšte ne može za sebe ništa promeniti, ništa preinačiti, zato on postaje nedosledan kad *radno vreme* čini merom političko-ekonomske *vrednosti* proizvoda rada. Gospodinu Edgaru polazi za rukom da ovu kritičku - kritičku primedbu ostvari time što *valeur*¹ prevodi sa »važenje«, te je tako može primeniti u istom smislu na važenje jednog pravnog principa kao i na komercijalnu vrednost nekog proizvoda rada. To mu polazi za rukom zbog toga što identifikuje prazno vremensko trajanje sa ispunjenim radnim vremenom. Da je Proudhon rekao da vreme ne može pretvoriti komarca u slona, onda bi Kritička kritika mogla sa istim pravom zaključiti: dakle, on radno vreme ne sme učiniti merom radne najamnine.

Da *radno vreme* koje *staje* proizvodnja nekog predmeta spada u *troškove proizvodnje* predmeta, da *troškovi proizvodnje* nekog predmeta i jesu to što on *staje*, za šta se on, ne uzimajući u obzir uticaje *konkurencije*, može *prodati* — to može uvideti čak i Kritička kritika. Kod političkih ekonomista, osim radnoga vremena i materijala rada, u troškove proizvodnje dolazi još i renta vlasnika zemljišta, kao i kamate i dobit kapitalista. Poslednji otpadaju kod Proudhona, jer kod njega otpada privatna svojina. Preostaju, dakle, samo još radno vreme i izdaci. Proudhon, čineći radno vreme, neposredno postojanje ljudske delatnosti kao delatnosti merom radne najamnine i vrednosne odredbe proizvoda čini ljudski faktor presudnim, dok je u staroj političkoj ekonomiji odlučivala stvarna moć kapitala i zemljišne svojine, tj. Proudhon vraća

¹ vrednost

čovjeku njegova prava na način koji je još svojstveniji političkoj ekonomiji i zato protivrečniji. Koliko tačno on postupa sa stanovišta političke ekonomije, neka se vidi iz toga što osnivač nove političke ekonomije, *Adam Smith* odmah na prvim stranama svoga dela: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* razvija misao da je pre pronalaska privatne svojine, dakle, pod pretpostavkom nepostojanja privatne svojine, radno vreme bilo mera radne najamnine i od nje još nerazlikovane vrednosti proizvoda rada.

Ali neka Kritička kritika čak pretpostavi jedan trenutak da Proudhon nije pošao od pretpostavke radne najamnine. Misli li ona da ikada vreme koje iziskuje proizvodnja nekoga predmeta neće biti bitan moment u vredenju predmeta, misli li ona da će vreme izgubiti svoju dragocenost?

Odnosno neposredno materijalne proizvodnje, odluka da li neki predmet treba da se proizvodi ili ne, tj. odluka o vrednosti predmeta, zavisice bitno od radnoga vremena koje iziskuje njegova proizvodnja. Jer od vremena zavisi da li društvo ima vremena da se ljudski izgradi.

Pa čak u pogledu duhovne proizvodnje, zar ne moram, samo ako razumno postupam, pri obimu, pri prvom nacrtu i pri planu jednog duhovnog dela staviti u račun vreme koje ono iziskuje za svoju proizvodnju? Izlažem se, inače, barem opasnosti da moj predmet u zamisli nikada ne postane predmet u stvarnosti, dakle, da može steći sebi samo vrednost imaginarna predmeta, tj. imaginarnu vrednost.

Kritika političke ekonomije na političko-ekonomskom stanovištu priznaje sve suštinske odredbe ljudske delatnosti, ali samo u otuđenom, ospoljenom obliku, kao što ona ovde, na primer, značaj vremena za ljudski rad pretvara u njegov značaj za radnu najamninu, za najamni rad.

Gospodin Edgar produžava:

«Da bi, pak, talenat bio prisiljen da prihvati onu meru, Proudhon *zloupotrebljava* pojam slobodnoga prometa i tvrdi da društvu i njegovim pojedinim članovima pripada čak pravo da odbiju proizvode talenta.»

Talentu koji na političko-ekonomskom osnovu kod *furijerista* i *sensimonista* traži preteran honorar i svoje uobraženje o svojoj beskrajnoj vrednosti uzima kao meru za razmensku vrednost svojih proizvoda, Proudhon odgovara sasvim onako kao što politička ekonomija odgovara svakoj pretenziji neke cene koja hoće da se podigne daleko iznad takozvane prirodne cene, tj. iznad troškova proizvodnje pruženoga predmeta — slobodnom trgovinom. Samo, Proudhon ne *zloupotrebljava* ovaj odnos u smislu političke ekonomije, on, naprotiv, pretpostavlja kao stvarno ono što je kod političkih ekonomista samo nominalno i iluzorno: slobodu strana - ugovornica.

Karakteristični prevod br. 4

Kritički Proudhon reformiše, najzad, *francusko društvo* preinčavajući kako francuske proletere tako i francusku buržoaziju.

Francuskim proleterima on odriče »snagu«, jer stvarni Proudhon njima prebacuje nedostatak *vrline* (vertu). On njihovu *umešnost* za rad čini problematičnom umešnošću — »vi ste možda umešni za rad« — jer stvarni Proudhon bezuslovno priznaje njihovu umešnost za rad (*prompts* au travail vous êtes etc.).¹ On francuske buržuje pretvara u građane *bez duha*, dok stvarni Proudhon neplemenite buržuje (bourgeois ignobles) suprotstavlja žigosanim plemićima (nobles flétris). On pretvara buržuja od jednog *juste - milieu - građanina*, građanina zlatne sredine (bourgeois juste - milieu), u »naše *dobre građane*«, na čemu neka mu zahvali francuska buržoazija. Stoga gde za stvarnog Proudhona »*raste*« »*zla volja*« francuskih buržuja (la malveillance de nos bourgeois), za njega dosledno raste »*bezbriznost* naših građana«. Buržuj stvarnog Proudhona toliko je malo bezbrizan da samom sebi dovikuje: »N'ayons pas peur! N'ayons pas peur!«² Tako govori onaj ko hoće rezonovanjem da otera strah i brigu.

Kritička kritika je u tvorevini kritičkog Proudhona prevodom stvarnog Proudhona otkrila masi šta je kritički savršen prevod. Ona je dala uputstvo za »prevod kakav treba da je«. Otuda se ona s pravom bori protiv rđavih, masovnih prevoda:

»Nemačka publika hoće knjižarsku robu za budžasto, izdavač hoće, dakle, jeftin prevod, prevodilac hoće da umre od gladi uz svoj rad, on ga, štaviše, ne može uraditi sa zreloom promišljenošću« (sa svim spokojstvom saznavanja), »jer izdavač mora preteći konkurente brzom isporukom prevoda; čak se prevodilac mora bojati konkurencije, mora se bojati da se neko drugi ne ponudi da izradi robu jeftinije i brže — te tako on raspali da diktira svoj rukopis nekakvom sirotom pisaru — i to on diktira što brže da ne bi džabe dao na časove plaćanu pisarsku najamninu — preveseo ako idućega dana može kako valja zadovoljiti slovoslagača koji opominje. Uostalom, prevodi kojima nas preplavljaju samo su izraz sadašnje impotencije nemačke književnosti« itd. »Allgemeine Literatur - Zeitung« (Heft VIII, p. 54)

Kritički komentar br. 5

»Dokazu da je svojina nemoguća, koji Proudhon izvodi iz toga što se čovečanstvo izjeda naročito usled kamatnog i profitnog sistema i usled nesrazmernosti potrošnje prema proizvodnji, nedostaje njegova suprotnost, to će reći pokazivanje da je privatna svojina³ istorijski mogućna.«

¹ *okretni* ste u radu itd. — ² »Ne plašimo se! Ne plašimo se!« — ³ Prema navodu urednika 2. toma Marxovih i Engelsovih dela u izdanju Dietza, Berlin 1962, u originalnom tekstu u listu »Literatur - Zeitung« ovde stoji: »wie das Eigentum...« (»kako svojina...«); u navodu kod Marxa i Engelsa ovo mesto je izmenjeno i glasi: »daß das Privateigentum...« (»da je privatna svojina...«).

Kritička kritika ima srećni instinkt da ne ulazi u Proudhonova izvodenja o kamatnom i profitnom sistemu itd., tj. u najznačajnija izvodenja Proudhonova. U ovoj tački se ne može, naime, kritika Proudhona dati više čak ni prividno bez sasvim pozitivnih znanja o kretanju privatne svojine. Kritička kritika gleda da se za svoju nemoć obešteti primedbom da Proudhon nije dao dokaz o istorijskoj mogućnosti svojine. Zašto Kritika koja ne daje ništa sem reči zahteva da joj drugi dadu *sve*?

«Proudhon dokazuje nemogućnost svojine iz toga što radnik ne može prekupiti svoj proizvod iz najamnine svoga rada. Proudhon ne navodi za ovo iscrpan razlog time što se poziva na suštinu kapitala. Radnik ne može prekupiti svoj proizvod jer je ovaj uvek zajednički, a on sam ništa drugo do plaćen pojedinac.

Gospodin Edgar mogao bi se, nasuprot Proudhonovoj dedukciji, izraziti još iscrpnije u smislu da radnik *ne može* kupiti svoj proizvod, jer ga uopšte mora *kupovati*. U odredbi kupovanja sadrži se već da se radnik prema svome proizvodu odnosi kao prema predmetu koji je za njega izgubljen, koji je njemu otuđen. Iscrpni razlog gospodina Edgara ne iscrpljuje, između ostalog, zašto kapitalist, koji sam nije *ništa* drugo nego *pojedinač* i uz to profitom i kamatama *plaćen* čovek, može kupiti ne samo proizvod rada, već i više od toga. Da to objasni, gospodin Edgar moraće objasniti odnos između rada i kapitala, tj. moraće da iznese suštinu kapitala.

Navedeno kritičko mesto pokazuje na najupadljiviji način kako Kritička kritika to što je tek naučila od jednog pisca odmah iskorišćava da kao mudrost koju je sama pronašla iznese s jednim kritičkim obrtom protiv istog pisca. Iz samog Proudhona, naime, Kritička kritika je crpla razlog koji nije naveo Proudhon, nego gospodin Edgar. Proudhon kaže:

«Divide et impera...¹ razdvojte radnike jednog od drugog, i vrlo je moguće da nadnica koja se plaća svakom pojedincu premaši vrednost svakog individualnog proizvoda; ali nije to posredi... Ako ste platili sve individualne snage, onda još niste platili kolektivnu snagu.»

Proudhon je *najpre* upozorio na to da zbir plata pojedinih radnika, čak kad bi svaki individualni rad bio potpuno plaćen, ne plaća kolektivnu snagu koja se opredmećuje u njenom proizvodu, da se, dakle, radnik ne plaća kao *deo zajedničke radne snage*, što gospodin Edgar travestira u smislu da radnik nije ništa drugo do pojedinac, plaćen čovek. Kritička kritika koristi, dakle, jednu *opštu* misao Proudhonovu protiv daljeg *konkretnog* izvodenja koje isti Proudhon daje istoj misli. Ona se hvata ove misli na kritički način i iskazuje u sledećem stavu tajnu *kritičkog socijalizma*:

¹ Podeli pa vladaj.

«Današnji radnik *misli* samo na sebe, tj. on se naplaćuje samo za sebe. On *sam* ne uzima u račun ogromnu i neizmernu snagu koja nastaje iz njegovog zajedničkog dejstvovanja s drugim snagama.»

Po Kritičkoj kritici, celo zlo je u *mišljenju* radnika. E, istina, engleski i francuski radnici obrazovali su udruženja u kojima predmet njihovog uzajamnog poučavanja čine ne samo njihove neposredne potrebe kao *radnika*, već njihove potrebe kao *ljudi*, čime oni ispoljavaju, pored toga, vrlo temeljnu i obuhvatnu svest o «ogromnoj» i «neizmernoj» snazi koja nastaje iz njihovog zajedničkog delovanja. Ali ovi *masovni*, komunistički radnici, koji rade, na primer, u ateliers¹ Mančestra i Liona, ne misle da mogu «čistim mišljenjem» ukloniti svoje industrijske gospodare i svoje vlastito praktično uniženje. Oni veoma bolno osećaju *razliku između bića i mišljenja*, između *svesti i života*. Oni znaju da svojina, kapital, novac, najamni rad i tome slično nisu nikakve maštarije, već su veoma praktični, veoma predmetni proizvodi njihovog samootuđenja, koji se, dakle, moraju ukinuti takođe na praktičan, predmetni način da bi čovek postao čovekom ne samo u *mišljenju*, u *svesti*, već u *masovnom biću*, u životu. Kritička kritika poučava ih, naprotiv, da oni u stvarnosti prestaju biti najamni radnici ako u *mišljenju* ukinu misao najamnog rada, ako u misli prestanu da sebe smatraju za najamne radnike, pa se shodno tom zanetom uobraženju ne naplaćuju više za same sebe. Kao apsolutni idealisti, kao eterična bića, oni, naravno, mogu posle živeti i od etra čiste misli. Kritička kritika ih poučava da oni ukidaju stvarni kapital ako u *mišljenju* prevladaju kategoriju kapitala, da se oni *stvarno* menjaju i sebe čine stvarnim ljudima ako promene u *svesti* svoje «*apstraktno ja*», a svaku *stvarnu* promenu svoga stvarnog opstanka, stvarne uslove svoga opstanka, to jest, dakle, svoga *stvarnog ja*, prezru kao jednu nekritičku operaciju. «*Duh*», koji u stvarnosti vidi samo kategorije, svodi, razume se, i svaku ljudsku delatnost i praksu na dijalektički proces mišljenja Kritičke kritike. Baš to razlikuje *njen* socijalizam od *masovnog* socijalizma i komunizma.

Posle svojih velikih razlaganja, gospodin Edgar mora, naravno, Proudhonovoj kritici «*poreći svest*».

«Ali Proudhon hoće i da je *praktičan*.» «On misli baš da je saznao.» «Pa ipaka, uzvikuje spokojstvo saznavanja trijumfujući, «moramo mu i sada još poreći *spokojstvo saznavanja*.» «Mi uzimamo nekoliko mesta da pokažemo koliko je malo promislilo svoj stav prema društvu.»

Mi ćemo uzeti kasnije (vidi odeljke *Sirotinjska banka* i *Ugledno gazdinstvo*) da pokažemo kako ona još nije upoznala najelementarnije političkoekonomske odnose, mnogo manje ih promislila, pa se, dakle, sa sebi svojstvenim kritičkim taktom osećala pozvana za to da Proudhona podvrgne svojoj oceni.

¹ radionice

Pa pošto je Krićka kritika kao spokojstvo saznavanja »*raspravila*«
sve masovne »suprotnosti«, pošto je ovladala svom stvarnošću pod vidom
kategorija i svu ljudsku delatnost rastvorila u spekulativnoj dijalektici,
videćemo gde ona iz spekulativne dijalektike ponovo stvara svet. Ra-
zume se da čuda kritički - spekulativnog stvaranja sveta, ako se inače
neće da ona budu »obesvećena«, mogu biti saopštena profanoj masi
samo pod vidom *misterija*. Otuda Krićka kritika istupa u oteľovljenju
Wischnu - Szeliga kao *tajanstvenjak*^[25].

»Kritička kritika« kao tajanstvenjak ili »Kritička kritika« kao gospodin Szeliga

»Kritička kritika« u otelovljenju *Szeliga - Wischnu* pruža jednu apoteozu romana *Mystères de Paris*. Eugène Sue oglašuje se za »kritičkog kritičara«. Čim on ovo dozna, može uzviknuti kao građanin - plemić u Molière-a:

»Par ma foi, il y a plus de quarante ans que je dis de la prose, sans que j'en susse rien: et je vous suis le plus obligé du monde de m'avoir appris cela.«¹

Gospodin Szeliga daje ispred svoje kritike *estetski* prolog.

»Estetski prolog« objašnjava opšti značaj »kritičkog« epa i naročito romana *Mystères de Paris* u ovom smislu:

»Ep stvara misao da sadašnjost po sebi nije ništa, i ne samo—ništa, i ne samo!—večita granica između prošlosti i budućnosti, nego—ništa, i ne samo, nego—nego pukotina koja jednako ima da se sastavlja, koja razdvaja besmrtnost od prolaznosti...—To je opšti značaj, Tajni Pariza'«

»Estetski prolog« tvrdi dalje da »kritičar, ushtedne li, može biti i pesnik«.

Čitava kritika gospodina Szelige dokazivaće ovu tvrdnju. Ona je u svim svojim momentima »pevanje«.

Ona je takođe proizvod »slobodne umetnosti«, kako poslednju određuje »estetski prolog«, tj. ona »pronalaži nešto sasvim novo, nešto što apsolutno još nikad nije bilo«.

Ona je najzad, štaviše, *kritički ep*, jer ona je »pukotina koja jednako ima da se sastavlja«, koja »besmrtnost« — kritičku kritiku gospodina Szelige — »razdvaja« od »prolaznosti«, od romana gospodina Eugène-a Sue-a.

¹ »Vere mi, već je više od četrdeset godina kako govorim u prozi a da o tome ništa ne znam: ja sam vam najzahvalniji na svetu što ste mi to pokazali.«

1. »Tajna podivljavanja u civilizaciji«
i »tajna bespravnosti u državi«

Feuerbach je, kao što je poznato, hrišćanske predstave o otelovljenju, trojstvu, besmrtnosti itd. shvatio kao tajnu otelovljenja, tajnu trojstva, tajnu besmrtnosti. Gospodin Szeliga sva sadašnja svetska stanja shvata kao tajne. Ali ako je *Feuerbach* razotkrio stvarne tajne, to gospodin Szeliga pretvara stvarne trivijalnosti u tajne. Njegova veština ne sastoji se u tome da skriveno otkrije, nego da otkriveno sakrije.

Tako on podivljavanje (zločinca) u civilizaciji, kao i bespravnost i nejednakost u državi, oglašuje za tajne. Ili je socijalistička literatura, koja je odala ove tajne, ostala, dakle, za gospodina Szeligu tajna, ili bi on hteo da njene najpoznatije rezultate pretvori u privatnu tajnu »Kritičke kritike«.

Otuda nemamo potrebe da bliže ulazimo u raspravljanje gospodina Szeliga o ovim tajnama. Ističemo samo neke sjajne tačke.

»Pred zakonom i sudijom sve je jednako, visoko i nisko, bogato i siroto. Ovaj stav stoji sasvim na čelu u Vjeruju države.«

Države? Vjeruju [credo] većine država počinje, naprotiv, time što pred zakon stavlja kao nejednako visoko i nisko, bogato i siroto.

»Kamenorezac Morel izgovara vrlo jasno u svojoj naivnoj čestitosti tajnu« (to će reći tajnu suprotnosti siroto i bogato); »on kaže: Da samo znaju bogataši to! da samo znaju bogataši to! Nesreća se sastoji u tome što oni ne znaju šta je sirotinja.«

Gospodin Szeliga ne zna da Eugène Sue iz učivosti prema francuskoj buržoaziji dopušta *anahronizam* kad moto građana iz doba Louis-a XIV: »Ah! Si le roi le savait!«¹ u preinačenom obliku: »Ah! Si le riche le savait!«² stavlja u usta radniku Morelu iz doba »Charte vérité«^[26]. U Engleskoj i Francuskoj bar prestao je ovaj naivni odnos između bogatog i sirotog. Naučni predstavnici bogatstva, politički ekonomisti, rasprostranili su ovdje podroban uvid u fizičku i moralnu bedu siromaštva. Za utehu, oni su dokazivali da ova beda mora ostati, jer moraju ostati današnja stanja. Oni su u svojoj brižljivosti čak sračunali *razmere* u kojima se mora smrtnim slučajevima desetkovati sirotinja za dobro bogatstva i za svoje vlastito dobro.

Kad Eugène Sue opisuje krčme, skrivališta i jezik zločinaca, onda gospodin Szeliga otkriva »tajnu« da »pisacu« nije stalo do opisa ovog jezika i ovih skrivališta, nego:

»poučiti u poznavanju tajni pobuda za zlo itd.« »Na mestima najživljega saobraćaja... zločinci su pa baš kod kuće.«

¹ »Ah, kad bi kralj to znao!« - ² »Ah, kad bi bogataš to znao!«

Šta bi neki prirodnjak rekao na to kad bi mu se dokazivalo da ga ćelija pčele ne interesuje kao pčelinja ćelija, da ona nije tajna za onoga ko je nije proučavao, jer se pčela »oseća tek kod kuće« »baš« u čistom vazduhu i na cvetu? U skrivalištima zločinaca i jeziku zločinaca ogleda se karakter zločinčev, oni su komad njegovoga opstojanja, njihov opis jeste njegov opis, kao što je opis petite maison¹ opis femme galante.²

Skrivališta zločinaca jesu takva »tajna« ne samo za Parižane uopšte već, štaviše, za parisku policiju da se još ovoga trenutka probijaju vidne i široke ulice u Cité kako bi se ovi budžaci načinili pristupačni policiji.

Najzad sam Eugène Sue izjavljuje da kod gore pomenutih opisa računa »sur la curiositè craintive«³ čitalaca. Gospodin Eugène Sue u svim svojim romanima računao je na ovu bojažljivu radoznalost čitalaca. Treba se setiti samo Atara Gulla, Salamandre-a, Plicka i Plocka itd.

2. Tajna spekulativne konstrukcije

Tajna kritičkog prikaza romana *Mystères de Paris* jeste tajna *spekulativne, Hegelove konstrukcije*. Pošto je gospodin Szeliga oglasio »podivljavanje u civilizaciji« i bespravnost u državi za »tajne«, tj. rastvorio u kategoriju »tajna«, on pušta sada da »tajna« počne svoj *spekulativni životni tok*. Malo reći biće dovoljno da se spekulativna konstrukcija okarakterise *uopšte*. Obrada romana *Mystères de Paris* od strane gospodina Szeliga daće primenu *pojedinačno*.

Kad od stvarnih jabuka, krušaka, jagoda, badema stvorim sebi opštu predstavu »plod«, kad dalje idem i *uobrazim* da moja od stvarnih plodova dobijena apstraktna predstava »plod *uopšte*« jeste neka izvan mene postojeća suština, čak *istinska* suština kruške, jabuke, itd., onda oglašujem — *spekulativno* izraženo — »plod« za »*supstanciju*« kruške, jabuke, badema itd. Kažem, dakle, da je za krušku nebitno da je kruška, da je za jabuku nebitno da je jabuka. Bitno na ovim stvarima nije njihovo stvarno, čulno opažljivo konkretno biće, već suština koju sam od njih apstrahovao i njima podmetnuo, suština moje predstave, »plod«. Oglašujem onda jabuku, krušku, badem za čiste načine postojanja, za *moduse* »plod«. Moj konačni, čulima potpomognuti razum *razlikuje* svakako jabuku od kruške i krušku od badema, ali moj spekulativni um proglašava ovu čulnu različnost za nebitnu i nevažnu. On vidi u jabuci *isto* što i u krušci, a u krušci *isto* što i u bademu, to će reći »plod«. Pojedinačni stvarni plodovi važe još samo kao *prividni* plodovi, čija istinska suština jeste »*supstancija*«, »plod«.

Na ovaj način ne dospeva se do naročitog *bogatstva* u *odredbama*. Mineralog čija se cela nauka ograničava na to da svi minerali uistinu

¹ kućica za tajne sastanke — ² žena lakog morala — ³ na bojažljivu ljubopitljivost

jesu mineral bio bi mineralog — u *svom uobraženju*. Kod svakog minerala spekulativni mineralog kaže »mineral«, i njegova nauka ograničava se na to da ovu reč ponavlja onoliko puta koliko ima stvarnih minerala.

Spekulacija koja je od različnih stvarnih plodova načinila jedan »plod« apstrakcije — »plo d«, mora stoga, da bi dospela do privida neke stvarne sadržine, pokušati na bilo koji način da se od »plo d«, od supstancije vrati stvarnim *raznovrsnim*, profanim plodovima, krušci, jabuci, bademu itd. Ali koliko je lako od stvarnih plodova stvoriti apstraktnu predstavu »plo d«, toliko je teško od apstraktnih predstave »plo d« stvoriti stvarne plodove. Štaviše, nemoguće je od apstrakcije doći do *suprotnosti* apstrakcije ako ne *napustim* apstrakciju.

Otuda spekulativni filozof opet napušta apstrakciju »plo d«, ali on je napušta na jedan *spekulativan, mističan* način, to jest s prividom kao da je *ne* napušta. Zato on i stvarno samo prividno ide preko apstrakcije. On rasuđuje otprilike ovako:

Ako jabuka, kruška, badem, jagoda uistinu nisu ništa drugo do »supstancija«, »plo d«, to se pita otkuda dolazi da se »plo d« meni pokazuje čas kao jabuka, čas kao kruška, čas kao badem, odakle dolazi ovaj *privid raznovrsnosti*, koji toliko upadljivo protivreći mom spekulativnom nazoru o *jedinstvu*, o »supstancije«, o »plodu?»

To dolazi otuda, odgovara spekulativni filozof, što »plo d« nije mrtva, bezrazlična, mirujuća, nego živa, pokretna suština, koja se u sebi razlikuje. Različnost profanih plodova nije od značaja samo za *moj* čulni razum, nego za sam »plo d«, za spekulativni um. Razni profani plodovi su razna životna ispoljenja *»jednoga ploda«*, oni su kristalizacije koje obrazuje sam »plo d«. Dakle, na primer, u jabuci »plo d« daje sebi neko jabačasto, u krušci neko kruškasto opstojanje. Ne mora se, dakle, više kazivati, kao sa stanovišta supstancije: kruška je »plo d«, jabuka je »plod«, badem je »plod«, nego pre: »plo d« stavlja sebe kao krušku, »plo d« stavlja sebe kao jabuku, »plo d« stavlja sebe kao badem, a razlike koje jabuku, krušku, badem razdvajaju jedno od drugog jesu upravo samorazlikovanja *»plo d«* i čine pojedinačne plodove upravo različitim članovima u životnom procesu »plo d«. »Plo d« nije, dakle, više besadržinsko, bezrazlično jedinstvo, on je jedinstvo kao *celokupnost*, kao *»totalitet«* plodova, koji obrazuju *»organski raščlanjen niz«*. U svakom članu ovog niza »plo d« daje sebi razvijenije, izrazitije opstojanje, dok naposletku kao *»obuhvatanje«* svih plodova ne postane istovremeno živo *»jedinstvo«*, koje svaki od njih isto tako sadrži raščinjeno u sebi kao što ga iz sebe stvara, kao što se, na primer, svi delovi tela stalno raščinjavaju u krvi i stalno se stvaraju iz krvi.

Vidi se: ako hrišćanska religija zna samo za *jednu* inkarnaciju boga, spekulativna filozofija ima toliko inkarnacija koliko ima stvari, kao što ovde u svakom plodu ima neku inkarnaciju supstancije, apsolutnog ploda. Glavno interesovanje za spekulativnog filozofa sastoji se,

dakle, u tome, da proizvede *egzistenciju* stvarnih profanih plodova i da na tajanstven način kaže da ima jabuka, krušaka, badema i suvog grožđa. Ali jabuke, kruške, bademi i suvo grožđe koje opet nalazimo u spekulativnom svetu jesu samo još *prividne* jabuke, *prividne* kruške, *prividni* bademi i *prividno* suvo grožđe, jer oni su životni momenti »ploda uopšte«, tog apstraktnog *razumskog bića*, dakle, sami su apstraktna *razumska bića*. Otuda ono što te veseli u spekulaciji jeste ponovno nalazjenje svih stvarnih plodova, ali kao plodova koji imaju neko više mistično značenje, koji su izrasli iz etra tvog mozga, a ne iz materijalne osnove, koji su inkarnacije »ploda«, *apsolutnog subjekta*. Ako se ti, dakle, iz apstrakcije, iz *natprirodnog* razumskog bića »ploda« vraćaš stvarnim *prirodnim* plodovima, onda takođe daješ u zamenu prirodnim plodovima neko natprirodno značenje i pretvaraš ih u same apstrakcije. Tvoje glavno interesovanje sastoji se upravo u tome da pokažeš *jedinstvo* »ploda« u svim ovim njegovim životnim ispoljenjima, u jabuci, krušci, bademu, dakle *mističnu vezu* ovih plodova, i kako se u svakom od njih »ploda« stupnjevito ostvaruje i *nužno*, na primer, iz svoga opstojanja u formi suvog grožđa ide dalje ka svom opstojanju u formi badema. Otuda se vrednost profanih plodova i *ne* sastoji *više* u njihovim *prirodnim* svojstvima, nego u njihovom *spekulativnom* svojstvu, kojim oni zauzimaju određeno mesto u životnom procesu »apsolutnog ploda«.

Običan čovek ne misli da kaže išta izvanredno kad kaže da postoje jabuke i kruške. Ali kad filozof iskazuje na spekulativan način ova postojanja, kazao je nešto *izvanredno*. On je izvršio *čudo*, on je od nestvarnog razumskog bića »ploda« proizveo stvarna *prirodna bića*, jabuku, krušku itd., tj. on je *stvorio* ove plodove iz *svog vlastitog apstraktnog razuma*, koji on sebi predstavlja kao apsolutan subjekt izvan sebe, ovde kao »ploda«, i u svakom postojanju koje iskazuje on vrši tvorački akt.

Razume se da spekulativni filozof ostvaruje cvo neprestano stvaranje samo time što opštepoznata svojstva jabuke, kruške itd., koja se nalaze u stvarnom opažaju, umeće kao odredbe koje je on *pronašao* time što onome što samo apstraktni razum može stvoriti, naime apstraktnim razumskim formulama, nadeva *imena* stvarnih stvari; time što najzad, svoju *vlastitu* delatnost kojom *on prelazi* od predstave jabuka ka predstavi kruška oglašuje za *samodelatnost* apsolutnog subjekta, »ploda«.

Ova operacija označava se na spekulativnom jeziku: shvatiti *supstanciju* kao *subjekt*, kao *unutrašnji proces*, kao apsolutnu ličnost, a ovo shvatanje sačinjava bitnu karakteristiku *Hegelovog* metoda.

Bilo je potrebno unapred izneti ove primedbe da bi se gospodin Szeliga mogao učiniti pojmljivim. Ako je gospodin Szeliga dosad stvarne odnose, na primer pravo i civilizaciju, razrešio u kategoriju tajne i tako *«tajnu»* učinio supstancijom, to se on tek sada uzdiže na istinski spekulativnu, na *Hegelovu* visinu, te *«tajnu»* pretvara

u samostalan subjekat koji se *inkarnira* u stvarnim stanjima i ličnostima, a čija su životna ispoljenja grofice, markize, grizete, portiri, beležnici, šarlatani i ljubavne spletke, balovi, drvena vrata itd. Pošto je kategoriju »t a j n a« stvorio iz stvarnoga sveta, on stvarni svet stvara iz ove kategorije.

Tajne *spekulativne konstrukcije* u izlaganju gospodina Szelige otkriće se utoliko *očividnije* ukoliko on neosporno ima dvostruko preimućstvo nad *Hegelom*. Prvo, Hegel zna da proces kojim filozof pomoću čulnog opažaja i predstave prelazi od jednog predmeta ka drugom izloži sa sofističkim majstorstvom kao proces samog imaginarnog razumskog bića, apsolutnog subjekta. Ali Hegel onda veoma često u okviru *spekulativnog* izlaganja daje jedno stvarno izlaganje koje obuhvata samu *stvar*. Ovo stvarno razvijanje u okviru spekulativnog razvijanja zavodi čitaoca da spekulativno razvijanje drži za stvarno, a stvarno razvijanje za spekulativno.

Kod gospodina Szelige obe teškoće otpadaju. Njegova dijalektika je bez ikakvog licemerenja i pretvaranja. On svoju majstoriju izvodi s pohvalnom čestitošću i najpoštenjačijom ispravnošću. A onda, on ne razvija *nigde* neku stvarnu sadržinu, tako da kod njega spekulativna konstrukcija bez ikakvog dodatka koji ometa, bez ikakvog dvosmislenog uvijanja govori oku u svojoj nagoj lepoti. Kod gospodina Szelige pokazuje se takođe sjajno kako spekulacija, s jedne strane, prividno slobodno iz same sebe a *priori* stvara svoj predmet, ali, s druge strane, baš zato što svojim sofizmima hoće da ukloni razumnu i prirodnu zavisnost od predmeta, zapada u najnerazumnije i najneprirodnije robovanje predmetu, čije najslučajnije, najindividualnije odredbe ona mora konstruisati kao apsolutno nužne i opšte.

3. »Tajna obrazovanog društva«

Pošto nas je Eugène Sue proveo kroz najniže slojeve društva, na primer kroz zločinačke krčme, on nas prenosi u haute volée¹, na jedan bal u gradskoj četvrti Sen - Žermen.

Gospodin Szeliga konstruiše ovaj prelazak na sledeći način:

»T a j n a« gleda da *sebe* izvuče iz razmatranja jednim obrtom; dosad je ona stajala naspram istinitog, realnog, pozitivnog kao apsolutno zagonetna, negativna, kao nešto što izmiče svakoj održivosti i uhvatljivosti, sada se uvlači u njega kao njegova *nevidljiva sadržina*. Ali time ona napušta i bezuslovnu mogućnost² da bude saznata.

»Tajna« koja je dosad stajala naspram »istinitoga«, »realnoga«, »pozitivnoga«, naime, naspram prava i obrazovanja, »uvlači se sada

¹ otmeno društvo — ² u originalu (u listu »Allgemeine Literatur - Zeitung«) stoji: Unmöglichkeit (nemogućnost)

u njega, naime, u oblast obrazovanja. Da je haute volée isključiva oblast obrazovanja, jeste mystère¹ ako ne Pariza, a ono za Pariz. Gospodin Szeliga ne prelazi od tajni zločinačkog sveta ka tajnama aristokratskog društva, već »t a j n a« postaje »nevidljiva sadržina« obrazovanog društva, njegova *prava suština*. Nije to »nov obrt« gospodina Szelige da bi mogao nadovezati dalja razmatranja, nego »t a j n a« uzima ovaj »novi obrt« da *sebe* izvuče iz razmatranja.

Gospodin Szeliga, pre nego što ode za Eugène-om Sue-om tamo kuda ga srce njegovo goni, naime, na aristokratski bal, upotrebljava prethodno još *licemerne* obrte spekulacije, koje *a priori* konstruiše.

»Dabogme, može se *predvideti* kakvu će čvrstu čauru »tajna« izabrati sebi za svoje savijanje i, u stvari, čini se, kao da je ona neka *nesavladiva neprobojnost*... da... može se *odatle očekivati*, da *uopšte*... ipak *ovde* je *neizostavan* nov pokušaj da se kršenjem izvadi jezgro.

Da ne dužimo, gospodin Szeliga je u ovome toliko uznapredovao da »*metafizički subjekat*, tajna — istupa sada lako, slobodno, koketno.

Da bi sada aristokratsko društvo pretvorio u »tajnu«, gospodin Szeliga vrši neke refleksije o »*obrazovanju*«. On sam pretpostavlja svojstva aristokratskog društva koja niko ne traži u njemu, da posle nade »tajnu« kako ono nema tih svojstava. On zatim ovo otkriće izdaje za »tajnu« obrazovanog društva. Tako, pita sebe gospodin Szeliga, na primer, da li »opšti um« — reklo bi se spekulativna logika? — sačinjava sadržinu njegovih »zabava«, da li »*samo ritam i mera ljubavi*« njega »čine harmonijskom celinom«, da li je to »što nazivamo *opštim obrazovanjem* oblik *opštega, večnoga, idealnoga*«, tj. da li je to što nazivamo obrazovanjem neko metafizičko uobraženje? Na svoja pitanja lako je gospodinu Szeligi *a priori* proricati:

»Da će odgovor, *uostalom*, ispasti odrečan... *dâ se očekivati*.«

U romanu Eugène-a Sue-a prelaz iz niskog sveta u otmeni svet vrši se kao i obično u romanima. *Prerušavanja Rudolpha*, kneza od Geroldsteina², vode ga u donje slojeve društva, kao što mu njegov položaj čini pristupačnim više krugove društva. Na putu na aristokratski bal on nikako ne razmišlja o kontrastima sadašnjih svetskih stanja; njegova *vlastita* kontrastirajuća prerušavanja su ono što njemu izgleda *pikantno*. On svojim najponiznijim pratiocima saopštava kako krajnje interesantnim sam sebe nalazi u raznim situacijama.

»Je trouve«, kaže on, »*assez de piquant dans ces contrastes: un jour peintre en éventails, m'établant dans un bouge de la rue aux Fèves; ce matin commis*

¹ tajna, misterija — ² u romanu Eugène-a Sue-a *Tajne Pariza: Gerolstein*.

marchand offrant un verre de cassis à Madame Pipelet, et ce soir... un des privilégiés par la grâce de dieu, qui règnent sur ce monde.¹

Uvedena na bal, Kritička kritika peva:

»Pamet i razum gotovo gubim
Kad sebe ovde med' silnima vidim.«^[27]

Ona prosipa bujicu *ditiramba* ovako:

»Ovde je sunčev sjaj volšebno sišao u noć a prolećno zelenilo i divota leta u zimu. Osećamo se odmah u raspoloženju da verujemo u čudo božanske prisutnosti u ljudskim grudima, pogotovo kad lepota i ljupkost podupiru uverenje da se nalazimo u neposrednoj blizini ideala.« (!!!)

Neiskusni, lakoverni, kritički *seoski popo!* Samo tvoja kritička prostota može se iz neke elegantne pariske balske dvorane odmah »dati preneti« u praznoverno »raspoloženje« da veruje u »čudo božanske prisutnosti u ljudskim grudima« i da u pariskim laficama vidi »neposredne ideale«, otelevljene anđele!

U svojoj naivnosti *koja miriše na miro* kritički popa osluškuje dve »najlepše među lepticama«, Clémence-u od Harville-a i groficu Sarah MacGregor. Pogodite šta on hoće da »dozna osluškivanjem« od njih:

»na koji način možemo biti sposobne da budemo *blagoslov* voljene dece, *celo obilje* sreće jednog supruga!... »Slušamo... iščudavamo se... ne verujemo svojim ušima!«

Mi osećamo neku tajnu zluradost kad se pastor koji osluškuje razočara. Dame ne govore ni o »blagoslovu«, ni o »obilju«, ni o »opštem umu«, naprotiv, »smeralo se na nevernost suprugu gospođe od Harville-a«.

O jednoj od dama, grofici MacGregor, dobijamo sledeće naivno obaveštenje:

Ona je bila »dosta *preduzimljiva* da *usled* jednog tajnog braka postane *majka* jednog *deteta*«.

Preduzimljivošću grofičinom neprijatno dirnut, gospodin Szeliga čita joj vakelu.

»Nalazimo da je celo stremljenje grofičino upereno na individualnu, egoističnu korist.«

¹ »Nalazimo, kaže on, »dosta pikantnog u ovim kontrastima: jednog dana sam slikar koji otvara radionicu u nekom čumezu ulice Fev, jutros trgovački pomoćnik koji pruža čašu likera od crnih ribizla gospodi Pipelet, i večeras... jedan od povlašćenih po milosti božjoj koji vladaju ovim svetom.«

Pa čak od postignuća njene svrhe, udaje za kneza od Geroldsteina, on ne očekuje baš ništa dobro:

«odakle *nikako* ne smemo očekivati da će je ona upotrebiti za *sreću podanika* kneza od Geroldsteina.»

Sa »proosećanom ozbiljnošću« puritanac završava svoju bukvicu:

«Sara (*preduzumljiva* dama), *uostalom*, *nije*, reklo bi se, neki izuzetak u ovim sjajnim krugovima, mada je *vrhunac*.»

Uostalom nije, reklo bi se! Mada! I »vrhunac« jednog kruga ne bi bio izuzetak?

O karakteru dva druga ideala, markize od Harville-a i hercoginje od Lucenay-a, doznajemo:

«Njima ,nedostaje zadovoljenje srca«. One u braku nisu našle predmet ljubavi, te ga sad traže van braka. Ljubav im je u braku ostala *tajna*, srce ih zapovednički goni da nju takođe otkriju. *Pa se tako* one odaju *tajanstvenoj ljubavi*. *Ove ,žrtve* ,bezljubavnog braka« ,gonjene su nevoljno u smeru da samu ljubav unize do nečeg spoljašnjeg, do takozvane veze, i da za unutrašnje, oživljavajuće, bitno u ljubavi drže ono što je romantično, *tajnu*.»

Zasluga ovog dijalektičkog izlaganja ima se utoliko više ceniti ukoliko ono ima opštu primenljivost.

Na primer, ko u svojoj vlastitoj kući ne sme *pići*, a ipak oseća u sebi potrebu da pije, traži »predmet« pića »*van*« kuće, »pa se tako« odaje *tajanstvenom piću*. Taj čak biva gonjen u smeru da tajnu smatra kao bitnu primesu pijenju, iako on neće uniziti piće do čisto »spoljašnjeg«, ravnodušnog, kao što ni one dame ne čine to s ljubavlju. Ta one prema izjavi samog gospodina Szelige ne unižavaju ljubav, već brak bez ljubavi — do onoga što on stvarno jeste, do nečeg spoljašnjeg, do takozvane veze.

«Šta je«, glasi sad dalje, »*tajna*« ljubavi?»

Baš sad smo već konstruisali da je »*tajna*« »*suština*« ove vrste ljubavi. Kako pak dolazimo do toga da tragamo za tajnom tajne, za suštinom suštine?

«Ne«, deklamuje paroh, ne hladoviti prolazi u žbunju, ne *prirodna* polutama noći s mesečinom, ne veštački polumrak koji stvaraju dragoceni zastori i dragocene zavese, ne blagi i opojni ton harfe i orgulja, ne moć zabranjenog...»

Zastori i zavese! Blag i opojan ton! I čak *orgulje*! Neka gospodin paroh ipak izbije sebi iz glave *crkvu*! Ko će poneti orgulje na ljubavni sastanak?

«Ovo sve« (i zastori, i zavese, i orgulje) »samo je *tajanstveno*.»

I zar *tajanstveno* ne bi bilo »*tajna*« tajanstvene ljubavi? Nipošto:

«*Tajna* u tome jeste ono uzbuđujuće, opojno, ošamutno, *moć* *čulnosti*.»

U »blagom i ošamutnom tonu« paroh je već imao ono opojno. A da je umesto zastora i zavesa bio poneo na svoj ljubavni sastanak juhu od kornjače i šampanjac, onda ne bi nedostajalo takođe ni »*uzbudujuće i opojno*«.

»Moć čulnosti«, poučava sveti gospodin, »nećemo, doduše, sebi da priznamo; ali ona ima samo zbog toga toliko ogromnu moć nad nama što je iz sebe isterujemo, što je ne priznajemo za svoju vlastitu prirodu — svoju vlastitu prirodu, koju bismo bili kadri onda i savladati čim ona usteži da se istakne na račun uma, istinske ljubavi, snage volje.«

Poput spekulativne teologije, pastor nam savetuje da *priznamo* čulnost za svoju *vlastitu* prirodu, da bismo bili kadri da je posle *savladamo*, tj. da njeno priznanje povučemo. On hoće, doduše, da je savlada samo kad ona hoće da se ispolji na račun *uma* — snaga volje i ljubav, *nasuprot* čulnosti, jesu samo snaga volje i ljubav *uma*. I nespekulativni hrišćanin priznaje *čulnost* ukoliko se ona ne ispoljava na račun istinskog uma, naime vere, istinske ljubavi, naime ljubavi prema bogu, istinske snage volje, naime volje u Hristu.

Paroh nam odmah odaje svoje pravo mišljenje kad produžava:

«Prestane li, dakle, ljubav biti suština braka, moralnosti uopšte, onda čulnost postaje tajna ljubavi, moralnosti, obrazovanog društva — čulnost kako u svome *isključivom* značenju, gde je ona *drhtanje živaca, užarena* struja u žilama, tako i u obuhvatnijem značenju, gde se uzdiže do *privida* duhovne moći, podiže do žudnje za vlašću, do častoljublja, do žudnje za slavom... Grofica MacGregor predstavlja poslednje značenje »čulnosti, kao tajne obrazovanoga društva«.

Paroh pogađa gde treba. Da bi nadvladao *čulnost*, on mora nadvladati pre svega *živčana strujanja* i brzi *krvotok*. — Gospodin Szeliga misli u »isključivom« smislu da veća telesna toplota potiče od usijanja krvi u žilama, on ne zna da se *toplokrvne životinje* zovu toplokrvne što se njihova krvna toplota, ne uzev u obzir malene modifikacije, uvek održava na istoj visini. — Čim živci ne struje više i krv u žilama nije više usijana, *grešno telo*, to sedište čulnih pohota, *upokojeno* je, te se duše mogu nesmetano zabavljati o »opštem umu«, »istinskoj ljubavi« i »čistom moralu«. Pastor degradira čulnost toliko da ukida baš one momente čulne ljubavi koji je raspaljjuju i oduhovljuju — brzi krvotok, koji dokazuje da čovek ne ljubi beščulnom flegmom, živčana strujanja koja organ u kojem je glavno sedište čulnosti vezuju s mozgom. On istinsku čulnu ljubav svodi na *mehaničko* secretio seminis¹ i šapuće s jednim ozloglašanim nemačkim teologom:

«Ne čulne ljubavi radi, ne zarad telesnih naslada, nego zato što je Gospod rekao, budite plodni i množite se.»

¹ lučenje semena

Uporedimo sada spekulativnu konstrukciju s romanom Eugène-a Sue-a. Nije *čulnost* ono što se izdaje za tajnu ljubavi, to su misterije, pustolovine, prepreke, bojazni, opasnosti i naročito moć zabranjenog.

«Pourquoi», kaže se, «beaucoup de femmes prennent-elles pourtant des hommes qui ne valent pas leurs maris? Parce que *le plus grand charme de l'amour est l'attrait affriandant du fruit défendu*... avancez que, en retranchant de cet amour les craintes, les angoisses, les difficultés, les mystères, les dangers, il ne reste rien ou peu de chose, c'est-à-dire, l'amant... dans sa simplicité première;... en un mot ce serait toujours plus ou moins l'aventure de cet homme, à qui l'on disait: 'Pourquoi n'épousez-vous donc pas cette veuve, votre maîtresse?' — 'Hélas, j'y ai bien pensé' — répondit-il —, mais alors je ne saurais plus où aller passer mes soirées'»¹

Dok gospodin Szeliga *moć zabranjenog* izričito ne oglašuje za tajnu ljubavi, Eugène Sue je oglašuje isto tako izričito za «najveću draž ljubavi» i za osnov ljubavnih pustolovina extra muros².

«La prohibition et la contrebande sont inséparables en amour comme en marchandise.»³[28]

Isto tako tvrdi Eugène Sue nasuprot svom spekulativnom egzetu da je

«sklonost pretvaranju i lukavstvu, ukus za tajne i za spletke bitna osobina, prirodna sklonost i neodoljivi nagon ženske prirode».

Samo usmerenost ove sklonosti i ovog ukusa protiv *braka* ženira gospodina Eugène-a Sue-a. On hoće da nagonima ženske prirode da bezazleniju, korisniju primenu.

Dok gospodin Szeliga čini groficu MacGregor predstavnicom one *čulnosti* koja se, do «privida duhovne moći uzdiže», kod Eugène-a Sue-a on je *apstraktan čovek razuma*. Njeno «častoljublje» i njen «ponos», daleko od toga da budu oblici čulnosti, jesu proizvodi jednog razuma koji je potpuno nezavisan od čulnosti. Otuda Eugène Sue napominje izričito da

«nikada njena ledena nedra nisu se tresla zbog vatrenih nadahnuća ljubavi, da *nikakvo* iznenađenje *srca* ili *čula* nije moglo poremetiti nemilosrdne račune ove prepređene, egoistične i častoljubive žene».

¹ «Zašto», kaže se, «mnoge žene uzimaju ipak za ljubavnike ljude koji ne vrede koliko njihovi muževi? Zato što je *najveća draž ljubavi* slatka primamljivost *zabranjenog ploda*... dodajte da oduzimajući od ove ljubavi bojazni, strepnje, teškoće, tajanstvenosti, opasnosti, ne ostaje ništa ili nešto malo, to jest ljubavnik... u svojoj iskonskoj prostoti;... jednom reči, bila bi to uvek više ili manje priča o onom čoveku kome se reklo: 'Zašto se ne oženite, dakle, ovom udovicom, svojom milosnicom?' — 'Avaj, o tome sam mnogo mislio' — odgovori on —, 'ali onda ne bih znao više kuda da idem da provedem svoje večeri.'» — ² van zidova, izvan kuće — ³ Zabrana i krijumčarenje su ncrzdvojni u ljubavi kao i u trgovini.

Egoizam apstraktnog, krvlju neprožetog *razuma* koji ne pati od simpatetičnih čula sačinjava bitnu odliku ove žene. Otuda se opisuje njena duša kao suho-tvrda, njen duh kao »vešto - pakostan«, njen karakter kao »podmukao« i — što veoma obeležava apstraktnog čoveka razuma — kao »apsolutan«, njeno pretvaranje kao »duboko«. — Uzgred budi rečeno, Eugène Sue motiviše životni tok grofičin isto tako budalasto kao i životni tok većine karaktera u svojim romanima. Jedna stara dadilja tutne joj u glavu da ona mora postati »krunisana glava«. Ona krene na putovanja da udajom stekne krunu. Ona najzad zapada u nedoslednost tako što nekog sitnog nemačkog presvetlog smatra za »krunisanu glavu«.

Posle svojih izliva srca protiv *čulnosti*, naš kritički svetac mora još demonstrirati zašto Eugène Sue uvodi u haute volée na jednom balu — jedna metoda uvođenja koja se nalazi gotovo kod svih francuskih romanopisaca — dok *engleski* uvode u lepi svet češće u lov ili u zamku u prirodi.

»Ne može za ovo shvatanje (naime, za shvatanje gospodina Szelige) »biti ravnodušno i tu (u Szeliginoj konstrukciji) samo slučajno što nas Eugène Sue uvodi u veliki svet baš na balu.«

Sad je hatu puštena uzda, i on hitro u nizu zaključaka, staro - volfovske uspomene, kasa ka nužnosti.

»Ples je najopštija pojava *čulnosti kao tajne*. Neposredni *dotir*, obuhvatanje oba spola (?), koje uslovljava par, dopuštaju se u plesu, jer oni uprkos izgledu i slatkom osećanju koje se pri tom stvarno — stvarno, gospodine pope? — daje osetiti, ipak ne važe kao *čulno* — nego biće kao opšte razumno? — »dotirivanje i obuhvatanje.«

Pa sad završni stav, koji, u najbolju ruku, igra na peti:

»Jer, kad bi ono [dotirivanje, obuhvatanje] u stvari važilo za to [za nešto čulno], onda se ne bi moglo uvideti zašto bi društvo samo pri plesu pokazivalo ovu popustljivost, dok ga obrnuto progoni uz okrutnu osudu kao nešto što, ako bi se drugde sa istom slobodom htelo pokazati, kao najneoprostivije ogrešenje o moral i stid, povlači za sobom žigosanje i najnemilosrdnije isterivanje.«

Gospodin paroh ne govori ni o *kankanu*, ni o *polci*, nego o *plesu prosto - naprosto*, o *kategoriji plesa*, koji se nigde ne igra sem pod njegovom kritičkom lubanjom. Neka on pogleda jedanput neki ples u pariskoj dvorani Šomijer (Chaumière) pa će se njegova hrišćansko - germanska duša uzbuniti zbog te smelosti, te prostosrdačnosti, te graciozne raskalašnosti, te muzike najčulnijeg kretanja. Njegovo sopstveno »slatko osećanje koje se stvarno daje osetiti« dalo bi mu osetiti da »u stvari, ne bi se moglo uvideti zašto sami oni koji igraju dok obrnuto« čine na gledaoca bodreći utisak jedne prostosrdačne, ljudske čulnosti, »što, ako bi se drugde«, naročito u Nemačkoj, »ispoljavalo na isti način, kao neoprostivo ogre-

šenje» itd. itd. Ne da takode, bar tako reći, u svojim rođenim očima prostosrdačno čulni ljudi ne samo treba da budu i smeju da budu, nego i da mogu i da moraju morati!!

Kritičar nas, za ljubav *suštine plesa*, uvodi na *bal*. On nalazi veliku teškoću. Na ovome balu, doduše, pleše se, ali samo u uobraženju. Naime, Eugène Sue ne opisuje ples ni jednom reći. On se ne meša u gužvu onih koji igraju. On se koristi balom samo kao prigodom da sakupi aristokratsku prednju grupu. U svom očajanju »Kritika« žudi da *dopuni* pesnika, i njena vlastita »fantazija« crta s lakoćom pojave na balu. Ako Eugène Sue po kritičkom propisu pri opisivanju zločinačkih skrivališta i zločinačkog jezika nije imao neposrednog interesa za opisivanje ovih skrivališta i ovoga jezika, to, naprotiv, za ples, koji ne crta *sam on*, nego njegov kritičar »pun fantazije«, nužno ima beskrajnog interesovanja.

Dalje!

»U stvari, tajna društvenog tona i takta — tajna te krajnje neprirode — jeste čežnja za vraćanjem prirodi. Zato jedna pojava kao ona Cecilyjina i deluje u obrazovanom društvu tako električno, krunisana je tako neobičnim uspesima. Njoj, odrasloj kao robinji među robovima, bez obrazovanja, upućenoj samo na svoju prirodu — ova priroda je jedino životno vrelo. Iznebuha, pak, presađena na jedan dvor i tako stavljena pod prinudu i običaje, ona nauči da ubrzo prozre tajnu njihovu... U ovoj sferi, kojom ona može bezuslovno ovladati, pošto njena moć, moć njene prirode, važi kao zagonetan čar, mora Cecily nužno zabludeti u preteranost, dok nekada, kada je bila još robinja, ista priroda je učešće da se odupre svakom nedostojnom zahtevu moćnog gospodara i da održi vernost svojoj ljubavi. *Cecily je otkrivena tajna obrazovanog društva*. Prezrena čula provala na kraju nasipe i sukljaju li sukljaju u potpunosti razuzdanosti» itd.

Čitalac gospodina Szelige kome je Sue-ov roman nepoznat neizostavno misli da je Cecily lafica opisanog bala. U romanu je ona na robiji u Nemačkoj, dok se u Parizu pleše.

Cecily ostaje kao robinja verna crnačkom lekaru Davidu, jer ga voli »strasno« i jer njen vlasnik, gospodin Willis, nju »brutalno« traži. Njen prelazak na razvratni način života motivise se vrlo prosto. U »evropski svet« presađena, ona »pocrveni« zbog toga što je »udata za jednoga Crnca«. Pošto je stigla u Nemačku, nju »odmah« kvari neki rdav subjekt, te dođe do izražaja njena »indijanska krv«, koju licemerni gospodin Sue, za ljubav *douce morale*¹ i *doux commerce*², mora karakterisati kao »perversité naturelle»³.

Cecilyjina tajna je u tome što je ona *meleskinja*. Tajna njene čulnosti je *tropska užarenost*. Parny je u svojim lepim pesmama Eleonori slavio meleskinju. Kako je ona opasna po francuskog mornara, može se čitati u više od stotine putopisa.

¹ blagom moralu — ² blagom opštenju — ³ prirodna izopačenost

«Cecily était le type incarné de la sensualité brûlante, qui ne s'allume qu'au feu des tropiques... Tout le monde a entendu parler de ces filles de couleur, pour ainsi dire mortelles aux Européens, de ces vampires enchanteurs, qui, enivrants leurs victimes de séductions terribles... ne lui laissent, selon l'énergique expression du pays, que ses larmes à boire, que son cœur à ronger.»¹

Daleko od toga da je Cecily tako magično delovala baš na aristokratski - obrazovane, blazirane ljude...

«les femmes de l'espèce de Cecily exercent une action soudaine, une omnipotence magique sur les hommes de *sensualité brutale* tels que Jacques Ferrand.»²

A otkada ljudi kao Jacques Ferrand predstavljaju fino društvo? Ali Kričička kritika morala je konstruisati Cecily kao jedan moment u životnom procesu apsolutne tajne.

4. »Tajna čestitosti i pobožnosti«

»Tajna kao tajna obrazovanog društva uvlači se, *doduše*, iz suprotnosti u *unutarnjost*. Ipak veliki svet ima opet isključivo svoje krugove, u kojima čuva svetinju. On je u *neku ruku* crkvice za to najsvetije. Ali za one u predvorju sama crkvice je tajna. Obrazovanje je, *dakle*, u svom isključivom stavu za narod isto... što je sirovost za obrazovanog.»

Doduše — ipak — opet — u *neku ruku* — ali — *dakle* — to su čarobne kuke koje spajaju karike *spekulativnog lanca izlaganja*. Gospodin Szeliga učinio je da se tajna uopšte iz sfere zločinaca uvuče u haute volée. Sad on mora konstruisati tajnu da otmeni svet ima svoje *isključive* krugove i da su tajne ovih krugova tajne za narod. Za ovu konstrukciju potrebno je, sem već pomenutih čarobnih kuka, pretvaranje jednog *kruga* u jednu *crkvicu* i pretvaranje nearistokratskog sveta u *predvorje* te crkvice. Ponovo je tajna za Pariz da sve sfere građanskog društva sačinjavaju samo predvorje za crkvicu haute volée.

Gospodin Szeliga ide za dvema svrhama. Prvo, *tajna* koja se otelovila u isključivom krugu haute volée treba da se dalje odredi kao *»opšte dobro sveta«*. Drugo, javni *beležnik Jacques Ferrand* treba da se konstruiše kao životni član tajne. On [Szeliga] postupa ovako:

»Obrazovanje još ne može i neće da uvuče u svoj krug sve staleže i razlike. Tek *hrišćanstvo i moral* u stanju su da osnuju univerzalna carstva na ovoj zemlji.»

¹ Cecily je bila otelovljeni tip vatrene čulnosti, koja se pali samo na vatri žarkog pojasa... Svako je slušao o tim obojenim curama, tako reći smrtonosnim za Evropljane, o tim vampirima čarobnicama, koji, opijajući svoje žrtve strašnim zavodjenjima... ostavljaju im, prema energičnom mesnom izrazu, samo da piju svoje suze, samo da glodu svoje srce.» —² »Žene Cecilyjine vrste deluju naglo, čarobno, svemoćno na ljude *brutalne čulnosti*, kao što je Jacques Ferrand.»

Za gospodina Szeligu su obrazovanje, civilizacija istovetni sa *aristokratskim* obrazovanjem. Otuda on ne može videti da *industrija* i *trgovina* osnivaju sasvim druga univerzalna carstva nego hrišćanstvo i moral, porodična sreća i građanska dobrobit. Ali kako dolazimo do javnog beležnika *Jacques-a Ferrand-a*? Ne može biti prostije!

Gospodin Szeliga pretvara hrišćanstvo u jednu *individualnu* osobinu, u »pobožnost«, a moral u drugu *individualnu* osobinu, u »čestitost«. On obe ove osobine sažima u jednu individuu, koju krsti *Jacques Ferrand*, jer Jacques Ferrand nema obe osobine, nego se pretvara. Jacques Ferrand je sad »tajna čestitosti i pobožnosti«. »Testament« Ferrandov je, naprotiv, »tajna pobožnosti i čestitosti koje izgledaju da su to«, dakle ne više same pobožnosti i čestitosti. Ako je Kritička kritika htela konstruisati ovaj testament kao tajnu, ona je čestitost i pobožnost koje izgledaju da su to morala oglasiti za tajnu ovog testamenta, ne obrnuto, oglasiti ovaj testament za tajnu čestitosti koja izgleda da je to.

Dok je parisko javno beležništvo videlo u Jacques-u Ferrand-u gorku paskvilu uperenu protiv sebe i izdejstvovalo od pozorišne cenzure uklanjanje ove osobe iz *Mystères de Paris* iznetih na pozornicu, Kritička kritika vidi, istog trenutka kada »polemiše« protiv »vazdušnog carstva pojmovaa«, u jednom pariskom javnom beležniku ne pariskog javnog beležnika, nego religiju i moral, čestitost i pobožnost. Proces javnog beležnika *Lehona* morao bi je prosvetiti. Položaj koji *javni beležnik* zauzima u romanu Eugène-a Sue-a tesno je povezan s njegovim službenim položajem.

»Les notaires sont au temporel ce qu'au spirituel sont les curés; ils sont les *dépositaires de nos secrets*.«¹ (Monteil, *Hist[oire] des français des div[ers] états*, etc., t. IX, p. 37).

Javni beležnik je svetovni ispovednik. On je *puritanac* po pozivu, a »poštenje«, veli Shakespeare, »nije puritanac«^[29]. On je istovremeno podvođač za sve moguće svrhe, upravljač građanskih spletki i smutnji.

Sa javnim beležnikom Ferrand-om, čija cela tajna jeste licemerstvo i beležništvo, nismo, kako se čini, ni koraka odmakli, pa ipak neka se čuje:

»Ako je za javnog beležnika licemerstvo stvar najpotpunije svesti, a za gospodu Roland u neku ruku nagon, to između njih stoji velika masa onih koji ne mogu dokučiti tajnu, pa ipak se nehotice osećaju primorani da bi to hteli. Te tako nije praznoverje to što visoke i niske ovog sveta vodi u nelagodnu kuću šarlatana Bradamantija (opata Polidorija), ne, to je traženje t a j n e da se bude opravdan pred svetom.«

»Visoki i niski« ne kuljaju Polidoriju da nađu neku određenu tajnu koja ih opravdava pred celim svetom, »visoki i niski« traže kod

¹ Javni beležnici su u svetovnim stvarima što i popovi u duhovnim; oni su *čuvari naših tajni*.

njega tajnu prosto - naprosto, tajnu kao apsolutan subjekt *da bi* bili opravdani pred svetom, kao kad bi se za cepanje drva tražilo ne sekira, već *oruđe in abstracto*¹.

Sve tajne koje ima Polidori ograničavaju se na neko sredstvo za pobacivanje za trudnice ili neki otrov za ubijanje. — Gospodin Szeliga u spekulativnom besu pušta da *ubica* pribegne Polidorijevom otrovu »jer on neće da bude ubica, već hoće da je cenjen, voljen, poštovan«, kao da je kod ubistva posredi cenjenje, ljubav, poštovanje, a ne *glava!* Ali *kritički* ubica ne stara se za svoju glavu, već za »t a j n u«. — Pošto ceo svet ne ubija i nije bremenit onim što policija kažnjava, kako će Polidori *svakom* dati željeno posjedovanje tajne? Gospodin Szeliga verovatno brka šarlatana Polidorijsa sa učenim *Polydorom Virgilijem*, koji je živeo u 17. stoleću i, istina, nije otkrio nikakve tajne, ali svakako je težio da učini »opštim dobrom sveta« istoriju otkrivača tajni, *pronalazača*. (Vidi: *Polidori Virgilii liber de rerum inventoriis*, Lugduni MDCCVI.)

T a j n a, apsolutna tajna, onakva kakva se najzad ustanovljava kao »opšte dobro sveta«, sastoji se, dakle, u tajni pobacivanja i trovanja. Tajna uopšte nije se mogla veštije načiniti »opštim dobrom sveta« nego time da se pretvori u tajne koje ni za koga nisu tajne.

5. »Tajna je poruga«

»Sada je t a j n a postala opšte dobro, tajna celog sveta i svakog pojedinca. Ili je ona moja veština ili moj nagon, ili je mogu kupiti sebi kao kupljivu robu.«

Koja je tajna sada postala opšte dobro sveta? Tajna bespravnosti u državi, ili tajna obrazovanog društva, ili tajna krivotvorenja robe, ili tajna pravljenja kolonjske vode, ili tajna »Kritičke kritike«? Nijedna od njih, već t a j n a in abstracto, kategorija tajne!

Gospodin Szeliga namerava da *poslugu* i *vrataru Pipelet-a* sa *ženom* predstavi kao otevoljenje apsolutne tajne. On hoće da konstruiše *slugu i portier*² »tajne« uopšte. Kako on to sada izvodi da se strmekne iz *čiste kategorije* do »*poslužitelja*«, koji »*spijunira*« pred »*zatvorenim vratima*«, da se strmekne iz *tajne kao apsolutnog subjekta*, koja prestoluje iznad *krova* u oblačnom nebu apstrakcije, do prizemlja gde sedi vratar?

Najpre on čini da kategorija tajne prođe kroz spekulativan proces. Kako je tajna pomoću sredstava za pobacivanje i trovanje postala opšte dobro sveta, ona

»nikako više nije sama skrivenost i nepristupačnost, nego se ona krije ili, još bolje — sve bolje — »ja je krijem, ja je činim nepristupačnom.«

¹ uopšte — ² vrataru

Sa ovim pretvaranjem apsolutne tajne iz *suštine* u *pojam*, iz *objektivnog* stadija, u kome je ona sama skrivenost, u *subjektivni* stadij, u kome se ona skriva ili, još bolje, u koji *»je ja«* skrivam, nismo još ni koraka odmakli. Teškoća izgleda, naprotiv, da raste, pošto neka tajna u ljudskoj glavi i u ljudskim grudima jeste nepristupačnija i skrivenija nego na morskome dnu. Otuda gospodin Szeliga potpomaže svom *spekulativnom* napredovanju *neposredno jednim empirijskim* napredovanjem.

»Zatvorena vrata« — čujte! čujte! — »jesu *odsada* ta« — *odsada!* — »iza kojih se tajna *uopšte* izleže, vari, vrši.«

Gospodin Szeliga pretvorio je »*odsada*« *spekulativno ja* tajne u jednu vrlo empirijsku, vrlo *drvenu* stvarnost, u jedna *vrata*.

»*A time je* — naime, sa zatvorenim vratima, a ne sa prelaskom iz zatvorene suštine u pojam — »*data* *takođe mogućnost* da ju ja mogu osluškiivati, prisluškiivati, špijunirati.«

Nije *gospodin Szeliga* otkrio »*tajnu*« da se može prisluškiivati pred zatvorenim vratima. Masovna poslovice pridaje, štaviše, zidovima uši. Naprotiv, sasvim kritički - *spekulativna* tajna je to da se tek »*odsada*«, posle silaska u pakao kroz zločinačka skrivališta, posle vosenjenja u obrazovano društvo i posle čudesa Polidorija, tajne mogu *iza* zatvorenih vrata snovati i *ispred* zatvorenih vrata osluškiivati. Isto tako je velika kritička tajna da su zatvorena vrata jedna *kategorična nužnost* kako za leženje, varenje i vršenje tajni — koliko li se tajni ne leže, vari i vrši iza žbunova! — tako i za njihovo špijuniranje.

Posle ovog sjajnog dijalektičkog podviga, gospodin Szeliga *do*speva, dabogme, od *špijuniranja* do razloga *špijuniranja*. Ovde on saopštava tajnu da je *zluradost* razlog špijuniranja. Od *zluradosti* on ide dalje ka *razlogu zluradosti*.

»Svako hoće da je bolji«, veli on, »od drugoga, jer ne drži samo u tajnosti pobude svojih dobrih dela, nego gleda da u sasvim neprozirnu tamu zavije svoja rdava.«

Ova rečenica morala bi glasiti obrnuto: Svako ne samo što drži u tajnosti pobude svojih dobrih dela, nego gleda da u sasvim neprozirnu tamu zavije svoja rdava, jer hoće da je bolji od drugoga.

Tako bismo sad stigli od *tajne koja samu sebe skriva* do *ja* koje skriva, od *ja* do *zatvorenih vrata*, od *zatvorenih vrata* do *špijuniranja*, od *špijuniranja* do *razloga špijuniranja*, *zluradosti*, od *zluradosti* do *razloga zluradosti*, do *htenja biti bolji*. Pa ćemo uskoro doživeti i radost da vidimo gde *poslužitelj* stoji pred zatvorenim vratima. Opšte htenje biti bolji vodi nas, naime, pravce tome da »svaki ima sklonost da dokučuje tajne drugog«, pa se na to neusiljeno nadovezuje duhovita primedba:

»*Najpovoljnije* u tom pogledu stoji *posluga*«.

Da je gospodin Szeliga čitao memoare iz arhiva pariske policije, Vidocqove memoare, *Livre noir*¹ i tome slično, onda bi on znao da u tom pogledu *policija* stoji još povoljnije nego posluga koja »najpovoljnije« stoji, da ona upotrebljava poslugu samo za grubu službu, da ona ne zastaje niti ispred vrata, niti kod negligé-a gospode, već umili ispod posteljnog čaršava do njihovog golog tela u obliku neke *femme galante*² ili čak supruge. U samom Sue-ovom romanu policijski špijun Bras Rouge³ jeste glavni nosilac razvoja.

Ono što gospodinu Szeligi »odsada« smeta kod posluge jeste da ona nije dovoljno »nezainteresovana«. Ova *kritička sumnja* krči mu put ka *vrataru Pipelet-u sa ženom*.

»Položaj vrataru pruža, naprotiv, srazmernu nezavisnost da se na tajne kuće izruči slobodna nezainteresovana, premda sirova i uvredljiva poruga.«

Ova spekulativna konstrukcija vrataru zapada prva u veliku neprikladu usled toga što se u mnogobrojnim kućama Pariza kod jednog dela zakupaca stana poklapaju posluga i vratar.

Što se tiče kritičke fantazije o relativno nezavisnom nezainteresovanom položaju vrataru, neka se o njoj prosudi prema sledećim činjenicama. Pariski vratar je predstavnik i špijun vlasnika kuće. Njega većinom ne plaća kućevlasnik, već ga plaćaju stanari. Zbog ovog nesigurnog položaja, on često spaja posao komisionara sa svojom službenom dužnošću. Za vreme vladavine terora u doba carstva i restauracije vratar je bio glavni agent tajne policije. Tako je generala Foya nadzirao njegov vratar, koji je njemu upućena pisma predavao na pročitavanje jednom policijskom agentu koji je boravio u blizini. (Vidi: Froment, *La police dévoilée*.) Otuda su »portier« i »épicier«⁴ dva pogodna imena, i sam vratar hoće da se oslovljava sa »concierge«⁵.

Eugène Sue toliko je daleko od toga da gospodu Pipelet opisuje kao »nezainteresovanu« i bezazlenu da ona, naprotiv, odmah prevari Rudolpha pri menjanju novca, da mu preporučuje varaličku zajmopisnicu na zaloge koja stanuje u njenoj kući, da mu opisuje Rigolettu kao poznanstvo koje može postati prijatno, da zadirkuje komandanta što je rđav platiša, što se s njom cenka — u svom jedu ona ga naziva »commandant de deux liards«, — »ça t'apprendra à ne donner que douze francs par mois pour ton ménage«⁶ — jer on ima »petitesse«⁷ da pazi na svoja drva itd. Sama ona saopštava razlog svog »nezavisnog« ponašanja. Komandant plaća samo 12 franaka mesečno.

Kod gospodina Szelige »Anastasia Pipelet treba *donekle* da povede mali rat protiv t a j n e«.

Kod Eugène-a Sue-a Anastasia Pipelet predstavlja *parisku portière*. On hoće da »dramatizuje portière koju je majstorski ocrtao

¹ Crnu knjigu — ² ljubavnice — ³ Crvena Ruka — ⁴ bakalin — ⁵ nas-tojnik — ⁶ »komandant dveju »spri«, — »to će te naučiti da daješ samo dvanaest franaka na mesec za svoje domaćinstvo« — ⁷ slabost

gospodin Henry Monier«. A gospodin Szeliga mora pretvoriti u apatno biće jednu od osobina gospode Pipelet, »*médísance*«¹, pa posle gospodu Pipelet u predstavnicu toga bića.

»Muž«, produžava gospodin Szeliga, »portier Alfred Pipelet, stoji kraj nje s manjom srećom.«

Da bi ga utešio za ovu nesreću, gospodin Szeliga pretvara ga takođe u *alegoriju*. On predstavlja »*objektivnu*« stranu tajne, »*tajnu kao porugu*«.

»Tajna kojoj on podleže jeste poruga, jadac koji je dobio.«

Štaviše, u svom beskrajnom smilosrđenju božanstvena dijalektika čini »nesrećnog, starog, detinjastog muža« »*jakim mužem*« u *metafizičkom smislu*, time što on predstavlja jedan vrlo dostojan, vrlo srećan i vrlo presudan moment u životnom procesu apsolutne tajne. Pobjeda nad Pipelet-om je

»*tajne najodsudniji poraz*«. »Neko od koga se većma zazire, neko odvažniji neće se dati zavarati *lakrdijom*.«

6. Gugutka (*Rigolette*)

»Jedan korak preostaje još. Tajna je *svojom vlastitom doslednošću*, kao što smo videli na Pipelet-u i pomoću Cabriona, doterana dotle da se unizi do čiste lakrdije. Treba još samo da jedinka ne pristane na to da igra budalastu komediju. *Gugutka* preduzima taj korak na najprostodušniji način na svetu.«

Svako može u razmaku od dva minuta prozreti tajnu ove spekulativne lakrdije i čak naučiti da je primeni. Mi hoćemo da damo jedan kratak uput.

Zadatak: Konstruiši mi kako čovek postaje gospodar nad životinjama?

Spekulativno rešenje: Neka je dato pola tuceta životinja, recimo, lav, ajkula, zmija, bik, konj i mops. Apstrahuj iz ovih šest životinja kategoriju: »životinja uopšte«. Predstavi sebi »životinju uopšte« kao neko samostalno biće. Smatraj lava, ajkulu, zmiyu itd. za prurušenja, za otelovljenja »životinje uopšte«. Kao što si svoje uobraženje, »životinju uopšte« svoje apstrakcije, načinio stvarnim bićem, tako sada načini stvarne životinje bićima apstrakcije, bićima svoga uobraženja. Vidiš da »životinja« koja u *lavu* rastrgne čoveka, u *ajkuli* ga proguta, u *zmiji* ga otruje, u *biku* rogom na njega kidiše da ga ubode i u *konju* se ritne na nj, u svom opstojanju kao *mops* još samo laje na njega i pretvara borbu protiv čoveka u čisto *prividnu borbu*. »Životinja uopšte« je svojom *vlastitom doslednošću*, kao što smo videli u *mopsu*, doterana

¹ ogovaranje

dotle da se unizi do čistog *lakrdijaša*. A ako neko dete ili neki detinjast čovek pobegnu od mopsa, onda je još samo potrebno da jedinka ne dopusti da igra budalastu igru. Jedinka X preduzima taj korak na najprostodušnji način na svetu time što pušta da njena bambusova trska dejstvuje protiv mopsa. Vidiš kako je čovek pomoću jedinke X i mopsa postao gospodar nad »životinjom uopšte«, dakle, i nad životinjama, i nadvladao je u *životinji kao mopsu lava kao životinju*.

Na sličan način pobeđuje »Gugutka« gospodina Szelige posredovanjem Pipelet-a i Cabriona tajne današnjeg svetskog stanja. Još više! Sama ona je ostvarenje kategorije: »t a j n a«.

»Sama ona još nije svesna svoje visoke moralne vrednosti, zato je ona samoj sebi još tajna«.

Tajnu nespekulativne Rigolette Eugène Sue otkriva kroz usta Murpha. Ona je »une fort jolie *grisette*«¹. Eugène Sue je u njoj opisao simpatični, ljudski karakter pariske grizete. Samo, on je opet morao, iz slepe odanosti buržoaziji i iz najsopstvenije zanesenosti, da *moralno* idealizuje grizetu. On je morao ukloniti oštricu iz njenog životnog položaja i njenog karaktera, to će reći njeno prelaženje preko forme braka, njen naivni odnos prema *étudiant*² ili prema *ouvrier*³. Baš u ovom odnosu ona čini istinski ljudski kontrast licemernoj uskogrudoj i sebičnoj supruzi buržuja, celom krugu buržoazije, tj. službenom krugu.

7. Svetsko stanje »Tajni Pariza«

»Ovaj svet tajni je *sad* opšte svetsko stanje u koje je premeštena individualna radnja *Tajni Pariza*«.

Pre nego što gospodin Szeliga »međutim« »pređe na *filozofsku reprodukciju* epskog događaja«, on ima još »da sažme u sliku ranije nabacane, pojedine poteze«.

Ima da se smatra kao stvarno priznanje, kao otkriće svoje kritičke tajne kad gospodin Szeliga kaže kako hoće da pređe na »filozofsku reprodukciju« epskog događaja. On je dosada »filozofski reprodukovao« svetsko stanje.

Gospodin Szeliga produžava u svom priznanju:

»Iz njegovog izlaganja proizlazi da pojedine raspravljane tajne nemaju svoje vrednosti za sebe, jedna odvojena od druge, da nisu izvanredne torokušne novosti, nego da se njihova vrednost sastoji u tome što u sebi obrazuju *organski razudeni sled*, čija je *totalnost* »tajna«.

¹ vrlo lepa kaćiperka — ² studentu — ³ radniku

U svom iskrenom raspoloženju gospodin Szeliga ide još dalje. On priznaje da »*spekulativni sled*« nije stvarni sled romana *Mystères de Paris*.

»Ono, tajne u našem epu ne istupaju u vidu ovog sleda koji zna za samog sebe« (po cenama koštanja?). »Ali nemamo, takođe, ni posla s *logičkim, očevidnim slobodnim organizmom kritike, već s tajanstvenim biljnim opstojanjem.*«

Mi prelazimo preko sažimanja gospodina Szelige i odmah prelazimo na tačku koja obrazuje »prelazak«. Na Pipelet-u upoznali smo »samoruganje tajne«.

»U samoruganju tajna sudi samoj sebi. *Time* tajne pozivaju, same sebe uništavajući u svojoj poslednjoj konsekvenci, svaki jak karakter na samostalno ispitivanje.«

Rudolph, knez od Geroldsteina, čovek »*čiste kritike*« pozvan je na ovo ispitivanje i na »*otkriće tajni*«.

Ako ćemo o *Rudolphu* i njegovim delima govoriti tek kasnije, pošto smo za neko vreme izgubili iz vida gospodina Szeligu, može se toliko predvideti, a čitalac može donekle naslutiti, čak nemerodavno pomišljati da ćemo ga namesto »*tajanstvenog biljnog opstojanja*«, koje on zauzima u kritičkom listu »*Literatur - Zeitung*«, načiniti upravo »*logičnim, očiglednim, slobodnim članom*« u »*organizmu kritičke kritike*«.

VI GLAVA

Apsolutna Krićka kritika ili Krićka kritika kao gospodin Bruno

1. Prvi vojni pohod Apsolutne kritike

a) »Duh i »masa«

Dosad je izgledalo da je Krićka kritika više ili manje zauzeta krićkom obradom raznovrsnih *masovnih predmeta*. Sada je nalazimo gde se bavi apsolutno krićkim predmetom, *samom sobom*. Ona je dosad svoju relativnu slavu crpla iz krićkog uniženja, odbacivanja i pretvaranja *određenih* masovnih predmeta i lica. Sada ona svoju *apsolutnu* slavu crpe iz krićkog uniženja, odbacivanja i pretvaranja mase uopšte. Naspram relativne kritike stajale su relativne granice. Naspram apsolutne kritike stoji apsolutna granica, granica mase, masa kao granica. Relativna kritika u svojoj suprotnosti prema određenim granicama bila je nužno sama *ogranićena* individua. Apsolutna kritika u suprotnosti sa *opštom* granicom, s granicom prosto-naprosto, jeste nužno *apsolutna* individua. Kao što su se raznovrsni masovni predmeti i lica poklopili u *nećistoj* kaši »mase«, tako se još prividno predmetna i lićna kritika pretvorila u »ćistu krićku«. Dosad je izgledalo da je kritika više ili manje neka *osobina* krićkih individua Reichardta, Edgara, Fauchera itd. Sada je ona *subjekt*, a gospodin Bruno njeno otelovljenje.

Dosad je izgledalo da je *masovnost* više ili manje svojstvo krićkanih predmeta i lica; sada su predmeti i lica postali »masa«, a »masa« — predmeti i lica. U odnos apsolutne krićke mudrosti prema apsolutnoj masovnoj gluposti razrešili su se svi dosadašnji krićki odnosi. Ovaj *osnovni odnos* pojavljuje se kao *smisao, tendencija, odgo-* *netnica* dosadašnjih krićkih dela i borbi.

Shodno svom apsolutnom karakteru, »ćista« Krićka moraće odmah pri svom nastupu izgovoriti specifićnu »*pravu reću*«, ali isto tako kao apsolutan duh moraće preći jedan dijalekćki proces. Tek na kraju njenog *nebeskog kretanja* biće istinski ostvaren njen prvobitni pojam. (Vidi Hegel, *Enciklopedija*.)

»Još pre nekoliko meseci«, objavljuje Apsolutna kritika, »masa je mislila da je gorostasno jaka i da je određena za vladavinu svetom, čiju je blizinu mislila da može na prste izbrojati.«^[30]

Gospodin *Bruno Bauer* u spisu *Dobra stvar slobode* (razume se, u njegovoj »*vlastitoj*« stvari), u *Jevrejskom pitanju*^[31] itd., bio je baš onaj ko je bliskost vladavine svetom koja se približava izbrojao na prste, premda je priznao da ne može tačno naznačiti datum. Spisku grehova mase on dodaje masu svojih vlastitih grehova.

»Masa je uobražavala da poseduje toliko istina, koje su za nju po sebi razumljive«. »Ali neka istina poseduje se potpuno tek... ako se prosledi kroz njene dokaze.«

Istina je za gospodina Bauera, kao i za Hegela, *automat* koji dokazuje sam sebe. Čovek ima da joj *sledi*. Kao kod Hegela, rezultat stvarnog razvoja nije ništa drugo do *dokazana*, tj. do *svesti* dovedena istina. Otuda Apsolutna kritika može pitati s najograničenijim teologom:

»Čemu istorija kad njen zadatak ne bi bio da *dokaže* baš ove najprostije od svih istina (kao kretanje Zemlje oko Sunca)?«

Kao što po ranijim teleolozima biljke postoje da ih jedu životinje, a životinje postoje da ih jedu ljudi, tako istorija postoji da posluži kao potrošni akt teorijskog jedenja, *dokazivanja*. Čovek postoji da bi postojala istorija, a istorija postoji da bi postojao *dokaz istina*. U ovom *kritički* trivijalizovanom obliku ponavlja se spekulativna mudrost da čovek, da istorija postoji da bi *istina* došla do *samosvesti*.

Otuda *istorija* postaje, kao i *istina*, neka *apartna* osoba, neki metafizički subjekt, a stvarne ljudske individue jesu samo njegovi nosioci. Otuda se Apsolutna kritika služi frazama.

»*Istorija* ne dá da joj se rugaju, *istorija* je utrošila na to svoje najveće napore, *istorija* je bila zapošljena, na što bi postojala istorija? *Istorija* nam izrično daje dokaz; *istorija* iznosi istine na tapet itd.«

Ako se po tvrđenju Apsolutne kritike istorija dosad bavila samo *nekolikim* takvim — ponajprostijim — istinama, koje se na kraju razumeju po sebi, onda ova oskudnost, na koju ona svodi dosadašnja ljudska iskustva, dokazuje najpre samo njenu *vlastitu* oskudnost. Sa nekritičkog gledišta istorija ima, naprotiv, rezultat da najzapletenija istina, da suština svake istine — da *ljudi* na kraju sami sobom sebe razumevaju.

»Ali istine«, demonstrira dalje Apsolutna kritika, »koje se čine masi da su tako jasne kao sunce, da se *unapred* po sebi razumeju... da ona drži dokaz za izlišan, nisu vredne da istorija još izrično daje dokaz za njih; one uopšte ne sačinjavaju deo zadatka čijim se rešenjem bavi istorija.«

U svetoj revnosti protiv mase, Apsolutna kritika joj najfinije laska. Ako neka istina *jeste* jasna kao sunce jer se masi čini da je jasna kao sunce, ako se istorija *odnosi* prema istinama po *mišljenju* mase, onda je, dakle, sud mase apsolutan, nepogrešan, on je *zakon* istorije, koja samo dokazuje što se masi čini da *nije* jasno kao sunce, te mu je otuda potreban dokaz. Masa propisuje, dakle, istoriji njen »zadatak« i njeno »bavljenje«.

Apsolutna kritika govori o »istinama koje se *unapred* razumeju po sebi«. U svojoj kritičkoj naivnosti ona pronalazi neko apsolutno »unapred« i neku »pstraktnu, nepromenljivu »masu«. To »unapred« mase 16. stoleća i to »unapred« mase 19. stoleća u očima Apsolutne kritike isto toliko su malo različiti koliko i same ove mase. Karakteristika jedne istine koja je postala *istinita, očita*, koja se po sebi razume, jeste to da se ona »unapred razume po sebi«. Polemika Apsolutne kritike protiv istina koje se unapred razumeju po sebi jeste polemika protiv istina koje se uopšte »razumeju po sebi«.

Neka istina koja se razume po sebi izgubila je za Apsolutnu kritiku, kao za božanstvenu *dijalektiku*, svoju so, svoj smisao, svoju *vrednost*. Ona je obljutavila kao ustajala voda. Otuda Apsolutna kritika dokazuje, s jedne strane, sve što se razume po sebi i, sem toga, mnogo stvari koje su te sreće da su nerazumljive, da se, dakle, nikada neće ni razumeti po sebi. S druge strane, njoj je razumljivo po sebi sve ono čemu je potrebno razvijanje, izlaganje. Zašto? Zato što se kod *svarnih zadataka* razume po sebi da se oni *ne* razumeju po sebi.

Istina [istina kao takva], zato što je, kao i istorija, jedan etarski subjekat, odvojen od materijalne mase, ne obraća se empirijskim ljudima, već »*najunutarnijoj unutarnjosti duše*«, ona ne pritešnjuje čoveku, da bi bila »*istiniski doznana*«, njegovo *grubo telo*, koje prebiva, recimo, u dubini nekog engleskog podruma ili na visini nekog francuskog potkrovnog stana, nego se »provlači« »skroz i skroz« kroz njegove idealističke crevne kanale. Apsolutna kritika izdaje sada, doduše, »masi« svedočanstvo da su nju na njen način, tj. površno, dodirnule istine za koje istorija beše tako milostiva »da ih iznese na tapet«; ali istovremeno ona proriče

»da će se odnos mase prema istorijskom napretku potpuno promeniti.

Neće dugo potrajati da nam tajni smisao ovog kritičkog proricanja postane »jasan kao sunce«.

»Sve velike akcije dosadašnje istorije«, doznajemo, »bile su stoga *unapred* promašene i bez odlučnog uspeha jer se za njih *interesovala* i *entuzijazmirala* masa — ili su se one morale jadno završiti, jer ideja koja je u njima bila posredi beše takve vrste da se morala zadovoljiti površnim shvatanjem, dakle, računati i na odobravanje mase.

Izgleda da jedno shvatanje koje zadovoljava jednu ideju, koje, dakle, odgovara jednoj ideji, prestaje biti površno. Gospodin Bruno uspostavlja samo *prividno* odnos između *ideje* i njenog *shvatanja*, kao što samo *prividno* uspostavlja *odnos* promašene istorijske *akcije* prema *masi*. Otuda ako Apsolutna kritika osuđuje išta kao »površno«, onda je to dosadašnja istorija kao takva, čije su ideje i akcije bile ideje i akcije »masa«. Ona odbacuje *masovnu* istoriju, na čije će mesto (vidi kod g. Jules-a Faucher-a o engleskim dnevnim pitanjima) staviti *kritičku* istoriju. Prema dosadašnjoj *nekritičkoj* istoriji, dakle istoriji koja nije napisana u smislu Apsolutne kritike, treba dalje tačno razlikovati koliko se *masa interesovala* za »svrhe« i koliko se ona za njih »*entuzijazmirala*«. »*Ideja*« se uvek brukala ukoliko se razlikovala od »*interesa*«. S druge strane, lako je shvatiti da svaki masovni »*interes*« koji se istorijski ostvaruje, kad prvi put stupi na svetsku pozornicu, daleko prelazi u »*ideji*« ili »*predstavi*« svoje stvarne granice i brka se s *ljudskim* interesom kao takvim. Ova *iluzija sačinjava* ono što Fourier naziva *tonom* svake istorijske epohe. *Interes* buržoazije u revoluciji od 1789, daleko od toga da je »*promašena*«, sve je »*dobio*« i imao je »*majodlučniji uspeh*«, koliko god da je »*patos*« splasnulo i koliko god da je svenulo »*entuzijastičko*« cveće kojim je ovaj interes kitio svoju kolevku. Ovaj *interes* bio je toliko moćan, da je pobedonosno nadjačao pero jednog Marat-a, giljotinu terorista, Napoléonov mač, kao i raspeće i čistokrvnost Bourbona. »*Promašena*« je revolucija samo za *onu* masu koja u *političkoj* »*ideji*« nije imala ideju svog stvarnog »*interesa*«, čiji se istinski životni princip nije, dakle, poklapao sa životnim principom revolucije, čiji stvarni uslovi emancipacije jesu bitno različiti od uslova u granicama kojih je buržoazija mogla emancipovati sebe i društvo. Ako je, dakle, revolucija, koja može predstavljati sve velike istorijske »*akcije*«, promašena, onda je ona promašena zato što je masa, u granicama čijih životnih uslova je revolucija u suštini ostala, bila jedna *isključiva* masa, masa koja ne obuhvata celokupnost, *ograničena masa*. Ne zato što se masa »*entuzijazmirala*« i »*interesovala*« za revoluciju, nego zato što najmnogobrojniji deo mase koji se razlikovao od buržoazije nije imao u principu revolucije svoj *stvarni* interes, *svoj svojstveni* revolucionarni princip, već je imao *samo* jednu »*ideju*«, dakle, samo predmet trenutnog *entuzijazma* i samo prividnog *uzdizanja*.

Sa temeljitošću istorijske akcije povećaće se, dakle, obim mase čija akcija ona jeste. U kritičkoj istoriji, po kojoj kod istorijskih akcija nisu posredi delujuće mase, niti empirijska radnja, niti empirijski *interes* te radnje, već je »*u njima*« posredi pre samo »*jedna ideja*«, stvar se mora svakako drukčije dešavati.

»*U masi*, poučava nas ona, »*ne drugde*, kao što misle njeni raniji liberalni pobornici, *ima se tražiti pravi neprijatelj duha*«.

Neprijatelji napretka *van* mase jesu baš osamostaljeni, *vlastitim* životom obdareni *proizvodi samouniženja, samoodbacivanja, samoospolje-*

nja mase. Otuda se masa usmerava protiv svog *vlastitog* nedostatka time što se usmerava protiv samostalno postojećih *proizvoda* svog *samouniženja*, kao što se čovek time što se okreće protiv postojanja boga okreće protiv svoje *vlastite religioznosti*. Ali pošto *praktična* samoospoljenja mase postoje u stvarnom svetu na spoljašnji način, onda se ona mora protiv njih boriti istovremeno na *spoljašnji* način. Ona nikako ne sme ove proizvode svog samoospoljenja smatrati kao samo *idealne* fantasmagorije, kao čista *ospoljenja samosvesti* i hteti uništiti *materijalno* oruđenje jednom čisto *unutarnjom spiritualističkom* akcijom. Već Lous-talot-ov nedeljni list iz godine 1789. nosi moto:

Les grands ne nous paraissent grands
Que parce que nous sommes à genoux
... Levons nous!^[32]

Ali da se čovek digne, nije dovoljno da se u *mislima* digne, a da pusti da mu nad *stvarnom*, *čulnom* glavom visi *stvarni*, *čulni* jaram, koji se ne da zbaciti mudrovanjem, idejama. *Apsolutna kritika* ipak je iz Hegelova dela *Fenomenologija* naučila bar onu veštinu da *stvarne*, *objektivne*, *izvan mene* postojeće lance pretvori u čisto *idealne*, čisto *subjektivne*, samo u *meni* postojeće lance, te da otuda sve *spoljašnje*, čulne borbe pretvori u čiste misaone borbe.

Ovo kritičko preobraćanje zasniva *prestabiliranu harmoniju kritičke kritike i cenzure*. S kritičkog gledišta, borba pisca sa cenzorom nije borba »čoveka s čovekom«. Cenzor upravo nije ništa drugo do *moj vlastiti takt*, koji predostrožna policija za mene *oličava*, moj vlastiti takt koji je u borbi s mojom bestaktnošću i beskritičnošću. Borba pisca sa cenzorom je samo prividno, samo za rđavu čulnost nešto drugo nego *unutarnja* borba pisca *sa samim sobom*. Cenzor, *ukoliko je policijski pandur* koji je od mene *stvarno individualno različit*, koji moj duhovni proizvod zlostavlja po spoljašnjem, samoj stvari tuđem merilu, jeste samo *masovno* uobraženje, jedna *nekritička maštarija*. Kad je cenzura izagnala Feuerbachove *Teze na reformu filozofije*^[33], onda nije bilo krivo službeno varvarstvo cenzure, već nekultura Feuerbachovih teza. Nikakvom masom i nikakvom materijom nepomućena, »čista« kritika ima i u cenzoru čist »etarski« lik koji je odvojen od svake masovne stvarnosti.

Apsolutna kritika oglasila je »masu« za *pravog neprijatelja duha*. Ona to pokazuje bliže u ovom smislu:

«Duh zna sada gde mu valja *tražiti svog jedinog protivnika*, u samoobmanama i u šturosti mase.

Apsolutna kritika polazi od *dogme* apsolutne opravdanosti »duha«. Ona polazi, dalje, od *dogme vansvetske* egzistencije duha, tj. egzistencije

¹ Veliki nam izgledaju veliki / Samo zato što mi klećimo / ... Dignimo se!

duha izvan mase čovečanstva. Ona, najzad, pretvara, s jedne strane, »d u h«, »n a p r e d a k«, a, s druge, »m a s u« u *fiksna* bića, u pojmove, pa ih onda kao takve date fiksne krajnosti dovodi u vezu jednu s drugom. Apsolutnoj kritici ne pada na um da istražuje sam »duh«, da istražuje nisu li u njegovoj vlastitoj spiritualističkoj prirodi, u njegovim razmetljivim pretenzijama zasnovane »frazza«, »samo-obmana«, »šturost«. On je, naprotiv, *apsolutan*, ali istovremeno prelazi na žalost stalno u *bezduhovnost*: njegovi računi pravljani su stalno bez krčmara. On mora, dakle, nužno imati nekog *protivnika*, koji intrigira protiv njega. Masa je taj protivnik.

Isto tako stoji stvar s »napretkom«. Uprkos pretenzijama »napretka«, stalno se pokazuju *nazaci* i *kružna kretanja*. Daleko od toga da pomišlja da je kategorija »napretka« potpuno bez sadržine i apstraktna, Apsolutna kritika je pre toliko umna da prizna »napredak« kao apsolutan da bi, radi objašnjenja nazatka, podmetnula jednog »ličnog protivnika« napretka, *masu*. Pošto nije ništa do »suprotnost duha«, napretka »kritike«, to se »masa« i može odrediti samo ovom imaginarnom suprotnošću, i ne uzimajući u obzir ovu suprotnost, Kritika zna da kaže o *smislu* i postojanju mase samo *bесmisleno*, jer potpuno neodređeno:

»Masa u *onom smislu* u kojem, *reč* obuhvata i *takozvani* obrazovani svet.«

Jedno »i«, jedno »takozvani« dovoljno je za jednu kritičku definiciju. *Masa uopšte* je, dakle, različita od *stvarnih* masa i postoji kao »masa« samo za »Kritiku«.

Svi komunistički i socijalistički pisci polazili su od opažanja da, s jedne strane, čak i najbolja sjajna dela izgleda da ostaju bez sjajnih rezultata i da se završavaju u trivijalnostima, a, s druge strane, da je *svaki napredak duha* bio dosad *napredak protiv mase čovečanstva*, koja je bila sateravana u sve *obešćovečeniju* situaciju. Otuda su oni »napredak« oglasili (vidi Fourier-a) za nedovoljnu, apstraktnu *frazu*, oni su naslućivali (vidi između ostalih *Owena*) osnovnu manu civilizovanog sveta; otuda su oni podvrgavali *stvarne osnove* sadašnjeg društva *kritici* koja zaseca. Ovoj komunističkoj kritici odgovori praktično odmah pokret *velike mase*, nasuprot kojoj se zbivao dosadašnji istorijski razvoj. Čovek mora biti upoznat sa studijom, žudnjom za znanjem, sa moralnom energijom, neumornom težnjom za razvojem francuskih i engleskih radnika da bi mogao stvoriti sebi predstavu o *ljudskoj plemenitosti* ovog pokreta.

Kako je beskrajno *duhovita* sada »Apsolutna kritika«, koja pred ovim intelektualnim i praktičnim činjenicama jednostrano shvata samo *jednu stranu* odnosa, stalni brodolom duha, i u svojoj mrzovolji zbog toga traži još jednog *protivnika* »duha«, koga nalazi u »masi«! Ko- načno, ovo veliko kritičko *otkriće* izlazi na *tautologiju*. D u h je imao, po njenom mišljenju, dosad granicu, prepreku, tj. jednog *protivnika*, jer je imao *protivnika*. A ko je protivnik duha? *Bezduhovnost*. Masa

je, naime, određena samo kao »suprotnost« duha, kao *bezduhovnost* i kao bliže odredbe bezduhovnosti, kao »indolencija«, »površnost«, »samozadovoljnost«. Da temeljite li nadmoćnosti nad komunističkim piscima u tome da se za bezduhovnošću, indolencijom, površnošću, samozadovoljnošću nije išlo do njihovih izvorista, nego im se očitala *moralna* bukvice i one bile *otkrivene* kao suprotnost duha, napretka! Kad se ove osobine oglašuju za osobine *m a s e*, kao nekog *subjekta* koji je od njih još različit, onda ovo razlikovanje nije ništa drugo do jedno »kritičko« *prividno* razlikovanje. Samo *prividno* Apsolutna kritika ima, osim apstraktnih osobina bezduhovnosti, indolencije itd. još neki *određen* konkretan subjekt, jer »*m a s a*« nije u kritičkom shvatanju *ništa* drugo do te apstraktne osobine, jedna druga *reč* za njih, *fantastično oličjenje* njihovo.

Odnos »duha i mase« ima, međutim, još jedan *skriveni* smisao, koji će se potpuno otkriti u toku izlaganja. Mi ga ovde samo nagovešćujemo. Onaj odnos koji je otkrio gospodin Bruno nije ništa drugo do *kritički karikirano dovršenje Hegelovog shvatanja istorije*, koje opet nije ništa drugo do *spekulativni* izraz *hrišćansko-germanske* dogme o suprotnosti *duha* i *materije*, *boga* i *sveta*. Ova suprotnost izražava se, naime, u istoriji, u samom ljudskom svetu tako da malo izabranih *individua* kao aktivan duh stoji prema ostalom čovečanstvu kao *bezduhovnoj masi*, kao *materiji*.

Hegelovim shvatanjem istorije pretpostavlja se *apstraktan* ili *apsolutan duh*, koji se razvija tako da je čovečanstvo samo jedna *masa* koja ga nosi nesvesnije ili svesnije. Otuda Hegel pušta da se u granicama *empirijske*, egzoterične istorije zbiva jedna *spekulativna*, ezoterična istorija. Istorija čovečanstva pretvara se u istoriju *apstraktnoga*, pa stoga za stvarnog čoveka *onostranog duha* čovečanstva.

Paralelno sa ovom Hegelovom doktrinom razvijalo se u Francuskoj učenje *doktrinara*^[34], koji su proklamovali *suverenost uma* nasuprot *suverenosti naroda*, da bi isključili mase i *sami* vladali. To je dosledno. Ako delatnost *stvarnog* čovečanstva nije ništa do delatnost jedne *mase* ljudskih jedinica, onda, naprotiv, *apstraktna opštost*, u m, d u h mora imati apstraktan, u malo jedinica iscrpen izraz. Zavisí onda od pozicije i uobrazilje svake jedinice hoće li sebe izdavati za ovog predstavnika »d u h a«.

Već kod *Hegela* *apsolutni duh* istorije ima svoj materijal u *masi*, a svoj odgovarajući izraz tek u *filozofiji*. *Filozof* se pojavljuje, međutim, samo kao organ u kome apsolutni duh, koji pravi istoriju, posle isteka kretanja *naknadno* dolazi do svesti o sebi. Na ovu naknadnu svest svodi se udeo filozofa u istoriji, jer stvarno kretanje apsolutni duh vrši *nesvesno*. Filozof dolazi, dakle, post festum¹.

Hegel je kriv za dvostruku polovičnost, jednom zbog toga što filozofiju proglašava za postojanje apsolutnog duha, a istovremeno

¹ posle praznika; naknadno

se brani od toga da stvarnu filozofsku individu proglasi za apsolutni duh; a onda zbog toga što pušta da apsolutni duh kao apsolutan duh samo prividno pravi istoriju. Pošto apsolutni duh, naime, tek *post festum* u filozofu kao stvaralački svetski duh dolazi do *svesti*, to njegova fabrikacija istorije postoji samo u *svesti*, u mišljenju i predstavi filozofa, samo u spekulativnom uobraženju. Gospodin Bruno ukida Hegelovu polovičnost.

Prvo, on *kritiku* oglašuje za apsolutni duh, a *samog sebe* za *Kritiku*. Kao što je element kritike prognan iz mase, tako je element mase prognan iz kritike. Otuda *Kritika* ne smatra sebe otelovljenom u nekoj *masi*, već u malenoj *gomilici* izabраниh ljudi, isključivo u gospodinu *Baueru* i njegovim učenicima.

Gospodin Bruno ukida, dalje, drugu polovičnost Hegelovu time što on istoriju ne pravi više kao Hegelov duh *post festum* u fantaziji, već *svesno* u suprotnosti s masom ostalog čovečanstva igra ulogu *svetskog duha*, stupa u jedan sadašnji *dramatičan* odnos prema masi i istoriju pronalazi i izvršuje namerno i posle zrelog razmišljanja.

Na jednoj strani stoji masa kao pasivni, bezduhovni, bezistorijski, *materijalni* element istorije; na drugoj strani stoji: *duh, kritika*, gospodin Bruno i kompanija kao aktivni element, od koga potiče *sva istorijska* akcija. Akt preobličavanja društva svodi se na *moždanu delatnost* Kritičke kritike.

Štaviše, odnos kritike, dakle i otelovljenje kritike, gospodina Bruna i kompanije prema masi jeste uistinu *jedini* istorijski odnos sadašnjice. Na kretanje ove obe strane jedne protiv druge svodi se cela sadašnja istorija. Sve suprotnosti raščinile su se u ovoj *kritičkoj* suprotnosti.

Kritička kritika, koja svoju *predmetnost* dobija samo u svojoj suprotnosti, u masi, u *gluposti*, mora otuda stalno *stvarati* sebi ovu suprotnost, i gospoda Faucher, Edgar i Szeliga dali su dovoljno dokaza o virtuoznosti koju ona ima u svojoj struci, u *masovnom zaglupljivanju* lica i stvari.

Pratimo sad Apsolutnu kritiku u njenim *vojnim pohodima* na masu.

b) *Jevrejsko pitanje. Br. 1. Postavljanje pitanja*

»Duh« u suprotnosti s masom ponaša se odmah *kritički* time što svoje vlastito bornirano delo, *Jevrejsko pitanje* Bruna Bauera, smatra kao apsolutno, a samo protivnike njegove kao grešnike. U replici br. I^[35], na napade protiv ovog spisa, on ne odaje ni da sluti o njegovim nedostacima, on naprotiv još tvrdi da je izložio »istinski«, »opšti« (!) značaj jevrejskog pitanja. U docnijim replikama videćemo ga gde je prisiljen da prizna svoje »omaške«.

»Prijem na koji je naišao moj rad jeste početak dokaza da se baš oni koji su dosad govorili za slobodu i još sada govore za nju, moraju najviše buniti protiv duha,

i odbrana koju ću mu ja sada posvetiti daće dalji dokaz kako su bez misli oni *zaštitnici masa* koji zamišljaju da su bogzna koliko veliki stoga što su istupili za emancipaciju i za dogmu o *ljudskim pravima*».

»Masa« mora da je nužno počela dokazivati svoju suprotnost prema duhu prilikom pojave nekog spisa Apsolutne kritike, pošto je čak njena *egzistencija uslovljena i dokazana* suprotnošću prema Apsolutnoj kritici.

Polemika nekih liberalnih i racionalističkih Jevreja protiv spisa *Jevrejsko pitanje* gospodina Bruna ima, naravno, sasvim drugi kritički smisao nego masovna polemika liberala protiv filozofije i racionalista protiv Strauša. Koliko je, uostalom, originalna gore navedena fraza, može se videti iz sledećih mesta kod *Hegela*:

»Naročiti oblik rdave svesti koji se ispoljava u onoj vrsti rečitosti u koju se ona« (liberalna) »plitkost rašepurila, može se pri ovom zapaziti, i to najpre da ona onde gde najviše govori bez duha ponajviše govori o duhu, gde je najmrtvija i najsvulja — reč života itd. »izgovara.«^[36]

Što se tiče *ljudskih prava*«, gospodinu Brunu bilo je dokazano (*Prilog jevrejskom pitanju*,^[37] »Deutsch - Französische Jahrbücher») da nisu *zaštitnici mase* krivo shvatili, nego naprotiv »sam on« je krivo shvatio i dogmatično zlostavljao njihovu suštinu. Prema njegovom otkriću da ljudska prava nisu »urođena«, otkriću koje je u Engleskoj za poslednjih 40 godina beskrajno puta bilo otkrivano, ima se nazvati genijalnim Fourier-ovo tvrđenje da su ribarenje, lovljenje itd. urođena ljudska prava.

Dajemo samo nekoliko primera o borbi gospodina Bruna sa *Philippsonom*, *Hirschom* itd. Čak ni ovi žalosni protivnici neće podležti Apsolutnoj kritici. Gospodin *Philippson* ne kaže nikako, kao što tvrdi Apsolutna kritika, neku besmislenost kad joj prebacuje:

»Bauer zamišlja državu naročite vrste... neki filozofski ideal države.«

Gospodin Bruno, koji je pobrkao državu sa čovečanstvom, ljudska prava sa čovekom, političku emancipaciju sa ljudskom, morao je nužno ako ne zamisliti, a ono uobraziti državu naročite vrste, neki filozofski ideal države.

»Ne bi li bilo bolje da je deklamator« (gospodin Hirsch) umesto da izlaže svoj nategnuti stav, pobio moj dokaz da *hrišćanska država*, pošto je njen životni princip određena religija, pristalicama neke druge određene religije... ne može priznavati potpunu istovrsnost sa svojim staležima.«

Da je deklamator *Hirsch* stvarno pobio dokaz gospodina Bruna i, kao što se dogodilo u »Deutsch - Französische Jahrbücher«, pokazao da je država staleža i ekskluzivnog hrišćanstva ne samo nedovršena država nego nedovršena *hrišćanska država*, onda bi gospodin Bruno

odgovorio kao što on odgovara na ono pobijanje u »Deutsch - Französische Jahrbücher«:

»Prigovori su u ovoj stvari beznačajni.«

Protiv rečenice gospodina Bruna:

»Jevreji su pritiskom na opruge istorije izazvali protivpritisak«,

napominje gospodin Hirsch sasvim tačno:

»Onda bi moralo biti da su oni, dakle, značili nešto za obrazovanje istorije, i kad gospodin B. to sam tvrdi, onda on, s druge strane, ne bi bio u pravu da tvrdi da oni nisu ništa doprineli oblikovanju novijeg doba.«

Gospodin Bruno odgovara:

»Trn u oku je takođe nešto — doprinosi li on stoga razvoju moga čula vida?«

Trn koji mi je — kao jevrejstvo hrišćanskom svetu — od časa rođenja u oku, koji u oku ostaje, sa njim raste i uobličava se, nije običan, već čudan trn koji pripada mome oku, koji bi štaviše morao doprineti jednom ne može biti originalnijem razvoju moga čula vida. Kritički »trn« ne probada deklamujućeg »Hirscha«¹. Uostalom, gospodinu Brunu je u gore navedenoj kritici otkriven značaj jevrejstva za oblikovanje novijeg doba.

Teološka duša Apsolutne kritike oseća se toliko uvređena izjavom jednog poslanika Rajnskog landtaga² »da su Jevreji *nastrani* na svoj jevrejski, a ne na naš takozvani hrišćanski način« da ga ona još naknadno »opominje na *red* zbog upotrebe ovog argumenta«.

Na tvrđenje jednog drugog poslanika: »*Gradansko* izjednačenje Jevreja može postojati samo onde gde samo jevrejstvo više ne postoji«, gospodin Bruno primećuje:

»Tačno! tačno, naime, onda kad ne nedostaje drugi stav Kritike koji sam sproveo u svom spisu«,

naime stav da bi i hrišćanstvo moralo prestati da postoji.

Vidi se da apsolutna kritika u broju I svoje replike, povodom napada na *Jevrejsko pitanje*, još uvek smatra da je ukidanje religije, ateizam, uslov *gradanske* jednakosti, dakle, u ovom prvom stadijumu još nije stekla dalji uvid u suštinu države, kao i u »*omašku*« svog »*dëlas*«.

Apsolutna kritika oseća se neraspoložena kada se neko »*najnovije*« naučno otkriće, koje ona *namerava da učini*, pokaže kao već opšte rasprostranjeno saznanje. Jedan rajnski poslanik primećuje:

»da su se Francuska i Belgija odlikovale pri organizaciji svojih političkih prilika baš naročito jasnoćom u saznavanju principâ, još niko nije tvrdio.«

¹ Igra reči, pošto reč »Hirsch« znači inače jelen. — ² skupštine

Apsolutna kritika mogla bi odgovoriti da ovo tvrđenje premešta sadašnjost u prošlost time što nazor o nedovoljnosti francuskih političkih principa koji je danas postao trivijalan izdaje za tradicionalan nazor. Apsolutnoj kritici ne bi išao u račun ovaj odgovor koji je saglasan sa stvarnošću. Ona mora, naprotiv, tvrditi za zastareli nazor da je sada vladajući nazor, a za sada vladajući nazor da je jedna kritička tajna, koju masi ima da otkriju *njene* studije.

»Nju« (zastarelu predrasudu) *veoma mnogi* (masa) »su podržavali, ali jedno temeljno istraživanje istorije izveće dokaz da i posle velikih radova Francuske za saznanje principa ima još mnogo da se uradi«.

Dakle, temeljno istraživanje istorije neće »postići« čak ni saznanje principa. Ono će u svojoj temeljitosti samo *dokazati* da »ima još mnogo da se uradi«. Veliko, naročito posle socijalističkih spisa veliko, ostvarenje! Za saznanje sadašnjeg društvenog stanja gospodin Bruno doprinosi, međutim, *već mnogo* primedbom:

»Sada vladajuća određenost je neodređenost.«

Kad Hegel kaže da je vladajuća *kineska* određenost »biće«, da je vladajuća *indijska* određenost »ništa« itd., onda se Apsolutna kritika priključuje na »čist« način kada karakter sadašnjeg doba razrešava u logičkoj kategoriji »neodređenost«, utoliko čistije ukoliko i »neodređenost«, kao i »biće« i »ništa«, spada u prvu glavu spekulativne logike, u glavu o »kvalitetu«.

Ne možemo se rastati sa brojem 1 spisa *Jevrejsko pitanje* bez jedne opšte primedbe.

Glavni posao Apsolutne kritike sastoji se u tome da sva savremena pitanja prvo *tačno postavi*. Ona ne odgovara, naime, na *stvarna* pitanja, već podmeće *sasvim druga* pitanja. Kako ona sve pravi, ona mora i »savremena pitanja« tek *napraviti*, napraviti ih *svojim*, kritičko - kritičkim pitanjima. Ako bi bio posredi *Code Napoléon*, ona bi dokazivala da je posredi *upravo Pentateuh*. *Njeno postavljenje* »savremenih pitanja« jeste kritičko *izopačavanje* i *prerušavanje* tih pitanja.¹ Tako je ona i »jevrejsko« pitanje toliko izvrnula da joj ne beše potrebno istraživati *političku emancipaciju*, koja je posredi u ovom pitanju, nego se, naprotiv, mogla zadovoljiti nekom kritikom jevrejske religije i nekim opisom hrišćansko - germanske države.

I ova metoda je, kao svaka originalnost Apsolutne kritike, ponavljanje jedne *spekulativne* dosetke. *Spekulativna* filozofija, naročito *Hegelova* filozofija, morala je prevoditi sva pitanja iz forme zdravog ljudskog razuma na formu spekulativnog uma i stvarno pitanje pretvarati u *spekulativno* pitanje, da bi mogla odgovoriti na njih. Pošto mi je

¹ U ovoj rečenici javljaju se reči »Entstellung« i »Verstellung«, te u nemačkom tekstu imaju tako reči i zvučna značenja. — *Prev.*

spekulacija *moje* pitanje izvrnula u ustima i stavila mi, kao katihizis, u usta *svoje* pitanje, mogla je naravno, kao katihizis, imati spreman svoj odgovor na svako od mojih pitanja.

c) Hinrichs br. 1.

Tajanstvena nagoveštavanja o politici, socijalizmu i filozofiji

»Politički!« Zbog ove reči u predavanjima profesora Hinrichsa Apsolutna kritika se naprosto užasava.^[38]

»Ko je pratio razvoj novijeg doba i poznaje istoriju znaće *takođe* da politički pokreti koji se zbivaju u sadašnjosti imaju *savim drugi* (!) značaj nego *politički* — oni imaju u osnovi« (u osnovi! sad evo temeljna mudrost) »jedan *društveni* značaj (!) koji je, kao što je poznato (!) takve vrste (!) da *svi* politički interesi pred njim izgledaju *beznačajni* (!)«

Nekoliko meseci pre izlaska kritičkog lista »Literatur - Zeitung« izišao je, *kao što je poznato* (!), fantastični politički spis gospodina Bruna *Država, religija i partija*.

Ako *politički* pokreti imaju *neki društveni značaj*, kako politički interesi pred svojim vlastitim društvenim značajem mogu izgledati »*beznačajni*«?

»Gospodin Hinrichs ne zna šta je ni kod njega samog kod kuće, niti inače drugde na svetu. — On se nije mogao nigde snaći, *jer — jer* mu je ostala *potpuno* (!) nepoznata Kritika, koja je za poslednje četiri godine započela i radila svoje *nikako*, *političko* nego — *društveno* (!) delo.

Kritika, koja je po mišljenju mase radila »*nikako političko*« nego »*svakako teološko*« delo, zadovoljava se, čak i sada još, kada ne samo od pre četiri godine nego od svog književnog rođenja prvi put izgovara reč »*društveni*« — ovom reči!

Otkako su socijalistički spisi raširili po Nemačkoj saznanje da *sva* ljudska stremjenja i dela, *sva* bez izuzetka, imaju *društveni* značaj, gospodin Bruno može svoja teološka dela *takođe* nazvati *društvenim delima*. Ali kakav *kritički* zahtev da profesor Hinrichs treba da crpe socijalizam iz *primanja k znanju Bauerovih* spisa kad *sva* dela B. Bauera koja su izašla do objavljivanja Hinrichsovih predavanja onde gde izvlače praktične konsekvence — izvlače *političke* konsekvence! Prof. Hinrichs nije mogao, da govorimo nekritički, dopuniti izišla dela gospodina Bruna njegovim još neizišlim delima. Kritički posmatrano, masa je svakako obavezna da tumači u smislu budućnosti i apsolutnog napretka kako »*političke*« tako i sve masovne »*pokrete*« Apsolutne kritike! Ali da gospodin Hinrichs po svom primanju k znanju lista »Literatur - Zeitung« ne bi nikada više zaboravio reč »*društveni*« i da ne bi nikada više krivo shvatio »*društveni*« karakter Kritike,

ona *zabranjuje* pred svetom po treći put reč »politički« i svečano po treći put ponavlja reč »društveni«.

«O političkom značaju *nema* više govora kad se gleda na *istinisku* težnju novije istorije: *ali* — *ali društveni značaj*« itd.

Kao što profesor Hinrichs ispašta za ranije »političke« pokrete, tako on ispašta za »hegelovske« pokrete i načine izražavanja Apsolutne kritike koji se do izlaska lista »Literatur - Zeitung« provlače namerno, a u ovom listu nenamerno.

Jedanput se protiv Hinrichsa izbacuje kao parola »*pravi hegelovac*« i dvaput »*hegelovski filozof*«. Pa se čak gospodin Bruno »*nada*« da će »*banalni načini izražavanja*, koji su pak načinili toliko zamoran kružni tok kroz sve knjige *Hegelove škole*« (naročito kroz njegove vlastite knjige), *pri* velikoj »*malaksalosti*« u kojoj ih zatičemo u predavanjima profesora Hinrichsa, naći ubrzo neki cilj na svom daljem putu. Gospodin Bruno *nada* se od *malaksalosti profesora Hinrichsa* raspadu *Hegelove filozofije*, i *svom vlastitom spasu* od nje.

U svom *prvom vojnom pohodu* Apsolutna kritika ruši, dakle, vlastite dugo obožavane bogove »*politiku*« i »*filozofiju*« time što ih oglašuje za kumire profesora Hinrichsa.

Slavan prvi vojni pohod!

2. Drugi vojni pohod Apsolutne kritike

a) *Hinrichs br. 2.*

»*Kritika*« i »*Feuerbach*«. *Osuda filozofije*

Posle ishoda prvog vojnog pohoda, *Apsolutna kritika* može smatrati da je *filozofija* završila svoje i označiti je upravo kao saveznika »*mase*«.

»*Filozofi*« behu predodređeni za to da ispune živu želju »*mase*«. »*Masa hoće*«, naime, »*proste pojmove* da ne bi imala nikakva posla sa stvarima, šibolet¹ da bi sa svačim unapred izišla na kraj, fraze da bi njima uništila kritiku«.

I filozofija ispunjava ovaj prohtev »*mase*«!

Zanesena svojim pobeđničkim delima, Apsolutna kritika razbešnja se *pitijjski* protiv filozofije. Skriveni ognjeni kotao², čije su pare glavu Apsolutne kritike pijanu od pobeđe raspalile do besnila, jeste *Feuerbachova Filozofija budućnosti*⁽³⁹⁾. Meseca marta ona je čitala Feuerbachov spis. Plod ove lektire, u isto doba merilo njene ozbiljnosti, jeste članak broj 2 protiv profesora Hinrichsa.

¹ Jevrejska reč »šibolet« znači *lozinka*. — ² Odnosi se na Feuerbacha. Ovo ime pruža Marxu mogućnost za igru reči, jer »*Feuerbach*« znači ognjeni potok, a »*Feuerkessel*« — parni (bukvalno: ognjeni) kotao. — *Prev.*

Apsolutna kritika, koja nikada nije izišla iz kaveza Hegelova shvaćanja, besni ovde protiv gvozdene šipke i tamničkih zidova. »Prosti pojam«, terminologija, celi način mišljenja filozofije, čak sva filozofija odbacuje se s gnušanjem. Na njeno mesto stupaju odmah »stvarno bogatstvo ljudskih odnosa«, »ogromna sadržina istorije«, »značaj čoveka« itd. »Tajna sistema« oglašuje se za »otkrivenu«.

Ali ko je pa otkrio tajnu »sistema«? *Feuerbach*. Ko je uništio dijalektiku pojmova, rat bogova, koji su poznavali samo filozofi? *Feuerbach*. Ko je stavio, istina ne »značaj čoveka« — kao da čovek ima još neki drugi značaj nego taj što je čovek! — ali ipak »čoveka« namesto starih prnja, pa i »beskrajne samosvesti«? *Feuerbach* i samo *Feuerbach*. On je učinio još više. On je odavno uništio one iste kategorije kojima se »Kritika« sada razmeće, »stvarno bogatstvo ljudskih odnosa, ogromnu sadržinu istorije, borbu istorije, borbu mase s duhom« itd. itd.

Pošto je čovek saznat jednom kao suština, kao osnova sve ljudske delatnosti i svih stanja, samo još »Kritika« može pronalaziti *nove kategorije*, i samog čoveka, kao što ona baš i radi, opet pretvarati u jednu kategoriju i u princip čitavog niza kategorija, čime ona svakako udara poslednjim putem spasavanja koji još preostaje preplašenoj i gonjenoj *teološkoj* nečovečnosti. *Istorija* ne radi ništa, ona »nema ogromnog bogatstva«, ona »ne bje bitke! Naprotiv, stvarni čovek, živi čovek je taj koji to sve radi, ima i bori se; nije »istorija« ta koja se služi čovekom kao sredstvom da bi ostvarila *svoje* svrhe — kao da je ona neka apartna osoba — već ona *nije ništa* do delatnost čoveka koji ide za svojim svrhama. Kad se *apsolutna* Kritika posle *Feuerbachovih* genijalnih izlaganja još usuđuje da nam cele stare trice uspostavi u novom obliku, i to istog trenutka kada se na njih osipa grdnjama kao na »*masovne*« trice, na šta ona ima utoliko manje prava ukoliko nije nikada ni prstom mrđnula za raspad filozofije, onda je ova jedina činjenica dovoljna da se iznese na videlo »*tajna* Kritike«, da se dostojno oceni kritička naivnost kojom ona profesoru Hinrichsu, čija je *malaksalost* njoj već jednom učinila toliko veliku uslugu, može reći:

»*Štetu* snose oni koji nisu prošli kroz razvoj, dakle *ne mogu se menjati*, pa čak i kad bi hteli, i u krajnjem slučaju, *novi* princip — a ne! novo se *ne može* pretvoriti u frazu, *ne mogu se od njega uzajmiti pojedini obrti.*«

Apsolutna kritika prsi se pred profesorom Hinrichsom razrešenjem »*tajne* fakultetskih nauka«. Da li je ona nešto razrešila »*tajnu*« filozofije, pravnih nauka, politike, medicine, nacionalne ekonomije itd.? Nikako. Ona je — pazite! — ona je u spisu *Dobra stvar slobode* pokazala da jedno drugom protivreče učenje hleba radi i slobodna nauka, sloboda nastave i fakultetski statuti.

Da je »Apsolutna kritika« časna, priznala bi odakle potiče njeno tobožnje prosvetljenje o »*tajni* filozofije«, mada je, opet, dobro što ona *Feuerbachu* ne meće u usta takvu besmislicu kao što su krivo shvaćeni i izopačeni stavovi koje je od njega uzajmila, a što je drugim ljudima

radila. Karakteristično je uostalom za *teološko* stanovište »Apsolutne kritike« da dok sada nemački filistri počinju da razumevaju *Feuerbacha* i da prisvajaju njegove rezultate, ona, naprotiv, nije kadra da tačno shvati nijednu jedinu rečenicu iz njega i da je vešto upotrebi.

Kritika ostvaruje istinski napredak prema svojim delima prvog vojnog pohoda kad borbu »mase« s »duhom« određuje kao »cilj« cele dosadašnje istorije, kad »masu« oglašuje za »čisto ništa« »uboštva«, kad upravo masu naziva »materijom«, a »duh« kao istinito protivstavlja »materiji«. Nije li, dakle, Apsolutna kritika *prava hrišćansko - germanska*? Pošto je stara suprotnost spiritualizma i materijalizma u svim pravcima borbom dokrajčena i od strane *Feuerbacha* jednom završena savladana, »K r i t i k a« je opet čini u najodvratnijem obliku osnovnom dogmom i pušta da pobeđi »*hrišćansko - germanski duh*«.

Najzad, treba posmatrati kao razvijanje njene tajne koja je u prvom vojnom pohodu još skrivena kad ona ovde suprotnost *duha i mase* identifikuje sa suprotnošću »Kritike« i »mase«. Ona će kasnije napredovati dotle da *samu sebe* identifikuje s »kritikom« i sebe time postavi kao »d u h«, kao apsolutno i beskrajno, a masu kao krajnju, sirovu, brutalnu, mrtvu i neorgansku — jer to »K r i t i k a« podrazumeva pod materijom.

Da ogromnog bogatstva istorije koje se iscrpljuje u odnosu čovečanstva prema *gospodinu Baueru*!

b) Jevrejsko pitanje br. 2.

Kritička otkrića o socijalizmu, pravnim naukama i politici (nacionalnosti)

Masovnim, materijalnim Jevrejima propoveda se *hrišćansko* učenje o *duhovnoj slobodi*, o *slobodi u teoriji*, propoveda se ona *spiritualistička* sloboda koja *uobražava* da je u lancima slobodna, koja je sva radosna u »*ideji*« i koju samo ženira svaka masovna egzistencija.

»Koliko su Jevreji sada otišli u *teoriji* toliko su emancipovani, koliko hoće da su slobodni toliko su slobodni.«^[40]

Na osnovi ovog stava može se odmah izmeriti kritički jaz koji deli *masovni*, profani komunizam i socijalizam od *apsolutnog* socijalizma. Prvi stav profanog socijalizma odbacuje emancipaciju u *čistoj teoriji* kao iluziju i zahteva za *stvarnu* slobodu, sem idealističke »*volje*«, još veoma opipljive, veoma materijalne uslove. Koliko duboko stoji »masa« ispod svete Kritike, masa koja drži za potrebne materijalne, praktične prevrate, čak da bi osvojila vreme i sredstva koje iziskuje i samo bavljenje »*teorijom*«!

Skočimo za trenutak iz čisto duhovnog socijalizma u *politiku*!

Gospodin Riesser tvrdi protiv B. Bauera da *njegova* država (to će reći *kritička* država) mora isključiti »Jevreje« i »hrišćane«. Gospodin Riesser je u pravu. Pošto gospodin Bauer brka *političku* emancipaciju s *ljudskom* emancipacijom, pošto država protiv elemenata koji daju

otpor — a hrišćanstvo i jevrejstvo u *Jevrejskom pitanju* kvalifikuju se kao veleizdajnički elementi — zna da reaguje samo nasilnim isključenjem *osoba* koje ih zastupaju, kao što je Teror hteo da uništi špekulisanje žitom odsecanjem glave špekulantima⁽⁴¹⁾, to je gospodin Bauer morao u svojoj »kritičkoj državi« dati da se Jevreji i hrišćani obese. Kad je pobrkao političku emancipaciju sa ljudskom, onda je dosledno morao pobrkati i *politička sredstva* emancipacije sa njenim *ljudskim sredstvima*. Ali čim se Apsolutnoj kritici izgovori *određeni* smisao njene dedukcije, ona odgovara sasvim ono isto što je Schelling nekada odgovorio svim protivnicima koji su njegove fraze zamenjivali *stvarnim* mislima:

»Protivnici Kritike jesu njeni protivnici stoga što oni nju ne samo shvataju po svojoj *dogmatičnoj* meri, nego čak drže za *dogmatičnu*, ili oni se bore protiv Kritike zato što ona ne priznaje njihova *dogmatična* razlikovanja, definicije i izvrđavanja«.

Čovek se odnosi svakako *dogmatično* prema Apsolutnoj kritici, kao prema gospodinu *Schellingu*, kad kod nje pretpostavlja neki *određen*, stvaran smisao, misao, pogled. Iz akomodacije i da bi gospodinu Riesseru dokazala svoju humanost, *Kritika* se, međutim, odlučuje za *dogmatična* razlikovanja, definicije i naročito *izvrđavanja*«.

Tako se kaže tu:

»Da sam u onom radu (*u Jevrejskom pitanju*) hteo ili smeo izići *van granica* kritike, onda bih *morao* (!) *govoriti* (!) ne o *državi*, već o *društvu* koje nikoga ne isključuje, nego se iz njega isključuju samo oni koji neće da učestvuju u njegovom razvoju.«

Apsolutna kritika pravi ovde jednu *dogmatičnu* razliku između onog što bi morala uraditi da nije uradila suprotno i između onog što je stvarno uradila. Ona objašnjava borniranost svog *Jevrejskog pitanja* »*dogmatičnim izvrđavanjima*« nekog *htenja* ili *smenja*, koji su joj zabranili da izide »*van granica kritike*«. Kako? »*Kritika*« treba da izide *van granica* »*kritike*«? Ova sasvim *masovna* pomisao nastaje kod Apsolutne kritike usled *dogmatične* nužnosti da, s jedne strane, mora svoju zamisao jevrejskog pitanja smatrati kao apsolutnu, kao »*kritiku*«, i da, s druge strane, mora priznati mogućnost jedne zahvatnije zamisli.

Tajna njenog »*nehtenja*« i »*nesmenja*« otkriće se docnije kao *kritička dogma* po kojoj sve očite ograničenosti »*Kritike*« nisu ništa drugo do nužne, prema moći shvatanja mase podešene, *akomodacije*.

Ona nije *htela*! ona nije *smela* izići *van granica* svog ograničenog shvatanja jevrejskog pitanja! A da je *htela* ili da je *smela*, šta bi uradila? Ona bi dala jednu *dogmatičnu definiciju*. Ona bi umesto o »*državi*« govorila o »*društvu*«, dakle, ne bi istraživala *stvarni* odnos jevrejstva prema *današnjem građanskom društvu*! Ona bi »*društvo*« za razliku od

»države« *definisala dogmatično* u tom smislu da ako država isključuje, iz društva, naprotiv, sebe *isključuju oni* koji neće da učestvuju u njegovu razvoju!

Društvo postupa isto tako isključivo kao država, samo u učtivijem obliku, na taj način što ne izbacuje na vrata, nego ti pre u svom društvu priredi takve nezgode da ti sam svojevolumno izideš na vrata.

Država ne postupa u osnovi drukčije, jer ona ne isključuje nikoga ko zadovoljava sve njene zahteve i zapovesti, ko zadovoljava njen razvoj. U svom *završnom obliku* ona, štaviše, zažmuri i oglašuje stvarne suprotnosti za nepolitičke, za suprotnosti koje nju ne ženiraju. Pored toga, sama Apsolutna kritika je izložila da država isključuje Jevreje jer i ukoliko Jevreji isključuju državu, dakle *sami sebe isključuju iz države*. Ako međutim ovaj uzajamni odnos u *kritičkom »društvu«* dobija galantniji, licemerniji, podmukliji oblik, onda to dokazuje samo veće licemerstvo i nerazvijenije obrazovanje *»kritičkog«* društva.

Pratimo Apsolutnu kritiku dalje u njenim *»dogmatičnim razlikovanjima«, »definicijama«* i naročito u njenim *»izvrđavanjima«*.

Tako gospodin Riesser zahteva od kritičara da *»on treba ono što pripada terenu prava«* da *»razlikuje od onog što leži s one strane njegove oblasti«*.

Kritičar je indigniran zbog impertinencije ovog *»jurističkog«* zahteva.

»Ali dosade, on odgovara, »duša i savest zadirale su u pravo, uvek ga dopunjavale i zbog svojstva koje je zasnovano u njegovom *»dogmatičnom obliku«* — dakle ne u njegovoj *»dogmatičnoj suštini«*? — »morale su ga uvek dopunjavati.«

Kritičar samo zaboravlja da se *samo pravo* s druge strane veoma izričito *»razlikuje od »duše i savesti«,* da je ovo razlikovanje zasnovano u jednostranoj *»suštini prava«,* kao i u njegovom *»dogmatičnom obliku i, štaviše, da spada u glavne dogme prava, da, najzad, praktično ostvarenje ovog razlikovanja čini isto toliko vrhunac razvoja prava koliko odvajanje religije od svake profane sadržine čini ovu apstraktnom, apsolutnom religijom. Da »duša i savest«* zadiru u pravo, jeste za *»kritičara«* dovoljan razlog da onde gde je posredi *»pravo«* raspravlja o duši i savesti, a onde gde je posredi *»pravna«* dogmatika da raspravlja o *»teološkoj dogmatici«*.

»Definicijama i razlikovanjima Apsolutne kritike« dovoljno smo pripremljeni da čujemo njena najnovija *»otkrića«* o *»društvu«* i *»pravu«*.

»Onaj svetski oblik koji *Kritika* priprema i čije *»misti«* ona štaviše *»prvo«* priprema, nije *»samo pravni, nego«* — čitalac neka se pribere — *»društveni, o kome se bar toliko«* — tolicno? — *»može reći da onaj ko nije doprineo svoje njegovoj izgradnji, ko ne živi u njemu sa svojom savešću i dušom ne može se osećati u njemu kao kod kuće i učestvovati u njegovoj istoriji.«*

Svetski oblik koji je pripremila *Kritika* određuje se kao *»ne samo pravni, nego društveni.«* Ova odredba može se dvostruko tumačiti.

Ili navedenu rečenicu treba protumačiti kao *ne* pravni, *nego* društveni ili kao »ne samo pravni nego i društveni«. Posmatrajmo njenu sadržinu na osnovu oba tumačenja, najpre na osnovu prvog. Apsolutna kritika odredila je gore novi, od »države« različiti »svetski oblik« kao »društvo«. Ona određuje sada imenicu »društvo« pridevom »društveni«. Ako je gospodin Hinrichs nasuprot svom »politički« dobio triput reč »društveni«, to gospodin Riesser nasuprot svom »pravni« dobija *društveno društvo*. Ako su se *kritička* razjašnjenja na gospodinu Hinrichsu svela na »društveni« + »društveni« + »društveni« = 3a, to Apsolutna kritika u svome drugom vojnom pohodu ide dalje od *sabiranja* ka *množenju*, i gospodin Riesser upućuje se na društvo pomnoženo samim sobom, na *drugi* stepen društvenog, društveno društvo = a². Apsolutnoj kritici preostaje sad još da upotpuni svoja razjašnjenja o društvu, da ide u razlomke¹, da izvlači *kvadratni koren* iz društva itd.

Tumačimo li, naprotiv, na drugi način: *ne samo* pravni *nego i* društveni svetski oblik, onda ovaj dvospolni svetski oblik nije ništa drugo do *dandanas* postojeći *svetski oblik*, svetski oblik *današnjeg društva*. Da »Kritika« *buduće* opstojanje danas postojećeg svetskog oblika tek *priprema* u svom presvetskom mišljenju jeste jedno veliko, poštovanja dostojno *kritičko čudo*. Ali kako god da stoji sa »ne samo pravnim nego društvenim društvom«, Kritika ne može zasada ništa više da oda o njemu do »fabula docet«², *moralni nauk*. U ovom društvu »neće se *osećati* kod kuće onaj« ko u njemu nije živeo svojom dušom i savešću. Najzad, niko u ovom društvu neće živeti sem »čista duša« i »čista savest«, naime »duh«, »Kritika« i *njeni*. *Masa* će biti isključena iz njega na jedan ili na drugi način, tako da »masovno društvo« prebiva van »društvenoga društva«.

Jednom rečju, ovo društvo nije ništa drugo do *kritičko nebo*, iz koga je stvarni svet isključen kao *nekritički pakao*. Apsolutna kritika priprema u svom čistom mišljenju ovaj preobraženi *svetski oblik* suprotnosti »mase« i »duha«.

Iste *kritičke* dubine kao ova razjašnjenja o »društvu« jesu razjašnjenja koja dobija gospodin Riesser o sudbini *nacija*.

Apsolutna kritika dospeva od žudnje Jevreja za emancipacijom i od težnje hrišćanskih država da ih »zavedu u svoj vladavinski shematizam« — kao da oni nisu odavno već zavedeni u hrišćanski vladavinski shematizam! — do proricanja o *propadanju nacionalnosti*. Vidi se kojim zapletenim obilaznim putem Apsolutna kritika stiže do današnjeg istorijskog kretanja, naime *obilaznim putem teologije*. Koliko goleme rezultate ona dobija na ovaj način, o tome svedoči proročka izreka koja svetlost širi:

»*Budućnost* svih nacionalnosti — je — *veoma* — *mračna!*«

¹ Ovde se Marx služi igrom reči: »der Bruch« znači i razlomak, a izraz *in die Brüche gehen* znači i *propasti*. — ² »priča učie«

Ali neka je budućnost nacionalnosti, radi Kritike, mračna koliko mu drago. Jedno, što je nužno, *jasno je: budućnost je njeno delo.*

«Sudbina», uzvikuje ona, «može odlučiti kako hoće; mi znamo sada da je ona *naše delo.*»

Kao što bog *svom delu*, čoveku, ostavlja njegovu *vlastitu volju*, tako Kritika *svome delu*, sudbini ostavlja njenu *vlastitu volju*. Kritika, čije je delo sudbina, *svemoguća* je kao bog. Čak «otpor» koji ona izvan sebe *nalazi* jeste njeno vlastito delo. «Kritika stvara svoje protivnike». Otuda je «*masovno bunjenje*» protiv nje samo za samu «masu» «ugrožavajuće».

A ako je Kritika *svemoguća* kao bog, onda je i svemudra kao bog, i ume da sjedini svoju svemoć sa *slobodom, voljom* i *prirodnim opredeljenjem* ljudskih jedinki.

«Ona ne bi bila *epohotvorna* sila kad ne bi imala to dejstvo da od *svakog pravi ono* šta on *hoće* da je, i da svakom određuje stanovište koje *odgovara njegovoj prirodi* i *njegovoj volji.*»

Leibniz ne bi mogao na srećniji način uspostaviti prestabiliranu harmoniju božanske svemoći s ljudskom slobodom i prirodnim opredeljenjem.

Ako izgleda da se «Kritika» ograđuje o psihologiju time što *volju* da se bude nešto ne *razlikuje* od *spособnosti* da se bude nešto, onda se mora pomisliti da ona ima odlučujuće razloge da ovo «razlikovanje» oglasi za «*dogmatično*».

Ojačavajmo se za treći vojni pohod! Prisetimo se još jednom da «Kritika stvara svoga protivnika!» A kako bi mogla stvarati svoga protivnika — «*f r a z u*», — kad ne bi pravila fraze?

3. Treći vojni pohod Apsolutne kritike

a) Samoapologija Apsolutne kritike.

Njena «politička» prošlost

Apsolutna kritika počinje svoj treći vojni pohod protiv «*mase*» pitanjem:

«*Šta je sada predmet Kritike?*»^[42]

U istoj svesci lista «Literatur - Zeitung» nalazimo pouku:

«Da Kritika neće ništa do stvari da pozna.»

Kritika bi prema ovome imala za *predmet* sve stvari. Pitanje o nekom apartnom, naročito za kritiku određenom predmetu bilo bi besmisleno. Protivrečnost se razrešava prosto kad se razmisli da se sve

stvari »slivaju« u kritičke stvari, i sve kritičke stvari u masu kao »predmet« *Apsolutne Kritike*.

Gospodin Bruno najpre opisuje svoje *beskrajno smilovanje* na »masu.« »Jaz koji ga odvaja od svetine« on pravi predmetom »neprestanog proučavanja«. On hoće »da pozna značaj ovog jaza za budućnost« (baš ovo je gore pomenuto poznanje »svih« stvari) i istovremeno »da ga ukine«. On, dakle, već uistinu poznaje značaj tog jaza. Značaj jaza se sastoji baš u tome da ga on *ukine*.

Pošto je svako samom sebi najpreči, »K r i t i k a« se bavi najpre time da ukine svoju *vlastitu masovnost*, poput hrišćanskih asketa, koji vojni pohod duha protiv ploti počinju umrtvljivanjem svoje *vlastite* ploti. »Plot« Apsolutne kritike jeste njena *stvarno masovna* — kroz 20–30 svezaka protegnuta — književna *prošlost*. Otuda gospodin Bauer mora književni životopis »K r i t i k e« — koji se tačno poklapa s njegovim vlastitim književnim životopisom — osloboditi njegovog *masovnog privida*, naknadno *popraviti i objasniti*, i ovim *apologetskim* komentarama »*obezbediti njene ranije radove*«.

On počinje time da zabludu *mase*, koja je do propasti publikacija »Deutsche Jahrbücher«^[43] i »Rheinische Zeitung«^[44] smatrala gospodina Bauera za jednog od *svojih*, objasni dvostrukim razlogom. Prvo, bila je učinjena krivica što se književni pokret *nije* shvatio »čisto kao književni«. Istog trenutka bila je učinjena obrnuta krivica što se književni pokret shvata kao »samo« ili »čisto« književni pokret. Nema sumnje da »masa« svakako nije bila u pravu već zato što je *istog* trenutka učinila dve greške koje se uzajamno isključuju.

Ovom prilikom Apsolutna kritika dovikuje onima koji su se po-drugivali »nemačkoj naciji« što je »*književnica*«:

»Navedite ijednu jedinu istorijsku epohu koja nije bila zapovednički *unapred* ocrtana »*perom*« i koja nije morala dopustiti da se njeno uzdrmanje završi nekim potezom pera.«

Gospodin Bruno u svojoj kritičkoj naivnosti odvaja »*pero*« od *subjekta koji piše* i *subjekt koji piše* kao »*apstraktan pisac*« od živog *istorijskog čoveka* koji je pisao. Na ovaj način on može da se egzaltira čudotvornom snagom »*pera*«. On je mogao isto tako zahtevati da mu se imenuje neki istorijski pokret koji nisu unapred ocrтали »*pernad*« ili »*gušćarice*«.

Docnije ćemo doznati od istoga gospodina Bruna da dosad još nijedna, nijedna jedina istorijska epoha nije saznata. Kako je moglo »*pero*« koje dosad nije znalo *naknadno ocrtati nijednu jedinu* istorijsku epohu biti u stanju da ih *sve unapred ocrta*?

Gospodin Bruno dokazuje pri svemu tome tačnost svog pogleda d e l o m, time što sam svoju vlastitu »*prošlost*« sebi »*u n a p r e d* o c r t a v a« *apologetskim* »*potezima pera*«.

»K r i t i k a«, koja se zaplela na sve strane ne samo u *opštu* ograničenost sveta, vremenske epohe, nego u sasvim *apartne*, lične ograni-

čenosti, koja je pri svemu tome uveravala da je od pamtiveka u svim svojim delima »apsolutna, savršena, čista« kritika, ta Kritika se samo akomodirala predrasudama i moći shvatanja mase, kao što Bog običava da čini u svojim otkrivenjima ljudima.

»Moralo je«, izveštava Apsolutna kritika, »doći do raskida *Teorije* s njenim prividnim saveznicom«.

Ali pošto *Kritika* — koja se ovde promene radi zove jedared *Teorija* — ni do čega ne dolazi, nego, naprotiv, sve od nje polazi, pošto se ona ne razvija u granicama sveta već *izvan* sveta, te je u svojoj božanskoj svesti koja uvek ostaje sa sobom ista sve unapred odredila, to je i *raskid* s njenim nekadašnjim saveznicom bio »nov obrt« samo *prividno*, samo za druge, ne po sebi, ne za samu nju.

»Ali ovaj obrt nije bio čak ni »istinski« nov. *Teorija* je radila stalno na *kritici same sebe* — (zna se koliko se silno uticalo na nju da se natera na kritiku same sebe) — »ona nikada nije laskala masi« — (utoliko više samoj sebi) — »ona se uvek čuvala od toga da se zaplete u pretpostavke svoga protivnika«.

»Hrišćanski teolog mora istupati *oprezno*« (*Otkriveno hrišćanstvo* od Bruna Bauera, str. 99.) Pa otkuda to da se »oprezna« Kritika ipak zaplela i da već tada nije rekla razgovetno i čujno svoje »pravo« mišljenje? Zašto nije govorila bezobzirce? Zašto je dopuštala da postoji kriva misao o njenom sestrinstvu s masom?

»Zašto si mi to učinio? — reče faraon Avramu kad mu vrati njegovu ženu Saru. — Pa zašto si govorio da je ona tvoja sestra?« (*Otkriveno hrišćanstvo* od B. Bauera), str. 100.)

»Dole s umom i jezikom! kaže teolog; ta onda bi Avram bio lažov! Otkrovenje bi onda bilo smrtno uvređeno!« (na navedenom mestu).

»Dole s umom i jezikom!« kaže Kritičar: da je gospodin Bauer bio *stvarno*, a ne samo prividno pomešan s masom, onda, bogami, Apsolutna kritika ne bi bila u svojim otkrovenjima apsolutna, dakle, bila bi smrtno uvređena!

»Njeno nastojanje« (nastojanje Apsolutne kritike) »nije samo bilo primećeno«, produžava Apsolutna kritika, »i postojao je osim toga jedan stadijum kritike kada je ona bila *prisiljena* da se *iskreno* upusti u pretpostavke svoga protivnika i da ih za trenutak uzme ozbiljno, ukratko, kada ona još ne imadaše *potpuno* sposobnost da oduzme masi uverenje da ona ima sa njom jednu stvar i jedan interes.«

Nastojanje »Kritike« nije samo bilo primećeno; dakle, krivica je bila na strani mase. S druge strane, Kritika priznaje da se njeno nastojanje nije *moglo* primetiti, jer sama ona još nije imala »sposobnosti« da ga učini *primetnim*. Dakle, *izgleda* da je Kritika kriva.

Sačuvaj bože! Kritika beše »prisiljena« — nad njom je izvršeno nasilje — »da se iskreno upusti u pretpostavku svog protivnika

i da je za trenutak uzme ozbiljno». Lepa iskrenost, prava pravcata teološka iskrenost, kojoj nije stvarno ozbiljno do stvari, već koja je samo »za trenutak uzima ozbiljno«, koja se uvek, dakle, *svakoga trenutka*, čuvala toga da se uplete u pretpostavke svoga protivnika, — pa ipak »za trenutak« ulazi »iskreno« u iste pretpostavke. »Iskrenost« se još povećava u sledećoj rečenici. Kritika »údjê iskreno u pretpostavke mase« istog trenutka kada *takođe* još nije potpuno imala sposobnost da uništi iluziju o jedinstvu *svoje* stvari i *masovne* stvari. Ona još nije imala sposobnost, ali je imala volju i misao. Ona još nije mogla spolja raskinuti s masom, ali raskid beše već izvršen u njenoj unutarnjosti, u njenoj duši, istog trenutka kada je ona *iskreno* simpatisala masu!

Kritika, u svojoj zapletenosti s predrasudama mase, nije bila stvarno zapletena u njih; ona je, naprotiv, bila *upravo* slobodna od svoje vlastite ograničenosti i nije imala samo »još potpuno« sposobnost da to objavi masi. Čitava ograničenost »Kritike« bila je, dakle, čist *privid*, privid koji bi bio izlišan bez ograničenosti mase i, dakle, ne bi ga ni bilo. Krivica leži, dakle, *opet* na plećima mase.

Ukoliko je, međutim, »nesposobnost«, »impotencija« Kritike da se izrazi podržavala ovaj *privid*, sama Kritika bila je *nesavršena*. Ona priznaje to na sebi svojstven, koliko iskren toliko apologetski način.

»Uprkos tome što je ona« (Kritika) »sam liberalizam podvrgla uništavajućoj kritici, mogla je ona još biti smatrana za neku naročitu vrstu njegovu, možda za ekstremno sprovođenje njegovo; *uprkos* tome što su njena istinska i odlučna izlaganja prešla mede politike, ona je ipak još morala u tuđim očima izazvati *privid* da *politi-zira*, i ovaj *nesavršeni privid* doneo joj je većinu njenih goreoznačenih prijatelja.»

Kritika je stekla svoje prijatelje *nesavršenim prividom* kao da politizira. Da je *savršeno izgledala* da politizira, onda bi ona neizostavno izgubila *političke* prijatelje. U svom *apologetskom strahu*, sebe da opere od svakog greha, ona optužuje *lažni privid* da je bio *nesavršen*, a ne *savršen lažan privid*. Zamenjujući privid za privid, Kritika se može utešiti time što ako je imala »savršen privid« da hoće da politizira, naprotiv, nema čak ni »nesavršeni privid« da je igde i ikada razorila politiku.

Apsolutna kritika, ne potpuno zadovoljena »nesavršenim prividom«, pita sebe još jednom:

»Otkuda dode to da *Kritika* tada bi uvučena u »masovne, političke« interese, da je morala! — *štaviše!* — *politizirati!*«

Za teologa Bauera razume se *savim po sebi* da se Kritika morala beskrajno dugo baviti *spekulativnom teologijom*, jer on, »Kritika«, jeste, bogami, teolog ex professo¹. Ali *politizirati*? To mora biti motivisano posve naročitim, političkim, ličnim okolnostima!

¹ po struci, po pozivu

Zašto je morala, dakle, »Kritika« čak politizirati? »Ona je bila optužena—time je odgovoreno na pitanje.« Bar time je otkrivena »tajna« »Bauerove politike«, i neće se bar nepolitičkim nazvati privid koji u *Dobroj stvari slobode i mojoj vlastitoj stvari*, od Bruna Bauera, jednim »i« nadovezuje »vlastitu stvar« na masovnu »stvar slobode«. Ali ako se Kritika nije bavila svojom »vlastitom stvari« u interesu politike nego politikom u interesu svoje vlastite stvari, onda se mora priznati da politika nije nasukala Kritiku, nego pre Kritika politiku.

Bruno Bauer trebalo je, dakle, da bude uklonjen sa svoje teološke katedre: on je bio optužen; »Kritika« je morala politizirati, tj. voditi »svoju«, tj. Bruna Bauera parnicu. Gospodin Bauer nije vodio parnicu kritike. »Kritika« je vodila parnicu gospodina Bauera. Zašto je »Kritika« morala voditi svoju parnicu?

»Da bi se opravdala!« Svakako i to; ali »Kritika« je daleko od toga da se ograniči na tako lični, profan razlog. Svakako i to; ali ne samo stoga, »nego poglavito zato da bi izložila protivrečnosti svojih protivnika« i, mogla je Kritika dodati, da bi pored toga dala povezati u jednu knjigu stare napise protiv raznih teologa—vidi između ostalog opširnu svađu s *Planckom*, ovu porodičnu stvar između teologije—Bauer i teologije—Strauß.

Pošto je Apsolutnoj kritici laknulo na srcu zbog priznanja o istinskom interesu u njenoj »politici«, ona prežvakava, pri uspomeni na svoju »parnicu«, bajatu *Hegelovu* civaru—poparu (vidi u delu *Fenomenologija* borbu prosvete i vere, vidi celo delo *Fenomenologija*) koja je u spisu *Dobra stvar slobode* već opširno preživana, naime, da »staro koje se opire novome nije više stvarno staro«. Kritička kritika je preživar. Neke otpale Hegelove mrve, kao gore pomenuta rečenica o »starom« i »novom« ili kao »razvoj ekstrema iz svog suprotnog ekstrema« i tome slično, neprestano se podgrejavaju a da ona nikada ne oseti ni samu potrebu da se sa »spekulativnom dijalektikom« objasni drugačije nego iscrpljivanjem profesora Hinrichsa. Ali zato ona stalno »kritički« prevazilazi Hegela time što ga ponavlja, na primer:

»Time što Kritika istupa i daje istraživanju nov oblik, tj. onaj oblik koji se ne da više pretvoriti u neko spoljašnje ograničenje« itd.

Ako nešto pretvaram, činim od njega nešto suštinski drugo. A pošto je svaki oblik i neko »spoljašnje ograničenje«, to se nijedan oblik ne »da« pretvoriti u neko »spoljašnje ograničenje«, kao što se jabuka ne da »pretvoriti« u jabuku. U stvari, oblik koji »Kritika« daje istraživanju ne dá se iz jednog drugog razloga pretvoriti u »spoljašnje ograničenje«. Izlazeći izvan svakog »spoljašnjeg ograničenja«, ona je jedno rasplinjavanje u pepeljastosivoj, tamnoplavoj magli besmisla.

»Ali i tada« (naime, u trenutku kada Kritika istraživanju »daje novi oblik« »ona« (borba stârog i novog) »ne bi bila čak ni moguća kad bi staro raspravljalo teorijski pitanje o saglašljivosti ili nesaglašljivosti.«

Pa zašto stâro ne raspravlja ovo pitanje teorijski? Zato što mu je »to ipak u početku najmanje moguće, jer u trenutku iznenađenja«, tj. u početku, »niti poznaje sebe niti novo«, tj. ne raspravlja teorijski ni o sebi ni o novom. Nemoguće čak i kad »nemogućnost«, na žalost, ne bi bila nemoguća!

Kada »Kritičar« teološkog fakulteta dalje »priznaje da je namerno pogrešio, da je sa slobodnim predumišljajem i posle zrela razmišljanja zabludeo« — sve što je Kritika doživela, iskusila, uradila *pretvara* joj se u slobodan, čist, nameravan proizvod njene refleksije — onda ovo priznanje Kritičara ima samo »nesavršen privide« istine. Pošto *Kritika sinoptičara*^[45] stoji sasvim na *teološkom* tlu, pošto je ona posve *teološka* kritika, onda je gospodin Bauer, privatni docent teologije, mogao nju pisati i njoj učiti, a da »ne pogreši i ne zabludi«. Pogreška i zabluda su bile, naprotiv, na strani teoloških fakulteta koji nisu uvideli koliko je gospodin Bauer strogo držao svoje obećanje, svoje obećanje dato u *Kritici sinoptičara*, sv. I, predgovor, str. XXIII.

»Ako bi *negacija* i u ovoj prvoj svesci izgledala još odveć smela i zahvatna, onda podsećamo na to da se istinski *pozitivno* može roditi tek onda kad je *negacija* bila ozbiljna i opšta... Na kraju pokazace se da će najrazornija kritika na svetu učiti stvaralačkoj *snazi Isusa* i njegovog *principa*.«

Gospodin Bauer namerno odvajâ Gospoda »Isusa« i njegov »princip« da bi *pozitivni* smisao svog obećanja uzdigao iznad svakog privida dvosmislenosti. I gospodin Bauer stvarno je toliko upadljivo učio »*stvaralačkoj*« snazi Gospoda Isusa i njegovog principa da njegova »*beskrajna samosvest*« i »*duh*« nisu ništa drugo do hrišćanske tvorevine.

Ukoliko spor kritičke Kritike s teološkim fakultetom u Bonu objašnjava njenu tadašnju »politiku«, zašto je ona produžila da politizira posle rešenja ovog spora? Neka se čuje:

»Na ovoj tački *trebalo* je da »Kritika' ili *stane*, ili odmah *dalje napreduje*, da političnost istražuje i prikaže kao svog protivnika — da je samo bilo moguće da je ona mogla stati u tadašnjoj borbi, i kad samo na *drugoj* strani ne bi bio suviše strog istorijski zakon da jedan princip, boreći se prvi put sa svojom suprotnošću, mora... dopustiti da ga ona obori.«

Divna apologetska fraza! »*Trebalo* je da Kritika *stane*«, da je samo bilo moguće... »da se može stati«! Ko »*treba*« da *stane*? I ko je trebalo nešto da uradi »što ne bi bilo moguće... moći«? S druge strane! *Trebalo* je da Kritika *napreduje* »kad *samo* na drugoj strani ne bi bio suviše strog istorijski zakon itd.« Istorijski zakoni su prema apsolutnoj *Kritici* takode »suviše strogi«! Kad oni *ne* bi *samo* stajali na jednoj *drugoj* strani na kojoj ne stoji Kritička kritika, kako bi ona sjajno dalje *napređovala*! Ali, à la guerre comme à la guerre¹! U istoriji mora ona dopustiti da s njom ispadne žalosna »istorijâ«.

¹ tako mu je to u ratu

«Ako je Kritika» (uvek gospodin Bauer) «...morala, onda će se ipak istovremeno dopustiti da se ona uvek osećala nepouzdanom kada se upuštala u zahteve ove» (političke) «vrste i da je ona preko ovih zahteva dolazila sa svojim istinskim elementima u jednu protivrečnost koja je u ovim elementima već bila našla svoje razrešenje.»

Kritika beše suviše strogim zakonima istorije prisiljena da čini političke slabosti, ali — ona preklinje — ipak će se istovremeno dopustiti da je, iako ne stvarno, a ono po sebi, bila iznad tih slabosti. Jednom, bila ih je «u osećanju» savladala, jer «se osećala uvek nepouzdana u svojim zahtevima», ona se rdavo osećala u politici, ona nije znala kako joj je bilo. I više od toga! Ona je došla u protivrečnost sa svojim istinskim elementom. Najzad, najkrupnije od svega! Protivrečnost u koju je ona došla sa svojim istinskim elementima nije našla svoje rešenje u toku svog razvoja, nego je, naprotiv, svoje rešenje «bila» «već» našla u svojim, nezavisno od protivrečnosti postojećim, istinskim elementima! Ovi kritički elementi smeju veličati sebe: pre nego što bejaše Avram, bejasmo mi!⁴⁶ Pre nego što je razvoj stvorio suprotnost prema nama, ona, nerodena, ležala u našim haotičnim nedrima razrešena, umrla, propala. Ali kako u istinskim elementima Kritike njena protivrečnost s njenim istinskim elementima «već» beše našla svoje rešenje, i pošto rešena protivrečnost nije protivrečnost, ona se, dakle, tačno da govorimo, nije nalazila u protivrečnosti sa svojim istinskim elementima, nije se nalazila u protivrečnosti sa samom sobom, i — opšta svrha samoapologije bila bi postignuta.

Samoapologija Apsolutne kritike raspolaže čitavim apologetskim rečnikom:

«čak ni upravo», «samo ne приметно», «imala je osim toga», «još ne potpun», «uprkos tome — ipak», «ne samo — nego poglavito», «isto tako — upravo tek», «Kritika je trebalo da... samo da je bilo moguće i da na drugoj strani...», «ako... onda će se ipak istovremeno dopustiti», «te nije li bilo prirodno, nije li bilo neizbežno», «takođe ne» itd.

Ne baš poodavno izjasnila se Apsolutna kritika o sličnim apologetskim obrtima ovako:

«Mada' i ,ipak', ,doduše' i ,ali', jedno nebesko ne i jedno zemaljsko da jesu osnovni stubovi novije teologije, štule na kojima se ona gega, majstorija na koju se ograničava njena cela mudrost, obrt koji se ponavlja u svim njenim obrtima, njeno az i iziča.» (Otkriveno hrišćanstvo, str. 102.)

b) Jevrejsko pitanje br. 3

«Apsolutna kritika» ne zaustavlja se na tome da svoju svojstvenu svemoć, koja «staro isto tako upravo tek stvara kao i novo», dokaže svojom autobiografijom. Ona se ne zaustavlja na tome da potpuno

sama piše apologiju svoje prošlosti. Trećim licima, ostalom profanom svetu ona sada daje apsolutni »zadatak«, »zadatak« do koga je »upravo sada stalo«, naime *apologiju* Bauerovih dela i »sočinjenja«.

»*Deutsch - Französische Jahrbücher*« doneli su jednu kritiku^[47] spisa *Jevrejsko pitanje* od gospodina Bauera. Otkrivena je njegova glavna zabluda, brkanje »političke emancipacije« s »ljudskom emancipacijom«. Staro jevrejsko pitanje nije bilo, doduše, tek dovedeno u svoje »tačno postavljenje«, već je »jevrejsko pitanje« bilo raspravljano i rešavano s platforme koju je noviji razvoj dao *starim aktuelnim pitanjima* i čime su poslednja baš od »pitanja« prošlosti postala »pitanja« sadašnjosti.

U trećem vojnom pohodu Apsolutne kritike treba, kako izgleda, da se da odgovor publikaciji »*Deutsch - Französische Jahrbücher*«. Apsolutna kritika najpre priznaje:

»U spisu *Jevrejsko pitanje* beše učinjena ista »omaška«, identifikovana je ljudska i politička suština.«

Kritika primećuje da:

»bi bilo dockan ako bi se htelo prigovoriti Kritici zbog stava koji je ona delom zauzela još pre dve godine«. »Stalo je upravo do toga da se da objašnjenje o tome da je Kritika... štaviše morala politizirati!«

»Pre dve godine?« Brojmo po apsolutnom računanju vremena, po rođenju kritičkog spasitelja sveta, Bauerovog lista »*Literatur - Zeitung*! Kritički spasilac sveta rodio se Anno¹ 1843. Iste godine ugledalo je sveta drugo, prošireno izdanje spisa *Jevrejsko pitanje*. »Kritičko« raspravljanje »jevrejskog pitanja« u zborniku radova »*Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz*«^[48] izide još kasnije, iste godine 1843. po starom kalendaru. *Posle propasti* publikacija »*Deutsche Jahrbücher*«^[49] i »*Rheinische Zeitung*«^[50] iste značajne godine 1843. po starom kalendaru, ili godine prve kritičkog računanja vremena, izide gospodina Bauera fantastično - politički spis *Država, religija i partija*, koji ponavlja tačno njegove stare zablude o »političkoj suštini«. Apologet je prisiljen da krivotvori hronologiju.

»Objašnjenje« zašto je gospodin Bauer »štaviše« »morao« politizirati pruža samo pod izvesnim uslovima nešto opšte interesantno. Pretpostavi li se, naime, nepogrešivost, čistota i apsolutnost kritičke Kritike kao osnovna dogma, onda se, svakako, činjenice koje protivreče ovoj dogmi pretvaraju u isto toliko teške, pažnje dostojne, tajanstvene zagonetke koliko su to i prividno nebožanske radnje boga za teologa.

Posmatra li se, naprotiv, »*Kritičar*« kao ograničena jedinka, ne odvoji li se on od granice svog vremena, onda smo razrešeni odgovora zašto se on štaviše morao razvijati u granicama sveta, jer samo *pitanje* ne postoji.

¹ godine (gospodnje)

Ustrajava li, međutim, Apsolutna kritika pri svome zahtevu, onda se nudimo da damo jedno sholastičko traktače koje treba da raspravi sledeća *savremena pitanja*:

»Zašto je začecé Deve Marije od svetog duha morao da dokazuje baš gospodin Bruno Bauer?« »Zašto je gospodin Bauer morao dokazivati da je anđeo koji se pojavio Avramu bio *stvarna* emanacija boga, emanacija koja, međutim, nije imala još za *varenje jela* nužnu konsistenciju?« »Zašto je gospodin Bauer morao dati apologiju pruske kraljevske kuće i prusku državu uzdići do *apsolutne* države?« »Zašto je gospodin Bauer u delu *Kritika sinoptičara* morao staviti *beskrajnu samosvest* umesto čoveka?« »Zašto je gospodin Bauer u svom delu *Otkriveno hrišćanstvo* morao ponoviti *hrišćansku teoriju stvaranja u Hegelovom* obliku?« »Zašto je gospodin Bauer morao zahtevati od sebe i drugih, *objašnjenje* čuda da je on morao grešiti?«

Pre dokazivanja ovih koliko »kritičkih« toliko »apsolutnih« nužnosti, oslušnimo još za prvi mah apologetska izvrđavanja »K r i t i k e«.

»Jevrejsko pitanje... moralo je... biti dovedeno u svoje *tačno* postavljenje kao *religijsko* i *teološko* i kao *političko* pitanje«. »Kao raspravljanje i rešenje oba pitanja, »Kritika« nije ni *religijska* ni *politička*.«

U »Deutsch-Französische Jahrbücher«, naime, Bauerovo raspravljanje »jevrejskog pitanja« proglašava se za *stvarno* teološko i *fantastično-političko*.

Najpre odnosno »prigovora« zbog njene *teološke* ograničenosti »Kritika« odgovara:

»Jevrejsko pitanje je *religijsko* pitanje. *Prosvetćenost* je mislila da ga reši time što je *religijsku suprotnost* označila kao nešto *ravnodušno* ili ju je čak poricala. *Kritika* je morala, naprotiv, da je prikaže u njenoj čistoti.«

Kad budemo dospeli do *političkog* dela jevrejskog pitanja videćemo kako se teolog, gospodin Bauer, i u politici ne bavi politikom, već teologijom.

Ali ako je u »Deutsch - Französische Jahrbücher« njegovo raspravljanje jevrejskog pitanja bilo napadnuto kao »*čisto* *religijsko*«, onda je posredi specijalno njegov napis u zborniku »Einundzwanzig Bogen«:

Sposobnost današnjih Jevreja i hrišćana da postanu slobodni

Ovaj napis nema nikakve veze sa starom »prosvetćenošću«. On sadrži *pozitivni* nazor gospodina Bauera o sposobnosti današnjih Jevreja za emancipaciju, dakle, o mogućnosti njihove emancipacije.

»Kritika« veli:

»Jevrejsko pitanje je *religijsko* pitanje.«

Pita se baš *šta* je *religijsko* pitanje i, naročito, šta je ono danas?

Teolog će suditi po prividu i u religijskom pitanju videće religijsko pitanje. Ali neka se »Kritika« seti svog izjašnjenja protiv profesora Hinrichsa da politički interesi sadašnjosti imaju društveni značaj: o političkim interesima nije više reč.

Sa istim pravom rekoše joj »Deutsch - Französische Jahrbücher«: *Religijska dnevna pitanja imaju danas društveni značaj. O religijskim interesima kao takvim nije više reč. Samo još teolog može misliti da je posredi religija kao religija. »Deutsch - Französische Jahrbücher« postupiše svakako »krivo« što ne ostaše pri reči: »društveni«. Bio je karakterisan stvarni položaj jevrejstva u današnjem građanskom društvu. Pošto je jevrejstvo bilo izljučeno iz njegove religijske zatutuljenosti i svedeno na svoje empirijsko, svetovno, praktično jezgro, mogao je biti nagovešten praktični, stvarno društveni način na koji sada ima da se razreši ovo jezgro. Gospodin Bauer smiruje se na tome da »religijsko pitanje« jeste »religijsko pitanje«.*

Nikako nije bilo, kao što gospodin Bauer pričinjava pričin, poricano da je jevrejsko pitanje i religijsko pitanje. Naprotiv, bilo je pokazano: gospodin Bauer poima samo religijsku suštinu jevrejstva, ali ne svetovnu, realnu osnovu ove religijske suštine. On se bori protiv religijske svesti kao samostalne suštine. Otuda gospodin Bauer objašnjava stvarne Jevreje iz jevrejske religije, umesto da objašnjava tajnu jevrejske religije iz stvarnih Jevreja. Gospodin Bauer razume Jevrejina, dakle, samo ukoliko je on neposredan predmet teologije ili teolog.

Otuda gospodin Bauer i ne sluti da današnji građanski život neprestano stvara stvarno, svetovno jevrejstvo, pa zato i religiozno jevrejstvo i da jevrejstvo u novčanom sistemu dobija svoj najviši razvitak. On to nije mogao slutiti, jer nije poznao jevrejstvo kao člana stvarnog sveta, već samo kao člana svog sveta, teologije, jer on kao pobožan i bogu predan čovek nije video stvarnog Jevrejina u delatnom Jevrejinu radnog dana, već u licemernom Jevrejinu subote. Za gospodina Bauera, kao teologa koji veruje u Hrista, morao je prestati svetskoistorijski značaj jevrejstva od časa rođenja hrišćanstva. On je stoga morao ponoviti stari ortodokсни pogled da se ono održalo uprkos istoriji, a stara teološka praznoverica da jevrejstvo postoji samo kao potvrda božanske kletve, kao očit dokaz hrišćanskoga otkrivenja morala se vratiti kod njega u kritički - teološkom obliku da ono postoji i da je postojalo samo kao sirova religijska sumnja u nadvetsko poreklo hrišćanstva, tj. kao očit dokaz protiv hrišćanskog otkrivenja.

Nasuprot tome, dokazalo se da se jevrejstvo održalo i razvilo kroz istoriju, u istoriji i sa istorijom, ali da se taj razvoj može videti ne okom teologa već samo okom svetovnog čoveka, jer se ne može naći u religijskoj teoriji već samo u komercijalnoj i industrijskoj praksi. Objasnilo se zašto praktično jevrejstvo dostiže svoju završenost tek u završenom hrišćanskom svetu, štaviše zašto je ono završena praksa samog hrišćanskog sveta. Objasnilo se postojanje današnjeg Jevrejina ne iz njegove religije—kao da je ova apartno, za sebe postojeće biće—

objasnio se žilavi život jevrejske religije iz praktičnih elemenata građanskog društva, koji u ovoj religiji nalaze *fantastičan* refleks. Stoga emancipacija Jevreja u ljude, ili ljudska emancipacija od jevrejstva nije bila shvaćena, kao od strane gospodina Bauera, kao specijalan zadatak Jevrejina, već kao opšti praktičan zadatak današnjeg sveta, koji je *jevrejski* do dna srca svoga. Dokazalo se da je zadatak da se ukine jevrejsko biće u stvari zadatak da se ukine *jevrejstvo građanskog društva*, neljudskost današnje životne prakse, koja dostiže svoj vrhunac u *novčanom sistemu*.

Gospodin Bauer, kao *pravi*, iako *kritički teolog* ili *teološki kritičar*, nije mogao izaći izvan okvira *religijske suprotnosti*. On je mogao videti u odnosu Jevreja prema hrišćanskom svetu *samo* odnos *jevrejske religije* prema *hrišćanskoj religiji*. On je morao, štaviše, *kritički* obnoviti religijsku suprotnost, u *suprotnost* između odnosa Jevrejina i hrišćanina prema *kritičkoj religiji*—prema *ateizmu*, poslednjem stupnju *teizma*, *negativnom* priznanju boga. On je, najzad, u svom *teološkom fanatizmu*, sposobnost »današnjih Jevreja i hrišćana«, to jest današnjeg sveta, »da postanu slobodni«, morao *ograničiti* na njihovu sposobnost da shvataju »kritiku« teologije i čak da je vrše. Kao što se, naime, ortodoksnom teologu ceo svet svodi na »religiju i teologiju« (on bi ga isto tako mogao svesti na politiku, političku ekonomiju itd., i *teologiju* bi mogao označiti, na primer, kao *nebesku političku ekonomiju*, pošto je ona nauka o proizvodnji, raspodeli, razmeni i potrošnji »*duhovnog bogatstva*« i blaga na nebesima!)—tako se radikalnom, kritičkom teologu *sposobnost* sveta da sebe oslobodi svodi na *jedinu* apstraktnu sposobnost da kritikuje »religiju i teologiju« kao »religiju i teologiju«. Jedina borba koju on poznaje jeste borba protiv *religiozne* pometenosti samosvesti, čija kritička »*čistota*« i »*beskrajnost*« nije manje teološka pometenost.

Gospodin Bauer raspravljao je, dakle, *religijsko* i *teologijsko* pitanje na *religiozan* i *teološki* način već zato što je u »religijskom« savremenom pitanju video »*čisto religijsko*« pitanje. Njegovo »*tačno postavljanje* pitanja« postavilo je pitanje samo u »*tačan*« položaj prema njegovoj *vlastitoj sposobnosti*«—da odgovori!

Sad ka političkom delu *jevrejskog pitanja*!

Jevreji (kao i hrišćani) u raznim državama potpuno *su politički emancipovani*. Jevreji i hrišćani daleko su od toga da su *ljudski* emancipovani. Mora, dakle, biti *razlike* između *političke* i *ljudske* emancipacije. Stoga treba istraživati suštinu *političke* emancipacije, to jest izgrađene moderne države. A države koje još ne mogu da *politički* emancipuju Jevrejina treba opet meriti dovršenom političkom državom i treba pokazati da su nerazvijene države.

To je bilo stanovište s koga je imala da se raspravlja »*politička* emancipacija« Jevreja i s koga je u »Deutsch - Französische Jahrbücher« raspravljana.

Gospodin Bauer brani »jevrejsko pitanje« »Kritike« ovako:

»Jevrejima se pokazuje da su se zapleli u iluziju o stanju od koga zahtevahu slobodu.«

Gospodin Bauer je svakako pokazao iluziju *nemačkih* Jevreja da u jednoj zemlji u kojoj ne postoji politička zajednica zahtevaju učešće u političkoj zajednici, gde postoje samo političke privilegije— da zahtevaju *politička prava*. U zamenu za to, gospodinu Baueru bilo je pokazano da je on sam, ne manje od Jevreja, bio zapleten u »iluzije« o »nemačkom političkom stanju«. On je, naime, objasnio položaj Jevreja u nemačkim državama time da »*hrišćanska država*« ne može politički emancipovati Jevreje. On je pljunuo u lice činjenici, on je konstruisao državu *privilegija*, *hrišćansko-germansku* državu kao apsolutnu hrišćansku državu. Dokazano mu je, naprotiv, da politički dovršena, moderna država, koja ne zna ni za kakve religijske privilegije, jeste takođe dovršena *hrišćanska država*, da, dakle, dovršena hrišćanska država Jevreje ne samo *može* emancipovati, nego je emancipovala i po svojoj suštini mora ih emancipovati.

»Jevrejima se pokazuje... da se odaju najvećim iluzijama o samim sebi kada misle da traže *slobodu* i priznanje *slobodne ljudskosti*, dok im je stalo i može biti stalo samo do jedne naročite privilegije.«

Sloboda! Priznanje slobodne ljudskosti! Naročita privilegija! Reči koje služe kao potpora da bi se apologetski obišla određena pitanja!

Sloboda? Posredi je bila *politička* sloboda. Gospodinu Baueru bilo je pokazano da Jevrejin kad traži slobodu, a ipak neće da napusti svoju religiju, »*politizira*« i ne postavlja *političkoj* slobodi protivrečan uslov. Gospodinu Baueru bilo je pokazano kako *razlaganje* čoveka na nereligioznog *građanina* i religioznog *privatnog čoveka* nipošto ne protivreči političkoj emancipaciji. Bilo mu je pokazano: kao što se država emancipuje od religije time što se emancipuje od *državne religije*, a u granicama građanskog društva ostavlja religiju samoj sebi, tako se pojedini čovek emancipuje *politički* od religije time što se ne odnosi prema njoj više kao prema *javnoj stvari*, već kao prema svojoj *privatnoj stvari*. Bilo mu je pokazano, najzad, da je *terorističko* odnošenje francuske *revolucije* prema *religiji* daleko od toga da opovrgava to shvatanje, već ga zapravo potvrđuje.

Umesto da istražuje stvarni odnos *moderne države* prema religiji, morao je gospodin Bauer izmaštati neku *kritičku* državu, neku državu koja nije ništa drugo do u njegovoj mašti u *državu naduvani kritičar teologije*. Kad je gospodin Bauer upleten u *politiku*, onda on jednako zarobljava¹ politiku pod svoju veru, *kritičku* veru. Ukoliko se on

¹ Igra reči koja se ne može prevesti: »Wenn Herr Bauer in der Politik befangen ist, so nimmt er stets wieder die Politik unter seinen Glauben, den kritischen Glauben, gefangen.« Kad se reči *befangen* i *gefangen* prevedu na naš jezik nestaje sličnosti po zvučnosti.— *Prev.*

bavio državom, on ju je pretvarao uvek u neki argument protiv »protivnika«, nekritičke religije i teologije. Država služi kao izvršilac kritički-teoloških živih želja.

Kad se gospodin Bauer oslobodio najpre ortodoksne nekritičke teologije, stupio mu je politički autoritet namesto religioznog autoriteta. Njegova vera u Jehovu pretvori se u veru u prusku državu. U spisu *Evangelistička zemaljska crkva* od Bruna Bauera konstruisana je kao apsolutna ne samo pruska država, nego, što je bilo dosledno, i pruska kraljevska kuća. A uistinu gospodin Bauer nije se zainteresovao politički za ovu državu, čija se zasluga u očima »Kritike« sastojala pre u razrešenju dogmi pomoću unije i u policijskom ugnjetavanju sekta koje drukčije misle.

Politički pokret koji poče godine 1840. izbavi gospodina Bauera od njegove konzervativne politike i uzdiže ga za trenutak do liberalne politike. Ali opet je politika bila upravo samo pretekst za teologiju. U spisu *Dobra stvar slobode i moja vlastita stvar slobodna država* je kritičar teološkog fakulteta u Bonu i jedan argumenat protiv religije. U *Jevrejskom pitanju* glavno interesovanje usredsređuje se na suprotnost države i religije, tako da se kritika političke emancipacije pretvara u kritiku jevrejske religije. U poslednjem političkom spisu: *Država, religija i partija* izražava se najzad najtajnija živa želja kritičara naduvenog u državu. *Religija se žrtvuje državi*, ili pre, država je samo sredstvo da se pogubi protivnik »Kritike«, nekritička religija i teologija. Najzad, pošto je Kritika, iako samo prividno, bila izbavljena od svake politike socijalističkim mislima koje se od 1843. šire po Nemačkoj, kao što je bila izbavljena od svoje konzervativne politike političkim pokretom posle 1840, može ona najzad svoje spise protiv nekritičke teologije oglasiti za društvene i nesmetano se baviti svojom vlastitom kritičkom teologijom, suprotnošću duha i mase, kao i objavljivanjem kritičkog spasitelja i izbavitelja sveta.

Natrag našoj temi!

Priznanje slobodne ljudskosti? »Slobodna ljudskost«, za čijim priznanjem Jevreji nisu mislili da žude već su stvarno žudeli, jeste ista »slobodna ljudskost« koja je našla svoje glasično priznanje u takozvanim opštim ljudskim pravima. Sam gospodin Bauer razmatrao je težnju Jevreja za priznanjem njihove slobodne ljudskosti izrično kao njihovu težnju za dobijanjem opštih ljudskih prava.

U »Deutsch - Französische Jahrbücher« bilo je pak izloženo gospodinu Baueru da ova »slobodna ljudskost« i njeno »priznanje« nisu ništa drugo nego priznanje egoistične, građanske jedinke i neobuzdanog kretanja duhovnih i materijalnih elemenata koji čine sadržinu njene životne situacije, sadržinu današnjeg građanskog života, da otuda ljudska prava ne oslobađaju čoveka religije, nego mu daju slobodu religije, ne oslobađaju ga svojine, nego mu pribavljaju slobodu svojine, ne oslobađaju ga prljavštine sticanja, nego mu pre daju slobodu delatnosti.

Zatim je bilo pokazano kako *priznanje ljudskih prava* od strane *moderne države* nema drugog smisla nego što ga je imalo *priznanje ropstva* od strane *antičke države*. Naime, kao antička država ropstvo, tako *moderna država* ima za *privodnu osnovu* građansko društvo, kao i *čoveka* građanskog društva, tj. nezavisnog čoveka, čoveka koji je sa čovekom povezan samo vezom privatnog interesa i *besvesne* prirodne nužnosti, *roba* rada kojim se stiče, svoje vlastite kao i tude *koristoljubive* potrebe. Moderna država priznala je ovu svoju prirodnu osnovu kao takvu u *opštim ljudskim pravima*. A ona je nije stvorila. Kao što je ona bila proizvod građanskog društva koje je njegov vlastiti razvoj gonio iz starih političkih okova, tako je ona sad sa svoje strane priznala vlastito rodilište i vlastitu osnovu *proglašenjem ljudskih prava*. Da se Jevreji, dakle, *politički* emancipuju i da im se *»ljudska prava«* daju, jesu akti koji se uzajamno uslovljavaju. Gospodin Riesser tačno izražava smisao koji ima žudjenje Jevreja za priznanjem slobodne ljudskosti kad, između ostalog, žudno traži slobodno kretanje, boravljenje, putovanje, bavljenje radinošću i tome slično. Ova ispoljenja *»slobodne ljudskosti«* priznaju se izrično u francuskom proglašenju ljudskih prava kao takva. Jevrejin ima utoliko veće pravo na ovo priznanje svoje *»slobodne ljudskosti«* ukoliko je *»slobodno građansko društvo«* sasvim komercijalne jevrejske suštine i on već unapred njegov nužan član. Izloženo je dalje u zborniku radova *»Deutsch - Französische Jahrbücher«* zašto se član građanskog društva naziva par excellence¹ *»čovekom«* i zašto se ljudska prava zovu *»urođena prava«*.

»Kritika« nije znala ništa kritičko da kaže o ljudskim pravima osim to da ona *nisu* urođena, nego da su istorijski postala, što je već *Hegel* znao reći. Najzad, naspram njene tvrdnje da bi Jevreji i hrišćani *morali žrtvovati privilegiju vere* ako hoće da daju i primaju opšta ljudska prava — kritički teolog podmeće svim stvarima svoju *jedinu* fiksnu ideju — beše istaknuta posebno u svim nekritičkim proglašenjima ljudskih prava postojeća činjenica da je *pravo* da se veruje što se hoće, pravo da se vrši kult koje mu drago religije izrično priznato kao *opšte ljudsko pravo*. *»Kritika«* je mogla, pored toga, znati da je Hébert-ova partija bila oborena naročito pod izgovorom da je napala na ljudska prava napadajući na *slobodu religije*, da se isto tako pri docnijem uspostavljanju slobode veroispovesti pozivalo na ljudska prava.

Što se tiče *političke* suštine, *Kritika* je išla za njenim protivrečnostima do tačke gde je *protivrečnost između teorije i prakse* od pre 50 godina bila najtemeljnije razrađena — do *francuskoga predstavničkog sistema*, gde se sloboda teorije deza-više praksom, a sloboda praktičkog života uzalud traži svoj izraz u teoriji.

Pa pošto je osnovna obmana bila uklonjena, *protivrečnost* koja beše pokazana u *debatama francuske skupštine*, protivrečnost *slobodne teorije i praktičnog važenja privilegija*, zakonskog važenja privilegija i *javnog stanja* u kome *egoizam čiste jedinke*

¹ po prevashodstvu, u pravom značenju reči, upravo

gleda da ovlada *privilegovanom izdvojenosti*—ta protivrečnost morala bi biti shvaćena kao *opšta protivrečnost* na ovom polju.*

Protivrečnost koju pokaza Kritika u debatama francuske skupštine nije bila ništa drugo do protivrečnost *konstitucionalizma*. Da ju je ona bila shvatila kao *opštu* protivrečnost, onda bi ona bila shvatila opštu protivrečnost konstitucionalizma. Da je ona išla dalje nego što »bi« po svom mišljenju »morala« ići, da je, naime, produžila do *ukinuća* ove opšte protivrečnosti, onda bi od ustavne *monarhije* stigla tačno do *demokratske predstavničke države*, do završene moderne države. Budući daleko od toga da je kritikovala suštinu političke emancipacije i dokučila njen određen odnos prema ljudskoj suštini,—ona bi dospela samo do *faktuma* političke emancipacije, do razvijene moderne države, dakle tek donde gde egzistencija moderne države odgovara njenoj suštini, gde se otuda mogu opaziti i karakterisati i ne samo relativne nego apsolutne *mane* koje sačinjavaju samu njenu suštinu.

Gore navedeno »kritičko« mesto utoliko je dragocenije ukoliko više dokazuje do evidentnosti da Kritika istog trenutka kada »političku suštinu« vidi duboko ispod sebe, naprotiv, stoji duboko ispod nje, da u političkoj suštini još mora naći razrešenje *svojih* protivrečnosti, i još uvek pokazuje potpuno nerazumevanje *modernog državnog principa*.

Kritika je premastavila »slobodnoj teoriji« »praktično važenje privilegija«, a »zakonskom važenju privilegija« »javno stanje«.

Da ne bismo krivo tumačili mišljenje Kritike, setimo se protivrečnosti koju je ona pokazala u francuskim skupštinskim debatama, iste protivrečnosti koja bi »morala biti shvaćena« kao *opšta*. Bilo je u pitanju, između ostalog, to da se odredi jedan dan u nedelji kada deca ne bi trebalo da rade. *Nedelja* bi predložena kao taj dan. Jedan poslanik predloži da se u zakonu izostavi pominjanje nedelje, kao neustavno. Ministar Martin (du Nord) vide u ovom predlogu predlog za objavljenje da je hrišćanstvo prestalo postojati. Gospodin Crémieux izjavi u ime francuskih Jevreja da Jevreji, iz poštovanja prema religiji velike većine Francuza, ne bi imali ništa da prigovore pominjanju nedelje. No ako su po slobodnoj teoriji Jevreji i hrišćani jednaki, po ovoj praksi hrišćani imaju privilegiju u odnosu na Jevreje, jer kako bi inače hrišćanska nedelja našla svoje mesto u jednom zakonu donetom za sve Francuze? A zar jevrejska subota ne bi imala isto pravo, itd.? Ili pak u praktičnom francuskom životu Jevrejina ne tlače stvarno hrišćanske privilegije, ali zakon se ne usuđuje da izgovori ovu praktičnu jednakost. Ove vrste su sve protivrečnosti političke suštine koje gospodin Bauer izlaže u delu *Jevrejsko pitanje*, protivrečnosti *konstitucionalizma*, koji je uopšte protivrečnost između moderne predstavničke države i stare države privilegija.

Gospodin Bauer pravi sad jednu vrlo bitnu omašku kad misli da se shvatanjem i kritikom ove protivrečnosti kao »opšte« protivreč-

nosti uzdiže od *političke* suštine do *ljudske* suštine. On bi se uzdigao samo od polovine do cele *političke* emancipacije, od ustavne do demokratske predstavničke države.

Gospodin Bauer misli da ukidanjem *privilegije* ukida *predmet* privilegije. On veli u vezi s izjavom gospodina Martina (du Nord-a):

«Nema više religije kad nema više *povlašćene religije*. Uzmite religiji njenu isključujuću silu, i ona ne postoji više.»

Ali kao što se ne ukida *industrijska delatnost* čim se ukinu *privilegije zanata*, esnafa i korporacija, nego upravo tek po ukinuću ovih privilegija počinje stvarna *industrija*; kao što se *zemljišna svojina* ne ukida čim se ukine *privilegovani* zemljišni posed, nego naprotiv tek ukinućem njegovih privilegija u slobodnom parcelisanju i slobodnom otuđivanju počinje njeno univerzalno kretanje; kao što se *trgovina* ne ukida ukinućem *trgovinskih privilegija*, nego se u slobodnoj trgovini tek istinski ostvaruje, tako se razvija religija u svojoj *praktičnoj* univerzalnosti (neka se pomisli na severoameričke slobodne države) tek onde gde nema *privilegovane religije*.

Moderno *»javno stanje«*, izgrađena moderna država nema za osnovu, kao što Kritika misli, društvo privilegija, nego društvo *ukinutih* i *razorenih privilegija*, razvijeno *građansko društvo*, u kome su oslobođeni i privilegijama još *politički* vezani životni elementi. *»Nikakva privilegovana izdvojenost«* ne stoji ovde niti prema drugoj, niti prema javnom stanju. Kao što slobodna industrija i slobodna trgovina ukidaju privilegovanu izdvojenost i time međusobnu borbu privilegovanih izdvojenosti, a stavljaju na njihovo mesto čoveka koji je određen od privilegije—koja od opšte celine izdvaja, ali istovremeno u neku manju isključivu celinu spaja—, čoveka koji nije više spojen s nekim drugim čovekom čak ni *prividom* neke opšte veze, i stvaraju opštu borbu čoveka protiv čoveka, jedinke protiv jedinke,—tako celo *građansko društvo* predstavlja ovaj rat svih jedinki jednih protiv drugih, koje su svojom *individualnošću* samo više izdvojene jedne od drugih, kao što predstavlja i opšte neobuzdano kretanje elementarnih životnih sila oslobođenih okova privilegija. Suprotnost *demokratske predstavničke države* i *građanskog društva* jeste dovršenje *klasične* suprotnosti između javne zajednice i ropstva. U modernom svetu svako je *istovremeno* član ropstva i zajednice. Baš *ropstvo građanskog društva* je prividno najveća sloboda, jer je prividno savršena *nezavisnost* jedinke, koja uzima za svoju *vlastitu* slobodu neobuzdano, opštim sponama i čovekom više nevezano kretanje svojih otuđenih životnih elemenata, kao, na primer, svojine, industrije, religije itd., dok je to kretanje upravo savršeno robovanje i neljudskost. Namesto *privilegije*, ovde je stupilo *pravo*.

Dakle, tek ovde gde nema protivrečnosti između slobodne teorije i praktičnog važenja privilegija nego, naprotiv, praktično uništenje privilegija, *slobodna industrija*, *slobodna trgovina* odgovara *»slobodnoj teoriji«*, gde javnom stanju ne stoji nasuprot privilegovana izdvojenost,

gde je *ukinuta* protivrečnost koju je Kritika izložila,—tek tu postoji *završena moderna država*.

Ovde takođe vlada upravo *obrnuto* stanje od onog koje predviđa zakon koji gospodin Bauer, prilikom francuskih skupštinskih debata, proglašuje slažući se sa gospodinom Martinom (du Nord-om).

•Isto tako kao što je gospodin Martin (du Nord) u predlogu da se izostavi pominjanje *nedelje* u zakonu video predlog za objavljenje da je hrišćanstvo prestalo postojati, sa istim pravom, i *ovo pravo je potpuno zasnovano*, objavljenje da zakon *subote* za Jevrejina nema više obaveznosti značilo bi *proglašenje raspadanja Jevrejstva*.

U razvijenoj modernoj državi stanje je baš *obrnuto*. Država objavljuje da su religija, i ostali građanski životni elementi, tek *počeli* postojati u svom punom obimu čim ih ona oglasi za *nepolitičke* i otuda ostavi samim sebi. Rastakanju njihovog *političkog* opstanka, kao, recimo, rastakanju *svojine* ukidanjem *izbornog* cenzusa, rastakanju *religije* ukidanjem *državne crkve*, baš ovom proglašenju njihove državnograđanske smrti odgovara njihov ne može biti silniji život, koji se sada nesmetano pokorava svojim vlastitim zakonima i razvija celu širinu svog postojanja.

Anarhija je zakon građanskog društva oslobođenog od *privilegija* koje razvrstavaju, i *anarhija građanskog društva* je osnova modernog *javnog poretka*, kao što je javni poredak opet sa svoje strane jamstvo ove anarhije. Koliko su oboje suprotni jedno drugom, toliko se uzajamno uslovljavaju.

Vidi se dokle je Kritika osposobljena da prisvoji »*novoc*«. No ostanemo li u granicama »*čiste kritike*«, onda se pita zašto svoju, u francuskim skupštinskim debatama izloženu, protivrečnost nije shvatila kao *opštu* protivrečnost, što bi se, po njenom vlastitom mišljenju, »*moralo*« dogoditi?

•Ali korak beše tada *nemoguć*—ne samo što... ne samo što... *nego* i što kritika *beše nemoguća* tež ovog *poslednjeg ostatka* unutrašnje zapletenosti sa svojom suprotnošću i što *ne bi bila mogla doći do tačke* gde preostaje samo još *jedan korak*.

Beše *nemoguć*... jer... *nemoguć* beše! Kritika uverava uz to da je bio *nemoguć* kobni »*jedan korak*« da bi se moglo doći do tačke od koje preostaje samo još *jedan korak*«. I ko će to osporavati? Da se uzmogne doći do jedne tačke od koje preostaje još »*jedan korak*« apsolutno je *nemoguće* još koraknuti »*jednim korakom*« koji vodi preko tačke iza koje preostaje još »*jedan korak*«.

Konac delo krase! Na završetku boja protiv *mase* koja se drži neprijateljski prema njenom spisu *Jevrejsko pitanje*, Kritika priznaje da *njeno* shvatanje »*ljudskih prava*«, *njena*

•ocena religije u francuskoj revoluciji, »slobodna politička suština na koju je ona ukazivala katkad na *završetku* svojih izlaganja«, ukratko, celo »doba francuske

revolucije za Kritiku nije bilo ništa više i ništa manje nego jedan simbol — dakle, ne tačno i u prozaičnom smislu ono doba revolucionarnih ogleda Francuza — jedan simbol, dakle i samo jedan fantastičan izraz za oblike koje ona vide na kraju.

Mi nećemo da lišimo Kritiku utehe što se njena politička ogrešenja slučiše samo na »svršetku« i na »kraju« njenih dela. Jedan poznat pijanac običavao je da se teši time što nikada nije pijan pre ponoći.

Na terenu »jevrejskoga pitanja« Kritika je neosporno zadobijala sve više prostora od neprijatelja. U br. 1 spisa *Jevrejsko pitanje* bio je od strane gospodina Bauera branjeni spis Kritike još apsolutan i otkrio je »istinski« i »opšti« značaj »jevrejskog pitanja«. U br. 2 ne »htede« i ne »smede« Kritika prevazići Kritiku. U br. 3 morala bi koraknuti još »jedan korak«, ali on beše »nemoguć« — jer — »nemoguć«. U ovom »jednom koraku« nije nju sprečilo njeno »htenje i smenje«, nego zaplet u svojoj »suprotnosti«. Ona bi vrlo rado prešla preko poslednje brane, ali, na nesreću, jedan *poslednji ostatak mase* beše se zakačio za njene predugačke kritičke cipele.

c) Kritička bitka protiv francuske revolucije

Ograničenost mase beše prisilila »duh«, kritiku, gospodina Bauera, da francusku revoluciju smatra ne za ono doba revolucionarnih ogleda Francuza u »prozaičnom smislu«, nego »samo« za simbol i fantastični izraz svojih vlastitih kritičkih moždanih snovanja. Kritika čini pokoru za svoju »omašku« time što revoluciju podvrgava novom ispitivanju. Ona kažnjava istovremeno zavodnika svoje nevinosti — »masu«, time što ovoj saopštava rezultate tog »novog ispitivanja«.

»Francuska revolucija bila je eksperiment koji je sasvim pripadao još osamnaestom stoleću.«

Da je jedan eksperiment osamnaestog stoleća, kao francuska revolucija, sasvim još eksperiment osamnaestog stoleća, a ne, počem, eksperiment devetnaestog — ova hronološka istina čini se »sasvim još« da pripada istinama koje »se razumeju otprve same sobom«. A jedna takva istina zove se u terminologiji Kritike, koja mnogo ne voli istinu »jasnu kao sunce«, »ispitivanje«, te otuda nalazi svoje prirodno mesto u jednom »novom ispitivanju revolucije«.

»Ali ideje koje je francuska revolucija iznela na videlo ne izvedoše preko stanja koje je ona htela ukinuti silom.«

Ideje nikada ne mogu izvesti preko starog stanja sveta, već uvek samo preko ideja starog stanja sveta. Ideje ne mogu uopšte ništa izvesti. Za izvršenje ideja potrebni su ljudi, koji ulažu praktičnu silu.

U svom doslovnom *smislu*, dakle, kritički stav je opet jedna istina koja se razume po sebi, dakle, ponovno jedno *ispitivanje*.

Neuznemirena ovim ispitivanjem, francuska revolucija je iznela na videlo ideje koje vode dalje od *ideja* celog starog stanja sveta. Revolucionarni pokret, koji poče 1789. u Cercle social^[61], koji je u sredini svoje putanje imao za svoje glavne predstavnike *Leclerca* i *Roux-a* i, najzad, sa *Babeufovom* zaverom za trenutak podlegao, izneo je na videlo *komunističku* ideju, koju *Babeufov* prijatelj *Buonarroti* uvede opet u Francusku posle revolucije od 1830. Ova ideja, dosledno razrađena, jeste *ideja novog stanja sveta*.

•Pošto je revolucija stoga (!) ukinula feudalna ograničenja u narodnom životu, bila je prisiljena da čisti egoizam nacionalnosti zadovoljava i čak raspaljuje, kao i da ga, s druge strane, obuzdava njegovom nužnom dopunom, priznanjem jednog najvišeg bića, ovom višom potvrdom opšte državne zajednice, koja pojedine *samožive* atome mora držati skupa.

Egoizam nacionalnosti je stihijni egoizam opšte državne zajednice, u suprotnosti prema egoizmu feudalnih ograničenja. Najviše biće je viša potvrda opšte državne zajednice, dakle i nacionalnosti. Najviše biće treba, pored svega toga, da *obuzdava* egoizam nacionalnosti, tj. opšte državne zajednice! Doista kritički zadatak—da se obuzdava jedan egoizam svojom potvrdom, pa čak i svojom *religijskom* potvrdom, tj. priznanjem njega kao jednog nadljudskog i zato i od ljudskih veza oslobođenog bića! Tvorci najvišega bića nisu znali ništa o ovoj svojoj kritičkoj intenciji.

Gospodin *Buchez*, koji fanatizam nacionalnosti podupire fanatizmom religije, razume bolje svog junaka *Robespierre-a*.

Rim i Grčka razbili su se o nacionalnost. Kritika ne kaže, dakle, ništa specifično o francuskoj revoluciji kad pušta ovu da se razbije o nacionalnost. Ona isto tako ne kaže ništa o nacionalnosti kad njen egoizam određuje kao *čist*. Ovaj čisti egoizam pojavljuje se pre kao vrlo tamni, s mesom i krvlju pomešani, stihijni egoizam kad se on, recimo, uporedi sa čistim egoizmom *Fichteovog* ja. No ako je njegova čistota samo relativna, u suprotnosti sa egoizmom feudalnih ograničenja, onda nije bilo potrebno *»novo ispitivanje revolucije«* da bi se našlo da je egoizam koji ima za sadržinu jednu naciju opštiji i čistiji od egoizma koji ima za sadržinu jedan poseban stalež i jednu posebnu korporaciju.

Razjašnjenja Kritike o opštoj državnoj zajednici nisu manje poučna. Ona se ograničavaju na to da opšta državna zajednica mora držati skupa pojedine *samožive* atome.

Tačno i u prozaičnom smislu da govorimo, članovi građanskog društva nisu *atomi*. Karakteristično svojstvo atoma sastoji se u tome da *nema* svojstava, pa zato ni svojom vlastitom *prirodnom nužnošću* uslovljenog odnosa prema drugim bićima izvan sebe. Atom je *bespotreban*,

samodovoljan; svet izvan njega je apsolutna *praznina*, tj. on je bez sadržine, besmislen, beznačajan, baš zato što atom ima u samom sebi *svu punoću*. Egoistična jedinka građanskog društva može se u svojoj nečulnoj predstavi i neživoj apstrakciji naduvati u *atom*, tj. u bezodnosno, samodovoljno, bespotrebno, *apsolutno puno*, blaženo biće. Zlosrećna *čulna stvarnost* ne haje za njeno uobraženje, svako od njenih čula prisiljava je da veruje u smisao¹ sveta i jedinki izvan nje, pa ju čak njen *profani* želudac podseća svakodnevno na to da svet *izvan* nje nije prazan, nego je upravo *ono što ispunjava*. Svaka od delatnosti njenog bića, svako od njenih svojstava, svaki od njenih životnih nagona postaje *potreba, nužda*, koja njenu *samoživost* čini strašću za druge stvari i ljude izvan sebe. Ali pošto potreba jedne jedinke nema smisla koji se po sebi razume za drugu samoživu jedinku, koja ima sredstva da zadovolji onu potrebu, dakle, nema neposredne veze sa zadovoljenjem, onda svaka jedinka mora stvoriti ovu vezu postajući takođe navodadžijom između tuđe potrebe i predmeta ove potrebe. Dakle, *prirodna nužnost, svojstva ljudskog bića*, koliko god izgledala otuđena, *interes*, to je ono što drži skupa članove građanskog društva, *građanski*, a ne *politički* život jeste njihova *realna* veza. Dakle, atome građanskog društva ne drži skupa država, nego to što su oni *atomi* samo u *predstavi*, na *nebesima* svog uobraženja — a u *stvarnosti* su silno od atoma različita bića, naime, nisu *božanski egoisti*, nego su *egoistični ljudi*. Samo *političko praznoverje* zamišlja još dan - danas da država mora držati skupa građanski život, dok, obrnuto, u stvarnosti državu drži skupa građanski život.

»Robespierre-ova i Saint-Justova kolosalna ideja da stvore *„slobodan narod“* koji živi samo po pravilima *pravde i vrline*— vidi, na primer, Saint-Justov izveštaj o Dantonovu zločinu, i drugi o opštoj policiji — mogla se održati terorom za neko vreme, i bila je jedna *protivrečnost protiv* koje su reagovali prosti i samoživi elementi *narodnog bića* na kukavički i podmukao način, koji se od njih samo mogao očekivati.»

Ova *apsolutno - kritička* fraza, koja jedan *„slobodan narod“* karakteriše kao *„protivrečnost“ protiv* koje elementi *„narodnog bića“* moraju reagovati, tako je apsolutno šuplja da *sloboda, pravda, vrlina* u Robespierre-ovom i Saint-Justovom smislu mogu biti upravo samo životna ispoljenja jednog *„naroda“* i samo svojstva *„narodnog bića“*. Robespierre i Saint-Just govore izričito o *antičkoj „slobodi, pravdi, vrlini“*, koje pripadaju samo *„narodnom biću“*. *Spartanci, Atinjani, Rimljani* u doba svoje veličine su *„slobodni, pravedni, vrli narodi“*.

»Koje«, pita Robespierre u govoru o načelima javnog morala (sednica Konventa od 5. februara 1794), *„koje je osnovno načelo demokratske ili narodne vlade?“*

¹ U originalu stoji: an den Sinn — u smisao; Redakcija Marxovih i Engelsovih dela u Dietzovom izdanju (Berlin, 1962) primećuje da bi verovatno trebalo da ovo mesto glasi: an das Sein — u biće.

Vrlina. Govorim o *javnoj vrlini*, koja je počinila tolika čuda u *Grčkoj* i *Rimu* i koja će u republikanskoj Francuskoj počiniti čuda još dostojnija divljenja; o vrlini koja nije ništa drugo do ljubav prema otadžbini i njenim zakonima.

Robespierre označava onda izričito *Atinjane* i *Spartance* kao »peuples libres¹. On stalno podseća na antičko *narodno biće* i navodi njegove heroje, kao i njegove upropastitelje—Likurga, Demostena, Miltijada, Aristida, Bruta i Katilinu, Cezara, Klodija, Pizona.

Saint-Just u izveštaju o Dantonovu hapšenju—na što Kritika ukazuje—kaže izričito:

»Svet je prazan od *Rimljana* naovamo, i samo uspomena na njih ispunjava ga i priče još *slobodu*».

Njegova optužba je upravljena na antički način protiv *Dantona* kao jednog *Katiline*.

U drugom izveštaju *Saint-Justa* o *opštoj policiji* opisuje se *republikanac* sasvim u *antičkom* smislu, kao *nesavitljiv, umeren, jednostavan* itd. *Policija* treba po suštini da bude ustanova koja odgovara rimskoj *cenzuri*.—Kodar, Likurg, Cezar, Katon, Katilina, Brut, Antonije, Kasije ne nedostaju. Najzad, *Saint-Just* karakteriše »slobodu, pravdu, vrlinu«, koje on zahteva, *jednom reči* kad kaže:

»Que les hommes révolutionnaires soient des Romains.²»

Robespierre, *Saint-Just* i njihova partija propali su zato što su pobrkali antičku, *realističko - demokratsku zajednicu*, koja je počivala na temelju *svarnog ropstva*, s *modernom spiritualističko - demokratskom predstavničkom državom*, koja počiva na *emancipovanom ropstvu, građanskom društvu*. Kakva ogromna zabluda: morati priznati i sankcionisati u *ljudskim pravima* moderno građansko društvo, društvo industrije, opšte konkurencije, privatnih interesa koji idu slobodno za svojim svrhama, društvo anarhije, samoj sebi otudene prirodne i duhovne individualnosti—pa istovremeno *životna ispoljenja* ovog društva potom hteti poništiti na pojedinim jedinkama i istovremeno hteti stvoriti na *antički* način *političku glavu* ovog društva!

Tragična je izgledala ova zabluda kad *Saint-Just* na dan svog pogubljenja ukaza na veliku tabelu *ljudskih prava* koja je visila u dvornici Conciergerie^[52] i sa ponosnim samoosećanjem reče: »C'est pourtant moi qui a fait cela.«³ Baš ova tabela proklamovala je *pravo* jednog *čoveka* koji ne može biti čovek antičke zajednice, kao što ni njegove *političko - ekonomske* i *industrijske* prilike nisu *antičke*.

Ovde nije mesto da se istorijski opravdava zabluda *terorista*.

»Posle pada Robespierre-a *političko prosvetljenje* i *političko kretanje* hitali su ka tački gde postadoše plenom *Napoléona*, koji je ne dugo posle 18. brimera^[53]

¹ slobodne narode — ² »Neka revolucionari budu *Rimljani*» — ³ »Ipak sam to ja napravio.»

mogao reći: S mojim prefektima, žandarmima i duhovnicima mogu od Francuske uraditi šta hoću.

Profana istorija izveštava, naprotiv: Tek posle pada Robespierre-a počinje političko prosvetčivanje, koje je htelo samo sebe *nadmašiti*, koje je bilo *zaneseno*, da se ostvaruje *prozaično*. Pod vladom *Direktorijuma*^[54] izbija *gradansko društvo* — sama revolucija ga je oslobodila feudalnih okova i službeno priznala, koliko god da ga je *terorizam* hteo žrtvovati nekom antičko - političkom životu — u silnim životnim strujanjima. Polet i navala za komercijalnim preduzećima, pomama za bogaćenjem, vrtlog novog građanskog života, čije je prvo uživanje u sebi još drsko, lakomisleno, frivolno, opojno; *stvarno* prosvetčenje francuskog *zemljišta*, čiju je feudalnu organizaciju razbio čekić revolucije i koje sad prva grozničava zagrejanost mnogih novih vlasnika podvrgava svestranom obdelavanju; prvi pokreti oslobodene industrije — to su neki od životnih znakova novonastalog građanskog društva. *Gradansko društvo pozitivno* reprezentuje *buržoazija*. *Buržoazija počinje*, dakle, svoj režim. *Ljudska prava* prestaju da postoje *samo* u teoriji.

Ono što 18. brimera postade plenom Napoléonovim, nije bio, kao što *Kritika* najvernije veruje nekom gospodinu von Rotteku i Welckeru, revolucionarni pokret uopšte, to je bila *liberalna buržoazija*. Treba samo čitati govore ondašnjih zakonodavaca pa se uveriti u to. Čovek bi pomislio da je iz Nacionalnog konventa premešten u neku današnju skupštinu.

Napoléon je bio poslednja borba *revolucionarnog terorizma* protiv *gradanskog društva*, koje je isto tako proklamovala revolucija, i protiv njegove politike. *Napoléon* je svakako već uviđao suštinu *moderne države*, da ona počiva na neometanom razvoju građanskog društva, na slobodnom kretanju privatnih interesa itd. kao na svom temelju. On se odlučio da ovaj temelj prizna i štiti. On nije bio terorist zanesenjak. Ali *Napoléon* je istovremeno još smatrao *državu* kao *samosvrhu*, a građanski život samo kao rizničara i kao svog *potčinjenog*, koji ne sme imati *vlastitu volju*. On *izvede terorizam* time što namesto *permanentne revolucije stavi permanentni rat*. On je zadovoljio do pune zasićenosti egoizam francuske nacionalnosti, ali on je zahtevao i žrtvu građanskih poslova, uživanja, bogatstva itd. kad god je to iziskivala politička svrha osvajanja. Ako je despotiski ugnjetavao liberalizam građanskog društva — politički idealizam njegove svakidašnje prakse — on nije više poštedivao ni najbitnije *materijalne* interese tog društva, trgovinu i industriju, kad god su dolazili u sukob s njegovim vlastitim političkim interesima. Njegovo preziranje industrijskih *hommes d'affaires*¹ bilo je dopuna njegovom preziranju *ideologa*. I u unutrašnjem smeru, on suzbijaše u građanskom društvu protivnika države, koja je za njega još važila kao apsolutna *samosvrha*. Tako je on izjavio u dr-

¹ poslovnih ljudi

žavnom savetu da neće trpeti da posednik po svom ćefu obrađuje ili ne obrađuje prostrana zemljišta. Tako je on skrojio plan da prisvojenjem *roulage-a*¹ potčini trgovinu državi. Francuski trgovci pripremali su se na događaj koji je najpre uzdrmao Napoléonovu moć. Pariski agioteurs² prisilili su ga veštački stvorenom nestašicom hrane da vojni pohod na Rusiju odloži gotovo za dva meseca i da ga pomeri u jedno suviše podmaklo doba godine.

Kao što je protiv liberalne buržoazije u Napoléonu još jednom istupio revolucionarni terorizam, tako je protiv nje u restauraciji, u Burbonima, još jednom istupila kontrarevolucija. Najzad, ona godine 1830. ostvari svoje želje iz godine 1789, samo s razlikom što je njeno *političko prosvvećenje* sad bilo *dovršeno*, što ona u ustavnoj predstavnicičkoj državi nije mislila više postići ideal države, niti spas sveta i opšte ljudske svrhe, nego ju je, naprotiv, posmatrala kao *oficijelni* izraz svoje *isključive* moći i kao *političko* priznanje svog *posebnog* interesa.

Životna istorija francuske revolucije, koja datira od 1789, nije još završena sa godinom 1830, kada je jedan od njenih momenata, sada obogaćen svešću svog *socijalnog* značaja, odneo pobjedu.

d) Kritička bitka protiv francuskog materijalizma

»*Spinozizam* je vladao 18. stolecem, kako u svom francuskom daljem uobličenju, koje materiju načini supstancijom, tako i u teizmu, koji materiji nadenu duhovnije ime... *Spinozina francuska škola* i pristalice teizma bili su samo dve sekte koje su se prepirale o pravom smislu *njegovog sistema*... Prosta sudbina ove prosvvećenosti bila je njena propast u *romantici*, pošto se morala predati reakciji koja poče od francuskog pokreta.»

Toliko Kritika.

Mi ćemo kritičkoj istoriji francuskog materijalizma premastaviti njegovu profanu, masovnu istoriju u kratkom nacrtu. Mi ćemo sa strahopoštovanjem priznati jaz između istorije kako se ona stvarno zbila i između istorije kako se ona zbiva po dekretu »*A p s o l u t n e* kritike«, podjednake tvorilje i starog i novog. Mi ćemo, najzad, pokoravajući se propisima Kritike, »zašto?«, »odakle?« i »kuda?« kritičke istorije »načiniti predmetom neprekidnog proučavanja«.

»*Tačno* i u *prozaičnom smislu* da govorimo«, francuska prosvvećenost 18. veka i, naročito, *francuski materijalizam* bili su ne samo borba protiv postojećih političkih institucija, kao i protiv postojeće religije i teologije, nego isto tako jedna *otvorena*, jedna *izričita* borba protiv metafizike sedamnaestog stoleća i protiv *svake metafizike*, naročito protiv metafizike *Descartes-a*, *Malebranche-a*, *Spinoze* i *Leibniza*. *Metafizici* je suprotstavljena *filozofija*, kao što je *Feuerbach* pri svom prvom odlučnom istupanju protiv *Hegela* suprotstavio *pijanom spekulaciji*

¹ prevoza konjskim kolima — ² berzanski špekulanti

trezvenu filozofiju. *Metafizika* sedamnaestog stoleća, koju je natala na povlačenje francuska prosvćenost i, naročito, francuski materijalizam osamnaestog stoleća, dožive svoju pobedonosnu i sadržine punu obnovu u nemačkoj filozofiji devetnaestog stoleća. Pošto ju je Hegel na genijalan način sjedinio sa svom dotadašnjom metafizikom i nemačkim idealizmom i osnovao jedno metafizičko univerzalno carstvo, odgovori opet, kao u osamnaestom stoleću, napadu na teologiju napad na *spekulativnu metafiziku* i na *svu metafiziku*. Ona će zauvek podleći materijalizmu koji je sad usavršen radom same *spekulacije* i koji se poklapa sa *humanizmom*. A kao što je Feuerbach predstavljao na teorijskom polju, tako su francuski i engleski *socijalizam* i *komunizam* na *praktičnom* polju predstavljali materijalizam koji se podudara sa *humanizmom*.

»Tačno i u prozaičnom smislu da govorimo«, ima dva pravca francuskog materijalizma, od kojih jedan vodi svoje poreklo od *Descartes-a*, a drugi od *Locke-a*. Poslednji je *prvenstveno francuski* obrazovni element i uliva se neposredno u *socijalizam*. Prvi, *mehanički* materijalizam, uvire u pravu francusku *prirodnu nauku*. Oba pravca ukrštaju se u toku razvoja. U francuski materijalizam koji potiče direktno od *Descartes-a* nećemo bliže ulaziti, kao ni u *Newtonovu* francusku školu i u razvoj francuske prirodne nauke uopšte.

Zato samo ovoliko:

U svojoj *fiziци* *Descartes* je materiji podario samostalnu stvaralačku silu i *mehaničko* kretanje shvatio kao njen životni akt. On je svoju *fiziku* potpuno odvojio od svoje *metafizike*. U granicama njegove *fizike*, materija je jedina *supstancija*, jedini osnov bića i saznavanja.

Mehanički francuski materijalizam priključio se *Descartes-ovoj* *fiziци* u suprotnosti prema njegovoj metafiziци. Njegovi učenici bili su *antimetafizičari* po pozivu, naime, fizičari.

S lekarom *Le Roy-om* ova škola počinje, s lekarom *Cabanisom* ona dostiže svoj vrhunac, lekar *La Mettrie* je njeno središte. *Descartes* je bio još živ kad je *Le Roy* dekartovsku konstrukciju *životinje* — slično kao u osamnaestom stoleću *La Mettrie* — preneo na ljudsku dušu, dušu oglasio za jedan *modus tela*, a ideje za *mehaničko kretanje*. *Le Roy* je, štaviše, mislio da je *Descartes* zatajio svoje pravo mišljenje. *Descartes* je protestovao. Na kraju osamnaestog stoleća *Cabanis* je dao završni oblik dekartovskom materijalizmu u svom spisu *Rapports du physique et du moral de l'homme*.

Dekartovski materijalizam postoji do današnjeg dana u Francuskoj. On ima velik uspeh u *mehaničkoj prirodnoj nauci*, kojoj će se za *romantiku*, tačno i u *prozaičnom smislu* da govorimo, ponajmanje prebaciti.

Metafizika sedamnaestog stoleća, koju je u Francuskoj naročito predstavljao *Descartes*, imala je od časa svoga rođenja *materijalizam* za *antagonistu*. Protiv *Descartes-a* on je lično istupio u vidu *Gas-sendijsa*, obnovitelja *epikurejskog* materijalizma. Francuski i engleski materijalizam ostali su uvek u prisnom odnosu prema *Demokritu* i *Epikuru*. Jednu drugu suprotnost imala je dekartovska metafizika u

engleskom materijalisti *Hobbesu*. Gassendi i Hobbes pobedili su svog protivnika tek pošto je proteklo mnogo vremena posle njihove smrti u istom trenutku kada je ovaj kao zvanična sila već vladao u svim francuskim školama.

Voltaire je primetio da je do ravnodušnosti Francuza osamnaestog stoleća prema prepirkama između jezuita^[55] i jansenista^[56] došlo manje zbog filozofije nego zbog *Law-ovih* finansijskih špekulacija^[57]. Tako se pad metafizike sedamnaestog stoleća može objasniti materijalističkom teorijom osamnaestog stoleća samo utoliko ukoliko se sam ovaj teorijski pokret objašnjava praktičnim stanjem tadašnjeg francuskog života. Ovaj život bio je usmeren na neposrednu sadašnjost, na svetovno uživanje i svetovne interese, na *zemaljski* svet. Njegovoj antiteologijskoj, antimetafizičkoj, njegovoj materijalističkoj praksi morale su odgovarati antiteologijske, antimetafizičke, materijalističke teorije. Metafizika je izgubila *praktično* svaki kredit. Mi ćemo ovde ocrtati ukratko samo *teorijski* tok.

Metafizika je u sedamnaestom stoleću (neka se pomisli na Descartes-a, Leibniza itd.) bila još pomešana s *pozitivnom*, profanom sadržinom. Ona je još činila otkrića u matematici, fizici i drugim određenim naukama koje su izgledale da pripadaju njoj. Ovaj privid bio je uništen već u početku osamnaestog stoleća. Pozitivne nauke su se odvojile od nje i povukle samostalne krugove. Celo metafizičko bogatstvo sastojalo se samo još u mislenim bićima i nebeskim stvarima, i to baš onda kada su stvarna bića i zemaljske stvari počeli na sebe privlačiti sve interesovanje. Metafizika je postala plitka. Iste godine kada su umrli poslednji veliki francuski metafizičari sedamnaestog stoleća, Malebranche i Arnauld, rodiše se *Helvétius* i *Condillac*.

Čovek koji je metafizici sedamnaestog stoleća i svoj metafizički *teorijski* upropastio njen *kredit* bio je *Pierre Bayle*. Njegovo oružje bio je *skepticizam*, iskovan od samih metafizičkih bajalica. Sam on pošao je najpre od dekartovske metafizike. Kao što je Feuerbacha pobijanje spekulativne teologije nagnalo na pobijanje *spekulativne filozofije*, baš zato što je uvideo da je spekulacija poslednji oslonac teologije, zato što je morao prisiliti teologe da od prividne nauke pribegnu natrag *sirovnoj*, odvratnoj *veri*, tako je religiozna sumnja nagonila Bayle-a na sumnju u metafiziku, koja je podržavala ovu veru. Otuda je on podvrgao kritici metafiziku u celom njenom istorijskom toku. On je postao pisac njene istorije da bi napisao istoriju njene smrti. On je opovrgavao prvenstveno *Spinozu* i *Leibniza*.

Skeptičkim rastakanjem metafizike *Pierre Bayle* nije samo premissio prihvatanje materijalizma i filozofije zdravog ljudskog razuma u Francuskoj. On je najavio *ateističko društvo*, koje je uskoro trebalo da počne postojati, *dokazom* da *može* postojati društvo samih ateista, da ateist *može* biti čestit čovek, da čoveka ne ponižava ateizam, nego praznoverica i idolopoklonstvo.

Pierre Bayle bio je, po rečima jednog francuskog pisca, *»poslednji*

od metafizičara u smislu sedamnaestog, a prvi od filozofa u smislu osamnaestog stoleća».

Osim negativnog opovrgnuća teologije i metafizike sedamnaestog stoleća, bio je potreban jedan pozitivan, antimetafizički sistem. Bila je potrebna jedna knjiga koja bi tadašnju životnu praksu dovela u jedan sistem i teorijski obrazložila. *Locke-ov* spis *O poreklu ljudskog razuma* dode kao poručen s one strane Kanala. On je bio dočekan kao najželjnije očekivan gost.

Pita se: Je li *Locke* možda učenik *Spinozin*?

»Profana« istorija neka odgovori:

Materijalizam je domorodni sin *Velike Britanije*. Već njen sholaštičar *Duns Scotus* pitao se »ne može li materija misliti?«

Da bi ovo čudo ostvario, on pribeže božjoj svemoći, tj. on je samu teologiju prisilio da propoveda materijalizam. Pored toga, on je bio nominalist. Nominalizam^[58] se nalazi kao glavni element kod engleskih materijalista, kao što je on uopšte prvi izraz materijalizma.

Pravi praotac engleskog materijalizma i sve moderne eksperimentalne nauke jeste *Baco*. Prirodna nauka važi za njega kao prava nauka, a fizika koja se oslanja na čulno iskustvo kao najistaknutiji deo prirodne nauke. *Anaksagora* sa svojim *homeomerijama* i *Demokrit* sa svojim atomima često su njegovi autoriteti. Po njegovom učenju, čula ne varaju i izvor su svih znanja. Nauka je iskustvena nauka i sastoji se u tome da se neki racionalni metod primenjuje na ono što je čulno dato. Indukcija, analiza, poredenje, posmatranje, eksperimentisanje jesu glavni uslovi neke racionalne metode. Među svojstvima koja su materiji urođena, prvo i najvažnije je kretanje, ne samo kao mehaničko i matematičko kretanje, nego više još kao nagon, životni duh, naprezanje, kao muka materije — da upotrebimo izraz *Jakoba Böhmea*. Prvobitni oblici materije jesu suštinske sile koje su žive, individuališuće, njoj inherentne, koje proizvode specifične razlike.

Kod *Bacona*, kao svog prvog tvorca, materijalizam skriva u sebi još na naivan način klice svestranog razvoja. Materija se osmehuje u poetsko - čulnom sjaju na celog čoveka. Sama aforistička doktrina kipti, naprotiv, još teološkim nedoslednostima.

U svom daljem razvoju materijalizam postaje jednostran. *Hobbes* je sistematičar *Baconovog* materijalizma. Čulnost gubi svoj sjaj i postaje apstraktna čulnost geometra. Fizičko kretanje se žrtvuje mehaničkom ili matematičkom; geometrija se proglašuje za glavnu nauku. Materijalizam postaje čovekomrzački. Da bi mogao savladati čovekomrzački, bestelesni duh na svom vlastitom polju, sam materijalizam mora umrtviti svoje telo i postati isposnik. On se javlja kao razumsko biće, ali razvija i bezobzirnu konsekventnost razuma.

Ako čulnost daje ljudima sva znanja, dokazuje *Hobbes*, polazeći od *Bacona*, onda opazaj, misao, predstava itd. nisu ništa drugo do fantomi telesnog sveta više ili manje lišenog svog čulnog oblika. Nauka može ove fantome samo imenovati. Jedno ime može se primeniti na više

fantoma. Mogu postojati čak imèna imèna. Ali bila bi protivrečnost, s jedne strane, nalaziti poreklo svih ideja u čulnom svetu, a, s druge, tvrditi da je reč nešto više od reči, da sem predstavljenih, uvek pojedinih bića ima još opštih bića. Jedna *netelesna supstanca* jeste upravo ista protivrečnost kao jedno *netelesno telo*. *Telo, biće, supstanca* jeste jedna i ista *realna* ideja. Ne može se misao odvajati od materije koja misli. Ona je subjekat svih promena. Reč *beskrajan* je *bismisljena* ako ne znači sposobnost našeg duha da dodaje bez kraja. Pošto se samo materijalno [biće] može opažati, znati, to se *ništa* ne zna o postojanju boga. Samo moje vlastito postojanje je pouzdano. Svaka ljudska strast je neko mehaničko kretanje koje se završava ili počinje. Objekti nagona jesu dobro. Čovek je potčinjen istim zakonima kao i priroda. Moć i sloboda su istovetne.

Hobbes je sistematizovao Bacona, ali njegovo osnovno načelo, poreklo znanja i ideja iz čulnog sveta, nije bliže obrazložio.

Locke je obrazložio Baconovo i Hobbesovo načelo u svom ogledu o poreklu ljudskog razuma.

Kao što je Hobbes uništio *teističke*^[59] predrasude Baconova materijalizma, tako Collins, Dodwel, Coward, Hartley, Priestley itd. uništije poslednje teološke granice Locke-ovog senzualizma. Deizam^[60], bar za materijaliste, ne znači ništa više nego jedan zgodan i udoban način da se otarase religije.

Pomenuli smo već kako je Locke-ovo delo zgodno došlo Francuzima. Locke je zasnovao filozofiju *bon sens-a*, zdravog ljudskog razuma, tj. rekao je obilaznim putem da nema filozofije različite od zdravih ljudskih čula i od razuma osnovanog na njima.

Neposredni učenik i *francuski* tumač Locke-ov, *Condillac*, uperio je Locke-ov senzualizam odmah protiv *metafizike* sedamnaestog stoleća. On je dokazao da su Francuzi tu metafiziku odbacili s pravom kao čistu petljavinu uobrazilje i teoloških predrasuda. On je opovrgao sisteme *Descartes-a*, *Spinoze*, *Leibniza* i *Malebranche-a*.

U svom spisu *L'essai sur l'origine des connaissances humaines* on je razvijao Locke-ovu misao i dokazivao da su ne samo duša nego i čula, ne samo veština pravljenja ideja, nego i veština čulnog oseta stvar *iskustva* i *navike*. Otuda od *vaspitanja* i *spoljašnjih okolnosti* zavisi celi razvoj čovekov. *Condillaca* je tek *eklektička* filozofija istisnula iz francuskih škola.

Razlika između *francuskog* i *engleskog* materijalizma jeste razlika ovih dveju nacionalnosti. Francuzi su obdarili engleski materijalizam *espriom*, mesom i krvlju, rečitošću. Oni mu podaruju temperament koji mu još nedostaje, i *graciju*. Oni ga *civilizuju*.

U *Helvétiusu*, koji polazi takođe od Locke-a, materijalizam prima upravo francuski karakter. On ga shvata odmah u odnosu prema društvenom životu. (*Helvétius, De l'homme*)^[61]. Čulne osobine i samoljublje, uživanje i dobroshvaćeni lični interes jesu osnova sveg morala. Prirodna jednakost ljudskih inteligencija, jedinstvo između napretka

uma i napretka industrije, prirodna dobrota čovekova, svemoć vaspitanja jesu glavni momenti njegovog sistema.

Spajanje dekartovskog i engleskog materijalizma nalazi se u spisima *La Mettrie-a*. On upotrebljava Descartes-ovu fiziku do u pojedinosti. Njegov »l'homme machine«⁽⁶²⁾ je konstrukcija po uzoru na Descartes-ovu životinju - mašinu. U *Système de la nature*⁽⁶³⁾ od Holbacha deo posvećen fizičkim pitanjima sastoji se takođe iz spoja francuskog i engleskog materijalizma, kao što etički deo u suštini počiva na etičkom učenju Helvetiusa. Francuski materijalist koji još ponajviše stoji u vezi sa metafizikom, pa ga zato Hegel i hvali, *Robinet (De la nature)* poziva se izrično na *Leibniza*.

O Volneyu, Dupuis-u, Diderot-u ne treba nam govoriti, kao ni o fiziokratima, pošto smo dokazali dvostruko poreklo francuskog materijalizma, od fizike Descartes-ove i od engleskog materijalizma, kao i suprotnost francuskog materijalizma sa *metafizikom* sedamnaestog stoleća, sa metafizikom Descartes-a, Spinoze, Malebranche-a i Leibniza. Ova suprotnost mogla je Nemcima izići na videlo tek otkada oni sami stoje u suprotnosti sa *spekulativnom metafizikom*.

Kao što *dekartovski* materijalizam uvire u *pravu prirodnu nauku*, tako se drugi pravac francuskog materijalizma uliva pravo u *socijalizam* i *komunizam*.

Nije potrebno veliko oštroumlje da se iz učenja materijalizma o prvobitnoj dobroti i jednakoj umnoj obdarenosti ljudi, o svemoći iskustva, navike, vaspitanja, o uticaju spoljašnjih okolnosti na čoveka, o visokom značaju industrije, opravdanosti uživanja itd. uvidi njegova nužna veza sa komunizmom i socijalizmom. Ako čovek iz čulnog sveta i iskustva u čulnom svetu izgrađuje sve svoje znanje, sve osete itd., onda je, dakle, potrebno da se empirijski svet tako uredi da on u njemu iskusi, prisvoji istinski ljudskô, da on sebe iskusi kao čovek. Ako je dobro shvaćeni interes načelo sveg morala, onda je potrebno da se privatni interes čoveka podudara sa ljudskim interesom. Ako je čovek neslobodan u materijalističkom smislu, tj. ako je slobodan ne usled negativne moći da ovo ili ono izbegava, nego usled pozitivne moći da dá izraza svojoj pravoj individualnosti, onda se zločin ne mora kažnjavati na pojedincu, već se moraju uništiti antisocijalni izvori zločina i svakom se mora dati socijalni prostor za njegovo suštinsko životno ispoljenje. Ako čoveka izgrađuju okolnosti, onda se okolnostima mora dati čovečan oblik. Ako je čovek po prirodi društven, onda on razvija svoju pravu prirodu tek u društvu, i moć njegove prirode mora se meriti ne prema moći pojedine jedinice, nego prema moći društva.

Ovi i slični stavovi nalaze se gotovo doslovce čak u najstarijih francuskih materijalista. Nije ovde mesto da se sudi o njima. Karakteristična za socijalističku tendenciju materijalizma jeste *Apologija poroka* od *Mandeville-a*, jednog Locke-ovog starijeg engleskog učenika. On dokazuje da su poroci u *današnjem* društvu *neophodni* i *korisni*. To nije bila apologija današnjeg društva.

Fourier polazi neposredno od učenja francuskih materijalista. *Babuvisti* su bili sirovi, necivilizovani materijalisti, ali i razvijeni komunizam datira neposredno od francuskog materijalizma. Ovaj se vraća, naime, u obliku koji mu je dao *Helvétius*, u svoju domovinu, u Englesku. *Bentham* osniva na etičkom učenju *Helvétiusa* svoj sistem dobroshvaćenog interesa, kao što *Owen*, polazeći od *Benthamovog* sistema, zasniva engleski komunizam. Prognan u Englesku, Francuz *Cabet* dobija podstreka od tamošnjih komunističkih ideja, pa se vraća u Francusku da ovde postane najpopularniji, premda najplići predstavnik komunizma. Naučniji francuski komunisti, *Dézamy*, *Gay* itd. razvijaju, kao *Owen*, učenje materijalizma kao učenje realnog humanizma i kao logičku osnovu komunizma.

Pa gde je gospodin Bauer, ili Kritika, znao da dobavi sebi dokumenta za kritičku istoriju francuskog materijalizma?

1. *Hegelovo* delo *Istorija filozofije* prikazuje francuski materijalizam kao realizovanje Spinozine supstancije, što je svakako nesavrnjeno razumljivije nego »Spinozina francuska škola«.

2. Gospodin Bauer iščitao je iz *Hegelova* dela *Istorija filozofije* da je francuski materijalizam Spinozina škola. No ako je u nekom drugom *Hegelovom* delu našao da su deizam i materijalizam dve stranke jednog i istog osnovnog načela, onda je Spinoza imao dve škole koje su se prepirale oko smisla njegovog sistema. Gospodin Bauer mogao je naći pomenuto razjašnjenje u *Hegelovom* delu *Fenomenologija*. Tu se kaže doslovno:

»O onom apsolutnom biću sama prosvetčenost dolazi do raspre sa sobom... i deli se na dve stranke,... jedna... naziva ono bespredikatno apsolutno... najvišim apsolutnim bićem... druga ga naziva materijom... oboje je isti pojam, razlika se ne nalazi u stvari nego čisto samo u različitom polazištu obe konstrukcije.« (*Hegelova Fenomenologija*, str. 420, 421, 422.)

3. Najzad, gospodin Bauer mogao je naći opet u *Hegelu* da se supstancija gubi u »romantici« ako ne ide dalje ka pojmu i samosvesti. Slično su tvrdili »Hallische Jahrbücher«^[64] u svoje vreme.

No »duh« je po svaku cenu morao dosuditi svom »protivniku«, materijalizmu, »prostu sudbinu«.

Napomena. Veza francuskog materijalizma s *Descartes-om* i *Locke-om* i suprotnost filozofije osamnaestog stoleća s metafizikom sedamnaestog stoleća opširno su izložene u većini novijih francuskih istorija filozofije. Imali smo ovde, nasuprot Kritičkoj kritici, da ponovimo samo poznato. Veza materijalizma osamnaestog stoleća sa engleskim i francuskim komunizmom devetnaestog stoleća potrebuje, naprotiv, još jedno opširnije prikazivanje. Ograničavamo se ovde na to da navedemo nekoliko pregnantnih mesta iz *Helvétiusa*, *Holbacha* i *Benthama*.

1. *Helvétius*: »Ljudi nisu zli, nego potčinjeni svojim interesima. Ne mora se, dakle, tužiti na zloćudnost ljudi, nego na neznanje zakonodavaca koji su pojedinačni

interes stavljali uvek nasuprot opštem interesu.« — »Moralisti nisu imali dosad uspeha, jer se mora riti po zakonodavstvu da bi se iščupao koren koji rađa porok. U Njuorleansu žene smeju oterati svoje muževe čim im oni dosade. U takvim zemljama nema pritvornih žena, jer one nemaju interesa da to budu.« — »Moral je samo jedna frivolna nauka ako se ne sjedini s politikom i zakonodavstvom.« — »Licemerni moralisti poznaju se, s jedne strane, po ravnodušnosti kojom posmatraju poroke koji rastočavaju carstva, a, s druge strane, po plahoj srdžbi kojom besne protiv privatnih poroka.« — »Ljudi se ne radaju ni dobri ni zli, ali su spremni da budu jedno ili drugo, prema tome da li ih neki zajednički interes sjedinjuje ili razjedinjuje.« — »Ako građani države ne bi mogli ostvarivati svoje pojedinačno dobro a da ne ostvaruju opšte dobro, onda ne bi bilo drugih poročnika osim budala.« (*De l'esprit*^[65], Paris, 1822, I, p. 117, 240, 241, 249, 251, 369 i 339.) — Pošto po Helvétiusu vaspitanje — pod kojim on (uporedi na navedenom mestu str. 390) ne podrazumeva samo vaspitanje u običnom smislu, nego ukupnost životnih prilika neke jedinke — izgrađuje čoveka, ako je nužna reforma koja ukida protivrečnost između pojedinačnog interesa i zajedničkog interesa, onda je, s druge strane, za sprovođenje takve reforme potreban preobražaj svesti: »Velike reforme mogu se samo time izvršiti što će se oslabiti glupo poštovanje naroda prema starim zakonima i navikama« (str. 260. navedenog mesta); ili, kao što on drugde kaže, što će se neznanje ukloniti.

2. *Holbach*: »Ce n'est que lui même que l'homme peut aimer dans les objets qu'il aime: ce n'est que lui même qu'il peut affectionner dans les êtres de son espèce. L'homme ne peut jamais se séparer de lui même dans aucun instant de sa vie: il ne peut se perdre de vue.« »C'est toujours notre utilité, notre intérêt... qui nous fait hair ou aimer les objets« (*Système social*, t. I. Paris 1822, p. 80, 112). Ali, »l'homme pour son propre intérêt doit aimer les autres hommes, puisqu'ils sont nécessaires à son bien-être... La morale lui prouve que de tous les êtres le plus nécessaire à l'homme c'est l'homme« (p. 76). »La vraie morale, ainsi que la vraie politique, est celle qui cherche à approcher les hommes, afin de les faire travailler par des efforts réunis à leur bonheur mutuel. Toute morale qui sépare nos intérêts de ceux de nos associés est fautive, insensée, contraire à la nature« (p. 116). »Aimer les autres... c'est confondre nos intérêts avec ceux de nos associés, afin de travailler à l'utilité commune... La vertu n'est que l'utilité des hommes réunis en sociétés« (p. 77). »Un homme sans passions ou sans désirs cesserait d'être un homme... Parfaitement détaché de lui-même, comment pourrait-on le déterminer à s'attacher à d'autres? Un homme, indifférent pour tout, privé de passions, qui se suffirait à lui-même, nè serait plus un être sociable... La vertu n'est que la communication du bien« (1. c., p. 118). »La morale religieuse ne sert jamais à rendre les mortels plus sociables« (p. 36, 1. c.).¹

¹ »Samo samog sebe čovek može voleti u predmetima koje voli: samo samog sebe on može voleti u bićima svog roda.« »Čovek se nikada ne može odvojiti od sebe nijednog trenutka svog života: on ne može izgubiti iz vida sebe.« »Uvek je naša korist, naš interes... ono zbog čega mi mrzimo ili volimo predmete« (*Système social*, T. I, Paris 1822, p. 80, 112), »ili: »Čovek radi svog vlastitog interesa treba da voli druge ljude, pošto su oni nužni za njegovu dobrobit... Moral mu dokazuje da je od svih bića čovek čoveku najnužniji« (str. 76). »Pravi moral,

3. *Bentham*. Navodimo iz Benthama samo jedno mesto gde on pobija »intérêt général u političkom smislu«. »L'intérêt des individus... doit céder à l'intérêt public. Mais... qu'est-ce que cela signifie? Chaque individu n'est-il pas partie du public autant que chaque autre? Cet intérêt public, que vous personifiez, n'est qu'un terme abstrait: il ne représente que la masse des incérêts individuels... S'il était bon de sacrifier la fortune d'un individu pour augmenter celle des autres, il serait encore mieux d'en sacrifier un second, un troisième, sans qu'on puisse assigner aucune limite... Les intérêts individuels sont les seuls intérêts réels«. (*Bentham, Théorie des peines et des récompenses*, etc., Paris 1835, 3. éd., p. 230.)¹

e) Konačni poraz socijalizma

»Francuzi su postavili niz sistema kako da se organizuje masa; ali oni su morali fantazirati, pošto su masu, takvu kakva je, smatrali za upotrebljiv materijal.«

Francuzi i Englezi, naprotiv, dokazali su, i sasvim podrobno dokazali, da današnji društveni poredak organizuje »masu takvu kakva je«, te, dakle, predstavlja njenu organizaciju. Kritika po uzoru lista »Allgemeine Zeitung«⁽⁶⁶⁾ surguniše temeljitom rečju fantazirati sve socijalističke i komunističke sisteme.

Ovim je Kritika potukla inostrani socijalizam i komunizam; ona svoje ratne operacije premešta u Nemačku.

»Kada su nemački prosvetitelji videli da su im se nenadno izjalovile njihove nade od 1842, pa u svojoj zabuni nisu znali šta sad da počnu, stiže im još na vreme vest o novijim francuskim sistemima. Oni su sad mogli govoriti o dizanju nižih narodnih klasa, i po tu cenu smeli su sebe osloboditi pitanja da li sami oni ne pripadaju masi, koju ne treba tražiti baš samo u najdonjim slojevima.«

Vidi se, Kritika je u apologiji Bauerove književne prošlosti toliko iscrpila celu svoju zalihu dobronamernih razloga da zna objaš-

kao i prava politika, jeste onaj koji gleda da zbliži ljude da bi učinio da ovi udruženim naporima rade za uzajamnu sreću. Svaki moral koji odvaja naše interese od interesa naših drugova jeste lažan, besmislen, suprotan prirodi« (str. 116). »Voleti druge... to je pomešati naše interese sa interesima naših drugova da bismo radili na zajedničkoj koristi... Vrlina je samo korisnost ljudi ujedinjenih u društvo« (str. 77). »Čovek bez strasti ili bez želja prestao bi biti čovek... Ako bi bio potpuno odvojen od samog sebe, kako bismo ga mogli opredeliti da se priključi drugima? Jedan čovek, ravnodušan prema svemu, lišen strasti, koji bi bio dovoljan samom sebi... ne bi bio više društveno biće... Vrlina je samo predavanje dobra« (na navedenom mestu, str. 118). »Religiozni moral nikada nije poslužio da se smrtni načine društvenijim« (str. 36, na navedenom mestu).

¹»Interes jedinki... mora se povinovati javnom interesu. Ali... šta to znači? Nije li svaka jedinka deo društva koliko i svaka druga? Ovaj javni interes, koji vi oličavate, jeste samo apstraktan pojam: on predstavlja samo masu pojedinačnih interesa... Ako bi bilo dobro žrtvovati sreću jedne jedinke da se poveća sreća drugih, bilo bi još bolje žrtvovati sreću neke druge, treće, a da se ne može postaviti nikakva granica... Pojedinačni interesi su jedini stvarni interesi« (*Bentham, Théorie des peines et des récompenses*, etc., Paris 1826, 3. éd., p. 230).

njavati nemački socijalistički pokret samo još »zabunom« prosvetitelja u godini 1842. »Srećom stiže im vest o novijim *francuskim* sistemima.« Zašto ne o *engleskim*? S presudnog *kritičkog* razloga što gospodin Bauer preko *Steinove* knjige *Socijalizam i komunizam današnje Francuske* nije dobio vesti o novijim engleskim sistemima. Ovo je isti presudni razlog što za Kritiku u njenoj govoranciji o socijalističkim sistemima postoje uvek samo *francuski sistemi*.

Nemački prosvetitelji — razjašnjava dalje Kritika — učinili su greh protiv svetog duha. Oni su se bavili »nižim narodnim klasama« koje su postojale već godine 1842. da bi se rešili tada još nepostojećeg pitanja koji rang su pozvani da zauzmu u *kritičkom svetskom poretku* koji ima da se zavede godine 1843: rang ovce ili ovna, kritičkog kritičara ili nečiste mase, duha ili materije? Ali pre svega oni bi trebalo ozbiljno da razmisle o svom vlastitom *spasu duše*, jer šta bi mi pomogao sav svet, računajući tu i niže narodne klase, ako bih ogrešio dušu svoju?

»A jedno duhovno biće ne može se uzdići ako se ne promeni, i promeniti se ne može pre nego što je iskusilo krajnji otpor.«

Da Kritika bolje poznaje pokret nižih narodnih klasa, ona bi znala da krajnji otpor koji su one iskusile od praktičnog života njih svakodnevno menja. Nova prozna i poetska književnost, koja u Engleskoj i Francuskoj polazi od nižih narodnih klasa, dokazala bi joj da niže narodne klase, i bez neposrednog *osenčenja svetim duhom Kričičke kritike*, znaju da se uzdignu duhovno.

»Oni«, fantazira Apsolutna kritika dalje, »čije je *celo imanje* reč *organizacija mase*« itd.

O »organizaciji rada« govorilo se mnogo, mada i ova »parola« nije potekla od samih socijalista, već od političko - radikalne stranke u Francuskoj, koja je pokušala da posreduje između politike i socijalizma. O »organizaciji mase«, kao o problemu koji tek ima da se reši, niko nije govorio pre kritičke Kritike. Naprotiv, bilo je pokazano da *građansko društvo*, raspadanje starog *feudalnog* društva *jeste* ova organizacija.

Kritika navodi svoj nalaz sa guščijim nogama¹. Guska koja je dogaknula⁽⁶⁷⁾ gospodinu Baueru onu parolu radi spasa Kapitola nije niko drugi do njegova *vlastita guska, kritička Kritika*. Ona je reorganizovala masu time što ju je korstruisala kao apsolutnog protivnika duha. Suprotnost duha i mase je kritička »organizacija društva«, pri čemu duh ili kritika predstavlja organizujući *rad*, masa — *sirovinu*, a istorija — *preradevinu*.

¹ U nemačkom »Gänsefüße« znači i navodnice, znak navoda. Da bi se osetila igra reči, ostavljeno je prvobitno značenje.—*Prev.*

Pitajmo, posle velikih pobeda koje je Apsolutna kritika odnela u svom trećem vojnom pohodu nad revolucijom, materijalizmom i socijalizmom, šta je *poslednji rezultat* ovih Herkulovih dela? Ništa drugo nego da su oni pokreti *propali bez rezultata* jer je ona još bila *s masom pomešana kritika* ili *s materijom pomešan duh*. Štaviše, u vlastitoj književnoj prošlosti gospodina Bauera Kritika je otkrila mnogostruko zagađenje Kritike masom. Ali ako ona *ovde* umesto kritike piše apologiju, umesto da diže ruke — »*obezbeđuje*«, umesto da nalazi u *pomešanosti duha sa telom* smrt i duha, stvar štaviše obrće i nalazi u *pomešanosti tela sa duhom* život čak *Bauerova tela*, — ona je, naprotiv, utoliko bezobzirnije i odlučnije *teroristička* čim nesavršena, još sa masom pomešana kritika nije više *delo* gospodina Bauera, nego delo čitavih naroda i jednog niza profanih Francuza i Engleza, čim se nesavršena kritika ne zove više *Jevrejsko pitanje*, ili *Dobra stvar slobode* ili *Država, religija i partija*, nego revolucija, materijalizam, socijalizam, komunizam. Tako je *K r i t i k a* istrebila zagađenje duha materijom i kritike masom time što je pošteditela svoje vlastito telo, a tude telo raspela.

Na ovaj ili onaj način, svakako su uklonjeni »duh pomešan s masom« ili »kritika pomešana s masom«. Namesto ove nekritičke pomešanosti stupilo je apsolutno kritičko *razdvajanje* duha i tela, kritike i mase, njihova čista suprotnost. Ova suprotnost u svom *svetskoistorijskom* obliku, u kome sačinjava istinski istorijski interes sadašnjosti, jeste suprotnost gospodina Bauera i drugova ili *d u h a* sa inim ostatkom ljudskog roda kao materijom.

Revolucija, materijalizam i komunizam postigli su, *dakle*, svoju istorijsku svrhu. Oni su svojom *propašću* kritičkom *Gospodu* utrljali njegovu pute. Osana!

f) *Spekulativni kružni tok Apsolutne kritike i filozofija samosvesti*

Pošto se na *jednom* polju, tobože, *dovršila* i čisto sprovela, *Kritika* je načinila, *dakle*, samo jednu *omašku*, »samo« jednu »nedoslednost« kad nije bila na *svima* poljima sveta »čista« i »završena«. »Jedno« kritičko polje nije nikakvo drugo do polje *teologije*. Čista teritorija ove oblasti pruža se od *Kritike sinoptičara* od Bruna Bauera do dela *Otkriveno hrišćanstvo* od Bruna Bauera kao krajnje granične tvrdave.

»Novija kritika je«, veli se, »najzad raščistila sa spinozizmom; bila je to, dakle, nedoslednost kad ona — makar samo na pojedinim tačkama koje se pogrešno završavaju — naivno pretpostavlja *supstanciju* u jednoj oblasti.«

Ako je maločas priznanje zapletenosti Kritike u *političke* predrasude bilo odmah ublaženo u smislu da je ova zapletenost bila »*u osnovi tako labava!*«, to se ovde priznanje *nedoslednosti* umerava umetkom da je ona učinjena samo na *pojedinim, pogrešno tumačenim tačkama*. Krivica nije bila do gospodina Bauera, već do *pogrešnih tačaka*, koje, kao jogunaste kljusine, *uzeše dem u zube i odnese Kritiku*.

Nekoliko navoda pokazaće da je Kritika prevladavanjem *spinozizma* došla do *Hegelova idealizma*, da je od »supstancije« došla do jednog drugog *metafizičkog čudovišta*, do »subjekta«, »supstancije kao procesa«, do »beskrajne samosvesti«, i da konačni rezultat »dovršene« i »čiste« kritike jeste *obnavljanje hrišćanske teorije stvaranja u spekulativnom, Hegelovom obliku*.

Otvorimo najpre delo *Kritika sinoptičara*:

»Strauß ostaje veran stanovištu kome je *supstancija* apsolutno. Predanje u ovom obliku opštosti koji još nije dostigao stvarnu i razumnu određenost opštosti, koja se, naime, ima dostići samo u *samosvesti*, u njenoj *pojedinstvu* i *beskrajnosti*, nije ništa do *supstancija* koja je izišla iz svoje logičke prostote i kao *moć opštine* uzela na sebe neki određen oblik postojanja.« (*Kritika sinoptičara*), t. I, Predgovor, str. VI [-VII].)

Ostavimo »onu opštost koja dostiže neku određenost«, »pojedinstvo i beskrajnost« — Hegelov *pojam* — njihovoj sudbini. Umesto da kaže da pogled koji se sprovodi u *Straußovoj* teoriji o »moći opštine« i »tradiciji« ima svoj *apstraktan izraz*, svoj logičko - metafizički *jerglif* u Spinozinoj predstavi *supstancije*, gospodin Bauer pušta »da *supstancija* izide iz svoje *logičke prostote*, i u moći opštine uzme na sebe neki određen oblik postojanja«. On primenjuje Hegelov čudesni aparat koji »metafizičke kategorije« — iz *stvarnosti* izvučene apstrakcije — pušta da iskoče iz *logike*, gde su razrešene u »*prostotu*« misli, i da uzmu na sebe »neki određen oblik« fizičkog ili ljudskog postojanja, da se utelove. Hinrichse, pomagaj!

»Misteriozan«, produžava *Kritika* protiv Strauša, »misteriozan je ovaj nazor, jer on svakog trenutka kad hoće da objasni i očituje proces kome jevanđeoska istorija duguje svoje poreklo može proizvesti samo *privid* nekog procesa... Rečenica: jevanđeoska istorija ima u tradiciji svoje izvore i svoje poreklo' *dvaput* stavlja isto: 'tradiciju' i 'jevanđeosku istoriju', stavlja obe svakako i u odnos, ali nam ne kaže kom *unutarnjem procesu supstancije* razvijanje i tumačenje duguje svoje poreklo.«

Po *Hegelu*, *supstanciju* treba shvatiti kao *unutrašnji proces*. *Razvoj* sa stanovišta *supstancije* on karakteriše ovako:

»Posmatra li se bliže ovo *raširivanje*, onda se ono pokazuje da se ostvarilo ne time što se jedno i isto različito uobličilo, već je ono bezoblično *ponavljanje jednog i istog*, koje sadrži dosadan *privid* različitosti.« (*Fenomenologija*, Predgovor, str. 12)

Hinrichse, pomagaj!

Gospodin Bauer produžava:

»Kritika, prema tome, treba da se usmeri protiv same sebe i da *misterioznu supstancijalnost* razreši u onom pravcu u kome goni *razvoj same supstancije*, ka opštosti i određenosti ideje i njenom stvarnom postojanju, ka *beskrajnoj samosvesti*.«

Hegelova kritika protiv stanovišta supstancijaliteta produžava:

«Zatvorenost supstancije ima se otvoriti i ova uzdići do *samosvesti* (navedeno delo, str. 7).

I kod Bauera je *samosvest* do *samosvesti* *uzdignuta supstancija* ili *samosvest* kao *supstancija*, *samosvest* se od jednog *predikata* čoveka pretvorila u *samostalan subjekt*. Ona je metafizičko - teologijska karikatura čoveka u njegovoj *odvojenosti* od prirode. Otuda *suština* ove *samosvesti* nije *čovek*, već *ideja*, čija *stvarna egzistencija* jeste *samosvest*. Ona je *čovekom postala ideja* i zato i *beskrajna*. Sve ljudske osobine pretvaraju se stoga *na misteriozan način* u osobine imaginarne *»beskrajne samosvesti«*. Otuda gospodin Bauer *izrično* kaže o ovoj *»beskrajnoj samosvesti«* da *sve* u njoj ima svoje *poreklo* i svoje *objašnjenje*, tj. svoj *razlog postojanja*. *Hinrichse*, pomagaj!

Gospodin Bauer produžava:

«*Snaga odnosa supstancijaliteta* leži u njegovom nagonu, koji nas dovodi do pojma, do ideje i do *samosvesti*.»

Hegel kaže:

«Tako je *pojma istina* supstancije.» «Prelazak *odnosa supstancijaliteta* vrši se njegovom vlastitom imanentnom nužnošću i pokazuje samo da je *pojma istina* supstancije.» «*Ideja* je adekvatni pojam.» «Pojam... stasao do *slobodnog postojanja*... nije ništa drugo do *ja* ili *čista samosvest*.» (*Logika*, Hegelova dela, 2. Izdanje, 5. Tom, str. 6, 9, 229, 13)

Hinrichse, pomagaj!

Vrlo komično izgleda kad gospodin Bauer još kaže u svojem listu *»Literatur - Zeitung«*:

«Već je *Strauß* propao, jer nije mogao dovršiti *kritiku Hegelovog sistema* premda je on svojom polovičnom kritikom dokazao nužnost njenog dovršenja» itd

Ne *dovršenu kritiku* Hegelova sistema, već u najbolju ruku *dovršenj. Hegelova sistema*, bar u njegovoj primeni na teologiju, mislio je sam gospodin Bauer da *dâ* u svojoj *Kritici sinoptičara*.

On svoju kritiku (predgovor delu *Kritika sinoptičara*), str. XXI) označava kao *»poslednje delo određenog sistema«*, koji nije nikakav drugi sistem do *Hegelov*.

Spor između *Strauša* i *Bauera* o *supstanciji* i *samosvesti* jeste spor u *granicama Hegelovih* spekulacija. U *Hegela* su *tri* elementa, *Spinozina supstancija*, *Fichteova samosvest*, *Hegelovo* nužno protivrečno *jedinstvo* obeju, *apsolutni duh*. Prvi element je metafizički travestirana *priroda* u *odvojenju* od čoveka, drugi je metafizički travestirani *duh* u *odvojenju* od prirode, treći je metafizički travestirano *jedinstvo* obojega, *stvarni čovek* i stvarni *ljudski rod*.

U oblasti teologije *Strauß* dosledno razvija *Hegela* ukoliko on stoji na *Spinozinom stanovištu*, a Bauer *Hegela* ukoliko je on na *Fichteovom stanovištu*. Oba su kritikovali *Hegela* ukoliko kod njega svaki od ova dva elementa *iskrivljuje* onaj drugi, dok su oni svaki od istih razvili *jednostrano*, dakle, dosledno.— Otuda obojica u svojoj kritici idu dalje od *Hegela*, ali obojica ostaju takođe u *granicama* njegove spekulacije i svaki predstavlja samo *jednu stranu* njegovog sistema. Tek je *Feuerbach*, koji je *Hegela* sa *Hegelovog stanovišta* dovršio i kritikovao time što je metafizički *apsolutni duh* raščinio u *stvarnog čoveka na osnovi prirode*, dovršio *kritiku religije*, skicirajući istovremeno velike i majstorske *osnove za kritiku Hegelove spekulacije* i otuda *svake metafizike*.

Doduše, kod gospodina Bauera, više ne diktira jevandelisti u pero *sveti duh*, ali mu diktira *beskrajna samosvest*.

»Ne smemo više tajiti da tačno shvatanje jevandeoske istorije ima takođe svoje *filozofske osnove*, *naine*, u *filozofiji samosvesti*. (Bruno Bauer, *Krit[ika] sinoptič[ara]*, predgovor, str. XV.)

Ova Bauerova *filozofija samosvesti*, kao i *rezultati* koje je dobio gospodin Bauer iz svoje kritike teologije, treba da se okarakterišu nekim izvodima iz *Otkrivenog hrišćanstva*, njegovog *poslednjeg* religijsko-filozofskog spisa.

Na navedenom mestu veli se o *francuskim materijalistima*:

»Ako je pronađena *istina* materijalizma, *filozofija samosvesti*, i *samosvest saznanata kao Sve*, kao rešenje zagonetke *Spinozine supstancije* i kao *istinska causa sui*¹ . . ., čemu tu *duh*? Čemu *samosvest*? Kao da *samosvest* time što ona stavlja *svet*, *razliku*, i u onome što ona proizvede *samu sebe* proizvede, pošto *razliku proizvedenog od same sebe* opet ukida, pošto ona, dakle, samo [u proizvođenju] i u kretanju jeste sama ona—kao da ona u ovome kretanju, koje je sama ona, nema svoje svrhe i kao da ne poseduje tek *samu sebe*!« (*Otkriveno hrišćanstvo*, str. 113)

»Francuski materijalisti shvatili su kretanja *samosvesti* svakako kao kretanja opšteg bića, materije, ali još nisu mogli videti da je *kretanje univerzuma tek kao kretanje samosvesti* postalo *stvarno* za sebe i slilo se u *jedinstvo* sa samim sobom (na navedenom mestu, str. [114]–115).

Hinrichse, pomagaj!

Prvi stav znači na nemačkom: *istina materijalizma* je *suprotnost* materijalizma, *apsolutni*, tj. isključivi, zaneti *idealizam*. *Samosvest*, *duh* je *Sve*. Van njega je *ništa*. »*Samosvest*«, »*duh*« je *svemoguć* tvorac sveta, neba i zemlje. Svet je životno ispoljenje *samosvesti* koja se mora *ospoljiti* i uzeti na se *oblik sluge*, ali *razlika* sveta od *samosvesti* je samo *prividna razlika*. *Samosvest* ne razlikuje *ništa stvarno* od sebe. Svet je pre samo jedna metafizička *distinkcija*, snutak njenog etarskog mozga

¹ uzrok sebe, uzrok samom sebi

i *uobraženje* njegovo. Otuda ona privid kao da nešto postoji van nje, koji je za trenutak koncesionirala, opet ukida, i u svom »proizvedenom« ne priznaje nijedan stvaran, dakle, nijedan stvarno od sebe različit predmet. Ali tek ovim kretanjem *samosvest* proizvodi sebe kao apsolutnu, jer *apsolutni* idealist mora nužno, da bi bio apsolutan idealist, stalno prolaziti kroz *sofistički proces*, [on ima] da najpre svet *izvan sebe* pretvara u *prividno biće*, u čistu pomisao *svoga* mozga, pa zatim tu *podobu mašte* da oglasi za ono što ona jeste, za čistu maštariju, da bi konačno mogao proglasiti svoje jedino, isključivo postojanje koje više ne ometa privid spoljnog sveta.

Drugi stav znači na nemačkom: francuski materijalisti shvatili su svakako kretanja materije kao oduhovljena kretanja, ali oni još nisu mogli videti da ona nisu *materijalna*, nego kretanja u *ideji*, kretanja *samosvesti*, dakle, čista misaona kretanja. Oni još nisu mogli videti da je stvarno kretanje univerzuma postalo istinitim i stvarnim tek kao *idejno* kretanje *samosvesti*, tj. kao kretanje koje je slobodno i oslobođeno od *materije*, tj. od *stvarnosti*, to jest da nekakvo od idejnog moždanog kretanja različito *materijalno* kretanje postoji *prividno*. *Hinrichse*, pomagaj!

Ova spekulativna *teorija stvaranja* nalazi se gotovo doslovce kod *Hegela*; i ona se može naći već u njegovom *prvom* delu, u njegovoj *Fenomenologiji*.

»Ospoljenje *samosvesti* je to koje stavlja *stvarstvo*... U ovom ospoljenju ona stavlja sebe kao *predmet* ili predmet kao *samu sebe*. S druge strane leži u ovome ovaj drugi moment da je ona ovo ospoljenje i ovu *predmetnost* isto tako *ukinula* i *vratila* u sebe... Ovo je *kretanje svesti*.« (Hegel, *Fenomenologija*, str. [574] - 575)

»*Samosvest* ima neku *sadržinu* koju razlikuje od sebe... Ova *sadržina* je u samoj svojoj *razlici*—ja, jer ona je *kretanje* ukidanja samoga sebe... Ova *sadržina*, određenije naznačeno, nije ništa drugo do istom *samo izrečeno kretanje*; jer ona je *duh* koji sama sebe i to *za sebe* kao *duh* prolazi« (op. cit., p. 583).

Odnosno ove Hegelove teorije stvaranja primećuje *Feuerbach*:

»Materija je samoospoljenje duha. Time sama materija dobija duh i razum — ali ona je istovremeno ipak opet stavljena kao neko *ništavno, neistinito biće*, pošto se kao biće u svojoj dovršenosti, u svom istinitom obliku i obličju iskazuje tek ono biće koje se iz ovog ospoljenja proizvodi, tj. biće koje skida sa sebe materiju, čulnost. Prirodno, materijalno čulno je, dakle, i ovde ono koje ima da se *negira*, kao u teologiji *nasledenim grehom zatrovana priroda* (*Filozofija budućnosti*, str. 35).

Gospodin Bauer brani, dakle, materijalizam od *nekritičke teologije* prebacujući mu istovremeno što »još nije« *kritička teologija, teologija razuma, Hegelova spekulacija. Hinrichse! Hinrichse!*

Gospodin Bauer, koji sad na *svim* poljima sprovodi *svoju* suprotnost sa *supstancijom, svoju filozofiju samosvesti* ili d u h a, mora stoga na *svim* poljima imati posla samo sa svojim vlastitim moždanim ispre-

dinama. Kritika je u njegovoj ruci oruđe kojim sve što *izvan beskonačne samosvesti* održava još neko konačno materijalno postojanje sublimiše u čist *privid* i u *čiste misli*. On ne suzbija u supstanciji *metafizičku iluziju*, nego *svetovno jezgro—prirodu*, kako prirodu kakva postoji *izvan* čoveka tako i njegovu vlastitu prirodu. Ni na jednom polju ne pretpostaviti *supstanciju*—on govori još ovim jezikom—njemu, dakle, znači: ne pretpostaviti nikakvo *biće* različito od mišljenja, nikakvu *prirodnu energiju* različitu od *duhovne spontanosti*, nikakvu *silu ljudskog bića* različitu od *razuma*, nikakvu *patnju* različitu od *delatnosti*, nikakvo *dejstvo drugih* različito od *vlastitog dejstvovanja*, nikakvo *osećanje* i *htenje* različito od *znanja*, nikakvo *srce* različito od *glave*, nikakav *obiekat* različit od *subjekta*, nikakvu *praksu* različitu od *teorije*, nikakvog *čoveka* različitog od *Kritičara*, nikakvu *stvarnu zajednicu* različitu od *apsstraktnih opštosti*, nikakvo *ti* različito od *ja*. Otuda je dosledno kad gospodin Bauer ide dalje dotle da *samog sebe* poistoveti s *beskrajnom samosvešću*, s *duhom*, tj. da namesto ovih svojih stvorova stavi njihovog tvorca. Isto tako je dosledno da se *ostali svet*, koji tvrdoglavo istrajava na tome da je nešto *različito* od onoga što je on proizveo, odbaci kao *jogunasta masa* i *materija*. Pa sad, tako se on nada,

trajati dugo neće
pa će tela propasti.[66]

Svoje *vlastito* neraspoloženje što dosada

Nečemu ovog *trapavog sveta*

ne može doskočiti, on konstruiše sebi takođe dosledno kao *samooneaspoloženje* ovog sveta, a bunjenje svoje kritike zbog razvoja čovečanstva kao *masovno* bunjenje čovečanstva protiv *njegove* kritike, protiv *D u h a*, protiv gospodina Bruna Bauera i kompanije.

Gospodin Bauer bio je *teolog* od prapočetka, ali ne običan, već *kritički teolog* ili *teološki kritičar*. Već kao krajnji ekstrem *starohegelovske* ortodoksije, kao spekulativan doterivač sve *religijske* i *teologijske besmislenosti*, on je kritiku stalno oglašavao za svoju *privatnu svojinu*. On je tada *Straufovu* kritiku označavao kao *ljudsku* kritiku i nasuprot njoj *izričito* je isticao pravo *božanske* kritike. Veliko *samoosećanje* ili veliku *samosvest*, što je bilo skriveno jezgro ove božanstvenosti, on izljušti kasnije iz *religijske* zatutuljenosti, osamostali kao neko osobeno biće i uzdiže ga pod firmom *»beskrajna samosvest«* do principa kritike. On je onda u svom *vlastitom* kretanju izvršio kretanje koje *»filozofija samosvesti«* opisuje kao apsolutan životni akt. On je ponovo ukinuo *»razliku proizvedenog«*, *beskrajne samosvesti*, od proizvođačkog, od *samog sebe*, i saznao da u njenom kretanju *»bejaše samo sam on«*, da, dakle, kretanje vasiono tek u njegovom idealnom samokretanju postaje *istinito i stvarno*.

Božanska kritika u svom *povratku u sebe* uspostavljena je na racionalan, svestan, kritički način, *posebičnost* je postala *posebičnost* i *zasebičnost*, pa tek u *svršetku* javlja se ispunjeni, ostvareni, otkriveni *početak*.

Božanska kritika za razliku od ljudske otkrila se kao *Kritika*, kao *Čista kritika*, kao *Kritička kritika*. Namesto apologije Starog i Novog zaveta stupila je apologija starih i novih dela gospodina Bauera. *Teologijska* suprotnost boga i čoveka, duha i tela, beskonačnosti i konačnosti pretvorena je u kritičko-teologijsku suprotnost Duha, Kritike ili gospodina Bauera, i materije, mase ili profanog sveta. Teologijska suprotnost vere i uma razrešila se u kritičko-teologijskoj suprotnosti *zdravog ljudskog razuma* i čisto kritičkog mišljenja. »Zeitschrift für spekulative Theologie«⁽⁶⁹⁾ pretvorio se u kritički »Literatur - Zeitung«. *Religijski spasitelj sveta* najzad se ostvario u *kritičkom spasitelju sveta*, gospodinu *Baueru*.

Poslednji stadijum gospodina Bauera nije anomalija u njegovom razvoju, on je njegov *povratak* u sebe iz njegovog ospoljenja. Razume se da se trenutak u kome se *božanska kritika* *ospoljila* i iz sebe izišla poklapa s trenutkom kada je ona delimice izneverila sebe i *ljudsko* stvorila.

Apsolutna kritika, vrativši se u svoje polazište, završila je *spekulativni kružni tok* i time svoj *životni tok*. Njeno dalje kretanje je *čisto* — iznad sveg *masovnog* interesa uzvišeno *kruženje* u samom sebi i zato bez svakog daljeg interesa za masu.

VII GLAVA

Korespondencija kritičke kritike

1. Kritička masa

Qu peut-on être mieux
Qu'au sein de sa famille?¹[70]

Kritička kritika u svom *apsolutnom* opstojanju kao gospodin Bruno oglasila je čovečanstvo u *masi*, celo čovečanstvo koje nije Kritička kritika, za svoju *suprotnost*, za svoj *bitni predmet*, — *bitan* jer masa je tu ad maiorem gloriam dei², *Kritike*, *duha*, — *predmet* jer je ona samo *materija* Kritičke kritike. Kritička kritika proglasila je svoj odnos prema masi kao *svetskoistorijski odnos* sadašnjosti.

Ne izgradi se, međutim, još nikakva *svetskoistorijska suprotnost* izjavom da se neko nalazi u suprotnosti sa celim svetom. Može neko uobraziti da je kamen opšteg spoticanja, jer se iz nespretnosti uopšte spotiče. U jednu svetskoistorijsku suprotnost ne spada samo to da ja oglasim svet za *svoju* suprotnost, nego da, s druge strane, *svet* ogłosi mene za svoju bitnu suprotnost, da se prema meni kao prema takvom ponaša i kao takvog *prizna*. Ovo priznanje pribavlja sebi Kritička kritika *korespondencijom*, čiji je poziv da pred svetom *posvedočava* kritičku spasiteljsku službu, kao i opšte *sablažnjenje* sveta na kritičko jevanđelje. Kritička kritika je samoj sebi predmet kao *predmet sveta*. Korespondencija treba da je *pokaže kao takvu*, kao sadašnji *svetski interes*.

Kritička kritika smatra sebe za *apsolutan subjekt*. Apsolutnom subjektu potreban je kult. Za *stvarni* kult potrebne su treće verujuće jedinke. *Sveta porodica* u *Charlottenburgu* prima stoga dužni kult od svojih korespondenata. Korespondenti joj kažu *šta* ona *jeste*, a *šta* njen protivnik, *masa*, *nije*.

Time što se na ovaj način mišljenje Kritike o samoj sebi prikazuje kao mišljenje sveta, time što se njen *pojam ostvaruje*, ona svakako za-

¹ Gde može čoveku biti bolje / Nego u krilu porodice svoje? — ² u veću slavu boga

pada u nedoslednost. *U granicama same nje* pokazuje se jedno *uobličjenje mase*, naime uobličjenje jedne kritičke mase, čiji je prost poziv da bude neumorni odjek kritičkih parola. Zbog doslednosti, ova nedoslednost je oprostiva. Kritička kritika, koja u grešnom svetu nije kod kuće, mora u svojoj vlastitoj kući da nastani grešan svet.

Korespondent Kritičke kritike, član kritičke mase, ne grede po ružama. Njegov put je težak, trnovit, kritički put. Kritička kritika je spiritualistički gospodin, čista spontanost, *actus purus*¹, netrpeljiv prema svakom delovanju *spolja*. Korespondent sme, dakle, biti samo *prividan subjekt*, samo *prividno samostalno* ponašati se prema Kritičkoj kritici, samo *prividno* hteti saopštavati joj nešto novo i sopstveno. *U stvarnosti*, on je njena vlastita *petljanija*, njeno sopstveno saslušanje koje je *opredmećeno* i osamostaljeno samo za jedan trenutak.

Otuda korespondenti ne propuštaju da neprestano uveravaju da sama Kritička kritika *zna, uvida, poznaje, shvata, doznaje* ono što joj se istog trenutka *prividno* saopštava. Na primer, *Zerrleder* upotrebljava obrte: »Shvatate li to? Vi znate. Vi znate po drugi put i po treći put. Biće pak da ste dovoljno čuli da sami možete uvideti.«

Tako breslavski korespondent *Fleischhammer*: »A da« itd., »koliko Vama, toliko ni meni neće biti zagonetka«. Ili ciriški korespondent *Hirzel*: »Doznaćete svakako sami«. Kritički korespondent poštuje tako brižljivo apsolutno shvatanje Kritičke kritike da od nje traži shvatanje čak *onde* gde nema apsolutno ništa da se shvata; na primer, *Fleischhammer*:

»Vi ćete me potpuno(!) *shvatiti*(!) kad Vam kažem da se jedva može izići, a da čovek ne sretne mlade katoličke duhovnike u njihovim crnim rizama i kukuljicama.«

Da, u *strahu* svom korespondenti *čuju* gde Kritička kritika *kazuje, odgovara, uzvikuje, ismejava!*

Tako, na primer, *Zerrleder*: »Ali—Vi *kažete*; pa dobro, onda čujte«. Tako *Fleischhammer*: »Ipak, čujem već šta *Vi kažete*:—ja sam mislio time *takođe samo*«. Tako *Hirzel*: »Plemiću, *uzviknućete Vi!*« Tako neki tibingenski korespondent: »*Nemojte me ismejati!*«

Korespondenti upotrebljavaju stoga i manir da oni saopštavaju Kritičkoj kritici *činjenice*, a od nje traže *duhovno tumačenje*, da joj pružaju *premise*, a da njoj ostavljaju *zaključak*, ili se čak *izvinjavaju* što prežvakavaju ono što je njoj davno poznato.

Tako *Zerrleder*:

»Vašem korespondentu moguće je samo da da neku sliku, neki opis činjenica. *Duh* koji oživljava ove stvari neće *Vama* biti nepoznate. Ili takođe: »Sad ćete već *sami Vi* izvući *zaključak*«.

¹ čist akt, čisto delovanje

Tako *Hirzel*:

«Da je svako stvaranje proizišlo iz ekstrema svoje suprotnosti, ovim spekulativnim stavom ja neću smeti Vas tek još zabavljati.»

Ili opet, *iskustva* korespondentova su samo *ispunjenje* i *potvrda* kritičkih *proročanstava*.

Tako *Fleischhammer*:

«Vaše predskazanje se ispunilo.»

Tako *Zerrleder*:

«Tendencije koje sam Vam opisao kao one koje u Švajcarskoj sve više uzimaju maha daleko od toga da su kobne, jesu samo *srećne*—*samo* jedna potvrda *Vaše* već često iskazivane *misli* itd.

Kritička kritika oseća se katkad primorana da govori o snishođenju koje leži u njenom korespondiranju, i ona ovo snishođenje motivise time što je korespondent srećno izvršio nekakav *zadatak*. Tako gospodin Bruno piše tibingenskom korespondentu:

«Stvarno je nedoslednost od mene što odgovaram na tvoje pismo. S druge strane, ti si opet... primetio tako umesne stvari da ti ja... ne mogu uskratiti traženo razjašnjenje.»

Kritička kritika daje da joj se piše *iz provincije*, pod kojom ne treba da se razume provincija u političkom smislu, koja, kao što je poznato, ne postoji nigde u Nemačkoj, nego *kritička provincija*, čiji je glavni grad Berlin, *Berlin*—sedište kritičkih patrijaraha i svete Kritičke porodice, dok u provincijama prebiva kritička masa. *Kritički provincijali* usuduju se samo uz klanjanje i izvinjavanje da polažu pravo na pažnju *najvišeg kritičkog mesta*.

Tako neki anonimni dopisnik piše gospodinu *Edgaru*, koji je kao član Svete porodice takođe otmen gospodin:

«Poštovani gospodine! U tome što se omladina rado zbija u redove pri zajedničkim stremljenjima (naša obostrana *različnost u godinama* počiva na dvema godinama) budite dobri da nadete *izvinjenje* za ove redove.»

Ovaj vršnjak gospodina Edgara označava *sebe* uzgred kao *suštinu najnovije filozofije*. Zar nije u redu da se Kritika dopisuje sa *suštinom* filozofije? Kad vršnjak gospodina Edgara uverava da je već pogubio *zube*, onda je to samo aluzija na njegovu *alegoričnu* suštinu. Ova «suština najnovije filozofije» je «od *Feuerbacha* naučila da moment obrazovanja stavlja u objektivni nazor». Ona odmah daje uzorak svoga *obrazovanja* i *nazora* uveravajući istovremeno gospodina Edgara da je stekla jedan «*celovit nazor* o njegovoj *noveli*»—*Živela čvrsta načela!*⁽⁷¹⁾—i istovremeno otvoreno priznaje da joj se namera gospodina Edgara nije baš mnogo razjasnila, štaviše konačno parališe

uveravanje da je dobila celovit nazor pitanjem: »Ili sam Vas ja *totalno krivo razumeo*?« Posle ovog uzorka naći će se da je u redu kad se suština najnovije filozofije u pogledu mase izjašnjava u ovom smislu:

»Mi se moramo bar jednom *spustiti*, istražiti i razdreti čarobni čvor, koji običnom ljudskom razumu ne dopušta ulazak u neograničenu plimu mišljenja.«

Hoće li se dobiti potpun nazor o kritičkoj masi, onda neka se čita *korespondencija* gospodina *Hirzela* iz Züricha (sv. V). Ovaj nesrećnik pamti sa istinski dirljivošću poučljivošću i pohvalnim pamćenjem kritičke parole. Ne nedostaju omiljene fraze gospodina Bruna o bitkama koje je on bio, o vojnim pohodima koje je on u pameti skrojio i vodio. Ali gospodin *Hirzel* naročito vrši svoj poziv člana kritičke mase kad se srdi na *profanu masu* i njen odnos prema *Kritičkoj kritici*.

On govori o masi koja misli da učestvuje u istoriji, »o čistoj masi«, o »čistoj kritici«, o »čistoti ove suprotnosti«—jedna suprotnost tako čista—kako je istorija nikada tako čistu nije dala—, o »*mezadovoljnoj suštini*«, o »savršenoj praznini, neraspoložnosti, obeshrabenosti, plašljivosti, bojažljivosti, besnoći, ogorčenosti mase na Kritiku«, o »masi koja postoji samo za to da Kritiku svojim otporom čini oštrijom i budnijom«. On govori o »stvaranju iz ekstreme suprotnosti«, o uzvišenosti Kritike nad *mržnjom* i sličnim profanim afektima. Na ovo bogatstvo u kritičkim parolama ograničava se sve ono što je gospodin *Hirzel* dao listu »*Literatur - Zeitung*«. Kao što prebacuje *masi* njenu zadovoljnost samom »mišlju u dnu duše«, »dobrom voljom«, »frazom«, »verom«, tako se on sam zadovoljava kao član *kritičke mase* frazama, kazivanjima svoje »kritičke pomisli u duši«, svoje »kritičke vere«, svog »kritičkog dobrog htenja«, i ostavlja gospodinu Brunu i kompaniji »delanje, rađenje, borenje« i »dela«.

Uprkos strašnom opisu koji u opštim potezima daju članovi »kritičke mase« o svetskoistorijskom otporu profanog sveta protiv »Kritičke kritike«, bar za nevernika nije još čak ni činjenično stanje konstatovano, činjenično stanje ovog *svetskoistorijskog* otpora. Uslužno i nekritičko ponavljanje kritičkih »uobraženja« i »pretenzija« u ustima korespondenata dokazuje samo da fiksne ideje gospodara jesu i fiksne ideje slugu. Jedan od kritičkih korespondenata pokušava, doduše, da dokazuje iz *činjenica*.

»Vi vidite«, piše on Svetoj porodici, »da list »*Literatur - Zeitung*« ispunjava svoju svrhu, tj. da *ne nailazi na odziv*. Na odziv bi mogao on nailaziti samo kad bi zvonio u skladu s nedostatkom misli, kad biste Vi sa dairama od fraza gordo koračali ispred jedne čitave turske muzike opšteprimljenih kategorija.

Daire fraza jedne čitave turske muzike opšteprimljenih kategorija! Vidi se, kritički korespondent teži da dokasa sa frazama koje nisu »opšteprimljene«. Njegovo tumačenje činjenice da list »*Literatur - Zeitung*« ne nailazi na odziv mora se, međutim, odbiti kao čisto *apologetsko*. Ova činjenica bi se mogla tumačiti pre suprotno u tom

smislu da se Kritička kritika nalazi u *skladu*¹ s velikom *masom*, naime, velikom masom piskarala koja *ne nailazi na odziv*.

Nije dovoljno, dakle, da *kritički* korespondenti upućuju kritičke fraze istovremeno kao »molitvu«² Svetoj porodici i kao »formulu proklinjanja«² protiv mase. Potrebni su *nekritički, masovni* korespondenti, potrebni su *stvarni* poslanici *mase* upućeni Kritičkoj kritici da se dokaže *stvarna* zategnutost između mase i Kritike.

Otuda Kritička kritika odobrava i *nekritičkoj masi* jedno mesto. Ona pušta da njeni nepristrasni *predstavnici* korespondiraju s njom, da se suprotnost sa njom prizna kao važna, kao apsolutna i da se *uplašeni krik* za spasom zahori iz suprotnosti.

2. »Nekritička masa« i »Kritička kritika«

a) »Okorela masa« i »nezadovoljena masa«

Tvrdo srce, okorelost i slepa neverica »mase« imaju jednog prilično odlučnog predstavnika. Ovaj predstavnik govori o isključivom »hegelovsko - filozofskom obrazovanju Berlinske grupe«. ^{2[72]}

»Istinski napredak«, kaže on, »koji možemo učiniti jeste samo u saznanju stvarnosti. No od Vas saznajemo sad da naše saznanje nije bilo saznanje o stvarnosti, već o nečem nestvarnom«.

On »prirodnu nauku« označava kao osnovu filozofije.

»Dobar istraživač prirode ima se prema filozofu kao ovaj prema teologu.«

On primećuje dalje o »Berlinskoj grupi«:

»Mislim da nisam suviše kazao kad gledam da stanje ovih ljudi objasnim iz toga što su oni, istina, prošli kroz proces duhovnog linjanja, ali se još nisu otresli proizvoda linjanja da bi mogli primati u se elemente novog obrazovanja i podmladivanja«. »Ova« (prirodnonaučna i industrijska) »znanja moramo još prisvojiti«. »Poznavanje sveta i ljudi, koje nam je pre svega potrebno, ne može se takođe steći samo oštrinom mišljenja, nego sva čula moraju sudelovati i moraju se upotrebiti svi darovi čovekovi kao potrebno i neophodno oruđe za to, inače opažaj i saznavanje moraju uvek ostati krnji... i izazvati *moralnu smrt*.«

Ovaj korespondent pozlaćuje, međutim, pilulu koju pruža Kritičkoj kritici. On »pušta da *Bauerove reči* nađu tačnu primenu«, »nastavio je

¹ U nemačkom ovo suprotno tumačenje ima i jezički prizvuk, koji se ne da prevesti: »Einklang« — sklad, »Anklang« — odziv. — *Prev.* — ² U originalu ovde stoji francuska reč »couleur« (boja), pa bi je trebalo svuda pisati u tom obliku. Mi smo je, ipak, prevodili dajući joj u ovom kontekstu njeno stvarno značenje, jer bi pisanje u originalu stvaralo teškoće pri menjanju reči u padežima. — *Prev.*

Bauerove misli«, za njega »*Bauer* je tačno *rekao*«, on, najzad, očito ne polemiše protiv same *Kritike*, nego protiv »*Berlinske grupe*« koja se od nje razlikuje.

Kritička kritika, koja se oseća pogođena i pored toga je u svim *verskim stvarima* osetljiva kao matora devojka, ne da se zavarati ovim distinkcijama i polovičnim ukazivanjima poštovanja.

»*Vi ste se prevarili*«, odgovara ona, »kad ste mislili da *svog protivnika* vidite u stranci koju u početku *svog pisma* opisujete; priznajte sebi pre« — i sad sleduje porazno prokletstvo — »*Vi ste protivnik same Kritike!*«

Nesrećnik! Masovni! Protivnik *same Kritike*! A što se tiče sadržine one *masovne polemike*, to Kritička kritika proglašava *poštovanje* za svoj kritički odnos prema *istraživanju prirode* i prema *industriji*.

»*Čast i poštovanje istraživanju prirode! Čast i poštovanje Jamesu Wattu* i« — vaistinu uzvišen obrt! — »*baš* nikakvo poštovanje milionima koje je on pribavio svojim rođacima i rođakama.«

Čast i poštovanje poštovanju Kritičke kritike! U istom pismu u kojem Kritička kritika prebacuje baš pomenutoj *Berlinskoj grupi* da oni bez po muke prelaze preko valjanih i uspehlih radova, a da ih ne prouče, da s nekim delom *izlaze na kraj* time što o njemu napomenu da je epohalno itd., u istom pismu *sama ona* jednom prostom izjavom poštovanja *izlazi na kraj* sa celokupnim istraživanjem prirode i *industrijom*. Klauzula koju Kritička kritika dodaje svojoj izjavi poštovanja *istraživanju prirode* podseća na prve gromove pokojnog viteza *Kruga* protiv filozofije prirode.

»*Priroda nije jedina stvarnost, jer mi nju jedemo i pijemo u njenim pojedinim proizvodima.*«

Kritička kritika zna o pojedinim proizvodima prirode toliko »*da ih jedemo i pijemo*«. Svako poštovanje prirodnoj nauci Kritičke kritike!

Nezgodno nametljivom zahtevu da se proučava »*priroda*« i »*industrija*« ona dosledno suprotstavlja sledeće neosporno duhovito, retorsko uzvikivanje:

»*Ili(!) Vi mislite da je već svršeno sa saznanjem istorijske stvarnosti? Ili(!) Vi znate jedan jedini period istorije koji je stvarno već saznan?*«

Ili misli Kritička kritika da je u saznanju istorijske stvarnosti došla ma i samo do *početka* dok teorijsko i praktično ponašanje čoveka prema prirodi, prirodnu nauku i industriju isključuje iz istorijskog kretanja? Ili misli ona da je zaista već saznala ijedan period, a da nije saznala, na primer, industriju tog perioda, neposredni način proizvodnje samog života? Svakako, spiritualistička, *teologijska* Kritička kritika poznaje samo — poznaje bar u svom uobraženju — političke,

književne i teologijske svečane predstave junačkih dela istorije. Kao što odvaja mišljenje od čula, dušu od tela, samu sebe od sveta, tako istoriju odvaja od prirodne nauke i industrije, tako ona ne vidi rodilište istorije u grubo-materijalnoj proizvodnji na zemlji, nego u maglenom obrazovanju oblaka na nebu.

Od predstavnika »okorele« i »tvrda srca« mase, s njegovim umesnim pokudama u savetovanjima, kurtališe se kao od *masovnog materijaliste*. Ne provodi se boje ni jedan drugi, manje zlonameran, manje masovni korespondent, koji, istina, polaže nade u Kritičku kritiku, ali ne nalazi da ih ona zadovoljava. Predstavnik »nezadovoljene« mase piše:

»Ipak moram priznati da prva sveska Vaših novina još *nikako nije zadovoljila*. Mi bismo ipak nešto drugo očekivali.«

Kritički patrijarh odgovara lično:

»Da ona neće zadovoljiti očekivanja, znao sam unapred, jer sam ta očekivanja mogao sebi predstaviti prilično lako. Čovek je toliko malaksao da bi hteo imati *sve odjednom*. Sve? Ne! Možda sve i ništa istovremeno. Jedno sve koje ne zadaje muke, jedno sve koje se može primiti u se, a da se ne prode kroz razvoj — jedno sve koje u jednoj reči postoji.«

U svom neraspoloženju zbog nepriličnih zahteva »mase«, koja od Kritike, što iz načela i prirodne nastrojenosti *ništa ne daje*, traži *nešto*, čak *sve*, kritički patrijarh priča poput stare gospode jednu *anegdotu*. Onomad se neki berlinski *poznaničnik* gorko tužio na preopširnost i razvučenost njegovih spisa — poznato je da gospodin Bruno iz minimuma ništavne tobožnje misli napravi delo od mnogo tabaka. On ga je težio obećanjem da će mu radi lakšeg usvajanja poslati za preštampavanje knjige potrebno štamparsko crnilo, uobličeno u malu loptu. Patrijarh je objasnio sebi opširnost svojih »dela« rdavom raspoređenošću štamparskog crnila, kao što ništavilo svog lista »Literatur - Zeitung« objašnjava prazninom »profane mase«, koja, da bi se nakljukala, htela bi odjednom da proguta sve i ništa.

Koliko se ne može ne priznati važnost dosadašnjih saopštenja, toliko se ne može videti neka *svetskoistorijska suprotnost* u tome što neki masovni poznaničnik Kritičke kritike oglašuje nju za šuplju, a ona njega za nekritičkog, što neki drugi poznaničnik nalazi da njegova očekivanja nisu zadovoljena u listu »Literatur - Zeitung« i što neki *treći* poznaničnik i kućni prijatelj nalazi da su njena dela suviše rasplinuta. Međutim, poznaničnik broj 2, koji gaji očekivanja, i kućni prijatelj broj 3, koji barem želi da upozna tajne Kritičke kritike, čine prelaz ka jednom *sadržajno bogatijem* i zategnutijem odnosu Kritike i »nekritičke mase«. Koliko je *Kritika* grozna prema masi »okorela srca« i »običnog ljudskog razuma«, toliko snishodljivom naći ćemo je prema masi koja vapi za tim da se *izvuče* iz suprotnosti. Masa koja se smrvljena srca, duše spremne za pokajanje i skrušena duha približava Kritici primice koju *odmerenu, proročku, čestitu* reč kao nagradu za svoje valjano stremljenje.

b) *Masa »meka srca« i »potrebna spasa«*

Predstavnik *sentimentalne, srdačne, spasa potrebite mase* preklinje i temena za neku blagonaklonu reč Kritičke kritike izlivima srca, klanjanjima i prevrtanjima očiju, kao što su:

»Zašto Vam pišem ovo, zašto Vam se pravdam? Jer Vas *poštujem* i stoga *želim* Vaše *poštovanje* i jer ja Vama dugujem najveću *zahvalnost* odnosno svog razvoja, i stoga Vas *volim*. *Moje srce* goni me da se Vama, koji ste me: ... kudili, *opravdam*... Ja sam *daleko od toga* da hoću ovim da Vam se *nametnem*, i sudeći *po sebi* mislio sam da biste se *sami* Vi mogli *poradovati* svakako jednom dokazati *saosećanja* od strane jednog Vama inače još malo poznatog čoveka. *Ja nipošto ne polažem pravo* na to da Vi treba da odgovorite na ovo pismo: neću *ni* Vama da oduzimam vreme, koje možete bolje upotrebiti, *ni* Vama da natovarim breme, *ni* *takođe* da sebe izložim tuzi što ću videti da je nešto čemu sam se nadao *neispunjeno*. Bilo da protumačite moje pismo kao *sentimentalnost*, *nametljivost* ili *taštinu*(!), ili što Vam je drago, bilo da odgovorite ili ne odgovorite, ja ne mogu odoleti *nagonu* da ga pustim da ode, i *želim* samo da u njemu vidite *prijateljsko osećanje* koje ga je nadahnulo!!«

Kao što se bog odvajkada smilovavao na *malodušne*, tako i ovaj masovni, ali skrušeni korespondent, koji *takođe* kuka za kritičkom samilošću, vidi svoje želje *ispunjene*. Kritička kritika odgovara rttu blagonaklono. Još više! Ona mu daje *najdublja* razjašnjenja o predmetima njegove radoznalosti.

»Pre dve godine«, poučava Kritička kritika, »bilo je savremeno podsećati na francusku prosvetčenost osamnaestog stoleća, da bi se u bici koja se tada bila pustile da dejstvuju na jednom mestu i ove *lake trupe*. Sada je *nešto sasvim drugo*. Istine se sada menjaju vrlo brzo. Što je tada bilo na *mestu*, sada je *omaška*.«

Naravno, i tada je bila samo »*omaška*«, ali *omaška »na mestu«*, kad je baš sama preuzvišena Apsolutna kritika, *Anekdota II*, str. 89⁽⁷³⁾, nazvala ove *lake trupe »našim svecima«*, našim »*prorocima«*, »*patrijarsima«* itd. Ko će *lake trupe* nazvati *trupom »patrijaraha«*? Bila je *omaška*, »*na mestu«*, kad je ona entuzijastički govorila o samoodricanju, moralnoj energiji i oduševljenju s kojim kao da su ove *lake trupe »za života svoga za istinu* mislile, radile — i studirale«. Bila je »*omaška«* kad ona u *Otkrivenom hrišćanstvu*, predgovor, izjavi da su ove »*lake«* trupe *izgledale nesavladive*, i da bi im *svaki poznavalac* unapred izdao svedočanstvo da bi one *svet prevrnule«*, i da je *izgledalo nesumnjivo* da bi im *takođe* pošlo za rukom da *svetu* dadu *novo obličje*. *Ovim lakim trupama?*

Dalje Kritička kritika drži predavanje radoznom predstavniku »*srdačne mase*«:

»Iako su Francuzi stekli *novu* istorijsku zaslugu svojim pokušajima da postave jednu novu socijalnu teoriju, oni su *sada ipak iscrpeni*, njihova nova teorija o još

nije bila čista, njihove socijalne fantazije, njihova *miroljubiva demokratija* nisu još nikako oslobođene pretpostavki starog stanja.

Kritika ovde govori — ako ona inače o ičemu govori — o *furijerizmu*, i to specijalno o furijerizmu lista »*Démocratie pacifique*«. [74] Ali ovaj je daleko od toga da je »socijalna teorija« Francuza. Francuzi imaju *socijalne teorije*, a ne *jednu* socijalnu teoriju, a razvodnjeni furijerizam kao što ga propoveda »*Démocratie pacifique*« nije ništa drugo nego socijalno učenje jednog dela filantropske buržoazije, narod je *komunistički*, i to pocepan na mnoštvo raznih frakcija; pravo kretanje i obrađivanje ovih raznih socijalnih preliva ne samo da se nije *iscrplilo*, nego tek *počinje*. A ono se neće završiti u čistoj, tj. apstraktnoj *teoriji*, kao što bi htela Kričička kritika, već u jednoj sasvim *praktičnoj praksi*, koja neće nipošto hajati za kategorične kategorije Kritike.

»Nijedna nacija«, preklapa Kritika dalje, »nije *dosad ni u čemu ispred drugih*... Ako neka uzmogne dospeti dotle da duhovna prevaga bude na njenoj strani, a ne na strani drugih, onda će to biti ona koja je u stanju da kritikuje sebe i druge i da sazna uzroke opšteg opadanja.«

Svaka nacija je dosad u nečemu ispred drugih. No ako je kritičko proročanstvo tačno, nijedna nacija *neće* imati preimućstvo nad drugima, jer svi civilizovani narodi Evrope — Englezi, Nemci, Francuzi — »*kritikuju*« sada »sebe i druge« i »u stanju su da saznaju uzroke opšteg opadanja«. Najzad, frazasta je *tautologija* reći da »kritikovanje«, »saznavanje«, da *duhovna* delatnost daje *duhovnu prevagu*, i Kritika, koja s beskrajnom samosvešću staje iznad nacija i iščekuje da ove uz njeno koleno klečeći preklinju za prosvetljenje, pokazuje baš ovim karikiranim, hrišćansko - germanskim idealizmom da je još preko glave zaglibljena u blatu *nemačke nacionalnosti*.

Kritika Francuza i Engleza nije tako neka apstraktna, onostrana ličnost, koja stoji izvan čovečanstva, ona je *stvarna ljudska delatnost* individua koje su radni članovi društva, koje kao ljudi pate, osećaju, misle i delaju. Zato je njihova kritika istovremeno praktična, njihov komunizam jedan socijalizam u kome oni daju praktične, opipljive mere, u kome oni ne samo da misle, nego još više delaju; njihova kritika je živa, stvarna kritika postojećeg društva, saznanje uzroka »opadanja«.

Posle razjašnjenja Kričičke kritike radoznom članu mase, ona može s pravom reći o svom listu »Literatur - Zeitung«:

»Ovde se vrši *čista* kritika, koja izlaže, koja se laća stvari, koja ništa ne dodaje.«

Ovde se *ništa od onoga što je samostalno ne daje*, ovde se uopšte *ništa ne daje do kritika koja ništa ne daje*, to će reći kritika koja se svršava u krajnju nekritiku. K r i t i k a daje da se štampaju zabeležena mesta i dostiže svoj procvat u *ekscerptima*. *Wolfgang Menzel* i *Bruno Bauer*

pružaju jedan drugom bratsku ruku, i kritička kritika stoji onde gde je stajala *filozofija identiteta* prvih godina ovog stoleća, kada je *Schelling* protestovao protiv masovnog pripisivanja da on hoće nešto da dá, da išta drugo dá do *čistu, sasvim filozofsku* filozofiju.

c) *Proboj milosti mase*

Korespondent meka srca, čijoj pouci baš sad prisustvovavimo, stajao je u jednom *duševnom* odnosu prema Kritici. Zategnutost između *mase* i *Kritike* u njemu je nagoveštena samo na idiličan način. Obe strane *svetskoistorijske* suprotnosti ponašale su se jedna prema drugoj *blagonaklono i učtivo*, zato *egzoterično*.

U svom *sanitetno - protivnom*, duhopotresnom dejstvu na masu, kritička kritika pojavljuje se tek u jednom korespondentu koji jednom nogom stoji već u Kritici, a drugom još u profanom svetu. On predstavlja »masu« u njenim *unutrašnjim* borbama s Kritikom.

U nekim momentima čini mu se »da gospodin Bruno i njegovi prijatelji ne razumeju *čovečanstvo*«, da su upravo zaslepljeni. On se popravlja odmah:

»Da, sasvim mi je jasno kao sunce pred očima da Vi imate pravo i da su istinite Veše misli, ali, *izvinite*, narod *nije takode* u nepravu... Ah, da! narod ima pravo... Da Vi imate pravo, ne mogu poricati... Zbilja ne znam na što će sve to izići: Vi ćete reći... pa, onda ostani ipak kod kuće... Ah, ja ne mogu više... Ah... moralo bi se inače na kraju *pošafaviti*... Vi ćete *dobrohotno* prihvatiti... Verujte mi, od dobijenog saznanja čovek se katkad tako *ošamuti* kao da mu se vrti vodenično kolo u glavi.«

I neki drugi korespondent piše »da *kadšto* izgubi *prisebnost*«. Vidi se, u onom masovnom korespondentu *radi kritička milost na proboku*. Siroti crv! Grešna masa vuče ga s jedne strane, a Kritička kritika s druge. Nije dobijeno saznanje to što katehumene Kritičke kritike baca u ovo stanje hebetizma, to je pitanje *vere* i *savesti*; kritički Hristos ili narod, bog ili svet, Bruno Bauer i njegovi prijatelji ili profana masa! Ali kao što proboku *božanske* milosti prethodi krajnja rastrzanost grešnika, tako je porazno *zaglupljenje* preteča *kritičke* milosti. Dode li ova najzad do proboka, onda izabrani ne izgubi, istina, glupost, ali svakako izgubi *svest* o *gluposti*.

3. *Nekritički - kritička masa ili Kritika i »Berlinska grupa«*

Kritička kritika nije uspjela da sebe prikaže u masi kao *bitnu suprotnost* i zato istovremeno kao *bitni predmet* čovečanstva. Ne uzimajući u obzir predstavnika *okorele* mase, koji Kritičkoj kritici prebacuje njenu *bespredmetnost* i daje joj na znanje na najgalantniji način da ona još nije prošla kroz »proces« duhovnog *»linjanja«*, a pre svega da mora

tek steći solidna znanja, — korespondent *meke srca* nije, prvo, čak ni *suprotnost*, a onda pravi osnov njegovog približenja Kritičkoj kritici jeste *čisto lični*. On hoće, kao što se može dalje posle pročitati u njegovom pismu, upravo samo da posreduje između svog pijeteta prema gospodinu Arnoldu Rugeu i svog pijeteta prema gospodinu *Brunu Baueru*. Ovaj pokušaj posredovanja čini čast njegovom dobrom srcu. Ali on nipošto ne predstavlja neki *masovni interes*. Korespondent koji se najposle pojavio nije bio više *stvarni* član mase, on je bio katehumen Kritičke kritike.

Uopšte je *masa neodreden* predmet, koji stoga ne može ni vršiti neku određenu akciju, ni stupiti u neki određen odnos. *Masa* koja je predmet Kritičke kritike nema ničeg zajedničkog sa *stvarnim* masama, koje opet obrazuju među sobom vrlo masovne suprotnosti. *Svoju* masu »napravila« je sama ona, kao kad bi neki prirodniak, umesto da govori o određenim klasama, stavio naspram sebe *klasu uopšte*.

Sem ove *apstraktne* mase, svog vlastitog moždanog snutka, Kritička kritika potrebuje stoga još jednu *određenu*, empirijski pokazljivu, ne samo pretpostavljenu *masu*, da bi imala jednu stvarno masovnu suprotnost. Ova masa mora u Kritičkoj kritici istovremeno videti svoje *biće* i *uništenje svog bića*. Ona mora *hteti* biti Kritička kritika, ne - masa, a da to ne *može* biti. Ova kritički - nekritička masa je gore pomenuta »*Berlinska grupa*«. Na jednu Berlinsku grupu svodi se kritičkom kritikom ozbiljno zauzeta *masa* čovečanstva.

»Berlinska grupa«, »*bitni predmet*« Kritičke kritike, kojim se ona bavi uvek u mislima i koji ona jednako u mislima vidi zaposlena sobom, sastoji se, koliko znamo, iz malo *ci-devant*¹ *mladohegelovaca*, kojima Kritička kritika, kako ona tvrdi, uliva delom *horror vacui*², delom osećanje *ništavnosti*. Ne istražujemo činjenično stanje, oslanjamo se na izjave Kritike.

Korespondencija je poglavito namenjena tome da publici *opširno* razloži ovaj *svetskoistorijski* odnos Kritike prema Berlinskoj grupi, da otkrije njegov dubok značaj, da izloži nužnu grozotu Kritike prema ovoj »*masi*« i, najzad, da izazove privid kao da se *sav* svet nespokojno trudi oko ove suprotnosti izjašnjavajući se čas za postupak Kritike, čas protiv njega. Tako piše *Apsolutna* kritika, na primer, jednom korespondentu koji pristaje uz Berlinsku grupu:

«Takve stvari slušao sam *već toliko puta* da sam bio odlučio da se nikako više ne obazirem na to.»

Svet ne sluša koliko puta je sebi zadavao posla *takvim* kritičkim stvarima.

Čujmo sada kako jedan član *kritičke* mase izveštava o Berlinskoj grupi:

¹ prede, ranije — ² užas od praznog prostora

„Ako neko priznaje Bauerove“ (Sveta porodica se mora uvek pèle-mèle¹ priznavati), „poče njegov odgovor, „onda sam ja taj: ali „Literatur - Zeitung“! Pravičnost pre svega!“ Bilo mi je zanimljivo čuti šta jedan od tih radikala, tih pametnih iz godine 42, misli o Vama...“

Podnosi se sad izveštaj da je nesrećnik imao svašta da pokudi u listu »Literatur - Zeitung«.

Za novelu gospodina Edgara, *Tri filistra*, našao je on da je sirova i preterana. On nije shvatio da je *cenzura* manje borba čoveka s čovekom, manje borba upolje nego unutrašnja borba. Oni se ne trude da se okrenu u same sebe i da umesto fraze *protivne cenzuri* stave *tanano* sprovedenu, u svakom pravcu razloženu *kritičku misao*. Za članak gospodina Edgara o Béraud-u našao je da je netemeljit. Kritički izvestilac nalazi da je on temeljit. On priznaje, istina, čak: »Béraud-ovu knjigu ja—ne poznajem.« Uprkos tome, on *veruje* da je gospodinu Edgaru pošlo za rukom itd., a vera, kao što je poznato, spasava. »Uopšte«, nastavlja kritički vernik, »on (onaj iz Berlinske grupe) *nije bogzna* koliko zadovoljan Edgarovim stvarima.« On nalazi takode »da o Proudhonu nije raspravljano s dovoljno *temeljnom* ozbiljnošću«. Ovde sad izvestilac izdaje svedočanstvo gospodinu Edgaru:

»Ja poznajem sad, *doduše* (!?), Proudhona, ja *znam* da je izlaganje Edgarovo uzelo iz njega *karakteristične* tačke i na očigledan način stavilo jednu pored druge.«

Jedini razlog zbog koga se ne sviđa tako *izvorsna* kritika Proudhona od strane gospodina Edgara može, po izvestiocu, biti samo taj što gospodin Edgar *nije pustio zle vetrove* protiv svojine. Pa čak, pomislite samo, protivnik nalazi da je *neznačajan* članak gospodina Edgara o Union ouvrière. Izvestilac teži gospodina Edgara:

»Naravno, ta tu nije dato ništa *samostalno*, i ovi ljudi zbilja su se vratili na *Gruppeovo* stanovište, na kome su, dabome, *uvek stajali*. Kritika treba da daje, da daje, da daje!«

Kao da Kritika nije dala sasvim nove lingvističke, istorijske, filozofske, političko - ekonomske, jurističke pronalaskе! I ona je toliko skromna da dopušta da joj se kaže kako ona ne daje ništa *samostalno*! Čak naš kritički korespondent dao je dosadašnjoj mehanici nešto nepoznato kad čini da se ljudi *vrate* na *isto* stanovište na kome su uvek *stajali*. Nespretno je sećanje na *Gruppeovo* stanovište. *Gruppe* je u svojoj, inače bednoj i pomena nevrednoj, brošuri zapitao gospodina Bruna šta on pa ima da *dâ* kritičko o *spekulativnoj logici*? Gospodin Bruno uputio ga je na buduća pokolenja, i

»budala čeka odgovora.«^[76]

¹ bez reda, pomešano

Kao što je bog već nevernog faraona kaznio time što ga je učinio okorela srca i *smatrao da nije vredan* njegova prosvetčenja, tako uverava izvestilac:

»Otuda oni *nisu ni najmanje vredni* da vide ili da saznaju sadržinu u Vašem listu ‚Literatur - Zeitung‘.«

I umesto da posavetuje svog prijatelja Edgara da pribavi sebi misli i znanja, on daje savet:

»Neka Edgar nabavi sebi jednu *vreću fraza* i neka ubuduće, kad piše svoje članke, slepo zagrabi u nju da bi dobio stil koji ima odziva kod publike.«

Sem uveravanja o »izvesnom besu, nemilosti, besadržajnosti, nemanju misli, slučenju stvari koju oni ne mogu dokučiti, osećanju ništavnosti«—svi ovi epiteti, razume se, tiču se Berlinske grupe—Svetoj porodici odaju se hvale kao što su:

»Lakoća raspravljanja koja prodire kroz stvar, vladanje kategorijama, uviđanje stečeno proučavanjem, ukratko, *vladanje predmetima*. On (onaj iz Berlinske grupe) uzima stvar olako, Vi olakšavate stvar. Ili: »Vi u listu ‚Literatur - Zeitung‘ vršite čistu, očiglednu kritiku koja zahvata stvar.«

Konačno se veli:

»Pisao sam Vam to sve tako opširno jer znam da Vam pričinjavam *radost* saopštavanjima pogleda svog prijatelja. Vi vidite iz toga da list ‚Literatur - Zeitung‘ spunjava svoju svrhu.«

Njegova svrha je njegova suprotnost s Berlinskom grupom. Ako smo upravo doživeli *polemiku Berlinske grupe* protiv Kritičke kritike i njen ukor za ovu polemiku, to nam se sad na dvostruk način opisuje njena težnja da joj se smiluje Kritička kritika.

Jedan korespondent piše:

»Moji poznanici u Berlinu rekoše mi, kada sam početkom ove godine bio tamo, da Vi sve od sebe odbijate i podalje držite, da ste se sasvim usamili i da namerno izbegavate svako približenje, svako opštenje. Ne mogu, naravno, znati koja je strana kriva.«

Apsolutna kritika odgovara:

»Kritika ne stvara nikakvu *stranku*, neće da ima stranku za sebe, ona je *usamljena*—usamljena pošto se udubljuje u *svoj* (!) predmet, usamljena pošto sebe sprotstavlja njemu. Ona *se odvaja od svega*.«

Kao što Kritička kritika misli da se uzdigne iznad svih dogmatičnih suprotnosti time što namesto stvarnih suprotnosti stavlja uobraženu suprotnost *same sebe i sveta, svetog duha i profane mase*, tako ona misli da se uzdigne *iznad stranaka* time što pada *ispod stranačkog stanovišta*,

time što samu sebe kao *stranku* suprotstavlja ostalom čovečanstvu i sav interes usredsređuje na ličnost gospodina Bruna i kompanije. Da Kritika prestoluje u samotini *apstrakcije*, da sama ona kad se prividno bavi nekim *predmetom* ne stupa iz svoje bespredmetne usamljenosti u neki istinski *društveni* odnos prema nekom *stvarnom predmetu*, jer njen *predmet* jeste samo predmet njenog *uobraženja*, samo uobražen predmet:— istinu ove kritičke *ispovesti* dokazuje naše celo izlaganje. Isto tako tačno određuje ono karakter njene *apstrakcije* kao *apsolutne apstrakcije* u tom smislu da »se ona odvajava od svega«, dakle, da je baš ovo odvajanje *ničega od svega*, od *svega* mišljenja, neposrednog saznavanja itd. *apsolutna besmislica*. Usamljenost, uostalom, koja se postiže odvajanjem, apstrakcijom od *svega*, jeste isto tako malo slobodna od predmeta od koga se ona apstrahuje koliko je *Origen* bio slobodan od spolnog uda koji je *odvojio* od sebe.

Neki drugi korespondent počinje time što jednog od onih iz »Berlinske grupe« koga je »video i sa njim govorio« opisuje kao »zlovoljna«, »potištena«, »da više usta ne može otvoriti«, a koji je inače uvek »bio gotov na veoma *drsku* reč«, kao »malodušna«. Ovaj član »Berlinske grupe« priča korespondentu koji sa svoje strane referiše Kritici:

»On ne može pojmiti kako su se ljudi, kao Vi dvojica, koji su ipak inače bili odani principu humanosti, mogli ponašati tako odvajajući se, tako odbijajući, čak gordo.« On ne zna »zašto ima nekih koji, kao što se čini, namerno izazivaju rascep. Mi stojimo ipak svi na istom stanovištu, mi svi *smo odani* ekstremu, kritici, svi smo sposobni da neku ekstremnu misao ako ne stvorimo, a ono ipak shvatimo i primenimo«. On »ne nalazi kod ovog rascepa nikakvo drugo vodeće načelo do egoizam i gordost«.

Sad korespondent ulaže dobru reč:

»Pa zar nisu bar neki među našim prijateljima shvatili Kritiku ili možda *dobru volju Kritike*... ut desint vires, tamen est laudanda voluntas¹.«

Kritika odgovara sledećim *antitezama* između sebe i Berlinske grupe:

»Ima *raznih* stanovišta kritike.« Oni su »mislili da imaju kritiku u džepu«, ona »poznaje i primenjuje stvarno moć kritike«, tj. ona nju ne zadržava u džepu. Za prve je kritika čista forma, za nju, naprotiv, ono »*najsadržajnije*, upravo jedino *sadržajno*«. Kao što apsolutno mišljenje smatra sebe za svu stvarnost, *tako* i Kritička kritika. Ona stoga ne vidi sadržinu *izvan sebe*, ona stoga nije kritika *stvarnih* predmeta koji prebivaju izvan kritičkog subjekta, ona, naprotiv, *pravi* predmet, ona je apsolutan *subjekt - objekt*. Dalje! »Prva vrsta kritike prelazi s frazama preko svega, preko proučavanja stvari, a druga odvajanja frazama sebe *od svega*«. Prva je »*neznački pametna*«, druga »se uči«.

¹ premda nedostaju snage, ipak je za pohvalu volja

Druga je svakako nepametna i uči se par ça, par là¹, ali samo prividno, ali samo da bi površno naučenu stvar kao samopronađenu mudrost mogla zaviriti kao »parolu« protiv mase, od koje je naučila, i pretvoriti je u kritički - kritičku besmislicu.

»Za prvu vrstu kritike reći kao 'ekstrem'; 'ići dalje', 'ne ići dovoljno daleko' su od značaja i najviše obožavane kategorije, druga *ispituje stanovišta* i ne primenjuje mere onih apstraktnih kategorija na njih.«

Uzvikivanja Kritike br. 2 da nije više reč o politici, da je sa filozofijom svršeno, njeno prelaženje preko socijalnih sistema i kretanja rečima kao »fantastičan«, »utopijski« itd., — šta je sve to ako ne *kritički - popravljen obrt* »idenja dalje«, »neidenja dovoljno daleko«? I njene »mere« kao: »istorijā«, »kritika«, »sažimanje predmeta«, »staro i novo«, »kritika i masa«, »ispitivanje stanovišta«, ukratko, sve njene parole, — zar to nisu *kategorične* i apstraktno kategorične *mere*!?

»Prva je teologijska, pakosna, zavidljiva, sitničarska, uobražena, druga je *suprotno* od svega toga.«

Pošto je Kritika na ovaj način podarila sebi jednim dahom tuce pohvala, i kaže o sebi sve ono čega nema Berlinska grupa, kao što bog *jeste* sve ono što *čovjek nije*, ona izdaje sebi svedočanstvo:

»Ona je postigla jednu jasnoću, jednu žudnju za učenjem, jednu mirnoću u kojoj je ona *nenapadljiva* i *nesavladljiva*.«

Otuda ona može prema svojoj suprotnosti, Berlinskoj grupi, »uzeti na sebe u najbolju ruku posao *olimpijskog smeha*«. Ovo *ismejavanje* — sa uobičajenom temeljitošću ona pokazuje šta ovo ismejavanje jeste i šta nije — »ovo ismejavanje nije gordost«. Ni za živu glavu! Ono je negacija negacije. Ono je *samo proces* koji *Kritičar mora primeniti* s lagodnošću i mirnoćom duše protiv jednog *podređenog stanovišta* koje *zamišlja* da je *jednako* s njim — kakvo tašto mišljenje o sebi! Dakle, kad se *Kritičar smeje*, onda on *primenjuje* nekakav *proces*! I u svojoj »mirnoći duše« on ne primenjuje *proces smejanja* protiv *lica*, nego protiv nekog *stanovišta*! Čak *smejanje* je neka *kategorija*, koju on primenjuje i čak *mora* primenjivati!

Izvanstvetska kritika nije *suštinska delatnost ljudskog subjekta* koji je *stvaran*, koji zato u *sadašnjem* društvu živi, pati, učestvuje u njegovim mukama i radostima. *Stvarna* jedinka je samo jedna *akcidencija*, zemljani sud *kritičke kritike*, koja se otkriva u njemu kao *večna supstancija*. Nije subjekt *kritika ljudske jedinke*, nego *neljudska jedinka* kritike. Nije *kritika* neko *ispoljenje čoveka*, nego *čovjek* je *ospoljenje* kritike, *kritičar* živi stoga potpuno izvan društva.

»Može li kritičar živeti u onom društvu koje kritikuje?«

¹ ovde - onde

Obrnuto: zar on ne mora živeti u ovom društvu, zar on sam ne mora biti neko životno ispoljenje ovog društva? Zašto kritičar *prodaje* svoje duhovne proizvode kad on time najgori zakon današnjeg društva čini svojim zakonom?

•Kritičar se ne sme čak ni usuditi da se *lično* upusti u društvo.◊

Zato on obrazuje sebi jednu *svetu porodicu*, kao što i usamljeni bog u svetoj porodici nastoji da ukine svoju dosadnu odvojenost od sveg društva. Ako Kritičar *hoće, da se otkaçi od rdavog društva*, onda neka se otkaçi pre svega od *društva sa samim sobom*.

•Takò je Kritičar *bez svih radosti društva*, ali i *patnje tog društva* daleko su od njega. On ne poznaje ni *prijateljstvo*—sa izuzetkom kritičkih prijatelja, «ni ljubav»—sa izuzetkom *samoljublja*, «ali zato kleveta se nemoćno odbija od njega; ništa njega ne može uvrediti; njega ne dira mržnja, njega ne dira zavist, jed i jad su njemu *nepoznati afekti*.»

Ukratko, Kritičar je slobodan od svih *ljudskih strasti*, on je neka *bažanska ličnost*, on može pevati o sebi pesmu ðuvne:

•Ja ne mislim na ljubav,
Ja ne mislim na muža,
•Ja mislim na boga oca,
Koji mi podršku pruža.◊^[76]

Kritici nije dato da napiše ijedan pasus, a da sebi ne protivreći. Tako nam ona kaže konačno:

•Filistre koji se bacaju kamenjem na Kritičara—po biblijskoj analogiji on se mora kamenovati—«koji ga krivo poznaju i podmeću mu *nečiste pobude*—*čistoj* Kritici podmetati *nečiste* pobude!—da bi *sebe izjednačili sa njim*—gore kuđeno tašto zamišljanje jednakosti—«te filistre on *ne ismejava*, jer toga oni nisu vredni, nego ih prezire, i on ih s mirnoćom odbija u njihovu neznačajnu značajnost.

Gore je Kritičar *morao* primeriti *procès ismejavanja* protiv «podređenog stanovišta koje sebe tašto zamišlja kao jednak». Nejasnost [predstave] Kritičke kritike o svom načinu postupanja protiv bezbožne «mase» izgleda da ukazuje gotovo na neku unutrašnju nadraženost, na neku žuč, za koju «afekti» nisu «nepoznati».

Stvar se, međutim, ne sme krivo shvatiti. Pošto se Kritika dosada borila kao Herkul da bi se *odvojila* od nekritičke «profane mase» i od «svega», ona je najzad radom srećno postigla svoju *usamljenu, božansku, samodovoljnu egzistenciju*. Ako u prvom izražavanju ove njene «nove faze» izgleda da stari svet *grešnih afekata* ima nad samom njom još neku moć, to ćemo videti sad gde ona u jednom «*umetnosnom vidu*» nalazi svoje estetsko rashlađenje i *preobraženje* i čini *pokoru* da bi, najzad, kao drugi, trijumfujući *Hristos* mogla slaviti *kritički strašni sud* i posle svoje pobede nad aždajom otići mirno na nebo.

VIII GLAVA

Zemaljski put i preobraženje »Kritičke kritike« ili »Kritička kritika« kao Rudolph, knez od Geroldsteina

Rudolph, knez od Geroldsteina, *okajava* na svom *zemaljskom putu dvostruko* sagrašenje, svoje *lično* sagrašenje i sagrašenje *Kritičke kritike*. Sam on u žustrom razgovoru udvoje isukao je mač na svoga oca, *Kritička kritika* u žustrom razgovoru udvoje dala se zaneti do grešnih afekata protiv mase. *Kritička kritika* nije otkrila *nijednu jedinu* tajnu. Rudolph čini pokoru za to i otkriva *sve* tajne.

Rudolph je, kao što izveštava gospodin Szeliga, *prvi sluga države* čovečanstva. (*Država humanosti Švabe Egidiusa*. Vidi »Konstituti-onelle Jahrbücher« od dr Karla Weila, 1844, sv. 2)

Da *ne bi propao svet*, po tvrđenju gospodina Szelige moraju

»istupiti ljudi bezobzirne kritike... Rudolph je *takav* čovek... Rudolph smišlja misao čiste *kritike*. I ova misao je plodnija za njega i za čovečanstvo nego *sva* iskustva koja je ovo iskusilo u svojoj *istoriji*, nego *sve* znanje koje je Rudolph mogao prisvojiti iz ove istorije, voden čak najvernijim učiteljem... Nepriistrasni sud kojim Rudolph ovekovečava svoj *svetski hod* nije, u *stvari*, ništa drugo do:

»otkrivanje tajni društva«.

On je otkrivena tajna svih tajni.

Rudolph ima da gospodari beskrajno višim brojem *spoljašnjih* sredstava nego ostali ljudi *Kritičke kritike*. Ona se teši:

»Nepostižni su Rudolphovi *rezultati* (!) za onoga kome je sudbina manje naklonjena, nije nepostižan lepi cilj (!).«

Otuda *Kritika* ostavlja Rudolphu, kome je sudbina naklonjena, da *ostvari* njene vlastite *misli*. Ona ga bodri pevajući:

»Hahnemanne,

Idi ti napred,

Ti nosiš velike nepromočive čizme!« [7]

Pratimo Rudolpha na njegovom kritičkom svetskom hodu, koji »je plodonosniji za čovečanstvo nego *sva iskustva* koja je čovečanstvo iskusilo u svojoj istoriji, nego *sve znanje*« itd., koji *dvaput* spasava svet od *propadanja*.

1. Kritičko pretvaranje mesara u psa ili Chourineur¹

Chourineur je bio od malih nogu mesar. Razni sukobi načine silovitog prirodnog čoveka ubicom. Rudolph ga slučajno nalazi gde baš zlostavlja Fleur de Marie. Rudolph zadaje veštom ubojici nekoliko majstorskih, imponujućih udaraca pesnicom po glavi. Rudolph time stiže Chourineurovo poštovanje. Docnije u zločinačkoj krčmi ispoljava se Chourineurov dobrodušan temperamenat. Rudolph mu veli: »Ti imaš još srca i časti«. On mu ovim rečima uliva poštovanje prema samom sebi. Chourineur je popravljen ili, kao što kaže gospodin Szeliga, preobraćen u »moralno biće«. Rudolph ga uzima pod svoje okrilje. Pratimo tok Chourineurovog obrazovanja koji vodi Rudolph.

Prvi stadijum. Prva obuka koju Chourineur dobija jeste obuka iz licemerstva, nevernosti, podmuklosti i *pretvaranja*. Rudolph se služi moralizovanim Chourineurom sasvim na isti način kao što se *Vidocq* služio zločincima koje je moralizovao, tj. čini da ovaj postane *mouchard*² i *agent provocateur*³. On mu daje savet da se kod *maitre d'école*⁴ »napravi tako« kao da je promenio svoje »principe da ne krađe«, da učitelju predloži jedan pohod u krađu i da ga time namami u klopku koju je Rudolph namestio. Chourineur ima osećanje da hoće da ga zloupotrebe za neku »lakrdiju«. On protestuje protiv traženja da igra ulogu *mouchard*-a i *agent provocateur*-a. Rudolph lako uveri iskonski prirodnog čoveka »čistom« *kazuistikom* Kritičke kritike da neka rdjavština nije rdavština ako se učini »iz dobrih, moralnih« razloga. Chourineur kao *agent provocateur*, pod vidom drugarstva i poverenja, namami u propast svog nekadašnjeg druga. *Prvi put* u svom životu on izvrši *nisko delo*.

Drugi stadijum. Mi nalazimo Chourineura opet kao *garde malade*⁵ Rudolpha, koga je izbavio iz opasnosti po život.

Chourineur je postao tako *pristojno moralno* biće da odbija predlog crnačkog lekara Davida da sedne na pod, iz straha da ne uprlja čilim. Pa on je odveć *sneživljiv* da sedne i na stolicu. Najpre postavi stolicu

¹ Chourineur (franc.): mučki ubica nožem. Ovaj pogrdni nadimak (Chourineur) dobilo je ovo lice iz romana Eugène-a Sue-a *Mystères de Paris* kao bivši robijaš. — ² policijski dostavljač, špijun — ³ agent provokator — ⁴ učitelj. Marx ovo lice stalno navodi u francuskom originalu, tj. kao »maitre d'école«. *Mi ovaj naziv prevodimo (sa učitelja), jer ga je nemoguće deklinirati u originalnom obliku*; originalni oblik zadržavamo samo ovde tj. na mestu na kome se prvi put javlja — ⁵ bolničar, čuvar bolesnika

na ledni deo i onda sam sedne na prednje noge stolice. On ne propušta da se svaki put izvini čim gospodina Rudolpha, koga je izbavio iz smrtno opasnosti, nazove svojim »prijateljem« ili monsieur¹ mesto monseigneur².

Divljenja dostojna dresura bezobzirnog sina prirode! Chourineur iskazuje najprisniju tajnu svog kritičkog pretvaranja kad Rudolphu priznaje da za njega oseća istu privrženost koju jedan *buldog* čuvstvuje za svog gospodara. »Je me sens pour vous, comme qui dirait l'attachement d'un bouledogue pour son maître.³ Nekadašnji mesar pretvoren je u psa. Odsada će se sve njegove vrline rastvoriti u vrlinu psa, u čistu »*dévouement*«⁴ svom gospodaru. Njegova samostalnost, njegova individualnost iščeznuće potpuno. Ali kao što rđavi slikari moraju metnuti u usta svojoj slici listić da bi kazali šta ona treba da znači, tako će Eugène Sue metnuti u usta »*bouledogues*«-u Chourineuru listić koji neprestano uverava: »Dve reči: Ti imaš srca i časti, načinile su me *čovekom*«. Chourineur do svog poslednjeg daha neće nalaziti pobudu za svoje radnje u svojoj individualnosti, nego u ovom listiću. Za dokaz svoje moralne popravke, on će mnogostruko razmišljati o svojoj vlastitoj izvrsnosti i rđavosti drugih jedinki, i kad god se on razmeće moralnim izrekama, Rudolph će mu reći: »Ja te rado slušam kad tako *govoriš*«. Chourineur nije postao običan, nego *moralan buldog*.

Treći stadijum. Divili smo se već *čiftinskoj pristojnosti* koja je stupila namesto *sirovog*, ali *smelog* Chourineurovog neljubljenja. Doznajemo sad da je on, kao što i priliči jednom »*moralnom biću*«, prisvojio takođe hod i držanje *čifte*.

»A le voir marcher — on l'eût pris pour le bourgeois le plus inoffensif du monde.«⁵

Još žalosniji od ove forme jeste sadržaj koji Rudolph daje njegovom kritički reformisanom životu. On ga šalje u Afriku da »svetu nevernika pokaže živ i spasonosan primer kajanja«. Ne svoju vlastitu ljudsku prirodu, već jednu hrišćansku dogmu ima on odsada da prikazuje.

Četvrti stadijum. Kritički—moralni preobražaj načinio je Chourineura tihim, opreznim čovekom, koji svoje vladanje podešava po pravilima straha i životne razboritosti.

»Le Chourineur«, izveštava Murph, čija indiskretna prostota stalno trtlja novosti iz škole, »n'a pas dit un mot de l'exécution du maître d'école, de peur de se trouver compromis.«⁶

¹ gospodin — ² gospodar (oslovljavanje prinčeva, episkopa, velikodostojnika) — ³ »Osećam prema vama, što bi se reklo, privrženost jednog buldoga svome gospodaru.« — ⁴ odanost — ⁵ »Kad ga čovek gleda kako hoda, pomislio bi da je on najbezazleniji *buržuj* na svetu.« — ⁶ »Nije rekao ni reči o pogubljenju učitelja iz straha da ne kompromituje sebe.«

Chourineur zna, dakle, da je pogubljenje učitelja bilo jedna protivpravna radnja. On je ne istrtljava iz straha da se ne kompromituje. *Mudri Chourineur!*

Peti stadijum. Chourineur je svoje moralno obrazovanje dotle usavršio da postaje svestan svog *psećeg* odnosa prema Rudolphu u jednom civilizovanom vidu. On kaže *Germainu*, pošto ga je izbavio iz jedne smrtne opasnosti:

»Imam jednog zaštitnika koji je za mene isto što i Bog za *sveštenika*—čovjek ima da padne na kolena pred njim.«

I u mislima on kleči pred svojim Bogom.

»Gospodin Rudolphe, nastavlja on svoje kazivanje *Germainu*, »štiti Vas. Kažem *gospodin*, ali morao bih kazati *milostivi gospodin*. Ipak imam običaj da ga nazivam *gospodinom Rudolphom*, i on mi to dopušta.«

»Prekrasno buđenje i procvetavanje!«—uzvikuje *Szeliga* u kri tičkom ushićenju!

Šesti stadijum. Chourineur dostojno završava svoj životni tok čiste *dévouement*¹, moralnog buldoštva time što konačno dozvoljava da ga ubiju nožem za njegovog milostivog gospodara. U trenutku kada *Skelett* nožem zagrozi princu, Chourineur zadrži ruku ubice. *Skelett* probode njega. Ali Chourineur na umoru kaže *Rudolphu*:

»Imao sam pravo da kažem da jedna *gruda zemlje* (jedan buldog), »kao ja, katkad može biti korisna jednom *velikom milostivom gospodaru*, kao *Vama*.«

Ovoj *psećoj* izjavi, koja celi kritički tok Chourineurova života sa- žima u *jedan* epigram, dodaje listić u njegovim ustima:

»Mi smo kvit, gospodine *Rudolphe*. Vi ste mi rekli da ja imam srca i časti.«

Gospodin *Szeliga* vrišti iz petnih žila:

»Kakvu zaslugu stiče sebi *Rudolph* time što je ‚*Schurimanna*‘ (?) vratio *čove- danstvu* (?)!«

¹ odanosti

2. Otkrivanje tajne kritičke religije ili Fleur de Marie¹a) Spekulativna »Belka«²

Još jednu reč o spekulativnoj »Belki« gospodina Szelige pre nego što pređemo na Fleur de Marie Eugène-a Sue-a.

Spekulativna »Belka« je pre svega jedna *ispravka*. Čitalac bi mogao, naime, zaključiti iz konstrukcije gospodina Szelige da je Eugène Sue »odvojio prikazivanje objektivne osnove« (»svetskog stanja«) »od razvoja delujućih individualnih sila, koje se mogu pojmiti samo iz one pozadine«.

Sem zadataka da ispravi zabludno pretpostavljanje čitaoca izazvano izlaganjem gospodina Szelige, Belka ima i još jednu metafizičku misiju u našem, naime, gospodina Szelige »epu«.

»Svetsko stanje i epsko zbivanje *takode još ne* bi bili umetnički spojeni u jednu istinski *jedinstvenu* celinu kad bi se samo u jednoj šarolikoj mešavini ukrštali zbrda - zdola, kad bi se čas ovde čas onde smenjivali komad svetskog stanja i jedna scenska radnja. Ako treba da nasrane *stvarno jedinstvo*, onda se moraju oboje, tajne ovog spletenog *sveta* i jasnoća, otvorenost i pouzdanost s kojom *Rudolph* u njih prodire i otkriva ih, spojiti u *jednoj* jedinci... Belka ima taj zadatak.«

Gospodin Szeliga konstruiše Belku po analogiji *Bauerove* konstrukcije *matere božje*.

Na jednoj strani stoji »božansko« (*Rudolph*), kome se pripisuje »sva moć i sloboda«, jedino *delatno* načelo. Na drugoj strani stoji pasivno »svetsko stanje« i ljudi koji njemu pripadaju. Svetsko stanje je »tla stvarnog«. Ako ovo ne treba da se »sasvim napusti« ili ako ne treba da se »ukine poslednji ostatak prirodnog stanja«, ako sam svet treba da ima nekog udela u »načelu razvoja«, koje *Rudolph* usredsređuje u sebi naspram njega [sveta], ako ne treba »da se ljudsko prikaže kao prosto-naprsto neslobodno i nedelatno«, onda gospodin Szeliga mora upasti u »protivrečnosti religijske svesti«. Iako on razdvaja svetsko stanje i njegovu delatnost kao dualizam jedne mrtve mase i Kritike (*Rudolph*), on mora ipak priznati svetskom stanju i masi opet neke attribute božanstvenosti i konstruisati u Belki spekulativno jedinstvo jednog i drugog, *Rudolpha* i sveta. (Vidi *Kritika sinoptičara*, tom I, str. 39)

Sem stvarnih odnosa u kojima stoji *kućevlasnik* (delajuća »individualna sila«) prema svojoj *kući* (»objektivnoj osnovi«), mistična spekulacija i spekulativna estetika trebaju još jedno treće *konkretno, spekulativno jedinstvo*, jedan *subjekt - objekt* koji je kuća i kućevlasnik u

¹ Fleur de Marie doslovce znači Bogorodičin cvet, odnosno krasuljak (*Bellis perennis*) — ² U originalu stoji »Marienblume«, što znači isto što i Fleur de Marie, dakle — krasuljak. U prevodu je -- radi slaganja s »Marie« upotrebljen izraz Belka, iako je »krasuljak« adekvatna reč. — *Prev.*

jednoj osobi. Pošto spekulacija ne voli prirodna posredovanja u njihovoj prirodnoj opširnosti, to ona ne uvida da isti »komad svetskog stanja«, kuća na primer, koja je za jednoga, na primer za kućevlasnika, jedna »objektivna osnova«, za drugoga, na primer neimara kuće, jeste jedno »epsko zbivanje«. Kritička kritika, koja romantičnoj umetnosti prebacuje »dogmu jedinstva«, da bi dobila »istinski jedinstvenu celinu«, jedno »stvarno jedinstvo«, stavlja, namesto prirodne i ljudske veze između svetskog stanja i svetskoga zbivanja neku fantastičnu vezu, neki mističan subjekt - objekt, kao što Hegel namesto stvarne veze čoveka i prirode stavlja neki apsolutan subjekt - objekt, koji je odmah cela priroda i celo čovečanstvo, *apsolutni duh*.

U kritičkoj Belki »opšta krivica vremena, krivica tajne« postaje »tajna krivice«, kao što opšta krivica [die Schuld] tajne u prezaduženog épici¹ postaje »tajna dugova«.²

Belka bi morala prema konstrukciji matere božje biti *upravo mati Rudolpha*, spasitelja sveta. Gospodin Szeliga izjavljuje to izričito:

»Po logičnom sledu Rudolph bi morao biti Belkin sin.«

Ali pošto on nije njen sin, nego je njen otac, gospodin Szeliga nalazi u tome »novu tajnu da sadašnjost iz svojih nedara umesto budućnosti često rađa davnopreminulu prošlost«. Bogme, on otkriva drugu, još veću, masovnoj statistici upravo protivrečnu tajnu da »neko dete kad ne postane opet otac ili majka nego kao devičansko i čedno siđe u grob... jeste u suštini... kći.«

Gospodin Szeliga verno sledi Hegelovoj spekulaciji kad mu po »logičnom sledu« kći važi za majku svog oca. U Hegelovoj filozofiji istorije, kao i u njegovoj filozofiji prirode, sin rađa mater, duh prirodu, hrišćanska religija mnogoboštvo, ishod — početak.

Pošto je gospodin Szeliga dokazao da bi Belka po »logičnom sledu« morala biti Rudolphova mati, on sad dokazuje suprotno, da ona, da bi sasvim odgovarala *ideji* koju otevljjava u našem epu, *nikada ne sme postati majka*. To bar dokazuje da ideja našeg epa i logični sled gospodina Szelige uzajamno protivreče.

Spekulativna Belka nije ništa do »otelovljenje jedne ideje«. I koje ideje? »Ona ima ipak zadatak da u neku ruku prikaže poslednju suzu sete koju prošlost pusti pre svog potpunog odlaženja«. Ona je prikaz jedne alegorične suze, a i ovo malo što je ona, ona *jeste ipak samo u neku ruku*.

Nećemo ići za gospodinom Szeligom u njegovom daljem prikazivanju Belke. Ostavljamo samoj njoj zadovoljstvo da po zapisu gospodina Szelige »obrazuje protiv svakog najodlučniju suprotnost«, jednu tajanstvenu suprotnost, tako tajanstvenu kao svojstva boga.

Nećemo mudrijašiti isto tako ni o »istinskoj tajni« »koju je bog usadio u srce čovekovo« i na koju spekulativna Belka ukazuje »ipak

¹ bakalina — ² u nemačkom »die Schuld« znači krivica i dug

u neku ruku«. Mi prelazimo od Belke gospodina Szelige na Fleur de Marie Eugène-a Sue-a i na čudesna kritička lečenja koja Rudolph izvršuje na njoj.

b) *Fleur de Marie*

Mi Mariju nalazimo usred zločinaca kao javnu žensku, kao ropkinju krčmarice zločinačke krčme. U tom poniženju ona je sačuvala neku ljudsku blagorodnost, neku ljudsku prostosrdačnost i neku ljudsku lepotu, koje imponuju njenoj okolini, uzdižu je do poetskog cveta zločinačkog kruga i pribavljaju joj ime Fleur de Marie.

Nužno je da se Fleur de Marie tačno posmatra počev od njenog prvog pojavljivanja, da bi se njeno *prvobitno obličje* moglo uporediti s njenim *kritičkim preuobličjenjem*.

Pored sve nežnosti, Fleur de Marie daje odmah dokaze o životnoj borbenosti, energiji, veselosti, elastičnosti karaktera, o osobinama koje jedino mogu objasniti njen ljudski razvoj u njenom *raščovečenom* položaju.

Od Chourineura, koji je zlostavlja, ona se brani svojim makazama. To je prva situacija u kojoj je nalazimo. Ona se ne pojavljuje kao neko jagnje, koje nije kadro da se brani, koje se bez otpora podaje nadmoćnoj brutalnosti, nego kao devojka koja ume da ističe svoja prava, koja ume da izdrži borbu.

U zločinačkoj krčmi ulice Fev ona priča Chourineuru i Rudolphu svoju životnu istoriju. Dok priča, *smeje se* Chourineurovim doskočicama. Ona optužuje sebe što je, dolazeći iz zatvora, ovde zarađene tri stotine franaka provezla i spučkala, umesto da traži rada, ali nisam imala nikoga za savetodavca«. Sećanje na katastrofu njenog života — na prodaju zločinačkoj krčmarici — baca je u setu. Od svog detinjstva to je prvi put da se ona seća svih ovih događaja.

«Le fait est, que ça me chagrine de regarder ainsi derrière moi... ça doit être bien bon d'être honnête.»¹

Na Chourineurovo ruganje da treba da se propoštene, ona uzvikuje:

«Honnête, mon dieu! et avec quoi donc veux-tu que je sois honnête?»²

Ona izričito izjavljuje da nije «cmoljavica»:

«Je ne suis pas pleurnicheuse»;³

ali njena životna situacija je žalosna —

«Ça n'est pas gai.»⁴

¹ Činjenica je da se žalostim kad gledam tako iza sebe... mora biti da je to jako dobro biti pošten. — ² Poštena, bože moj! a čim hoćeš da budem poštena? — ³ Ja nisam cmoljavica. — ⁴ To čoveka ne veseli.

Najzad ona o prošlosti izriče, u suprotnosti sa hrišćanskim *kanjanjem*, istovremeno *stoičko* i *epikurejsko*, ljudsko načelo jedne slobodne i jake žene:

«Enfin ce qui est fait, est fait.»¹

Pratimo sad Fleur de Marie na njenoj prvoj šetnji s Rudolphom.

«Svest o tvom strašnom položaju svakako te je često mučila», kaže Rudolph, koga već bridi da povede moralnu konverzaciju.

«Da», odgovara ona, «više nego jedanput gledala sam Senu preko zaštitnih brana, ali onda sam posmatrala cveće, sunce, pa sam rekla sebi: reka će uvek postojati, meni još nije sedamnaest godina, ko zna? Dans ces moments-là il me semblait que mon sort n'était pas mérité, qu'il y avait en moi quelque chose de bon. Je me disais, on m'a bien tourmenté, mais au moins je n'ai jamais fait mal au personne.»²

Fleur de Marie posmatra položaj u kome se nalazi ne kao slobodno delo, ne kao izraz same sebe, nego kao sudbinu koju nije zaslužila. Ovaj zao udes može se promeniti. Ona je još mlada.

Dobro i *zlo* u Marijinom shvatanju nisu *moralne apstrakcije* dobra i zla. Ona je *dobra*, jer nikome nije učinila *nažao*, ona je bila uvek *čovečija* prema nečovečnoj okolini. Ona je *dobra*, jer joj sunce i cveće otkrivaju njenu vlastitu sunčanu i cvetnu prirodu. Ona je *dobra*, jer je još *mlada*, borbena u životu i nada se. Njen položaj *nije dobar*, jer joj nameće neprirodnu prisilu, jer nije ispoljenje njenih ljudskih nagona, nije ostvarenje njenih ljudskih želja, jer je pun muka i bez radosti. Svojom *vlastitom individualnošću*, svojim *prirodnim bićem*, ona meri svoju životnu situaciju, ne *idealom dobra*.

U *prirodi*, gde otpadaju lanci građanskog života, gde ona slobodno može ispoljavati svoju vlastitu prirodu, Fleur de Marie u ključu izbacuje jednu raspoloženost, jedno bogatstvo osećanja, jednu ljudsku radost lepote prirode, koji dokazuju kako je građanska situacija okrnula samo njenu površinu, kako je zao samo udes, i kako sama ona niti je dobra niti zla, već je *ljudska*.

«Monsieur Rodolphe, quel bonheur... de l'herbe, des champs! Si vous vouliez me permettre de descendre, il fait si beau... j'aimerais tant à courir dans ces prairies!»³

Sišavši s kola, ona bere cveće Rudolphu, «jedva može govoriti od radosti» itd. itd.

Rudolph joj otkriva da će je odvesti na *zakupljeno dobro gospode George*. Tamo ona može videti golubarnike, staje itd., tamo ima mleka,

¹ Najzad, što je bilo, bilo je. — ² Tih trenutaka činilo mi se da moja sudbina nije bila zaslužena, da je u meni bilo nečeg dobrog. Rekoh sebi, dobro su me mučili, ali bar ja nisam nikad nikome učinila zlo. — ³ Gospodine Rodolphe, kakva sreća... trava, polja! Kad biste mi hteli dopustiti da siđem, tako je lepo... volela bih toliko da trčim po ovim livadama!

masla, plodova itd. To su istinska *sredstva milosti* za ovo dete. Ona će se *zabavljati*, to je njena glavna misao. »C'est à n'y pas croire... comme je veux m'amuser!«¹ Ona objašnjava Rudolphu svoj vlastiti *udeo* u svom zlom udesu na najprostodušniji način. »Tout mon sort est venu de ce que je n'ai pas économisé mon argent.«² Otuda mu ona savetuje da bude štedljiv i da novac da u štedionicu. Njena mašta uljuljuje se kulama u vazduhu koje joj zida Rudolph. Ona se samo rastužuje, jer »*sadašnjost* beše zaboravila«, a »kontrast ove sadašnjosti sa snom radosna i nasmejana života podseća je na grozote njenog položaja«.

Dosad vidimo Fleur de Marie u njenom prvobitnom nekritičkom obličju. Eugène Sue uzdigao se iznad vidika svog uskog pogleda na svet. On je naneo udar predrasudama buržoazije. Biće da je on Fleur de Marie predao junaku Rudolphu da bi kaznio svoju smelost, da bi stekao odobravanje svih staraca i baba, celokupne pariske policije, religije u prodi i »Kritičke kritike«.

Gospoda George, kojoj Rudolph predaje Fleur de Marie, je nesrećna, hipohondrična i religiozna žena. Ona prima dete odmah rečima koje zanose na miro da *bog* blagosilja one koji ga ljube i koji ga se boje, koji su bili nesrećni i koji *se kaju*. Rudolph, »čovek čiste kritike«, daje da se dozove zlosrećni, u prazneverici osedeli pop *Laporte*. On je određen da izvrši kritičku reformu Marije.

Marija se veselo i prostosrdačno približava starom popu. *Eugène Sue* u svojoj hrišćanskoj brutalnosti čini da joj odmah neki »divljenja dostojan nagon« šapne na uho da se »*sram* završava onde gde *kajanje* i *ispaštanje* počinju«, naime u jedino blaženotvornoj crkvi. On zaboravlja veselu prostosrdačnost u šetnji, veselost koju su izazvali sredstva milosti prirode i prijateljsko saosećanje Rudolphovo i koja bi pomučena samo pomišlju da se [Marija] mora vratiti zločinačkoj krčmarici.

Pop *Laporte* uzvine se odmah u *nadzemaljski* stav. Njegova prva reč jeste:

»*Božje* milosrde je neiscrpno, drago moje dete! Bog ti ga je dokazao time što te nije napuštao u vrlo bolnim iskušenjima... velikodušni čovek koji te je izbavio, ovu reč *Svetog pisma* — neka se dobro utuvi: reč *Svetog pisma*, ne neku ljudsku svrhu! — ostvario je: Gospod je blizu onih koji ga prizivaju; on će ispuniti želje onih koji ga prizivaju; on će čuti njihovo vikanje i spašće ih... Gospod će dovršiti *svoje* delo.«

Marija još ne razume *opaki* smisao popovske pridike. Ona odgovara:

»Moliću se Bogu za one koji su se smilovali na mene i koji su me vratili Bogu.«

Njena prva misao *nije* Bog, nego njen *ljudski* spasilac, i za *njega*, ne za oprostjenje svojih *vlastitih* grehova hoće ona da se moli Bogu. Ona ima vere u svoju molitvu da ova može uticati na spas drugih.

¹ »Čovek da ne veruje u to... kako ću se zabavljati!« — ² »Cela moja sudbina proistekla je otuda što nisam štedela svoj novac.«

Štaviše, ona je još toliko naivna da pomišlja da je već vraćena Bogu. Pop mora poružiti tu heterodokсну krivu misao.

«Ubrzo», prekine je on, «ubrzozasluzičeš oprostjenje, oproštenje tvojih velikih grešaka... jer da još jednom kažemo sa prorokom: Gospod podržava sve one koji su blizu pada.»

Neka se ne previdi nečovečni obrt u govoru sveštenika. Ubrzo zaslužićeš oprostjenje! Još ti gresi tvoji nisu oprostjeni.

Kao što Laporte podaruje devojci pri dočeku *svest o grehu*, tako joj Rudolph na rastanku podaruje zlatan krst, simbol *hrišćanskog raspeća*, koje joj predstoji.

Marija stanuje već neko vreme na zakupnom dobru gospode George. Oslušnimo najpre jedan razgovor sedog popa Laporte-a s gospodom George. On smatra da je za Mariju «udaja» nemogućna, jer nijedan čovek, uprkos njegovom jamstvu, «neće imati hrabrosti da se opre prošlosti koja je ukaljala njenu mladost». On dodaje: «Ona ima da ispašta velike greške, moralno čuvstvo moralo ju je podržati». On dokazuje mogućnost održanja kao najobičniji buržuj: «Ima mnogo dobrotvornih ljudi u Parizu». Licemerni sveštenik zna vrlo dobro da ti dobrotvorni ljudi iz Pariza svakog časa najživljim ulicama ravnodušno prolaze pored devojčica od 7 do 8 godina koje do ponoći nude na prodaju allumettes¹ i tome slično, kao što je nekada Marija radila, i čija je buduća sudbina skoro bez izuzetka Marijina sudbina.

Pop je smerao na Marijinu *pokoru*; u njegovoj duši ona je *osudena*. Popratimo Fleur de Marie u jednoj njenoj večernjoj šetnji s Laporte-om, koga ona prati kući.

«Pogledaj, dete moje», počinje on besedništvom koje zanosi na miro, «neizmerni vidik, čije se granice ne opažaju više» — veče je, naime — «čini mi se da nam tišina i beskrajnost daju gotovo neku ideju večnosti... Kažem ti to, Marija, jer si osetljiva za lepote stvaranja... Bio sam često ganut religioznim divljenjem koje one tebi ulivaju, tebi — koja si toliko dugo bila lišena religioznog osećanja».

Popu je već pošlo za rukom da Marijino neposredno naivno radovanje lepotama prirode pretvori u *religiozno* divljenje. *Priroda* je već za nju unižena do bogougodne, *pohrišćanjene* prirode, do *stvorenja*. Providno vazdušno more obesvećeno je do tamnog simbola jedne mlitave *večnosti*. Ona je već naučila da su sva ljudska ispoljenja njenog bića bila «*profana*», lišena religije, istinskog osvećenja, ireligiozna, bezbožna. Pop je mora uprljati pred samom sobom, njene prirodne i duhovne sile i sredstva milosti svući u prašinu da bi ona postala prijemljiva za natprirodno sredstvo milosti koje joj on obećava—za *krštenje*.

Kad Marija hoće da učini neku ispovest popu i moli ga za milost, on odgovara:

«Gospod ti je dokazao da je milosrdan.»

¹ žigice

Marija ne sme u milosti koju doživi videti neki prirodan, po sebi razumljiv odnos nekog srodnog ljudskog bića prema sebi, ljudskom biću. Ona mora u njoj videti neko natčulno, natprirodno, nadljudsko milosrđe i snishođenje, mora u *ljudskoj milosti* videti neko *božansko milosrđe*. Ona mora sve ljudske i prirodne odnose transcendirati u *odnose prema Bogu*. Način kako Fleur de Marie u svom odgovoru ulazi u popovsko šaputanje o božjem milosrđu dokazuje koliko ju je već pokvarila religijska doktrina.

Čim je došla u svoj popravljen položaj, ona kaže da je osetila samo svoju *novu sreću*.

«Svakog trenutka mislila sam na gospodina Rudolpha. Često sam podizala oči k nebu da tražim tamo ne boga nego njega, gospodina Rudolpha i da mu zahvalim. Da — *optužujem sebe za to, oče moj, mislila sam više na njega nego na boga*; jer on je za mene učinio ono što je samo bog mogao učiniti... Bila sam *srećna*, srećna kao neko ko je zauvek izbegao neku veliku opasnost.

Fleur de Marie nalazi već da je nepravo što je jednu novu srećnu životnu situaciju osetila prosto kao ono što ona *stvarno* jeste, kao neku novu sreću, tj. što se prema njoj ponašala prirodno, a ne natprirodno. Ona već optužuje sebe što je u čoveku koji ju je spasao videla ono što je on *stvarno* bio, svog spasioca, i što namesto njega nije podmetnula nekog imaginarnog spasioca, *Boga*. Već se nje dokopalo religijsko licemerstvo, koje *drugom čoveku* uzima što je on za mene zaslužan da bi ga dalo Bogu, koje uopšte sve čovečno u čoveku smatra kao njemu tuđe, a sve nečovečno u njemu kao njegovu *pravu* svojinu.

Marija nam priča da su *religijski preobražaj* njenih misli, njenih osećanja, njenog držanja prema životu izdejstvovali gospođa George i Laporte.

«Kad me Rudolph odveo iz Cité-a, već sam neodređeno imala svest o svom uniženju, ali vaspitanje, saveti, primeri koje sam dobila od Vas i gospođe George učinili su mi pojmljivim... da sam ja bila više kriva nego nesrećna... Vi i gospođa George učinili ste mi *pojmljivom beskrajnu dubinu moje niskosti*.

To jest, svešteniku Laporte-u i gospođi George ona duguje što je ljudsku, i zato podnošljivu, svest o uniženju razmenila za hrišćansku, i zato nepodnošljivu, svest o jednoj beskrajnoj niskosti. Pop i bogomoljka naučili su je da o sebi sudi sa *hrišćanskog stanovišta*.

Marija oseća veličinu duhovne nesreće u koju su je uvalili. Ona kaže:

«Pošto je svest o dobru i zlu imala da mi bude tako strašna, zašto me nisu ostavili mojoj nesrećnoj sudbini?... Da me nisu izvukli iz srama, beda i batine bi me ubile vrlo brzo; bar bih bila umrla u neznanju o jednoj čistoti koju ću uvek uzalud prizeljkivati.»

Bezdušni pop odgovara:

«Čak najplemenitija priroda, ako je i samo jedan dan bila zaglibljena u kalu, iz koga si ti bila izvučena, zadržava od toga neizgladljivo žig. To je neizmenljivost božanske pravde.»

Fleur de Marie, ranjena duboko ovom medenom *popovskom kletvom*, uzvikuje:

«Vi vidite, dakle, da ja moram očajavati.»

Osedeli rob religije odvraća:

«Ti moraš napustiti svaku nadu u to da iz svoga života iščupaš tu neutješnu stranu, ali ti se moraš nadati u *beskrajno milosrđe boga*. Ovde *dole* za tebe, siroto dete, suze, kajanje, ispaštanje. Ali jednog dana tamo *gore*, tamo *gore* oproštenje, *večno blaženstvo!*»

Marija još nije dovoljno blesava da se da umiriti večnim blaženstvom i oproštenjem tamo *gore*.

«Samilost», uzvikuje ona, «samilost, bože moj! Ja sam još tako mlada... malheur à moi!»¹

A licemerna sofistika sveštenikova dostiže svoj vrhunac:

«Naprotiv, blago tebi, Marija, blago tebi, kojoj Gospod šalje grizu savesti, punu gorčine, ali dobrotvornu! Ona dokazuje *religijsku* prijemljivost tvoje duše... svaka od tvojih patnji brojiće se tamo *gore*. Veruj mi, Bog te je jedan trenutak ostavio na rđavom putu da zadrži za tebe *slavu kajanja* i večnu nagradu, koja se duguje *ispaštanju*.»

Od ovog trenutka Marija je postala *ropkinja svesti o grehu*. Dok je u najnesrećnijoj životnoj situaciji znala da sebe izgradi u jednu ljubaznu ljudsku individualnost i u granicama spoljašnjeg uniženja bila svesna *svog ljudskog* bića kao *svoje istinske suštine*, sad joj gadost sadašnjeg društva, koja se nje spolja dotakla, postaje njena najprisnija suština, a stalno hipohondrijsko samomučenje ovom gadošću postaje dužnost, životni zadatak koji je sam bog označio, postaje samosvrha njenog bitisanja. Dok se ona ranije gordila: «Je ne suis pas pleurnicheuse», dok je znala: «Ce qui est fait, est fait», sad joj skrušenost postaje *dobro*, a kajanje *slava*.

Docije se pokazuje da je Fleur de Marie Rudolphova kći. Mi je nalazimo opet kao princezu od Geroldsteina. Oslušujemo je u jednom razgovoru s njenim ocem:

«En vain je prie Dieu de me délivrer de ces obsessions, de remplir uniquement mon coeur de son pieux amour, de ses saintes espérances, de me prendre enfin toute entière, puisque je veux me donner toute entière à lui... il n'exauce

¹ teško meni!

pas mes vœux — sans doute, parce que mes préoccupations terrestres me rendent indigne d'entrer en commun avec lui.¹

Pošto je čovek svoje zabludlosti sagledao kao *beskrajne* zločine prema bogu, on može obezbediti sebi *spas* i *milost* samo ako se *ceo* preda bogu, ako *ceo* umre za svet i za bavljenje svetom. Pošto je Fleur de Marie uvidela da oslobođenje iz njenog nečovečnog životnog položaja jeste neko *božansko* čudo, *sama ona* mora postati *svetica* da bi bila dostojna takvog čuda. Njena ljudska ljubav mora se pretvoriti u religijsku ljubav, težnja za srećom u težnju za večnim blaženstvom, svetovno zadovoljavanje u svetu nadu, zajednica sa čovekom u zajednicu s bogom. Bog treba da je uzme celu. Ona iskazuje čak tajnu zašto je on ne uzima celu. Ona se njemu još nije *dala* cela, njeno srce je još zemaljskim poslovima spetljano i obuzeto. To je poslednji plamsaj njene zdrave prirode. Ona se cela predaje bogu time što za svet sasvim umire i ide u *manastir*.

Niko neka ne ide u manastir,
Sem kad je dobro snabdeven
Golemom zalihom grehova,
Da mu ne bi ni jutrom ni večerom
Nedostajalo zadovoljstva
Da se kajanjem muči. (Goethe)^[78]

U manastiru Fleur de Marie je unapređena Rudolphovim splet-kama za *nastojnicu manastira*. Ona u početku odbija da primi taj položaj iz osećanja svoje nedostojnosti. Stara nastojnica manastira govori joj bodreći je:

»Je vous dirai plus, ma chère fille, avant d'entrer au bercail, votre existence aurait été aussi égarée qu'elle a été au contraire pure et louable... que les *vertus évangéliques*, dont vous avez donné l'exemple depuis votre séjour ici, expieraient et rachèteraient encore aux yeux du Seigneur un passé si coupable qu'il fût.²

Iz nastojničinih reči vidimo da su se svetovne vrline Marijine pretvorile u jevanđeoske vrline, upravo njene stvarne vrline smeju se pojavljivati samo još jevanđeoski karikirane.

Marija odgovara na nastojničine reči:

»Sainte mère — je crois maintenant pouvoir accepter.³

¹ »Uzalud molim Boga da me oslobodi napasti, da ispuni moje srce jedino svojom pobožnom ljubavlju, svojim svetim nadama, da me uzme najzad celu celcatu, pošto hoću da se predam cela celcata njemu... on ne uslišava moje zavete—bez sumnje zato što me moje *zemaljske* brige čine nedostojnom da uđem u zajednicu s njim.« — ² »Ja ću Vam reći više, draga kćeri moja, da je pre ulaska u krilo crkve vaš život bio isto toliko zabludeo koliko je bio na-protiv čist i za pohvalu.. *jevanđeoske vrline* za koje ste dali primer otkako boravite ovde okajale bi i iskupile još u očima Gospoda prošlost koliko god bila grešna.« — ³ »Sveta majko, mislim da sada mogu primiti.«

Manastirski život ne odgovara Marijinoj individualnosti — ona umire. Hrišćanstvo je teži samo u uobraženju, ili njena hrišćanska uteha je baš uništenje njenog stvarnog života i bića — njena smrt.

Rudolph je, dakle, Fleur de Marie pretvorio najpre u grešnicu pokajnicu, onda grešnicu pokajnicu u kaluđericu i, najzad, kaluđericu u leš. Na njenom pogrebu posmrtnu besedu, sem katoličkog sveštenika, drži još *kritički* sveštenik Szeliga.

Njeno »nevinu« postojanje on naziva njenim »prolaznim« poslovanjem i suprotstavlja ga »večnoj i nezaboravnoj krivici«. On veliča što je njen »poslednji dah« »molba za praštanje i oprostaj«. Ali kao što protestantski duhovnik, pošto je prikazao nužnost milosti gospoda, učešće pokojnika u opštem praotačkom grehu i jačinu njegove svesti o grehu, mora jednim *svetovnim* obrtom uznositi vrline pokojnikove, tako i gospodin Szeliga upotrebljava obrt:

»Pe ipak, njoj *lično* nema ništa da se oprostí.«

On najzad na Marijin grob baca najsvetutiji cvet propovedničke rečitosti:

»Unutarne čista kao retko koji čovek, ona usnu za ovaj svet.«

Amin!

3. Otkrivanje tajni prava

a) Učitelj ili nova teorija kazne

Otkrivena tajna sistema samica. Medicinske tajne

Učitelj je zločinac herkulske telesne snage i velike duhovne energije. On je od kuće obrazovan i učen čovek. On, strasni atlet, dolazi u sukob sa zakonima i navikama građanskog društva, čija opšta mera jeste osrednjost, nežni moral i tiho držanje. On postaje ubica i odaje se svim raspusnostima jednog silnog temperamenta, koji nigde ne nalazi neku podesnu ljudsku delatnost.

Rudolph je uhvatio ovog zločinca. On hoće da ga kritički reformiše, on hoće da od njega stvori uzor za *pravni* svet. On se kavži s pravnim svetom ne oko same »kazne«, nego oko *puta i načina* kazne. On otkriva, po karakterističnom izrazu crnačkog lekara Davida, jednu teoriju kazne koja bi bila dostojna »najvećeg nemačkog kriminaliste« i koja je otada, štaviše, imala sreću da je brani jedan nemački kriminalist s nemačkom ozbiljnošću i nemačkom temeljitošću. Rudolph i ne sluti da se čovek može uzdići *iznad* kriminaliste, njegovo častoljublje ide za tim da bude »najveći kriminalist«, primus inter pares¹. On daje da crnački lekar David *oslepi* učitelja.

¹ prvi među jednakima

Rudolph ponavlja najpre sve trivijalne prigovore protiv smrtne kazne, ona je, kaže, bez dejstva na zločinca, ona je bez dejstva na narod, kome izgleda kao zabavan prizor.

Rudolph ustanovljava dalje neku razliku između učitelja i *duše* učiteljeve. On neće da spase čoveka, *stvarnog* učitelja, on hoće *duhovni spas* njegove *duše*.

«Spas neke duše», docira on, »jeste sveta stvar... Svaki zločin *ispašta* se i daje se otkupiti, rekao je Spasitelj, ali samo za onoga ko ozbiljno hoće ispaštanje i *kajanje*. Prelazak od suda do gubilišta suviše je kratak... Ti: (učitelj) »si zločinački zloupotrebio svoju *snagu*, ja ću paralisati tvoju snagu... ti ćeš drhtati od najslabijeg, tvoja kazna izjednačiće se s tvojim zločinom... ali ova strašna kazna ostaviće ti bar bezgranični vidik *ispaštanja*... Odvajam te samo od spoljašnjeg sveta da te, *samog* sa uspomenom na tvoja sramna dela, zaronim u neprodirnu noć... Bićeš prisiljen da gledaš u sebe... tvoja inteligencija, koju si degradirao, probudiće se i odvešće te pokajanju.»

Pošto Rudolph smatra da je *duša sveta*, a *telo* čovekovo *profano*, pošto on, dakle, smatra samo dušu za istinito biće, jer je ona — po kritičkom opisivanju čovečanstva od strane g. Szelige — biće koje pripada nebu, to telo, snaga učiteljeva ne pripada čovečanstvu, manifestacija njene suštine ne treba da se izgradi čovečanski i da se vrati čovečanstvu, s njom ne treba da se postupa kao sa po suštini ljudskim bićem. Učitelj je zloupotrebio svoju snagu, Rudolph paralise, koči, uništava tu snagu. Nema *kritičkijeg* sredstva za raskrštanje s naopakim ispoljenjima jedne snage ljudskog bića nego što je uništenje ove snage. Hrišćansko je to sredstvo, koje iskopa oko ako oko sablažnjuje, odseče ruku ako ruka sablažnjuje, *jednom* reči, ubija telo ako telo sablažnjuje, jer oko, ruka, telo jesu upravo samo suvišni, grešni dodaci čovekovi. Mora se ubiti ljudska priroda da bi se izlečile njene bolesti. I masovno pravosuđe, s kritičkim u ovome u saglasnosti, nalazi u *sakaćenju*, u paralisanju ljudskih snaga protivotrov za remetilačka ispoljenja ovih snaga.

Ono što Rudolphu, čoveku čiste kritike, smeta u profanoj kriminalistici jeste suviše brzi prelazak *od suda* na gubilište. On, naprotiv, hoće da spoji *osvetu* nad zločincem sa *ispaštanjem* i *svešću* o *grehu* zločinca, telesnu kaznu s duhovnom kaznom, čulno mučenje s nečulnim mučenjem kroz *kajanje*. Profana kazna treba istovremeno da bude jedno hrišćansko - moralno vaspitno sredstvo.

Ova teorija kazne koja pravosuđe spaja s *teologijom*, ova »otkrivena tajna tajne« nije ništa drugo do teorija kazne *katoličke* crkve, kao što je već *Bentham* opširno pokazao u svom delu *Teorija kazni i nagrada*. Isto tako *Bentham* je u navedenom spisu dokazao moralnu ništavnost sadašnjih kazni. On zakonske kazne naziva »*sudske parodije*«.

Kazna koju Rudolph izvršuje nad učiteljem jeste ista kazna koju je *Origen* izvršio na samom sebi. On ga *štroji*, on ga lišava jednog

stvaralačkog organa, oka. »Oko je tela videlo.« Što Rudolph pomišlja baš na *oslepljenje*, čini čast njegovom religijskom nagonu. To je kazna koja je bila na dnevnom redu u celom hrišćanskom vizantijskom carstvu i cvetala u snažnom mladalačkom periodu hrišćansko - germanskih država Engleske i Francuske. Odvajanje čoveka od čulnog spoljašnjeg sveta, saterivanje u njegovu apstraktnu unutarnost radi njegove popravke — oslepljenje — jeste nužna posledica hrišćanskog učenja, po kome savršeno sprovođenje ovog odvajanja, čisto izolovanje čoveka na njegovu spiritualističko »ja«, predstavlja *sámo dobro*. Ako Rudolph učitelja ne stavlja, kao što se dešavalo u Vizantiji i u Franačkom Carstvu, u neki stvaran manastir, on ga stavlja svakako u neki idealan manastir, u manastir jedne neprodirne noći koju ne prekida svetlost spoljašnjeg sveta, u manastir jedne savesti bez dela i jedne svesti o grehu, koja je naseljena samo avetinjskim uspomnama.

Neki spekulativan stid ne dopušta gospodinu Szeligi da otvorena srca uđe u teoriju kazne svog junaka Rudolpha, u vezu svetovne kazne sa hrišćanskim kajanjem i ispaštanjem. On mu, naprotiv, podmeće, i to, razume se, kao tajnu koja ima tek da se otkrije svetu, teoriju po kojoj zločinac treba da bude uzdignut u kazni do »sudije« svom »vlastitom« zločinu.

Tajna ove otkrivene tajne jeste *Hegelova* teorija kazne. Po Hegelu, zločinac donosi u kazni sud o samom sebi. *Gans* je razvio ovu teoriju opširnije. Ona je kod Hegela *spekulativni veštački mladež starog jus talionis*¹, koje je *Kant* razvio kao *jedinu pravnu* teoriju kazne. Kod Hegela samosudjenje zločinčevo ostaje samo jedna »ideja«, samo jedno spekulativno tumačenje *tekućih empirijskih kriminalnih kazni*. Otuda on ostavlja njihov modus svakom datom razvojnom stupnju države, tj. on ostavlja kaznu onakvu kakva jeste. Baš u ovome on se pokazuje kritičniji nego kritički ponavljač njegovih reči. Jedna teorija *kazne* koja istovremeno u zločincu priznaje *čoveka* može to učiniti samo u *apstrakciji*, u uobrazilji, baš zbog toga što *kazna, prinuda* protivreče *čovečnom* postupanju. Uz to, stvar bi bilo nemoguće praktično izvesti. Namesto apstraktnog zakona, stupila bi čisto subjektivna samovolja, pošto bi svaki put od službenih, »čestitih i pristojnih« ljudi moralo zavisiti da se kazna udesi prema individualnosti zločinca. Već Platon je uvideo da *zakon mora* biti jednostran i da *mora apstrahovati* od individualnosti. A u *ljudskim* odnosima kazna *stvarno* neće biti ništa drugo do sud onoga koji greši o samom sebi. Ljudi ga neće hteti ubeđivati da *spoljašnje nasilje*, koje su mu drugi učinili, jeste nasilje koje je sam on sebi učinio. U *drugim* ljudima on će pre naći prirodne izbavitelje od kazne koju je sam on izrekao, tj. odnos će se upravo obrnuti.

Rudolph iskazuje svoju najprisniju misao — svrhu oslepljenja — kad kaže učitelju:

«Chacune de tes paroles sera une prière.»²

¹ pravo odmazde — ² »Svaka od tvojih reči biće jedna molitva.«

On hoće da ga nauči da *se moli*. On herkulskog razbojnika hoće da pretvori u *kaludera*, čiji je ceo posao da se moli. Kako je čovečna prema ovoj hrišćanskoj grozoti obična teorija kazne koja nekom čoveku prosto odrubi glavu kad hoće da ga uništi. Razume se, najзад, po sebi da je stvarno masovno zakonodavstvo, kad god mu je ozbiljno bilo stalo do popravke zločinaca, postupalo nesravnjeno razboritije i čovečnije nego nemački Harun al Rašid. Četiri holandske poljoprivredne kolonije i zločinačka kolonija Ostvald u Alzasu istinski su čovečni pokušaji prema oslepljenju učitelja. Kao što Rudolph oduzima život Mariji predajući je popu i svesti o grehu, kao što oduzima život Chourineuru lišavajući ga njegove ljudske samostalnosti i unižavajući ga do buldoga, tako oduzima život učitelju izbijajući mu oči da bi on naučio »*da se moli*«.

Ovo je svakako način kojim se pokazuje kako sva stvarnost proističe »*prosto*« iz »*čiste kritike*«, naime, kao unakarađenje i *besmislena apstrakcija* od stvarnosti.

Gospodin Szeliga pušta da se desi jedno *moralno čudo* odmah posle oslepljenja učitelja.

»Strašni učitelj priznaje«, po njegovom izveštaju, »*iznenadno*« moć čestitosti i poštenja, on kaže Schurimannu: *da, u tebe se mogu pouzdati, ti nisi nikada ukrcao.*«

Na nesreću, Eugène Sue sačuvao je jednu učiteljevu izjavu o Chourineuru koja sadrži isto priznanje i ne može biti posledica oslepljenja, jer je ona data *pre* ovoga. Učitelj se izjašnjava, naime, u svom razgovoru tête-à-tête¹ s Rudolphom o Chourineuru ovako:

»Du reste il n'est pas capable de vendre un ami. Non: il a du bon... il a toujours eu des idées singulières.«²

Moralno čudo gospodina Szelige bilo bi ovim uništeno. Posmatrajmo sad *stvarne* rezultate Rudolphovog *kritičkog* lečenja.

Nalazimo učitelja najpre kako odlazi sa Chouettom na dobro u Bouqueval da napakoste Fleur de Marie. Misao koja vlada njime jeste, prirodno, misao na *osvetu* Rudolphu, i on zna samo metafizički da mu se osveti time što u inat njemu »*zlo*« misli i ispreda.

»Il m'a ôté la vue, il ne m'a pas ôté la pensée du mal.«³

On priča Chouetti zašto ju je potražio:

»*Dosadno* mi je, ja sasvim sâm sa ovim čestitim ljudima.«

Kad Eugène Sue svoju kaludersku, svoju životinjsku sladostrasnost u *samouniženju* čoveka dotle zadovoljava da pušta učitelja da na kolenima pred matorom vešticom Chouettom i malim vragolanom

¹ nasamo, poverljivo — ² »Uostalom, on nije sposoban da proda prijatelja. Ne: on ima nečega dobrog... on je uvek imao neobične ideje.« — ³ »On mi je oduzeo vid, on mi nije oduzeo misao na zlo.«

Tortillard-om preklinje da ga ne napuste, onda veliki moralist zaboravlja da Chouetti pruža cvet davoljeg samouživanja. Kao što je Rudolph zločincu dokazao moć *fizičkog nasilja*, koje hoće da mu prikaže kao ništavno, baš *nasilnim oslepljenjem*, tako Eugène Sue poučava ovde učitelja da kako treba prizna moć *pune čulnosti*. On ga poučava da uvidi da je čovek bez nje *lišen muškosti* i da postaje neotporan nišan dečje poruge. On ga uverava da je svet zaslužio njegove zločine, jer je trebalo samo da izgubi oči, pa da ga svet zlostavlja. On ga lišava njegove poslednje ljudske iluzije, jer je učitelj verovao u Chouettinu privrženost. On [učitelj] je izjavio Rudolphu: »Ona bi dopustila da je bace u vatru za mene.« Za naknadu Eugène Sue ima satisfakciju da učitelj uzvikuje u najvećem očajanju:

»*Mon Dieu! mon Dieu! mon Dieu!*«¹

On je naučio *»da se moli!«* I gospodin Sue nalazi u ovom *»appel involontaire de la commisération divine quelque chose de providentiel.«*²

Prva posledica Rudolphove kritike jeste ova *nehotična molitva*. Njoj sleduje uzastopce jedno *nedragovoljno ispaštanje* u zakupnom dobru u Bouquevalu, gde se učitelju u snu pojavljuju utvare ubijenih.

Prelazimo preko opširnog opisa ovog sna da opet nađemo kritički - reformisanog učitelja u podrumu Bras rouge³, lancima prikovanog, od pacova upola razgrizenog, upola skapalog od gladi, upola poludelog od mučenja Chouette i Tortillard-a, gde riče kao marvinče. Tortillard je Chouettu predao u njegove šake. Posmatrajmo ga za vreme operacije koju preduzima s njom. On *kopira* junaka *Rudolpha* ne samo spolja time što Chouetti kopa *oči*, nego i *moralno* time što ponavlja Rudolphovo licemerstvo i što svoju jezovitu radnju ukrašava pobožnim izrekama. Čim se učitelj dočepa Chouette, on ispoljava *»une joie effrayante«*⁴, njegov glas dršće od besa.

»*Tu sens beins*, veli on, *»que je ne veux pas en finir tout de suite... torture pour torture... il faut que je te parle longuement avant de te tuer... ça va être affreux pour toi. D'abord, vois-tu... depuis ce rêve de la ferme de Bouqueval, qui m'a remis sous les yeux tous nos crimes, depuis ce rêve, qui a manqué de me rendre fou... qui me rendra fou... il s'est passé en moi un changement étrange... J'ai eu horreur de ma férocité passée... d'abord je ne t'ai pas permis de martyriser la goualeuse, cela n'était rien encore... en m'entraînant ici dans cette cave, en m'y faisant souffrir le froid et la faim... tu m'as laissé tout à l'épouvante de mes réflexions... Oh! tu ne sais pas ce que c'est que d'être seul... l'isolement m'a purifié. Je ne l'aurais pas crû possible... une preuve que je suis peut-être moins scélérat qu'autrefois... c'est que j'éprouve une joie infinie à te tenir là...*

¹ »Bože moj! Bože moj! Bože moj!« — ² *»nehotičnom pozivanju božanskog sažaljenja nešto što potiče od providjenja.«* — ³ crvena mišica — ⁴ strašnu radost.

monstre... non pour me venger, mais... mais pour venger nos victimes... oui, j'aurai accompli un devoir quand de ma propre main j'aurai puni ma complice... j'ai maintenant horreur de mes meurtres passés, et pourtant... trouves-tu pas cela bizarre? c'est sans crainte, c'est avec sécurité que je vais commettre sur toi un meurtre affreux avec des raffinements affreux... dis... dis... conçois-tu cela?¹

U ovo malo reći učitelj prevaljuje čitavu tonsku lestvicu *moralne kazuistike*.

Njegova prva izjava jeste *prostosrdačna* izjava osvetoljublja. On hoće da vrati mučenje za mučenje. On hoće da ubije Chouettu, on hoće da produži njen smrtni strah dugom sermon², i — da dragocene sofistike! — govor kojim nju muči jeste *moralna sermon*. On tvrdi da ga je popravio san u Bouquevalu. On u isto vreme otkriva istinsko dejstvo tog sna time što priznaje da je gotovo poludeo od njega, da će od njega poludeti. Kao dokaz svog popravljanja, on navodi da je sprečio mučenje Fleur de Marie. Lica kod Eugène-a Sue-a, ranije Chourineur, ovde učitelj, moraju iskazivati njegovu vlastitu spisateljsku nameru, koja ga opredeljuje da lica pušta da delaju tako a ne drukčije — kao *svoje* razmišljanje, kao svesnu pobudu svoje radnje. Ona moraju stalno govoriti: u ovome sam se popravio, u tome, u tome itd. Pošto ne dolaze ni do kakvog stvarno sadržajnog života, ona moraju neznačajnim potezima, kao ovde zaštićenju Fleur de Marie, davati u svom govoru jake tonove.

Pošto je učitelj dao obaveštenje o *blagotvornom* dejstvu sna u Bouquevalu, on mora objasniti zašto je Eugène Sue dao da ga zatvore u podrum. On mora naći da je postupak pisca romana razuman. On mora kazati Chouetti: time što si me zatvorila u podrum, što si dala da me pacovi glodu, da patim od gladi i žeđi, dovršila si moje popravljanje. Samoća me je *očistila*.

Životinjska rika, pomamni bes, strašno osvetoljublje kojim učitelj dočekuje Chouettu pljuju u lice ovoj moralnoj frazeologiji. Oni odaju karakter razmišljanja koja je on u tamnici svojoj razmišljao.

¹ *Osećaš dobro da neću završiti s tobom odmah... mučenje za mučenje... treba dugo da ti govorim pre nego što te ubijem... to će biti strašno za tebe. Najpre, vidiš... od onoga sna na zakupljenom dobru u Bukvalu, koji mi je ponovo izneo pred oči sve naše zločine, od toga sna, od koga umalo nisam poludeo... od koga ću poludeti... u meni se zbila jedna čudna promena... Užasno sam se svoje prošle krvoločnosti... najpre nisam ti dopustio da mučiš podrugljivicu [Fleur de Marie — *prev.*], no to nije bilo još ništa... odvlaćći me ovde u ovaj podrum, izlažući me patnji od zime i gladi... ti si me sasvim ostavio užasu mojih razmišljanja... Oh! ti ne znaš šta je to biti sam... usamljenost me je očistila... Ne bih verovao da je to moguće... drugi dokaz da sam možda manje zločinac nego nekada... jeste to da osećam beskrajnu radost što te držim tu... čudovište... ne da se osvetim, nego... nego da osvetim naše žrtve... da, izvršiću jednu dužnost kada svojom vlastitom rukom budem kaznio svoju saučesnicu... sada se grozim svojih prošlih ubistava, pa ipak... ne nalaziš li ti da je to čudno? bez bojazni, sa pouzdanošću izvršiću užasno ubistvo nad tobom, sa užasnim prepređenostima... reci... shvataš li to? — ² besedom

Izgleda da učitelj to čak oseća, ali kao *kritički moralist* on će znati da sjedini protivrečnosti.

Baš »beskrajnu radost« što se dočepao Chouette oglašuje on kao znak svog popravljanja. Njegovo osvetoljublje, naime, nije *prirodno*, nego *moralno* osvetoljublje. Ne sebe, nego svoje i Chouettine zajedničke *žrtve* hoće da osveti. Kad je ubije, onda ne izvršava *ubistvo*, on ispunjava jednu *dužnost*. On se ne *sveti* njoj, on *kašnjava* kao nepristrasan sudija svoju saučesnicu. Njega podilaze žmarci od svojih ranijih ubistava, pa ipak, — sam on je začuden sa svoje kazuistike — pa ipak on pita Chouettu: zar ne nalaziš da je to čudno? Bez straha, bez brige hoću da te ubijem! Iz nenađenih moralnih razloga, on se istovremeno naslađuje slikom ubistva koje hoće da izvrši kao *meurtre affreux*¹, kao *meurtre avec des raffinements affreux*².

Što učitelj ubija Chouettu, odgovara njegovom karakteru, naročito posle grozote kojom ga je ona zlostavljala. Ali da on ubija iz moralnih pobuda, da moralno tumači svoju divljačku radost u *meurtre affreux*, u *raffinements affreux*, da kajanje zbog prošlih ubistava osvedočava baš u izvršenju nekog novog ubistva, da je od prostog ubice postao *dvostruki, moralni ubica* — to je slavni rezultat Rudolphovog kritičkog lečenja.

Chouette gleda da se izvuče od učitelja. On to primeti i zadrži je.

«Tiens - toi donc, la Chouette, il faut que je finisse de t'expliquer comment peu à peu j'en suis venu à me repentir. Cette révélation te sera odieuse... et elle te permettra aussi combien je dois être impitoyable dans la vengeance que je veux exercer sur toi au nom de nos victimes... Il faut que je me hâte... la joie de te tenir là me fait bondir le sang... j'aurai le temps de te rendre les approches de la mort effroyable en te forçant à m'entendre... Je suis aveugle... et ma pensée prend une forme, un corps, pour me représenter incessamment, d'une manière visible, presque palpable... les traits de mes victimes... les idées obsédantes s'imaginent presque matériellement dans le cerveau... Quand au repentir se joint une expiation d'une effrayante sévérité... une expiation qui change notre vie en une longue insomnie remplie d'hallucinations vengeresses ou de réflexions désespérées... peut-être alors le pardon des hommes succède au remord et à l'expiation.»³

¹ užasno ubistvo — ² ubistvo sa užasnim prepedenostima — ³ «De, ostani, Chouette, treba da ti završim objašnjavanje kako sam malo - pomalo došao do toga da se kajem. To otkrivenje biće ti mrsko... i ono će ti dokazati takođe koliko moram biti nemilosrdan u osveti koju hoću da izvršim nad tobom u ime naših žrtava... Treba da pohitam... od radosti što te držim tu krv mi uzavire. Imaću vremena da ti približavanje smrti načinim strahobnim primoravajući te da me slušaš... Ja sam slep, i moja misao uzima oblik, uzima telo da mi predstavlja neprestance na vidljiv, gotovo opipljiv način... crte mojih žrtava... prisilne ideje odslikavaju se gotovo materijalno u mozgu. Kada se kajanju pridružuje užasno strogo ispaštanje... ispaštanje koje promeni naš život u dugu nesanicu ispunjenu halucinacijama osvetnicama ili očajnim razmišljanjima... možda onda oproštenje ljudi dolazi posle grize svesti i ispaštanja.»

Učitelj produžava u svom licemerstvu, koje se svakog trenutka izdaje kao licemerstvo. Chouette treba da čuje kako je malo-pomalo došao do kajanja. To otkrivenje biće joj mrsko, jer ono će dokazati da je njegova *dužnost* da izvrši nemilosrdnu osvetu nad njom ne u svojoj vlastito ime, već u ime njihovih zajedničkih žrtava. Iznenada učitelj prekida svoje didaktičko predavanje. On mora, kako kaže, »pohitati« sa svojom lekcijom, jer: od radosti što nju drži krv uzavire u njegovim žilama; moralan razlog da skрати predavanje! Onda on opet stižava svoju krv. Dugo vreme za koje joj propoveda moral nije, bogme, izgubljeno za njegovu osvetu. Ono će joj »načiniti strahobnim približavanje smrti«. Drugi moralni razlog da ispređa svoju besedu! I sad, posle ovih moralnih razloga, on može mirne duše opet da nastavi svoju moralnu vakelu tamo gde ju je prekinuo.

Učitelj tačno opisuje stanje u koje izolovanost od spoljašnjeg sveta uvaljuje čoveka. Čoveku kome *čulni svet postane samo ideja*, tom čoveku se u zamenu same ideje pretvore u *čulna bića*. Ispredine njegovog mozga uzimaju na se telesne oblike. U njegovom duhu formira se jedan svet opipljivih, čulnih avetinja. To je tajna svih pobožnih vizija, to je istovremeno opšti oblik ludila. Stoga učitelj, koji ponavlja Rudolphove fraze o »moći kajanja i ispaštanja, povezanih sa strašnim mučenjima«, ponavlja ih već kao poluludak i činjenički osvedočava vezu hrišćanske svesti o grehu s ludilom. Isto tako, kad pretvaranje *života u noć snevanja* koja se ispunjava opsenama smatra kao pravi ishod kajanja i ispaštanja, učitelj onda iskazuje istinsku tajnu čiste kritike i hrišćanskog popravljanja. Ona se sastoji baš u tome da se čovek pretvori u avetinju, a njegov život u *život snevanja*.

Eugène Sue oseća u ovoj tački kako se *spasonosne misli* koje on daje da slepi razbojnik brblja za Rudolphom veoma brukaju razbojnikovim postupkom prema Chouetti. On stoga učitelju stavlja u usta:

«La salutaire influence de ces pensées est telle que ma fureur s'apaise.»¹

Učitelj priznaje, dakle, sad da njegov *moralni gnev* nije bio ništa drugo do *profani bes*.

«Le courage... la force... la volonté me manquent pour te tuer... non, ce n'est pas à moi de verser ton sang... ce serait... un *meurtre*, on naziva stvar njenim imenom, »meurtre excusable peut-être... mais ce serait toujours un meurtre.»²

Chouette rani na vreme učitelja svojim bodežom. Eugène Sue može sad bez dalje moralne kazuistike da ga pusti da ubije Chouettu.

¹ »Spasonosni uticaj ovih misli je takav da se moj bes stižava.« — ² »Hrabrost... snaga... volja mi nedostaju da te ubijem... ne, nije moje da proljem tvoju krv... to bi bilo *ubistvo*, ubistvo izvinljivo možda... ali to bi ipak bilo ubistvo.«

»Il poussa un cri de douleur... les ardeurs féroces de sa vengeance, de ses rages, ses instincts sanguinaires, brusquement réveillés et exaspérés par cette attaque, firent une explosion soudaine, terrible, où s'abîma sa raison déjà fortement ébranlée... Ah! vipère!... j'ai senti ta dent... Tu seras comme moi *sans yeux*.«¹

On joj iskopa oči.

Eksplוזija je utoliko silnija i strašnija u trenutku kada izbije učiteljeva priroda, koja je Rudolphovim lečenjem samo licemerno, samo sofistički opervažena, samo asketski nadvladana. Priznanje Eugène-a Sue-a po kome je učitelj razum već jako bio uzdrman svim događajima koje je Rudolph pripremio, vredno je zahvalnosti.

»Poslednji zrak njegovog razuma ugasi se u ovom kriku užasa, u ovom kriku jednog prokletnika« (on vidi duhove ubijenih)... »učitelj besni i riče kao *besna životinja*... On usmrti Chouettu vukući je za sobom.«

Gospodin Szeliga mrmrlja kroza zube:

»Sa učiteljem ne može se zbiti tako *brz* (!) i *srećan* (!) *preobražaj* kao sa *Schurimannom*.«

Kao što čini Fleur de Marie žiteljkom manastira, Rudolph tako učitelja čini žiteljem ludnice, *Bicêtre*. On nije paralizovao samo njegovu fizičku snagu, on je paralizovao i njegovu *duhovnu* snagu. I s pravom. Jer on je grešio ne samo fizičkom, nego i duhovnom snagom, a po Rudolphovoj teoriji kazne moraju se uništiti *snage koje zgreše*.

Ali g. Eugène Sue još nije završio »ispaštanje i kajanje, povezano sa strašnom osvetom«. Učitelju se vraća razum, ali, iz straha da ne bude predan pravosuđu, ostaje u *Bicêtre* i *izigrava* ludaka. Gospodin Sue zaboravlja da bi »svaka od njegovih reči trebalo da bude jedna *molitva*«, a da su one konačno pre neartikulisano urlanje i bešnjenje jednog ludaka. Ili gospodin Sue možda ironično postavlja ovo životno ispoljenje na *istu* stepenicu s molitvom?

Ideja kazne koju Rudolph primenjuje u oslepljenju učitelja, to ograđivanje čoveka na njegovu dušu i odvajanje od spoljašnjeg sveta, spajanje pravne kazne s teologijskim mučenjem najodlučnije su ostvareni — u *sistemu samica*. Gospodin Sue slavi stoga i sistem samica.

»Koliko je vekova trebalo da se sazna da ima *samo jedno* sredstvo da se istrebi guba koja silovitim uzimanjem maha ugrožava socijalno telo« (naime, pokvarenost u zatvorima) — »izolovanje«.

Gospodin Sue deli mišljenje čestitih ljudi koji širenje zločina objašnjavaju uređenjem zatvora. Da bi zločinca izbacili od rdavog društva, oni ga ostavljaju njegovom vlastitom društvu.

¹ »On kriknu od bola... krvoločna žestina njegove osvete, njegovih besova, njegovi krvožedni nagoni, naglo probudeni i razdraženi ovim napadom, prasnuše iznenada, strašno, i tu se surva njegov već jako uzdrmani razum... Ah! gujo!... osetio sam tvoj zub... ti ćeš biti kao ja *bez očiju*.«

Gospodin Eugène Sue izjavljuje:

«Ja bih se smatrao srećnim kad bi se moj slabi glas mogao čuti među svima onima koji sa tolikim prevom i tolikom istrajnošću traže *potpunu, apsolutnu* primenu sistema samica.»

Želja gospodina Sue-a ispunila se samo *delimično*. U ovogodišnjim skupštinskim debatama o sistemu samica morali su čak službeni branioci ovoga sistema priznati da on ranije ili docnije ima za posledicu ludilo zločinaca. Svaka kazna zatvora preko 10 godina morala je stoga biti pretvorena u deportaciju.

Da su gospodin Tocqueville i gospodin Beaumont temeljito proučili roman Eugène-a Sue-a, oni bi neizostavno sproveli apsolutnu, potpunu primenu sistema samica.

Ako Eugène Sue, naime, zločince koji su pri zdravom razumu izvlači iz društva da ih učini ludim, on daje ludacima društvo da ih opameti.

«L'expérience prouve que pour les aliénés l'isolement est aussi funneste qu'il est salutaire pour les détenus criminels.»¹

No ako gospodin Sue i njegov kritički junak Rudolph nisu ni za koju tajnu osiromašili *pravo* ni *katoličkom teorijom kazne* ni *metodističkim sistemom samica*, oni su, naprotiv, obogatili medicinu novim tajnama, a na kraju isto toliko je zaslužno *pronaći nove* tajne koliko i *otkriti stare* tajne. Kritička kritika izveštava, slažući se sa gospodinom Sue-om, o oslepljenju učitelja:

«On ne veruje kad mu se kaže da je lišen očnjeg vida.»

Učitelj nije mogao verovati u gubitak očnjeg vida, jer on je stvarno još video, gospodin Sue opisuje jednu novu mrenu, on saopštava jednu stvarnu tajnu za masovnu, nekritičku *oftalmologiju*.

Zenica je *bela* posle operacije. Posredi je, dakle, *sočivna mrena*. Ova se, dabogme, dosad mogla izazvati svakako ozledom sočiva i prilično bez bola, mada ne potpuno bez bola. Ali pošto medicinari postizu ovaj rezultat samo *prirodnim*, ne *kritičkim* putem, to ne preostade ništa drugo nego da se posle ozlede sačeka zapaljenje sa njegovim plastičnim prokapljivanjem da bi se dobilo pomućenje sočiva.

Jedno još veće *čudo* i jedna još veća *tajna* dešava se sa učiteljem u trećoj glavi treće sveske.

Oslepljeni *vidi* opet.

«La Chouette, le maître d'école et Tortillard *virent* le prêtre et Fleur de Marie.»²

¹ «Iskustvo dokazuje da je izdvojenost za ludake isto toliko kobna koliko je spasonosna za krivične zatvorenike.» — ² «Chouette, učitelj i Tortillard videše sveštenika i Fleur de Marie.»

Ali ako nećemo da ovo učiteljevo viđenje tumačimo po primeru dela *Kritika sinoptičara* kao neko *spisateljsko čudo*, onda biće da je učitelj dao da se njegova mrena opet operiše. Docnije on je ponovo oslepeo. On je, dakle, prerano upotrebio svoje oko, svetlosni nadražaj izazvao je zapaljenje koje se završilo uzetošću *mrežnjače* i imalo za posledicu neizlečivu *amaurozu*. Da se ovaj proces ovde zbiva u *jednoj* sekundi, jeste nova *mystère*¹ za nekritičnu oftalmologiju.

b) *Nagrada i kazna.*

Dvostruko pravosuđe, sa tablicom

Junak Rudolph otkriva novu teoriju koja društvo održava *nagradivanjem dobrih i kažnjavanjem zlih*. Nekritički posmatrano, ova teorija nije ništa drugo do teorija današnjeg društva. Kako malo ono propušta da nešto nedostaje u nagradama za dobre i kaznama za zle! Prema ovoj otkrivenoj tajni, koliko je nekritički masovni komunist *Owen*, koji u kazni i nagradi vidi osvećenje razlika u društvenoj hijerarhiji i savršeni izraz robovske odbačenosti.

Kao *novu* otkriće moglo bi izgledati to što Eugène Sue daje da nagrade deli nagradno pravosuđe, pandan krivičnog pravosuđa, i nezadovoljan *jednim* pravosuđem — pronalazi *dva*. Na žalost, i ova otkrivena tajna jeste ponavljanje starog učenja koje je *Bentham* opširno razvio u svojoj gore navedenoj knjizi. Naprotiv, ne treba da se spori čast gospodinu Eugène-u Sue-u što je na nesravnjeno kritičkiji način nego *Bentham* motivisao i razvio svoj predlog. Dok masovni Englez ostaje sasvim na ravnoj zemlji, Sue-ova dedukcija uzdiže se u kritičku oblast nebesa. Gospodin Sue razlaže ovako:

«Da bi se zli zastrašili, materijalizuju se pretpostavljene posledice nebeskog gneva. Zašto se ne bi na sličan način materijalizovalo i anticipiralo na zemlji dejstvo božanske nagrade za dobre?»

Po *nekritičkom* gledištu, obrnuto, u nebeskoj krivičnoj teoriji samo je idealizovana zemaljska teorija, kao što je u božanskoj nagradi idealizovana samo ljudska najamna služba. Ako društvo ne nagrađuje sve dobre, onda je to neophodno potrebno da bi božanska pravda ipak bar malo bila ispred ljudske.

Gospodin Sue daje sad u slikanju svog kritički nagradnog pravosuđa »jedan primer onog *ženskog* »dogmatizma koji je gospodin Edgar kudio na Flori Tristan svim »spokojstvom saznavanja«, »dogmatizma koji hoće da ima neki obrazac i obrazuje ga sebi prema kategorijama *postojećeg*«. Gospodin Eugène Sue ocrtava za svaki deo *postojećeg krivičnog pravosuđa*, u koje on ne dira, do u pojedinosti kopirajuću protivsluku *nagradnog pravosuđa*, koje on dodaje. Mi hoćemo, radi lakšeg pregleda za čitaoca, njegov opis slike i protivsluke da sastavimo u tablicu.

¹ tajna

TABLICA KRITIČKI POTPUNOG PRAVOSUDA

<i>Postojeće pravosuđe</i>	<i>Kritički dopunjujuće pravosuđe</i>
<i>Ime: Justice Criminelle¹</i>	<i>Ime: Justice Vertueuse²</i>
<i>Signalement³: drži u ruci mač da zle skraćuje za glavu.</i>	<i>Signalement: drži u ruci krunu da dobre povisi za glavu.</i>
<i>Svrha: kažnjavanje zloga, tamnovanje, sramota, lišenje života.</i> <i>Narod doznaje o strašnom kažnjavanju zloga.</i>	<i>Svrha: nagrađivanje dobrog, besplatna hrana, čast, održavanje života.</i> <i>Narod doznaje o eklatantnom trijumfu dobrog.</i>
<i>Sredstva za otkrivanje zlih: policijska špijunaža, Mouchards⁴ za vrbovanje zlih.</i>	<i>Sredstva za otkrivanje dobrih: Espionage de vertu⁵, Mouchards za vrbovanje vrljih.</i>
<i>Odluka da li je neko zao čovek: Les assises du crime, porota za zločin. Javna služba signalizira zločine optuženog i dostavlja ih javnoj osveti.</i>	<i>Odluka da li je neko dobar čovek: Assises de la vertu, porota za vrlinu. Javna služba signalizira plemenite radnje optuženog i dostavlja ih javnom priznanju.</i>
<i>Stanje zločinca posle presude: On stoji pod surveillance de la haute police⁶. On se hrani u zatvoru. Država snosi troškove za njega.</i>	<i>Stanje vrljaka posle presude: On stoji pod surveillance de la haute charité morale⁷. On se hrani u svojoj kući. Država snosi troškove za njega.</i>
<i>Izvršenje presude: Zločinac stoji na gubilištu.</i>	<i>Izvršenje presude: Pravce prema gubilištu zločinca, diže se postolje na koje se penje veliki čovek dobra — javno mesto vrline.</i>

¹ krivično pravosuđe — ² vrlinsko pravosuđe — ³ lični opis, oznaka — ⁴ policijski dostavljači — ⁵ uhodjenje vrline, vrlinska špijunaža — ⁶ nadzorom visoke policije — ⁷ nadzorom visokog moralnog milosrđa

Gospodin Sue, obuzet pogledom na ovu sliku, uzvikuje:

«Hélaa, c'est une utopie, mais supposez q'une société soit *organisée* de telle sorte!»¹

To bi bila, dakle, kritička organizacija društva. Moramo ovu organizaciju naprosto uzeti u zaštitu od prekora Eugène-a Sue-a da je ostala do sada još utopija. Sue je opet zaboravio »nagradu za vrlinu«, koja se svake godine dodeljuje u Parizu i koju sam on pominje. Ova nagrada je, štaviše, dvostruko organizovana, materijalna *prix Montyon*² za plemenite radnje ljudi i žena, i *prix rosière*³ za najsmernije devojke. Ovde ne nedostaje čak ni *kruna* od ruža koju Eugène Sue zahteva.

Što se tiče *espionage de vertu* kao i *surveillance de la haute charité morale*, njih su oдавно organizovali jezuiti. Pored toga, »Journal des Débats«⁽⁷⁹⁾, »Siècle«⁽⁸⁰⁾, »Petites Affiches de Paris«⁽⁸¹⁾, itd. signaliziraju i dostavljaju vrline plemenite radnje i zasluge pariskih berzanskih posrednika svakog dana po ceni koštanja, ne uzimajući u obzir signaliziranje i dostavljanje političkih plemenitih radnji, za koje svaka stranka ima svoj vlastiti organ.

Već je stari Voš primetio da je Homer bolji nego njegovi bogovi. Stoga za ideje Eugène-a Sue-a možemo činiti odgovornim »otkrivenu tajnu svih tajni«, Rudolpha.

Pored toga izveštava gospodin Szeliga:

«Sem toga, ima veoma mnogo mesta na kojima Eugène Sue prekida pričanje, počinje i završava epizode, i sva su *kritika*».

c) Ukidanje podivljanja u civilizaciji i bespravnosti u državi

Pravno *preventivno sredstvo* za uklanjanje zločina i time podivljanja u civilizaciji sastoji se u »zaštitnom staralaštvu koje država preuzima nad decom pogubljenih i na doživotnu robiju osuđenih«. Sue hoće da liberalnije organizuje razdeobu zločina. Nijedna porodica ne treba više da ima neku naslednu privilegiju na zločin — slobodna konkurencija zločinaca treba da pobedi nopol.

«Bespravnost u državi» gospodin Sue ukida reformom *code penale*⁴ u njegovom odeljku o »abus de confiance«⁵ i, naročito, ustanovljenjem *plaćenih advokata za sirotinju*. Stoga gospodin Sue smatra da je u Pijemontu, Holandiji itd., gde postoji advokat za sirotinju, ukinuta bespravnost u državi. Francusko zakonodavstvo ima nedostatak samo u tome što ne plaća advokata za sirotinju, ne upućuje ga isključivo na sirotinju, a zakonska granica sirotinje je suviše uska. Kao da bespravnost ne počinje baš u samom *sporu*, i kao da se u Francuskoj davno ne zna

¹ «Avaj, to je utopija, ali pretpostavite da je jedno društvo tako *organizovano*!» — ² *nagrada Montyon* — ³ *nagrada Poštena devojka* — ⁴ *krivičnog zakonika* — ⁵ *zloupotrebi poverenja*

da *pravo* ništa ne daje, nego samo osveštava ono što postoji. Razlikovanje između *droit*¹ i *fait*², koje je već postalo trivijalno, izgleda da je kritičkom romanopiscu ostalo mystère de Paris³.

Ako se kritičkom otkriću pravnih tajni dodaju još velike reforme koje Eugène Sue hoće da izvede sa huissiers⁴, onda će se razumeti pariske novine »Satan«¹⁸²¹. U njima jedan kraj grada piše ovom »grand réformateur à tant la ligne«⁵ da u njegovim ulicama još nema plinskog osvetljenja. Gospodin Sue odgovara da će on naći leka tome zlu u šestoj svesci svog *Juif errant*. Jedan drugi kraj grada žali se na nedovoljnu osnovnu nastavu. On obećava da će izvršiti reformu osnovne nastave za ovaj kraj grada u desetoj svesci svog *Juif errant*.

4. Otkrivena tajna »stanovišta«

»Rudolph ne zastaje na svom uzvišenom (!) stanovištu... on ne preza od truda da slobodnim izborom zauzme stanovišta desno i levo, ono gore, ono u dubini.«
Szeliga.

Glavna tajna Kritičke kritike jeste »stanovište« i *ocenjivanje sa stanovišta stanovišta*. Svaki čovek, kao i svaki duhovni proizvod njoj se pretvara u neko stanovište.

Ništa nije lakše nego dokučiti tajnu stanovišta kad je čovek prozreo opštu tajnu Kritičke kritike da ponovo podgreva stari spekulativni kupus.

Najpre neka se sama *Kritika* izrazi rečima patrijarha, gospodina *Bruna Bauera*, o svojoj teoriji »stanovišta«.

»Nauka... nema nikada posla sa ovom pojedinom jedinkom ili ovim određenim stanovištem... Ona svakako neće prenebregnuti i propustiti da ukine granice jednog stanovišta ako to vredi truda i ako ova granica ima stvarno opšti ljudski značaj; ali ona shvata nju kao čistu kategoriju i određenost samosvesti, i govori, prema tome, samo za one koji imaju smelosti da se uzdignu u opštost samosvesti, tj. u onoj granici neće na silu boga da stanu.« (*Anekdota*, sv. II, str. 127.)

Tajna ove Bauerove smelosti jeste *Hegelova Fenomenologija*. Pošto Hegel stavlja ovde *samosvest* namesto čoveka, to se najraznovrsnija ljudska stvarnost pojavljuje samo kao neki određen oblik, kao neka određenost samosvesti. A gola određenost samosvesti jeste neka »čista kategorija«, gola »misao«, koju ja stoga mogu u »čistom« mišljenju ukinuti i čistim mišljenjem savladati. U Hegelovoj *Fenomenologiji ostavljaju se materijalne, čulne, predmetne* osnove raznih otuđenih oblika ljudske samosvesti, i celo destruktivno delo imalo je za rezultat naj-

¹ prava — ² činjenice — ³ tajna Pariza — ⁴ sudskim izvršiocima — ⁵ »veliki reformator plaćen od reda«

konzervativniju filozofiju, jer ono misli da je *predmetni svet*, čulno stvarni svet savladalo čim ga je pretvorilo u neku »misaonu stvar«, u neku golu *određenost samosvesti*, i da protivnika koji je postao *eteričan* sad takođe može rastvoriti u »*etru čiste misli*«. Stoga i *Fenomenologija* završava dosledno time što umesto svake ljudske stvarnosti stavlja »*apsolutno znanje*« — *znanje*, jer je ovo jedini način postojanja *samosvesti*, i jer *samosvest* važi kao jedini način postojanja čoveka; — *apsolutno znanje*, upravo zato što *samosvest* zna samo za *samu sebe* i više joj ne smeta nikakav predmetni svet. Hegel čini čoveka *čovekom samosvesti*, umesto da *samosvest* učini *samosvešću čoveka*, čoveka stvarnog, koji stoga i živi u jednom stvarnom predmetnom svetu i ovim je uslovljen. On postavlja svet na *glavu* i stoga može takođe u *glavi* ukiniti sve granice, usled čega one, naravno, ostaju i dalje za *rdavu čulnost*, za *stvarnog čoveka*. Pored toga, kao granica važi mu nužno sve ono što odaje *ograničenost opšte samosvesti*, sva čulnost, stvarnost, individualnost ljudi, kao i njihovog sveta. Cela *Fenomenologija* hoće da dokaže da je *samosvest jedina* i *sva realnost*.

Gospodin Bauer je u novije vreme prekrstio *apsolutno znanje* u *kritiku* i *određenost samosvesti* u *stanovište*, što zvuči profanije. U *Anekdotama* stoje zajedno još oba imena, i *stanovište* se tumači još *određenošću samosvesti*.

Pošto »*religijski svet kao religijski svet*« postoji samo kao svet *samosvesti*, to kritički kritičar—teolog ex professo¹—ne može nikako doći na misao da ima jedan svet u kome su *svest* i *biće* različiti, jedan svet koji ostaje posle kao i pre kad ukinem samo njegovo *misaono postojanje*, njegovo postojanje kao kategorije, kao *stanovišta*, tj. kad ja svoju vlastitu subjektivnu *svest* modifikujem a da predmetnu stvarnost ne promenim na stvarno predmetni način, tj. da ne promenim svoju vlastitu *predmetnu stvarnost*, svoju vlastitu i onu drugih ljudi. *Spekulativni mistični identitet bića* i *mišljenja* ponavlja se, stoga, u *Kritici* kao podjednako *mistični identitet prakse* i *teorije*. Otuda njena ljutnja na praksu koja hoće da bude još nešto drugo sem teorije i na teoriju koja hoće da bude još nešto drugo nego razrešenje neke *određene kategorije* u »*bezgraničnoj opštosti samosvesti*«. Njena vlastita teorija *ograničava* se na to da sve *određeno* oglasi za neku suprotnost *bezgraničnoj opštosti samosvesti*, i otuda za ništavno, kao na primer *državu*, *privatnu svojinu* itd. Mora se, obrnuto, pokazati kako *država*, *privatna svojina* itd. ljude pretvaraju u *apstrakcije* ili kako su to proizvodi *apstraktnog čoveka*, umesto da su stvarnost *individualnih, konkretnih ljudi*.

Razume se, najzad, po sebi da ako Hegelova *Fenomenologija*, uprkos svom *spekulativnom naslednom grehu*, na mnogim tačkama daje elemente jedne stvarne karakteristike *ljudskih odnosa*, gospodin Bruno i drugovi daju, naprotiv, samo *karikaturu* bez sadržine, *karikaturu* koja se zadovoljava time da bilo koju *određenost* izvadi iz

¹ po pozivu, zvanično

nekoj duhovnog proizvoda ili i iz realnih odnosa i kretanja, da tu određenost pretvori u neku mislenu određenost, u neku *kategorijsku*, i da ovu kategorijsku izdaje za *stanovište* proizvoda, odnosa i kretanja, da bi se sad sa stvaralom mudrošću moglo sa stanovišta apstrakcije, opšte kategorijske, opšte samosvesti, likujući s visine gledati na ovu određenost.

Kao što za Rudolpha svi ljudi stoje na stanovištu dobra ili zla i ocenjuju se po ovim dvema utvrđenim predstavama, tako za gospodina Bauera i drugove svi stoje na stanovištu *Kritike* ili *mase*. Ali *oba stvarne ljude* pretvaraju u *apstraktna stanovišta*.

5. Otkriće tajne iskorišćavanja ljudskih nagona ili Clémence d'Harville

Rudolph je dosad znao samo da dobre nagraduje na svoj način i da zle kažnjava na svoj način. Sada ćemo ga videti kako na jednom primeru čini korisnim *strasti* i »lepoj naravi Clémence d'Harville daje prikladan razvoj«.

»Rudolph«, kaže gospodin Szeliga, »upućuje je na *zabavnu* stranu *dobrotvornosti*. Jedna misao koja svedoči o poznavanju ljudi kakvo može proizići *samo* iz Rudolphove unutarnjosti koja je prošla kroz iskušenje«.

Izrazi kojima se Rudolph služi u zabavljanju s Clémence-om: »*faire attrayant*«, »*utiliser le goût naturel*«, »*régler l'intrigue*«, »*utiliser les penchants à la dissimulation et à la ruse*«, »*changer en qualités générales des instincts impérieux, inexorables*«¹ itd.—ovi izrazi, isto toliko koliko i sami *nagoni*, koji se ovde pripisuju prvenstveno ženskoj prirodi, *odaju* tajni izvor Rudolphove mudrosti—*Fourier-a*. Njemu je palo šaka neko popularno izlaganje *Fourier-ovog* učenja.

Primena je opet isto toliko Rudolphova kritička svojina koliko i gornje razvijanje *Benthamove* teorije.

Mlada markiza ne treba da nalazi neko zadovoljenje svog ljudskog bića, neku ljudsku sadržinu i svrhu delatnosti, i zato neku zabavu, u *dobrotvornosti kao takvoj*. Dobrotvornost pruža pre samo spoljni povod, samo *izgovor*, samo *gradu* za neku vrstu zabave koja bi isto tako mogla svaku drugu *gradu* svojom učinkom sadržinom. Beda se svesno iskorišćava da bi se *dobrotvoru* pribavili »*pikantnost romana*, *zadovoljavanje radoznalosti*, *pustolovine*, *prerušivanja*, *uživanje vlastite izvrsnosti*, *živčana potresanja*« i tome slično.

Rudolph je ovim nesvesno izrekao davno otkrivenu tajnu da sama ljudska beda, da beskrajna poniženost koja mora primati milostinju

¹ »*činiti privlačnim*«, »*koristiti se prirodnim ukusom*«, »*udesiti spletke*«, »*iskorišćavati sklonosti za pretvaranje i lukavstvo*«, »*menjati u plemenite osobine moćne, neumoljive nagone*« itd.

mora služiti aristokratiji novca i obrazovanosti za igru, za zadovoljavanje njenog samoljublja, za golicanje njene obesti, za zabavljanje.

Mnoga dobrotvorna udruženja u Nemačkoj, mnoga dobrotvorna društva u Francuskoj, mnogobrojne dobrotvorne donkihoterije u Engleskoj, koncerti, balovi, pozorišne igre, obedi za sirotinju, čak javna upisivanja priloga za stradalnike—nemaju drugog smisla. Na taj način, dakle, i dobrotvornost bi odavno bila *organizovana* kao zabava.

Iznenadni, nemotivisani preobražaj markize pri samoj reči »amusement»¹ navodi nas da sumnjamo u efikasnost njenog lečenja, ili je, naprotiv, ova promena samo prividno iznenadna i nemotivisana, samo prividno prouzrokovana opisom charité² kao jedne zabave. Markiza voli Rudolpha, i Rudolph hoće da se s njom prerušava, da spletkari i da izlazi na dobrotvorne priredbe sa pustolovinama. Docnije, pri jednoj dobrotvornoj poseti zatvoru Saint-Lazare pojavljuje se kod markize ljubomora prema Fleur de Marie i iz dobročinstva prema svojoj ljubomori ona prećuti Rudolphu Marijino zadržavanje u zatvoru. No u najboljem slučaju Rudolph je uspeo da nauči jednu nesrećnu ženu da izigrava blesavu komediju s nesrećnim bićima. Tajnu *filantropije* koju je on izmajstorisao izdade onaj pariski dedak koji je posle igre pozvao svoju damu na večeru ovim rečima:

»Ah Madame! ce n'est pas assez d'avoir dansé au bénéfice de ces pauvres Polonais... soyons philanthropes jusqu'au bout... allons *souper* maintenant au profit des pauvres!»³

6. Otkriće tajne emancipacije žena ili Louise Morel

Prilikom zatvaranja Louise Morel Rudolph razmišlja, i to se daje sažeti ovako:

»Gospodar često upropasti služavku, bilo zastrašivanjem, iznenađenjem ili drugim ulučivanjem prilika koje sobom donosi priroda odnosa između gospodara i sluga. On je surva u nesreću, sramotu, zločin. Zakon ostaje *tud* prema ovom predmetu... Zločinac koji faktički prisili devojku na čedomorstvo ne kažnjava se.»

U svojim razmišljanjima Rudolph ne ide ni dotle da sam odnos između gospodara i sluga podvrgne svojoj presvetloj kritici. Kao malen gospodar, on je velik zaštitnik odnosa gospodara i sluga. Još manje Rudolph napreduje dotle da opšti položaj žene u današnjem društvu shvati kao nečovečan. Sasvim veran svojoj dosadašnjoj teoriji, on vidi

¹ zabavan — ² milosrde — ³ »Ah gospodo! nije dovoljno što se igralo u korist tih sirotih Poljaka... budimo čovekoljupci do kraja... hajdemo da *večeramo* sad u korist sirotinje!»

samo to da ne postoji jedan zakon koji kažnjava zavodnika i spaja kajanje i ispaštanje sa strašnim kaznama.

Trebalo bi da Rudolph samo razgleda postojeće zakonodavstvo drugih zemalja. *Englesko* zakonodavstvo ispunjava sve njegove želje. Ono u svojoj utančanosti osećanja, koju *Blackstone* ističe s pohvalom, ide dotle da i onoga ko zavede bludnicu oglasi krivcem za *verolomstvo*.

Gospodin Szeliga svira tuš:

«Ovo! — pomislite — *Rudolphe!* — i sad uporedite *ove misli* s vašim maštanjima o emancipaciji žene. U tim mislima gotovo rukama da se uhvati delo ove emancipacije, dok ste vi odiskona suviše praktični i stoga tako mnogostruko stradate sa samim vašim pokušajima.»

Svakako gospodinu Szeligi dugujemo otkriće tajne da se neko delo može gotovo rukama uhvatiti iz misli. Što se tiče njegovog smešnog poređenja Rudolphsa s ljudima koji su propovedali emancipaciju žene, neka se Rudolphove misli uporede sa sledećim maštanjima *Fourier*-ovim:

«Preljuba, zavodenje čini čast zavodnicima, predstavlja dobar ton... Ali, sirota devojka! Čedomorstvo, kakav zločin! Ako drži do časti, ona mora utrti tragove nečasnosti, a ako žrtvuje svoje dete predrasudama sveta, onda je još više osramočena i potpadne pod predrasude zakona... To je *pogrešni krug* koji opisuje svaki civilizovani mehanizam.»

«Nije li devojka roba izložena na prodaju za prvoga ko hoće da je dobije u isključivu svojinu... De même qu'en grammaire deux négations valent une affirmation, l'on peut dire qu'en négoce conjugale deux prostitutions valent une vertu.»¹

«Razvitak neke istorijske epohe može se uvek odrediti srazmerno napretku žena ka slobodi, jer se u odnosu žene prema čoveku, slaboga prema jakome, najočitiije javlja pobjeda ljudske prirode nad brutalnošću. Stupanj ženske emancipacije jeste prirodna mera opšte emancipacije.»

«Uniženje ženskog pola jeste bitna karakterna crta civilizacije, kao i varvarstva, samo s razlikom što civilizovani poredak svaki porok, koji varvarstvo vrši na prost način, uzdiže do složenog, dvosmislenog, licemernog načina postojanja... Nikoga ne stiže kazna što ženu održava u ropstvu dublje nego samog čoveka.» (*Fourier*)^[89].

Izlišno je naspram Rudolphove misli ukazati na *Fourier*-ovu majstorsku karakteristiku *braka*, kao i na spise materijalističke frakcije francuskog komunizma.

Najžalosniji otpaci socijalističke literature, kakvi se nalaze kod romanopisca, otkrivaju Kritičkoj kritici uvek još nepoznate »tajne«.

¹ «Kao što u gramatici dva odricanja vrede jedno tvrđenje, tako se može reći da i u *bračnoj trgovini* dva bluda vrede jednu vrlinu.»

7. Otkrivanje političkoekonomskih tajni

a) Teorijsko otkrivanje političkoekonomskih tajni

Prvo otkriće: Bogatstvo vodi često rasipanju, rasipanje propasti.

Drugo otkriće: Upravo opisane posledice bogatstva potiču iz nedostatka poučavanja bogate omladine.

Treće otkriće: *Nasledstvo i privatna svojina* jesu i moraju biti neprikosnoveni i sveti.

Četvrto otkriće: Bogataš je moralno dužan da radnicima polaže račun o upotrebi svog imetka. Velik imetak je nasledni depozitum — *feudalno leno* — poveren pametnim, čvrstim, spretnim, velikodušnim rukama, koje istovremeno imaju nalog da ga učine plodnim i upotrebe tako da sve što ima sreću da se nalazi na području sjajnog i spasonosnog zračenja velikog imetka bude oplodeno, oživljeno, poboljšano.

Peto otkriće: Država ima da daje neiskusnoj bogatoj omladini *rudimente individualne ekonomije*. Ona mora moralizovati imetak.

Šesto otkriće: Najzad, država mora ući u ogromno pitanje o *organizaciji rada*. Ona mora dati spasonosni primer za *udruživanje kapitala i rada*, i to za udruživanje koje je časno, inteligentno, pravično, koje obezbeđuje dobrobit radnika a da ne hudi imetku bogataša, udruživanje koje između ove dve klase ustanovljava veze naklonosti, zahvalnosti, i time *zauvek* obezbeđuje spokojstvo države.

Pošto država zasada još ne ulazi u ovu teoriju, to sam *Rudolph* daje neke praktične primere. Oni će otkriti tajnu da su gospodinu Sue-u, gospodinu Rudolphu i Kritičkoj kritici najpoznatiji *ekonomski odnosi ostali »misterije«*.

b) »Sirotinjska banka«

Rudolph podiže *sirotinjsku banku*. Statut ove *kritičke sirotinjske* banke jeste sledeći:

Ona treba da potpomaže honettes¹ radnike koji imaju porodice za vreme dok su nezaposleni. Ona treba da zameni milostinju i založne zavode. Ona raspolaže godišnjim prihodom od 12 000 franaka i deli pozajmice od 20 do 40 franaka bez kamate. Ona proteže svoju delatnost najpre na *sedmi* rejon Pariza, gde stanuje većina radnika. Radnici ili radnice koji polažu pravo na potporu moraju imati uverenje od svog poslednjeg poslodavca koje zajamčava njihovo dobro vladanje i navodi uzrok i datum prekida njihovog rada. Ovi zajmovi imaju se vraćati mesečno po šestinu ili po dvanaestinu prema izboru uzajmljivača, od onoga dana kada je on opet našao zaposlenje. Kao jamstvo zajma važi davanje časne reči. Dva druga radnika moraju pored toga jamčiti za

¹ časne

parole jurée¹ uzajmljivača. Pošto se kritička svrha sirotinjske banke sastoji u tome da se leći jedan od najtežih udesa radničkog života, *prekid rada*, to bi pomoći sasvim pripadale samo nezaposlenim radnicima. Gospodin Germain, koji upravlja ovim zavodom, prima godišnju platu od 10 000 franaka.

Bacimo sad jedan masovni pogled na praksu kritičke političke ekonomije. Godišnji dohodak iznosi 12 000 franaka. Potpore za svaku osobu iznose 20 do 40, dakle prosečno 30 franaka, a radnika sedmog rejona službeno priznatih kao »bednih« ima bar 4 000. Godišnje, dakle, potporu mogu dobiti njih 400, tj. deseti deo radnika sedmog rejona kojima je pomoć najpotrebnija. Za Pariz je malo ako *prosečno* vreme bez posla svedemo na četiri meseca (suviše malo procenjeno), dakle na 16 nedelja. Ako se 30 franaka razdeli na 16 nedelja, onda na nedelju dolazi nešto manje od 37 sua i 3 santima, a na dan ni 27 santima. Dnevni izdatak za jednog *zatvorenika* u Francuskoj iznosi prosečno nešto više od 47 santima, od čega samo na hranu odlazi nešto više od 30 santima. A radnik koga gospodin Rudolph potpomaže ima porodicu. Ako uzmemo da porodica, sem muža i žene, ima prosečno samo dva deteta, onda 27 santima treba razdeliti na četiri lica. Od ovoga se odbija na stan—najmanje dnevno 15 santima—i ostaje 12 santima. *Hleb* koji prosečno pojede *pojedini* zatvorenik staje otprilike 14 santima. Radnik s porodicom neće moći, dakle, ne uzimajući u obzir sve druge potrebe, kupiti potporom kritičke sirotinjske banke još ni četvrti deo potrebnog hleba i dopašće sigurne smrti od gladi ako ne pribegne sredstvima koja hoće da predupredi ova sirotinjska banka—založnom zavodu, prošnjji, krađi i prostituciji.

Utoliko, naprotiv, muž bezobzirne kritike sjajnije snabdeva upravnika sirotinjske banke. Dohodak kojim se upravlja iznosi 12 000, a plata upravnikova 10 000 franaka. Uprava staje, dakle, 45% [ukupne sume], skoro trostruko više nego masovna uprava zavodima za sirotinju u Parizu, koja staje otprilike 17%.

No prihvatimo za trenutak da je potpora koju pruža sirotinjska banka stvarna, a ne samo iluzorna potpora, onda ustanova otkrivene tajne svih tajni počiva na zabludi da je potrebna samo neka druga *distribucija* plate da bi radnik imao od čega da živi celu godinu dana.

U proznom smislu da govorimo, prihod 7 500 000 francuskih radnika iznosi na glavu samo 91 franak, a prihod drugih 7 500 000 francuskih radnika samo 120 franaka, dakle, već prihod 15 000 000 radnika iznosi manje nego što je apsolutno potrebno za život.

Misao kritičke sirotinjske banke svodi se na to—samo ako se ona razumno shvati—da se radniku za vreme dok je zaposlen odbije od plate toliko koliko mu je potrebno da živi dok je nezaposlen. Da li mu ja predujmim neku određenu svotu novca u vreme nezaposlenosti i on meni vrati tu svotu u vreme rada ili on meni da u vreme rada

¹ reč pod zakletvom

neku određenu svotu i ja mu je vratim u vreme nezaposlenosti, jeste jedno te isto. On uvek meni daje u vreme svog rada ono što dobija od mene u vreme svoje nezaposlenosti.

»Čista« *sirotinjska banka* razlikovala bi se, dakle, od masovnih *štedionica* samo po svojim veoma originalnim, vrlo kritičkim svojstvima: prvo, time što banka pozajmljuje à *fonds perdu*¹ svoj novac pod budalastom pretpostavkom da radnik može vratiti kad ushtedne, i da on hoće uvek da vrati kad može; a zatim, time što banka ne plaća *kamate* na svote koje je radnik dao na ostavu. Pošto se svota data na ostavu pojavljuje u obliku predujma, banka čini već golemu stvar kad sama ona ne uzima kamate od radnika.

Kritička sirotinjska banka razlikuje se, dakle, od masovnih *štedionica* po tome što radnik gubi svoju kamatu, a banka svoju glavnicu.

c) Ugledno gazdinstvo u Bukevalu

Rudolph osniva *ugledno gazdinstvo* u *Bukevalu*. Mesto je utoliko srećnije izabrano ukoliko još gaji uspomene na feudalno doba—naime, na jedan *château seigneurial*².

Svaki od šestorice radnika koje zapošljava ovo zakupljeno dobro dobija godišnje 150 talira ili 450 franaka, svaka od radnica 60 talira ili 180 franaka radne najamnine. Oni osim toga imaju besplatnu hranu i besplatan stan. Obična svakodnevna hrana ljudi iz *Bukevala* sastoji se od jedne »formidable«³ plitice šunke, od jedne ne manje strašne zdele ovčetine i, najzad, od jednog ne manje masovnog komada tele-tine, a kao uzgredna jela dolaze dve zimske salate, dva velika sira, krompiri, jabukovača itd. Svaki od šestorice radnika radi *dvaput* više nego obični francuski poljoprivredni nadničar.

Pošto bi cela svota godišnjeg dohotka Francuske pri jednakoj deobi iznosila prosečno samo 93 franka, pošto neposredno u zemljoradnji zaposleni broj stanovnika Francuske iznosi $\frac{2}{3}$ ukupnog stanovništva, to se može zaključiti kakvu bi revoluciju ne samo u raspodeli nego i u proizvodnji nacionalnog bogatstva izazvalo opšte podražavanje uglednog gazdinstva nemačkog kalifa.

Prema tome, Rudolph je ovo ogromno povećanje proizvodnje postigao samo time što čini da svaki radnik radi *dvaput* više nego dosada i pojede šest puta više nego dosada.

Pošto je francuski seljak veoma vredan, radnici koji rade *dvaput* više moraju biti *natčovečanski atleti*, što nagoveštavaju i »strašne« zdele s mesom. Možemo, dakle, uzeti da svaki od ove šestorice radnika pojede dnevno bar pola kilograma mesa.

Kad bi sve u Francuskoj proizvedeno meso bilo podjednako razdeljeno, onda na jednog stanovnika ne bi došlo još ni 125 grama

¹ nepovratno, bez nade na povratak — ² vlasteoski zamak — ³ »strašne«

mesa dnevno. Vidi se, dakle, kakvu bi revoluciju i u ovom pogledu izazvao Rudolphov primer. Zemljoradničko stanovništvo pojelo bi *sámo* više mesa nego što se proizvodi u Francuskoj, tako da bi se Francuska ovom kritičkom reformom otarasila sveg stočarstva.

Peti deo bruto prinosa koji Rudolph, prema izveštaju upravnika Bukevala, oca Chatelaina, dodeljuje radnicima, osim velike plate i raskošne ishrane, nije ništa drugo do njegova *zemljišna renta*. Uzima se, naime, prema jednom prosečnom računu, da uopšte, po odbitku svih troškova proizvodnje i dobiti za obrtni kapital, jedna petina bruto prinosa preostaje za francuskog vlasnika zemlje ili da se njegova rentna kvota penje na peti deo bruto prinosa. Mada Rudolph dobit od svog obrtnog kapitala neosporno nesrazmerno smanjuje time što izdatak za radnike nesrazmerno povišava—po Chaptalu (*De l'industrie française*, I, 239) prosečni godišnji prihod francuskih seljaka koji rade pod najam iznosi 120 franaka—, mada on celu svoju zemljišnu rentu poklanja radnicima, ipak otac Chatelain izveštava da Monseigneur primenjujući ovaj metod povišava svoj prihod, te na taj način druge nekritičke vlasnike zemlje obodrava na slično gazdovanje.

Ugledno gazdinstvo u Bukevalu je čisto privedenje; njegov *skriiveni fond* nije prirodno zemljište Bukevala, nego Rudolphova Fortunatusova kesal^[84] iz bajke.

Kritička kritika glama:

«Vidi se po celom planu na prvi pogled da on nije utopija.»

Samo Kritička kritika može na prvi pogled videti da Fortunatusova kesal nije utopija. Kritički prvi pogled je— «urokljivo oko!»

8. Rudolph, «otkrivena tajna svih tajni»

Čudesno sredstvo kojim Rudolph postiže sva svoja spasenja i čudesna lečenja nisu njegove lepe reči nego njegov *gotov novac*. Takvi su moralisti, kaže Fourier. Mora čovek biti milionar, pa da može podražavati njihove junake.

Moral je «impuissance mise en action.»^{1[85]} Kad god se bori protiv nekog poroka, on podlegne. A Rudolph se ne uzdiže ni na stanovište samostalnog morala, koji počiva bar na svesti o *ljudskom dostojanstvu*. Njegov moral počiva, naprotiv, na svesti o ljudskoj slabosti. To je *teologijski* moral. Mi smo u pojedinosti pratili junačka dela koja on izvršuje sa svojim *fiksni*m, *hrišćanski*m idejama kojima meri svet, sa Charité, Dévouement, Abnégation, Repentir, Bons i Méchants, Récompense, Punition, Châtiments terribles, Isolement, Salut de l'âme²

¹ «nemoć stavljena u dejstvo» — ² Milosrđe, Odanost, Odricanje, Kajanje, Dobri i Zli, Nagrada, Kazna, Strašna kažnjavanja, Izdvajanje, Spas duše

itd., i pokazali smo da su to ludorije. Ovdje imamo posla samo još s *ličnim* karakterom Rudolphovim, »otkrivenom tajnom svih tajni« ili otkrivenom tajnom »čiste kritike«.

Suprotnost »dobrog« i »zlog« istupa prema kritičkom Herkulu već kao mladiću u dvama oličenjima: *Murph* i *Polidori* su učitelji Rudolphovi. Prvi ga vaspitava za dobro i jeste »dobra«. Drugi ga vaspitava za zlo i jeste »zli«. Da ne bi ovo shvatanje baš niukoliko zaostajalo u trivijalnosti za sličnim shvatanjima u drugim moralnim romanima, ne sme »dobra«, *Murph*, biti »savant«¹, ne sme biti »naročito duhovno povlašćene«. Nasuprot tome, on je *pošten, jednostavan, malorek*, kad upotrebljava reči *sraman, podao* ima svest o sebi da je velik prema zlu i oseća horreur² pred *niskim*. On, da govorimo s Hegelom, melodiju dobrog i istinitog pošteno stavlja u istovetnost tonova, to jest u *jednu notu*.

Polidori je, naprotiv, čudo od pameti, znanja i obrazovanja, pri tom čovek »najopasnijeg imoraliteta«, i njega naročito odlikuje, što Eugène Sue kao član mlade pobožne buržoazije francuske nije smeo zaboraviti, — »*le plus effrayant scepticisme*«³. O duhovnoj energiji i obrazovanju Eugène-a Sue-a i njegovog junaka neka se prosuđuje po paničnom strahu od *skepticizma*.

»Murph«, kaže gospodin Szeliga, »jeste istovremeno ovekovečena krivica trinaestog januara i večno iskupljivanje ove krivice neuporedivom ljubavlju i požrtvovanjem za ličnost Rudolphovu«.

Kao što je Rudolph *deus ex machina*^[86] i iskupitelj sveta, tako je Murph opet lični *deus ex machina* i iskupitelj Rudolphov.

»Rudolph i spas čovečanstva, Rudolph i ostvarenje savršenstva čovekovog bića jeste za Murpha nerazdvojno jedinstvo, jedinstvo kome se on ne odaje s glupom psećom odanošću roba, nego svesno i samostalno«.

Murph je, dakle, prosvেćen, svestan i samostalan rob. Za njega, kao i za svakog vladarskog slugu, njegov gospodar oličava spas čovečanstva. *Graun* laska Murphu oslovljavajući ga sa »*intrépide garde du corps*«⁴. Sam Rudolph naziva ga *model d'un valet*⁵, i on je stvarno *uzorit sluga*. On je bio veoma tačan u tome, kao što Eugène Sue izveštava, da Rudolpha *tête-à-tête*⁶ oslovljava sa *Monseigneur*⁷. U prisustvu drugih on ga, da sačuva inkognito, ustima zove *Monsieur*, ali srcem — *Monseigneur*.

»Murph diže zajedno veo sa tajni, ali samo Rudolpha radi. On pomaže pri poslu da se uništi moć tajni.«

O gustini vela koji Murphu pokriva najprostija životna stanja neka se prosuđuje iz njegovog razgovora s poslanikom *Graunom*. Iz

¹ »učena« — ² užas — ³ »najstrahovitiji skepticizam« — ⁴ »neustrašivi telohranitelj« — ⁵ uzor - slugom — ⁶ u četiri oka, nasamo — ⁷ Gospodar

zakonskog ovlašćenja samoodbrane u nuždi on zaključuje da je Rudolph kao *sudija tajnog suda* smeo oslepiti učitelja koji je okovan i »bez odbrane«. Njegov opis kako će Rudolph pred porotnicima pričati o svojim »plemenitim« radnjama, poispovrtati slatkorečive fraze i izlirati svoje veliko srce, dostojan je jednog gimnazijalca koji tek što je pročitao Schillerove *Razbojnike*. Jedina tajna koju Murph daje svetu za rešavanje jeste pitanje da li je on nagaravio svoje lice ugljenom prašinom ili crnom bojom kada je igrao charbonier-a¹.

»Izići će anđeli i odlučice zle od pravednih.« (*Jevandelje po Mateju*, 13, 49)
 »Nevolja i tuga na svaku dušu čoveka koji čini zlo; a slava i čast i mir svakome koji čini dobro.« (*Pavle, Poslanica Rimljanima* 2, 9 - 10).

Rudolph samog sebe čini takvim *anđelom*. On ide u svet da odlučuje zle od pravednih, da kažnjava zle, da nagraduje dobre. Predstava zla i dobra toliko se uredila u njegov slabi mozak da on veruje u satanu s telom i hoće da uhvati đavola živa, kao bivši profesor *Sack* u Bonu. S druge strane, on pokušava da suprotnost đavola, tj. *boga*, kopira u malome. On voli »de jouer un peu le rôle de la providence«². Kao što se u *stvarnosti sve* razlike sve više stapaju u razliku između *sirotog i bogatog*, tako se u *ideji sve* aristokratske razlike razrešavaju u suprotnost *dobrog i zlog*. Ovo razlikovanje je poslednji oblik koji aristokrat daje svojim predrasudama. Sam Rudolph smatra sebe za dobra, a zli postoje za to da mu pružaju uživanje u njegovoj vlastitoj izvrsnosti. Posmatrajmo »dobroga« nešto bliže.

Gospodin Rudolph čini dobročinstva i rasipa kao, reklo bi se, bagdadski kalif u *Hiljadu i jednoj noći*. On ne može živeti ovim načinom života a da svoju malenu nemačku zemljicu ne isisava kao vampir do poslednje kapi. Prema sopstvenom izveštaju gospodina Sue-a, on bi spadao među medijatizovane nemačke kneževe^[87] da ga protekcija jednog francuskog *markiza* nije spasla od nedobrovoljne abdikacije. Veličinu njegove zemlje treba procenjivati po ovom podatku. Kako *kritički* Rudolph prosuđuje o *svojim sopstvenim prilikama*, neka se vidi dalje iz toga što on, maleni nemački Presvetli, misli da u Parizu mora sačuvati poluinkognito da ne bi napravio buku. On vodi sa sobom naročito jednog *kancelara* iz kritičkog razloga da mu predstavlja »le côté théâtral et puéril du pouvoir souverain«³, kao da maleni Presvetli osim sebe i svog ogleдалa potrebuje još nekog trećeg predstavnika teatralne i detinjaste strane suverene moći. Rudolph je svoje ljude znao dovesti u isto *kritičko samonepoznavanje*. Tako sluga *Murph* i poslanik *Graun* ne primećuju kako ih pariski homme d'affaires⁴, gospodin *Badinot*, persiflira kad se pravi kao da njihove privatne naloge smatra za državne poslove, kad sarkastično časka o

¹ ugljara — ² »da malčice igra ulogu providenja« — ³ »teatralnu i detinjastu stranu suverene moći« — ⁴ poslovni čovek

«rapports occultes qui peuvent exister entre les intérêts les plus divers et les destinées des empires»¹. «Štaviše», izveštava Rudolphov poslanik, «on nema srama da mi katkad kaže: „Koliko narodu nepoznatih komplikacija u vladanju jednom državom! Ko bi rekao da note koje ja saopštavam Vama, gospodine barone, bez sumnje maju svoj deo uticaja na tok evropskih prilika?»²

Poslanik i Murph ne nalaze nemanje srama u tome što se njima pripisuje neki uticaj na evropske prilike, nego što Badinot na taj način idealizuje svoj nizak poziv.

Setimo se najpre jednog prizora iz *Rudolphovog* domaćeg života. Rudolph priča Murphu da je «on u trenucima svoga ponosa i svoje sreće». Odmah zatim on se razjaruje što Murph neće da mu odgovori na neko pitanje. «Je vous ordonne de parler.»² Murph ne da da mu se zapoveda. Rudolph mu kaže: «Je n'aime pas les réticences.»³ On se zaboravlja do prostaštva da nagovesti Murphu da mu on *plaća* sve njegove usluge. Momak se ne da umiriti pre nego što ga Murph ne podseti na 13. januar. Naknadno dolazi do izražaja Murphova priroda sluge, koja se zaboravila za trenutak. On čupa sebi kosu, koje, srećom, nema, on je očajan zbog toga što se prema visokom gospodaru, koji ga naziva «uzorom sluge», koji ga naziva «svojim dobrim, svojim starim, svojim vernim Murphom», poneo nešto osorno.

Posle ovih pokusa o rdavome u sebi, Rudolph ponavlja svoje fiks-ideje o «dobrom» i «rdavom» i izveštava o naprecima koje pravi u dobrom. On milostinju i sažaljenje naziva čednim i pobožnim utešiteljima *svoje* ranjene duše. Prostituisati ih pred odbačenim, nedostojnim bićima, to bi bilo užasno, nepobožno, — *skrnavljenje*. Razume se, sažaljenje i milostinja su utešiteljke *njegove* duše. Otuda obesvetiti ih bilo bi skrnavljenje. To bi značilo «sumnju u boga ulivati, a onaj ko daje mora buditi veru u njega». Odbačenom dati milostinju — to se ne može zamisliti!

Svaki duševni pokret Rudolphov jeste za njega samog od bes-krajne važnosti. On ih stoga stalno procenjuje i posmatra. Tako se budala teši pred Murphom što ga je ganula Fleur de Marie. «Bejah tronut do suza, a optužuju me da sam blaziran, nemilostiv, nesavitljiv!» Pošto je tako dokazao *svoju sopstvenu dobrotu*, on se razjaruje zbog «rdavoga», zbog rdavosti nepoznate matere Marijine, i najsvećanijim tonom on se obraća Murphu: «Tu le sais — certaines vengeances me sont bien chères, certaines souffrances bien précieuses.»⁴ Pri tom on se tako davolski krevelji da verni sluga uzvikne prestravljen: «Hélas, Monseigneur!»⁵ Ovaj veliki gospodin liči na članove *Mlade Engleske*⁽⁸⁸⁾, koji takođe hoće da reformišu svet, izvršuju plemenite radnje i podložni su sličnim histeričnim napadima.

¹ «tajnim odnosima koji mogu postojati između najrazličitijih interesa i *sudbine carstava*. — ² «Ja vam naredujem da govorite. — ³ «Ja ne volim prećutkivanja. — ⁴ «Ti znaš — izvesne osvete meni su vrlo drage, izvesne patnje vrlo dragocene. — ⁵ «Avaj, Gospodaru!»

Razjašnjenje za pustolovine i situacije kojima se izlaže Rudolph nalazimo najpre u njegovoj *pustolovnoj naravi*. On voli »pikantnosti iz romana, rasejanost, pustolovinu, prurušavanje«, njegova »radoznalost« je »nezasitna«, on oseća potrebu za živim, žacavim duševnim »uzbuđenjima«, on je »žedan silnih živčanih potresa«.

Ovu njegovu narav podupire pasija da izigrava providenje i da uređuje svet po uobraženjima koje je uvrteo sebi u glavu.

Njegov odnos prema trećim licima određen je ili nekom apstraktnom fiksi-idejom ili sasvim ličnim, slučajnim pobudama.

Tako on crnačkog lekara Davida i njegovu milosnicu ne oslobađa pobuden neposrednim ljudskim saosećanjem koje ulivaju ove ličnosti, da bi *same* njih oslobodio, nego da bi prema robovlasniku Willisu izigravao *providenje* i da bi kaznio njegovo *neverovanje u Boga*. Tako mu se učitelj čini kao poručen da na njemu *primeni* svoju davno izmišljenu teoriju kazne. Murphov razgovor s poslanikom Graunom dopušta nam, s druge strane, da duboko zagledamo u čisto lične pobude koje određuju Rudolphove plemenite radnje.

Interesovanje Monseigneura za Fleur de Marie potiče, kao što Murph kaže—»à part«¹ sažaljenje koje uliva sirotica—otuda što bi njegova kći, čiji gubitak on tako gorko oseća, bila sada istih godina. Saosećanje Rudolphovo s markizom od Harville-a—»à part« njegove čovekoljubive bube u glavi—ima lični razlog što bi bez starog markiza od Harville-a i njegovog prijateljstva sa carem Aleksandrom Rudolphov otac bio izbačen iz reda nemačkih suverena.

Njegova dobrotvornost prema gospodi George i njegovo interesovanje za Germaina, njenog sina, ima isti razlog. Gospođa George je iz porodice Harville.

«C'est non moins à ses malheurs et à ses vertus qu'à cette parenté que la pauvre Madame George a dû les incessantes bontés de son Altesse.»²

Apologet Murph pokušava da zabašuri Rudolphove pobude obrtima kao: »surtout, à part, non moins que«.³

Ceo Rudolphov karakter sažima se najzad u »čistom« licemerstvu kojim on *izlive* svojih *rdavih strasti* ume da prikaže pred samim sobom i drugima kao *izlive protiv strasti rdavih*, na sličan način kao što Kri-tička kritika prikazuje *svoje sopstvene gluposti* kao *gluposti mase*, svoju mržnjom zadahnutu srdžbu protiv razvoja sveta izvan sebe kao srdžbu sveta izvan sebe protiv razvoja, najzad, svoj egoizam, koji misli da je posrkao sav duh, kao egoistično protivrećenje mase duhu.

Dokazaćemo »čisto« licemerstvo *Rudolphovo* u njegovom ponašanju prema učitelju, grofici Sari MacGregor i beležniku Jacques-u Ferrand-u.

¹ »na stranu« — ² »Sirotaj gospodi George neprestano su ukazivane dobrote od strane njegovog Visočanstva isto toliko zbog njenih nesreća i njenih vrлина koliko zbog *ovog srodstva*« — ³ »naročito, na stranu, isto toliko koliko i«

Rudolph je nagovorio učitelja da izvrši provalu u njegov stan da bi ga namamio u klopku i da bi ga se dočepao. On pri tom ima čisto lični, a ne opštjeljudski interes. Učitelj, naime, raspolaže *lisnicom grofice MacGregor*, a Rudolph ima velik interes da se dokopa *te lisnice*. Povodom *tête-a-tête* sa učiteljem kaže se izrično:

«Rodolphe se trouvait dans une anxiété cruelle; s'il laissait échapper cette occasion de s'emparer du maître d'école, il ne la retrouverait sans doute jamais; ce brigand emporterait les secrets que Rodolphe avait tant d'intérêt à savoir.»¹

Rudolph se dočepava, dakle, preko učitelja *lisnice* grofice Mac Gregor; on se dočepava učitelja iz ličnog interesa; on ga *oslepljuje* iz lične strasti.

Kad Chourineur priča Rudolphu o borbi učitelja s Murphom i otpor učitelja motiviše time da je znao šta mu predstoji, Rudolph odgovara: «On to nije znao», i kaže to «d'un air sombre, les traits contractés par cette expression presque féroce, dont nous avons parlé»². Misao osvete sine mu kroz glavu, on unapred uživa u divljem zadovoljstvu koje će mu prirediti varvarsko kažnjavanje učitelja.

Tako Rudolph uzvikuje pri ulasku crnačkog lekara Davida, koga je odredio za oruđe svoje osvete:

«Vengeance!... Vengeance!» s'écria Rodolphe avec une fureur froide et concentrée.»³

Hladan i usredsređen bes radio je u njemu. Onda on tiho promrmlja svoj plan lekaru na uho, i kad se ovaj trgne, on odmah zna *ličnoj osveti* da podmetne «čistu» teorijsku pobudu. Posredi je, kaže on, samo «*primena jedne ideje*», koja mu je već često prosijavala kroz njegov uzvišeni mozak, i on ne zaboravlja da doda zanoseći na miro: «On će imati pred sobom još neograničeni vidik kajanja.» On podražava špansku inkviziciju, koja je, posle upućivanja osuđenih na spaljivanje svetovnom pravosuđu, dodavala licemernu molbu za milosrđe prema grešniku koji se kaje.

Razume se da milostivi gospodar, kada treba da se učitelj sasluša i izvrši presuda nad njim, sedi u veoma udobnom kabinetu, u dugačkoj, veoma crnoj kućnoj haljini, veoma zanimljivo bled, i, da bi verno kopirao sud, ima pred sobom dugačak sto s dokaznim predmetima. On sad mora izgubiti i izraz divljaštva i osvete s kojim je Chourineuru i lekaru saopštio plan oslepljenja, i predstaviti se «mirnim, tužnim, pribranim», u vrlo smešnom, svečanom stavu svetskog sudije koji je sam sebe izumio.

¹ «Rudolf se nalazio u svirepoj strepnji; ako propusti ovu priliku da se dočepa učitelja, on je bez sumnje nikada neće opet ulučiti; ovaj razbojnik odneo bi tajne za koje je Rudolph imao toliko interesa da ih zna.» — ² «s jednim sumornim izgledom, s licem koje je zgrčeno ovim gotovo krvoločnim izrazom o kome smo govorili.» — ³ «Osveta!... Osveta!» uzviknu Rudolf sa hladnim i usredsređenim besom.»

Da ne bi ostavio ni najmanje sumnje u »čistu« pobudu oslepljenja, budalasti *Murph* priznaje poslaniku Graunu:

»Grozovito kažnjavanje učitelja imalo je za svrhu *provenstveno* da se *osvetim muškom ubici*.

U jednom tête-a-tête¹ s *Murphom Rudolph* se izjašnjava ovako:

»Ma haine des méchants... est devenue plus vivace, mon aversion pour *Sarah* augmente en raison sans doute du chagrin que me cause la mort de ma fille.«²

Rudolph nas obaveštava o većoj živosti koju je dobila njegova mržnja prema zlima. Razume se, njegova mržnja je kritička, čista, moralna mržnja, mržnja prema zlima, jer su zli. On stoga ovu mržnju smatra kao neki napredak koji sam čini u dobrome.

No istovremeno on odaje da to rastenje moralne mržnje nije ništa drugo do jedna *licemerna sankcija*, kojom on ulepšava priraštaj svoje *lične odvratnosti* prema *Sari*. Neodređeno moralno uobraženje—priraštaj mržnje prema zlima jeste samo ljuska određene nemoralne činjenice, priraštaja odvratnosti prema *Sari*. Ova odvratnost ima veoma prirodan, veoma individualan razlog, njegov lični jad. Ovaj jad je mera njegove odvratnosti. Sans doute!³

Jedno još odvratnije licemerstvo pokazuje se prilikom *Rudolphovog* sastanka sa *groficom MacGregor* na umoru.

Posle otkrića tajne da je *Fleur de Marie* kćer *Rudolpha* i *grofice*, *Rudolph* joj se približava »l'air menaçant, impitoyable«⁴. Ona ga moli za milost. »Pas de grace«, on odgovara, »malédiction sur vous... vous... mon mauvais génie et celui de ma race.«⁵ Dakle, »rasu« hoće da osveti. Sad on dalje obaveštava *groficu* kako je, ispaštanja radi za pokušaj ubistva svog oca, nametnuo sebi hod kroz svet u kome će dobre nagrađivati a zle kažnjavati. *Rudolph* muči *groficu*, on se podaje svojoj *razdraženosti*, ali on u svojim *sopstvenim* očima samo izvršuje zadatak koji je postavio sebi posle trinaestog januara — »poursuivre le mal.«⁶

Kada on odlazi, *Sara* vapi:

»Pitié! je meurs!«, »Mourez donc, maudite!«, dit *Rodolphe* effrayant de fureur.«⁷

U poslednjim rečima »effrayant de fureur« otkrivene su čiste, kritičke i moralne pobude njegovog načina delanja. Baš usled ovog besa, on je isukao mač na svog, kako ga *gospodin Szeliga* naziva, *bla-*

¹ susret, razgovor u četiri oka — ² »Moja mržnja prema nevaljalcima... živnula je, moja odvratnost prema *Sari* raste, bez sumnje, uporedo s jadom koji mi zadaje smrt moje kćeri.« — ³ bez sumnje — ⁴ »preteća, neumoljiva izgleda« — ⁵ »Nema milosti... prokleti da ste vi... vi... moj zao duh i zao duh moje rase.« — ⁶ »progoniti zlo« — ⁷ »Milost! ja umirem!...«, »Ta umrite, prokletnice«, kaže *Rudolf* strašan od besa.

ženopočivšeg oca. Umesto da suzbija to zlo u samome sebi, on ga suzbija kao čist kritičar u drugima.

Konačno, sam Rudolph ukida svoju katoličku teoriju kazne. On je hteo da ukine smrtnu kaznu, da pretvori kaznu u ispaštanje, ali samo dok ubica ubija tuđe ljude, a članove Rudolphove porodice ostavlja na miru. Rudolph prihvata smrtnu kaznu čim ubistvo pogađa nekoga od njegovih, njemu je potrebno dvostruko zakonodavstvo, jedno za njegovu sopstvenu ličnost, a jedno za profane ličnosti.

Od Sare on doznaje da je Jacques Ferrand prouzrokovao smrt Fleur de Marie. On kaže samom sebi:

»Ne! nije dosta!... kakva žar osvete!... kakva žed za krvlju!... kakav miran i razmišljen bes!... *Dok nisam znao da je jedna od žrtava ovog čudovišta bilo moje dete, govorio sam sebi: smrt ovoga čoveka bila bi neplodna... život bez novca, život bez zasićenja njegove frenetične čulnosti biće dugo i dvostruko mučenje... Ali to je moja kći!... Ubiću tog čoveka!*«

I on kidiše da ga ubije, ali ga nađe u stanju koje ubistvo čini izlišnim.

»Dobri« Rudolph! S grozničavom žari osvetoljublja, sa žedi za krvlju, s mirnim i promišljenim besom, s licemerstvom koje kazuistički ulepšava svaku rđavu pobudu, on ima baš sve one strasti *zloga* zbog kojih drugima kopa oči. Samo srećne slučajnosti, novac i položaj spavaju »dobroga« od robije.

»Moć Kritike« pravi od ovoga Don Quijota, u naknadu za njegovu ništavnost u drugome, »bon locataire«, »bon voisin«, »bon ami«, »bon père«, »bon bourgeois«, »bon citoyen«, »bon prince¹«, i kako još dalje ne glasi ova tonska lestvica koju otpevava gospodin Szeliga. To je više nego svi rezultati koje je dobilo »čovečanstvo u svojoj celoj istoriji«. To je dovoljno da Rudolph dvaput spase »svet« od »propasti«!

¹ »dobrog zakupca stana«, »dobrog suseda«, »dobrog prijatelja«, »dobrog oca«, »dobrog buržuja«, »dobrog građanina«, »dobrog kneza«

IX GLAVA

Kritički strašni sud

Kritička kritika dvaput je preko *Rudolpha* spasla svet od propasti, ali samo zato da bi se sad *sama* odlučila na *propast sveta*.

I videh i čuh jaka anđela, gospodina *Hirzela*, gde od Züricha kroz sred neba leti. I on je imao u ruci svojoj neku knjižicu, nešto kao petu svesku lista »Literatur-Zeitung« otvorenu; i on stade svojom desnom nogom na masu, a levom na Šarlotenburg; i povika glasom gromkijem, kao što lav riče, i njegove reči su se uzdizale kao golub: uik! uik! u oblast patosa i ka gromu sličnim aspektima *kritičkog strašnog suda*.

»Kad se najzad *sve* udruži u savez protiv Kritike, i—zaista, zaista vam kažem, taj trenutak nije više daleko—kad se celi svet koji se raspada—beše mu dano da vojuje sa svecima—grupiše oko nje za poslednji napad, *onda* će odvažnost Kritike i njen značaj naći najveće priznanje. Za ishod se ne moramo bojati. Sve će izići na to da izvršimo obračun s pojedinim grupama—i odlučimo ih jednu od druge, kao što pastir odlučuje ovce od ovnova, i postavimo ovce zdesna od nas a ovnove sleva—i izdaćemo jedno opšte svedočanstvo o bedi neprijateljskog viteštva—to su duhovi đavola, oni idu po celom svetu da ga okupe u boj¹, na onaj veliki dan Boga, svemoćnog—i začudiće se oni koji žive na zemlji.«⁽¹⁹⁹⁾

I kad anđeo povika, zagrmeše glasovi sedam gromova:

»Dies irae, dies illa
Solvat saeculum in favilla,
Iudex ergo cum sedebit,
Quidquid latet adparebit,
Nil inultum remanebit,
Quid sum miser tunc dicturus?« etc.²

¹ Uporedi: *Otkrovenje Jovanovo*, gl. 20, t. 7. i 8. — *Ur.*—² »Dan gneva, dan onaj / Rastočiće svet u puhor. / Sudija, dakle, kad bude sudio, / Što god je skriveno pojaviće se, / Ništa neosvećeno ostati neće, / Šta ću onda bednik reći?« itd.

Čućete ratove i huku ratova. To se prvo mora sve desiti, jer će ustati lažni Hristosi i lažni proroci, gospodin *Buchez* i *Roux* iz Pariza, gospodin *Friedrich Rohmer* i *Theodor Rohmer* iz Züricha, i kazaće: evo Hrista! Ali onda pojaviće se znak braće *Bauer* u Kritici, i ispuniće se reč Svetog pisma o *delu Bauera* (*Bauernwerk*)¹:

•Quand les boeufs vont deux à deux
Le labourage en va mieux!²

Istorijski pogovor

Kao što smo naknadno doznali, nije propao svet, nego je propao kritički list »*Literatur - Zeitung*«.

¹ Ironična igra reči: *Bauernwerk* znači delo *Bauera*, ali isto tako može značiti seljački grubi rad, delo. — *Prev.* — ² »Kada volovi idu po dva, / *Oranje* onda ide bolje!^[90]

THE
NEW MORAL WORLD:
 AND
GAZETTE OF THE RATIONAL SOCIETY.

Published under Acts of Parliament, 10 Geo. IV. c. 36, and 1, 3, Wm. IV. c. 16.

"ANY SPECIAL CHARACTERS, FROM THE NEW TO THE OLD, FROM THE MOST IMPROBANT TO THE MOST ENLIGHTENED, MAY BE GIVEN TO ANY COMMUNITY, BY THE USE OF THE WORDS OF LIFE, BY THE APPLICATION OF PROPER MEANS, WHICH MEANS ARE TO A GREAT EXTENT AT THE COMMAND AND UNDER THE CONTROL OF THOSE WHO HAVE INFLUENCE IN THE AFFAIRS OF MEN."—Bacon's Essay.

IN PROGRESS, THROUGHOUT THE KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND IRELAND.

No. 20. Vol. VI. Third Series.

SATURDAY, DECEMBER 13, 1846.

Price 2d

[Friedrich Engels]

Socijalizam na kontinentu^[91]

Na povratku kući, posetio sam u Parizu jedan komunistički klub mističke škole. Uveo me je tamo neki Rus koji savršeno govori francuski i nemački i koji je članovima kluba vrlo pametno suprotstavljao Feuerbachovo rezonovanje. * Oni pod terminom »bog« podrazumevaju isto što i ljudi sa Ham - Commona pod terminom *Love Spirit*¹. Ipak, izjavili su da je to sporedno pitanje i praktično su se u svemu složili s nama, rekavši: »*Enfin, l'athéisme c'est votre religion*« (na kraju krajeva, ateizam je vaša religija). Religija na francuskom znači *ubedenje, osećanje*, a ne obožavanje. Tvrdili su da je huka - buka *bourgeois* ili srednje klase protiv Engleske besmislica, i mnogo im je bilo stalo da nas uvere da ni najmanje nemaju nacionalnih predrasuda, da radnim ljudima Francuske ni najmanje nije stalo do Maroka,^[92] ali da znaju da su *ouvriers*, radnici svih zemalja saveznici, jer imaju iste interese. Francuska srednja klasa isto je tako egoistična, lakoma i skoro isto tako društveno nepodnošljiva kao i engleska, ali su francuski *ouvriers* sjajni ljudi. Imali smo mnogo uspeha kod Rusa u Parizu. U Parizu sada žive tri ili četiri plemića i vlasnika kmetova koji su radikalni komunisti i ateisti. Imamo u Parizu i nemački komunistički list, »Vorwärts«,^[93] koji izlazi dvaput nedeljno. U Belgiji se aktivno vrši komunistička agitacija, a u Briselu se objavljuje i časopis »Débat Social«.^[94] U Parizu postoji oko pola tuceta komunističkih listova. *Socialiste, socialitaire*—to su reči u velikoj modi u Francuskoj; Louis-Philippe, taj arhibourgeois, potpomaže »*Démocratie Pacifique*«^[95] novcem i pokroviteljstvom. Religiozna spoljašnjost francuskih socijalista uglavnom je hipokritska; ljudi su sasvim ireligiozni, i prve žrtve sledeće revolucije biće sveštenici.

* Rastvaranje ideje boga u čoveka.

¹ duh ljubavi

Ljudi u Kelnu silno su napredovali. Kad smo se okupili u jednoj gostionici, naše društvo je ispunilo povelik prostor; bili su to većinom pravnici, medicinari, umetnici itd., kao i tri ili četiri artiljerijska poručnika, od kojih je jedan vrlo pametan čovek. U Diseldorfu imamo nekoliko ljudi, među kojima i jednog vrlo talentovanog pesnika. U Elberfeldu oko pet-šest mojih prijatelja i još nekolicina drugih su komunisti. U stvari, teško je naći ijedan grad u severnoj Nemačkoj u kome nema po nekoliko radikalnih antisvojinaša i ateista. Edgar Bauer iz Berlina upravo je osuđen na tri godine zatvora zbog svoje poslednje knjige.^[96]

Smatrajući da će navedene činjenice biti zanimljive za Vaše čitaoce, šaljem ih da ih uvrstite u Vaš list.

Naslov originala:
Continental Socialism

ANGLO - NEMAC

Prvi put objavljeno u listu
•The New Moral World•^[97]
br. 15. od 5. oktobra 1844.

Prevod s engleskog

[Friedrich Engels]

Brzo napredovanje komunizma u Nemačkoj

[I]

U nadi da će Vaši zemljaci rado čuti nešto o napretku naše zajedničke stvari na ovoj strani Kanala¹, šaljem Vam nekoliko redaka za Vaš list. Ujedno mi je milo što mogu da pokažem da se nemački narod, iako je—kao i obično—kasno pokrenuo pitanje društvene reforme, sada trudi da nadoknadi izgubljeno vreme. Zaista, brzina kojom socijalizam napreduje u ovoj zemlji upravo je čudesna. Pre dve godine postojala su samo dva usamljena čoveka kojima je uopšte bilo stalo do društvenih pitanja; pre godinu dana štampana je prva socijalistička publikacija.^[98] Doduše, bilo je nekoliko stotina nemačkih komunista u inostranstvu, ali pošto su oni radnici, imali su malo uticaja i nisu uspevali da rašire svoje publikacije među »višim klasama«. Osim toga, pred socijalizmom su stajale ogromne prepreke: cenzura štampe, nepostojanje slobode zboru i udruživanja, despotski zakoni i tajni sudovi sa sudijama koji su plaćeni za to da kazne svakog ko se usudi da na bilo koji način navodi narod na razmišljanje. A kakvo je sada stanje u Nemačkoj, uprkos svemu tome? Umesto dva jadnika koji su pisali o socijalizmu za publiku koja ni najmanje nije poznavala to pitanje niti je za njega bila zainteresovana, imamo desetine veštih pisaca koji propovedaju novo jevanđelje hiljadama ljudi željnih da čuju sve što je u vezi s tim predmetom; imamo nekoliko listova koji u svom socijalističkom radikalizmu idu dotle dokle im to cenzura dopušta, pre svega »Trierische Zeitung«^[99] i vezelski »Sprecher«^[100]; imamo i list koji izlazi u Parizu pod režimom slobodne štampe, i nema nijednog časopisa, osim onih koji su pod neposrednim uticajem vlade, koji ne bi svakog dana doneo neki komentar o socijalizmu i socijalistima, i to u vrlo povoljnim izrazima. Ni sami naši protivnici nemaju moralne hrabrosti da govore sve što misle protiv nas. Čak i vlade su primorane da podržavaju sve *legalne* pokrete usmerene ka socijalizmu. Svuda se osnivaju društva za poboljšanje položaja radnog naroda i za stvaranje

¹ misli se na Lamanš

sredstava za njegovo obrazovanje; pa i neki od najviših činovnika pruske vlade aktivno učestvuju u tim društvima. Ukratko, socijalizam je u Nemačkoj tema dana; za godinu dana izrasla je jaka socijalistička partija, koja već sada uliva respekt svim političkim partijama, a naročito joj se ulagaju liberali ove zemlje. Dosad se naše uporište nalazi u srednjoj klasi — činjenica koja će, možda, začuditi engleskog čitaoca ako ne zna da je ta klasa u Nemačkoj daleko nekoristoljubivija, nepristrasnija i inteligentnija nego u Engleskoj, i to iz sasvim prostog razloga — što je siromašnija. Mi se, međutim, nadamo da ćemo uskoro imati podršku radničke klase, koja uvek i svuda mora da sačinjava snagu i telo socijalističke partije, i koju su beda, tlačenje, nezaposlenost, kao i industrijske pobune u Šleziji i Češkoj^[101] digli iz njene letargije. Dopusnite da u vezi s tim pomenem sliku jednog od najboljih nemačkih slikara, Hübnera, sliku koja je izvršila delotvorniju socijalističku propagandu nego što bi to učinilo sto brošura. Ona predstavlja nekoliko šleskih ткаča koji donose platno industrijalcu, i vrlo snažno kontrastira bezdušno bogatstvo s jedne strane i očajničko siromaštvo s druge. Uhranjeni industrijalac prikazan je sa licem crvenim i bezosečajnim kao tuč kako odbacuje komad tkanine koji pripada nekoj ženi; žena, videći da nema više izgleda da proda tkaninu, pada u nesvest, okružena sa svoje dvoje male dece, a pridržava je s teškom mukom neki starac; jedan službenik pregleda komad tkanine, čiji vlasnici sa zabrinutošću očekuju rezultat; jedan mladić pokazuje svojoj zabrinutoj majci oskudnu platu koju je primio za svoj rad; neki starac, devojka i dečak sede na kamenoj klupi i čekaju na svoj red; dva čoveka, svaki sa komadom odbijene tkanine na leđima, upravo izlaze iz sobe; jedan je stisnuo pesnicu od besa, dok drugi, stavljajući prvom ruku na rame, upire prstom ka nebu, kao da kaže: budi miran, postoji sudija koji će ga kazniti. Čeo taj prizor dešava se u hladnom predvorju neprijatna izgleda, sa kamenim podom; jedino industrijalac stoji na nekoj prostirci. Na drugoj strani slike, iza tezge, otvara se pogled na raskošno nameštenu kancelariju, sa sjajnim zavesama i ogledalima, u kojoj pišu neki činovnici, koje ne uznemirava ono što se dešava iza njih; tu je i industrijalčev sin, mlad gospodin kicoškog izgleda, sa korbačem u ruci, koji, nagnut preko tezge, pušeći cigaru, hladnokrvno posmatra nesrećne ткаče. Ta slika je bila izložena u više nemačkih gradova i, naravno, pripremila je mnoge duhove za socijalne ideje. Istovremeno doživeli smo i taj trijumf da je prvi istorijski slikar ove zemlje, Karl Lessing, postao pristalica socijalizma. U stvari, socijalizam u ovom času zauzima u Nemačkoj deset puta bolji položaj nego u Engleskoj. Baš jutros pročitao sam u liberalnom listu »Kölnische Zeitung« članak autora^[102] koga su socijalisti zbog nečeg napali, pa se on u tom članku brani. A u čemu se sastoji njegova odbrana? On izjavljuje da je i sam socijalista, samo s tom razlikom što želi da se prvo izvrše političke reforme, dok mi želimo da postignemo sve odjednom. A »Kölnische Zeitung« je drugi list u Nemačkoj po uticaju i tiražu. Iznenađuje, ali je tako, bar

u severnoj Nemačkoj: gde god uđete — u brod, ili železnicu, ili poštansku kočiju, svuda ćete sresti nekoga ko je usvojio bar nekoliko socijalnih ideja i ko će se složiti s vama da se nešto mora učiniti da bi se društvo reorganizovalo. Upravo se vraćam sa putovanja u neke susedne gradove, i nije bilo nijednog mesta u kom nisam našao bar pet ili deset zagrejanih socijalista. U mojoj vlastitoj porodici — a ona je vrlo pobožna i lojalna — mogu nabrojiti šest ili više, a svaki se od njih preobratio bez uticaja ostalih. Mi imamo pristalice u svim slojevima: među trgovcima, industrijalcima, advokatima, državnim činovnicima, oficirima, lekarima, urednicima novina, seljacima, itd.; u štampi se nalazi sva sila naših publikacija, mada su se dosad pojavile jedva tri ili četiri; pa ako za sledećih četiri-pet godina budemo napredovali kao što smo napredovali u toku ovih poslednjih dvanaest meseci, bićemo kadri da odmah osnujemo i komunu. Kao što vidite, mi nemački teoretičari postajemo praktični poslovni ljudi. Jedan od nas bio je čak pozvan da sastavi plan organizacije i pravila jedne komune u praksi, prema planovima Owena, Fourier-a i dr., i koristeći se iskustvom američkih komuna i vašeg eksperimenta u Harmoniji⁽¹⁰³⁾, za koji se nadam da dobro napreduje. Taj plan će biti diskutovan na raznim mestima i štampan sa izmenama i dopunama. Najaktivniji pisci među nemačkim socijalistima jesu: dr Karl Marx, u Parizu; dr M. Heß, sada u Kelnu; dr K. Grün, u Parizu; Friedrich Engels, u Barmenu (Rajnska Pruska); dr O. Lüning, Reda, Vestfalija; dr H. Püttmann, Keln, i još neki. Osim ovih, u naše redove je ušao i Heinrich Heine, najistaknutiji živi nemački pesnik; on je objavio knjigu političkih pesama, od kojih neke propovedaju socijalizam. On je autor proslavljene pesme *Šleski tkači*, čiji Vam prevod šaljem; no bojim se da će je u Engleskoj smatrati svetogrđem. Kako god bilo, ja Vam je šaljem, uz jednu napomenu: da se pesma odnosi na bojni poklič Prusa iz 1813. godine »Sa bogom za kralja i otadžbinu!«, koji je od tog vremena ostao omiljena izreka lojalne partije. A evo i pesme:

Without a tear in their grim eyes,
 They sit at the loom, the rage of despair in their faces;
 »We have suffered and hunger'd long enough;
 Old Germany, we are weaving a shroud for thee
 And weaving it with a triple curse.
 »We are weaving, weaving!

»The first curse to the God, the blind and deaf god,
 Upon whom we relied, as children on their father;
 In whom we hoped and trusted withal,
 He has mocked us, he has cheated us nevertheless.
 »We are weaving, weaving!

The second curse for the King of the rich,
 Whom our distress could not soften nor touch;

The King, who extorts the last penny from us,
And sends his soldiers, to shoot us like dogs.
»We are weaving, weaving!

A curse to the false fatherland,
That has nothing for us but distress and shame,
Where we suffered hunger and misery—
We are weaving thy shroud, Old Germany!
»We are weaving, weaving!¹

S ovom pesmom, koja je u nemačkom originalu jedna od najsnažnijih pesama koje poznajem, opraštam se od Vas ovoga puta, nadajući se da ću uskoro moći da Vas ponovo izvestim o našem napredovanju i socijalnoj literaturi. Iskreno Vaš

JEDAN STARI PRIJATELJ IZ NEMAČKE

Pisano 9. novembra 1844.

Prvi put objavljeno u listu

«The New Moral World»,

br. 25. od 13. decembra 1844.

Prevod s engleskog

¹ U prepevu Jovana Popovića (sa nemačkog originala)^[104] pesma glasi:

PESMA ŠLESKIH TKAČA

Bez suze u oku, s gnevom u grud'ma,
Sedeć' za razbojem škrguću zubma:
»Nemačka stara, pokrov ti tkamo,
Trostruku kletvu u nj utkivamo—
Mi tkamo, mi tkamo.

Prokletstvo bogu, kom molitve slasmo
Dok trpesmo, mrznusmo, gladovasmo;
Zalud se život naš nadom protkivao,
Ti si nas varao i zaludivao—
Mi tkamo, mi tkamo.

Prokletstvo kralju svih bogataša,
Kog ganula nisu sva stradanja naša,
Što poslednju paru iz tela nam cedi
Pa metkom dohakava našoj bedi—
Mi tkamo, mi tkamo.

Prokletstvo tobožnjoj otadžbini
Gde sram i rugoba tek rastu k visini,
Gde svakoji cvetak se kida pre roka,
Gde trulež i memla daju crvu soka—
Mi tkamo, mi tkamo.

Čunak nam snuje, razboj nam prašti,
Tkamo danonočno, na javi, u mašti—
Nemačka stara, pokrov ti tkamo,
U nj trostruku kletvu utkivamo—
Mi tkamo, mi tkamo.

[II]

BARMEN, 22. februara 1845.

Otkad sam Vam poslednji put pisao, stvar komunizma je isto onako brzo napredovala kao i u drugoj polovini 1844. godine. Pre kratkog vremena posetio sam nekoliko gradova na Rajni i svuda sam našao da su naše ideje zadobile i da svakodnevno zadobivaju sve više terena nego onda kad sam poslednji put bio u tim mestima. Svuda sam našao nove pristalice, koje su u diskutovanju i širenju ideje komunizma pokazivale toliko energije koliko se samo može poželeti. U svim gradovima Pruske održani su mnogi javni zborovi radi formiranja udruženja za borbu protiv sve većeg osiromašavanja, neznanja i kriminala u širokoj masi stanovništva. Ti zborovi, koje je vlada najpre podržavala, pa onda — kad su postali suviše nezavisni — sprečavala, ipak su nametnuli socijalno pitanje javnom mnenju i učinili mnogo za širenje naših principa. Na zbor u Kelnu toliko su uticali govori vodećih komunista da su u odbor za izradu pravila udruženja izabrani većinom pravi komunisti. Nacrt tih pravila bio je, naravno, zasnovan na komunističkim principima: organizaciji rada, zaštiti rada od vlasti kapitala, itd.; zbor je prihvatio pravila skoro jednodušno. Vlada je, naravno, odbila da dade svoju potvrdu, koja je u ovoj zemlji potrebna za sva udruženja; ali posle tih zborova pitanje komuna diskutuje se svuda po Kelnu. U Elberfeldu je uzeto za osnovno načelo udruženja *da svi ljudi imaju jednako pravo na obrazovanje, i da treba da učestvuju u korišćenju plodova nauke*. Međutim, vlada još nije potvrdila pravila udruženja i, po svoj prilici, sa njima će biti isto kao i sa onima u Kelnu, jer su sveštenici stvorili vlastito udruženje čim je zbor odbacio njihov plan da udruženje postane ogranak njihove gradske misije. Vlada će zabraniti liberalno udruženje, a potpomoći svešteničko. No to nije osobito važno jer se o pitanju, pošto je ono jednom pokrenuto, sada vodi opšta diskusija u čitavom gradu. Udruženja su osnovana i u Minsteru, Kleveu, Diseldorfu; treba tek da se vidi kakvi će biti rezultati. Što se tiče komunističke literature, zbirku napisa^[105] o tom predmetu objavio je H. Püttmann iz Kelna; zbirka između ostalog sadrži i jedan prikaz američkih komuna, kao i vaše hempširske ustanove, što je učinilo mnogo za uklanjanje predrasude o nesprovodljivosti naših ideja. G. Püttmann je istovremeno objavio prospekt jednog tromesečnog časopisa,^[106] čiji prvi broj name-rava da objavi narednog maja, a koji će biti isključivo posvećen širenju naših ideja. Još jedan časopis, mesečni,^[107] pokrenuće gg. Heß iz Kelna i Engels iz Barmena; prvi broj će izići prvog aprila ove godine. Taj časopis će donositi samo činjenice koje prikazuju stanje civilizovanog društva i rečitim činjenicama propovedaće nužnost korenite reforme. Uskoro će izići i novo delo dra Marxa koje će sadržati pregled načela političke ekonomije i politike uopšte.^[108] Samog dra Marxa primorala je francuska konzervativna vlada da napusti Pariz kao mesto svog boravka. On namerava da pređe u Belgiju, a ako ga osveta pruske vlade (koja

je navela francuske ministre da proteraju Marxa) bude pratila i tamo, moraće da ode u Englesku. Ali najvažnija činjenica koju sam doznao posle svog prošlog pisma jeste da je dr Feuerbach, najeminentniji filozofski duh u današnjoj Nemačkoj, izjavio da je komunista. Jedan naš prijatelj nedavno ga je posetio u njegovom povučenom seoskom boravištu u zabačenom kutku Bavorske, i njemu je on [Feuerbach] izrazio svoje puno uverenje da je komunizam samo nužna posledica principa koje je on proklamovao, i da je komunizam, u stvari, samo *praksa* onoga što je on mnogo ranije izneo u teoriji. Feuerbach je rekao da ga nijedna knjiga nije tako oduševila kao prvi deo Weitlingovog spisa *Garantije*^{109]}. Nikad nisam nikome posvetio knjigu, rekao je, ali sam jako sklon da svoje sledeće delo posvetim Weitlingu. Tako je ujedinjenje nemačkih filozofa, čiji je najeminentniji predstavnik Feuerbach, sa nemačkim radnicima^{110]} koje predstavlja Weitling, ujedinjenje koje je pre godinu dana prorekao dr Marx, skoro svršena stvar. Kad imamo filozofe, koji misle, i radne ljude, koji se bore za nas,—kakva će zemaljska sila biti u stanju da zaustavi naše napredovanje?

JEDAN VAŠ STARI PRIJATELJ IZ NEMAČKE

Prvi put objavljeno u listu
•The New Moral World•,
br. 37. od 8. marta 1845.

Prevod s engleskog

[III]

Poštovani gospodine,

Pošto sam neko vreme bio iz izvesnih razloga u nemogućnosti da Vam pišem o stanju stvari u Nemačkoj, sada nastavljam svoje izveštaje u nadi da će oni zanimati vaše čitaoce i da će slediti jedan za drugim sa manje prekida nego dosad. Milo mi je što mogu da Vam kažem da mi isto onako brzo i stalno napredujemo kao i do mog prošlog izveštaja. Od mog prošlog pisma pruska vlada je našla da je opasno dalje podržavati udruženje za dobrobit radničke klase. Ona je našla da su se ta udruženja svuda zarazila nečim što liči na komunizam, i zato je učinila sve što je mogla da suzbije ta udruženja ili bar spreči njihovo dalje napredovanje. S druge strane, pošto je većina članstva tih društava iz slojeva građanstva, ona nisu imala ni pojma o tome šta bi trebalo preduzeti u korist radnog naroda. Komunisti su smesta dokazali da sve njihove mere—štedionice, premije i nagrade za najbolje radnike i slično ne vrede ništa, i izvrgavali su ih javnom podsmehu. Tako je namera građanstva da hipokrizijom i lažnom filantropijom obmane radničku klasu bila potpuno osujećena, dok je nama dala priliku kakva se retko nalazi u zemlji sa patrijarhalnom policijskom

vladom: tako je u toj stvari sva nevolja pala na vladu i bogataše, dok smo mi izvukli svu korist.

Ali nisu samo ti zborovi bili korišćeni za komunističku propagandu; u Elberfeldu, centru industrijske oblasti Rajnske Pruske, održavani su pravi komunistički zborovi. Neki od najuglednijih građana pozivali su komuniste tog grada da bi s njima diskutovali o njihovim načelima. Prvi takav sastanak održan je u februaru i bio je više zatvorenog karaktera. Prisutno je bilo oko četrdeset do pedeset lica, među njima i oblasni državni tužilac i drugi članovi suda, kao i predstavnici gotovo svih vodećih trgovačkih i industrijskih firmi. Sastanak je otvorio dr Heß, čije sam ime imao više puta prilike da pomenem na vašim stupcima, predloživši za predsednika komunistu g. Koettgena, čemu se niko nije usprotivio. Zatim je dr Heß održao predavanje o sadašnjem stanju društva i o potrebi napuštanja starog sistema konkurencije, koji je on nazvao sistemom proste pljačke. Predavanje je bilo primljeno sa velikim aplauzom (većina prisutnih bili su komunisti); posle toga je g. Friedrich Engels (koji je pre nekog vremena štampao na stupcima Vašeg lista neke napise o komunizmu na kontinentu)⁽¹¹¹⁾ govorio dosta opširno o mogućnosti uspostavljanja i prednostima sistema komuna. Kao dokaz svojih tvrdnji izneo je neke pojedinosti o komunističkim naseobinama u Americi i vašoj koloniji u Harmcniji. Posle toga je nastala vrlo živa diskusija, u kojoj su komunističku stranu zastupali pomenuti govornici i još neki, dok su kao opozicija istupali državni tužilac, književnik dr Benedix i neki drugi. Sastanak je počeo oko devet časova uveče i produžio se do jedan sat posle ponoći.

Drugi sastanak održan je nedelju dana kasnije, u velikoj sobi prvog hotela u gradu. Sobu je napunio »ugledni svet« mesta. G. Koettgen, koji je predsedavao prethodnom sastanku, pročitao je neke napomene o budućem stanju i izgledima društva kako ga komunisti zamišljaju, posle čega je g. Engels održao govor⁽¹¹²⁾ u kome je dokazao (da je dokazao, može se zaključiti po tome što niko nije našao ni reči da mu se suprotstavi) da je sadašnje stanje u Nemačkoj takvo da u njoj za kratko vreme mora izbiti socijalna revolucija, da se ta neminovna revolucija ne može izbeći nikakvim merama za unapređivanje trgovine i industrije i da je jedino sredstvo za sprečavanje te revolucije—revolucije strašnije od ijedne proste pobune u prošlosti—uvođenje i pripremanje sistema komune. Diskusija, u kojoj su na komunističkoj strani učestvovala i neka gospoda iz advokatske struke koja su za tu priliku došla iz Kelna i Diseldorfa, bila je opet vrlo živa i produžila se do posle ponoći. Pročitane su i neke komunističke pesme dr Müllera iz Diseldorfa, koji je bio prisutan.

Nedelju dana kasnije održan je i treći sastanak, na kome je opet predavao dr Heß, a uz to su pročitani neki podaci o američkim komunama iz štampanog teksta. Diskusija se obnovila pred kraj sastanka.

Nekoliko dana kasnije gradom se proneo glas da će idući sastanak rasturiti policija, a da će govornici biti pohapšeni. Predsednik opštine

Elberfelda je zaista bio otišao k vlasniku hotela i zapretio mu da će mu oduzeti dozvolu ako dopusti da se još jedan takav sastanak održi u njegovom lokalu. Komunisti su povodom toga odmah stupili u vezu s predsednikom opštine i na dan uoči sledećeg sastanka dobili cirkular upućen gg. Heßu, Engelsu i Koettgenu, kojim je provincijska vlada, uz ogromnu masu citata iz običajnog prava i pisanih zakona, proglašavala takve sastanke nezakonitim i pretila da će ih silom sprečiti ako se s njima ne prestane. Sastanak je održan sledeće subote; bili su prisutni predsednik opštine i državni tužilac (on inače posle prvog sastanka nije više dolazio), koje je čuvala četa naoružanih policajaca poslanih železnicom iz Diseldorfa. Pod takvim uslovima nisu, naravno, držani nikakvi javni govori; prisutni su se zabavili biftecima i vinom, ne dajući policiji nikakav povod da se umeša.

Međutim, ove mere su samo mogle poslužiti našoj stvari: oni koji o ovoj stvari još nisu ništa čuli, bili su sada navedeni da traže obaveštenja videći kakvu joj važnost vlada pridaje; i mnogi koji su na diskusiju došli kao neznalice, ili rugajući se našim predlozima, otišli su kući sa većim poštovanjem prema komunizmu. To poštovanje je delom dolazilo i otuda što je naša partija bila ugledno predstavljena: gotovo svaka patricijska ili bogataška porodica u gradu imala je ponekog od svojih članova ili rođaka za velikim stolom za kojim su sedeli komunisti. Ukratko, ti sastanci su na čitavo javno mnjenje te industrijske oblasti učinili zaista izvanredan utisak; nekoliko dana kasnije, oni koji su javno zastupali našu stvar bili su saletani velikim brojem ljudi koji su tražili knjige i novine iz kojih bi mogli dobiti uvid u ceo sistem. Čujemo da će svi zapisnici biti uskoro objavljeni.

Što se tiče komunističke literature, u toj grani agitacije pokazali smo veliku aktivnost. Publika prosto žudi za obaveštenjima; ona guta svaku objavljenu knjigu te vrste. Dr Püttmann je objavio zbirku članaka^[113] i u njoj jedan odličan napis dr Heßa o nevoljama modernog društva i sredstvima za njegovo popravlanje, zatim podroban opis žalosnog stanja radnih ljudi u Šleziji, sa istorijom pobuna prošlog proleća; još neke članke koji opisuju društveno stanje u Nemačkoj i, najzad, izveštaje o američkim komunama i komuni u Harmoniji (sastavljen na osnovi pisama G. Fincha^[114] i na osnovi članka autora koji se potpisao sa »One who has whistled at the Plough«^[115]) od F. Engelsa. Knjiga se svuda brzo prodavala, iako ju je pruska vlada proganjala. Osnovano je više mesečnih časopisa: »Das Westphälische Dampfboot«^[116], koji izdaje Lüning u Bilefeldu, sa popularnim člancima o socijalizmu i izveštajima o stanju radnih ljudi; »Volksblatt«^[117] u Kelnu, sa određenijom socijalističkom tendencijom, i »Gesellschafts-spiegel«^[118] u Elberfeldu, koji izdaje dr Heß; ovaj časopis je osnovan izričito radi objavljivanja činjenica karakterističnih za sadašnje stanje društva i radi zastupanja prava radničke klase. Dr Püttmann je osnovao i tromesečni časopis »Rheinische Jahrbücher«^[119]; prvi broj je u štampi i biće uskoro objavljen.

S druge strane, objavljen je rat onim nemačkim filozofima koji neće da iz svojih čistih teorija izvuku praktične zaključke i koji tvrde da čovek treba da se bavi samo razmišljanjem o metafizičkim pitanjima. Gg. Marx i Engels objavili su spis u kome su do detalja pobili principe⁽¹²⁰⁾ koje zastupa B. Bauer; a gg. Heß i Bürgers rade na pobijanju teorije M. Stirnera—jer su Bauer i Stirner zastupnici krajnjih konsekvencija nemačke *apstraktne* filozofije, i zato jedini važni filozofski protivnici socijalizma—bolje reći komunizma, jer u ovoj zemlji reč »socijalizam« znači samo neka nejasna, neodređena i neodredljiva maštanja onih koji vide da se nešto mora uraditi, a još ne mogu da se odluče da idu do kraja, do sistema komunala.

U štampi su još: *Kritika politike i političke ekonomije*⁽¹²¹⁾ od dra Marxa, *Položaj radničke klase u Engleskoj* od g. F. Engelsa, *Neizdato ili zbirka članaka o komunizmu*⁽¹²²⁾; a za nekoliko dana započeće prevođenje najboljih francuskih i engleskih dela o pitanju društvene reforme.

Zbog bednog političkog stanja Nemačke i samovoljnog postupanja njenih patrijarhalnih vlada, među komunistima raznih mesta teško može biti druge veze osim preko literature. Časopisi, naročito »Rheinische Jahrbücher«, služe kao središta onima koji preko štampe zastupaju komunizam. Neku vezu održavaju putnici, ali to je sve. Udruženja su ilegalna, čak je i dopisivanje nesigurno, jer su »tajni uredi« u poslednje vreme razvili neobičajenu aktivnost. Tako smo samo preko novina dobili vesti o postojanju dvaju komunističkih društava, u Poznanju i u šleskim planinama. Javljaju da je u Poznanju, prestonici pruske Poljske, više mladih ljudi obrazovalo tajno društvo, zasnovano na komunističkim principima, sa namerom da zauzme grad; da je zavera bila otkrivena i njeno izvršenje sprečeno—to je sve što znamo o ovoj stvari. Izvesno je, međutim, da je pohapšeno veoma mnogo mladih ljudi iz aristokratskih i bogatih poljskih porodica; da su posle toga (otpre više od dva meseca) sva stražarska mesta udvojena i snabdevena bojevom municijom; i da su dva mladića (jedan od 12, drugi od 19 godina), braća Rymarkiewicz, odblgli i da ih vlasti još nisu pronašle. Veliki broj uhapšenih su dečaci od 12 do 20 godina. O drugoj takozvanoj zaveri, onoj u šleskim planinama, kaže se da je takođe imala komunistički cilj; javljaju da su ovi zaverenici imali nameru da zauzmu tvrđavu Švajdnic, zaposednu čitav planinski lanac i odatle upute apel pačeničkim radnim ljudima cele Nemačke. Koliko bi u tome moglo biti istine, to niko nije u stanju da oceni; ali i u toj nesrećnoj oblasti izvršena su hapšenja na osnovu iskaza jednog policijskog špijuna; jedan bogati industrijalac, g. Schlöffel, prebačen je u Berlin i tamo mu se sada sudi pod sumnjom da je bio voda zavere.

Udruženja nemačkih radnika komunista u Švajcarskoj, Francuskoj i Engleskoj i dalje su vrlo aktivna; doduše, u Francuskoj i nekim delovima Švajcarske ona mnogo trpe od policije. Novine javljaju da je

oko šezdeset članova komunističkog udruženja u Ženevi bilo proterano iz grada i kantona. A. Becker, jedan od najumnijih švajcarskih komunističara, objavio je predavanje, održano u Lozani, pod naslovom *Šta hoće komunisti?*, koje spada među najbolje i najpametnije stvari te vrste koje znamo. Čini mi se da bi ono vredelo da bude prevedeno na engleski, i bilo bi mi drago kad bi neko od vaših čitalaca znao dovoljno nemački jezik da to prevede. Naravno, to je samo mala brošura.

Nadam se da ću Vam i dalje povremeno slati izveštaje i ostajem

JEDAN VAŠ STARI PRIJATELJ IZ NEMAČKE

Naslov originala:

Rapid Progress of Communism in Germany

Treći odeljak pisan 5. aprila 1845.

Prvi put objavljeno u listu

•The New Moral World,

br. 46. od 10. maja 1845.

Prevod s engleskog

[Friedrich Engels]

Opis u novije vreme nastalih i još postojećih komunističkih naseobina

Kad razgovarate s ljudima o socijalizmu ili komunizmu, vrlo često se događa da vam oni što se suštine stvari tiče daju sasvim za pravo i komunizam proglašavaju za nešto veoma lepo, »vali«, kažu oni zatim, »nemoguće je tako nešto ikada izvesti u stvarnosti.«

Ovaj prigovor se čini tako često da je piscu ovoga sastava izgledalo korisno i nužno da na njega odgovori navodeći nekoliko činjenica koje su u Nemačkoj još vrlo malo poznate i kojima se ovaj prigovor potpuno otklanja. Naime, komunizam, socijalni život i delovanje u zajednici dobara su ne samo mogući, nego u mnogim opštinama Amerike i u jednom mestu u Engleskoj već ostvareni, i to sa najvećim uspehom, kao što ćemo kasnije videti.

Uostalom, ako onaj prigovor temeljnije razmotrimo, naći ćemo da se on razlaže u dva dalja prigovora, naime, prvo: radnici ne bi pristajali na prezrene i neprijatne vrste manuelnog rada; i drugo: pri jednakom pravu na zajednički posed ljudi bi se svadali oko ovog poseda, i tako bi se zajednica ponovo raspala. Prvi prigovor se jednostavno rešava na sledeći način: kad se jednom izvode u zajednici, ovi radovi nisu više niski; a onda, oni se, poboljšanjem uređaja, mašina i sl., daju skoro potpuno odstraniti. Tako, u Njujorku, u jednom velikom hotelu, čizme se čiste parom, a u komunističkoj naseobini u Harmoniji u Engleskoj (o tome vidi dole) nužnici koji su uređeni na engleski udoban način (water closets) ne samo da se čiste sami, već su i snabdeveni cevima koje nečistoću direktno odvođe u velike kloake.—Što se tiče drugog prigovora, do sada su se sve komunističke kolonije posle deset do petnaest godina tako ogromno obogatile da od svega što je potrebno imaju više nego što mogu potrošiti, pa tu, dakle, i nema povoda za spor.

Čitalac će naći da je većina u ovom spisu opisanih naseobina proizišla iz najraznovrsnijih religioznih sekta, koje o raznim stvarima imaju većinom vrlo neukusne i nerazumne poglede, te autor ovog napisa hoće samo uzgred da primeti da ovi pogledi nemaju nikakve veze s komunizmom. Očevidno je, takođe, da je sasvim svejedno da li oni

koji na delu dokazuju ostvarivost zajednice veruju u *jednog* boga, u dvadeset bogova ili ne veruju ni u jednoga; ako oni ispovedaju jednu nerazumnu religiju, to je smetnja koja stoji na putu zajednici, a ako se ovde zajednica ipak afirmiše u životu, koliko pre mora biti moguća kod ostalih koji su slobodni od takvih ludosti! Skoro sve novije naseobine su potpuno slobodne od verskih burgija, i engleski socijalisti, mada su vrlo tolerantni, skoro svi su bez ikakve religije, pa su stoga u bigotnoj Engleskoj i izvikani i klevetani. Ali da za sva ta zlonamerna ogovaranja nema nikakvog stvarnog osnova, to moraju priznati čak i protivnici socijalista kad stvari treba dokazati.

Prvi ljudi koji u Americi i uopšte na svetu ostvariše društvo na osnovu zajedničkog posedovanja dobara bili su takozvani šekeři. Ovi ljudi čine jednu osobenu sektu; oni imaju veoma neobična religijska shvatanja; ne žene se i uopšte ne dopuštaju nikakvo opštenje među polovima, i slično. Ali to se nas ovde ne tiče. Sekta šekera nastala je pre otprilike sedamdeset godina. Njeni osnivači bili su siromašni ljudi, koji se ujedinile da žive u bratskoj ljubavi i zajednici dobara i da svoga boga poštuju na svoj način. Mada njihovi religijski pogledi i, naročito, zabrana braka, zastrašile mnoge ljude, ipak oni nadoše pristalica, pa sada imaju *deset velikih opština*, od kojih svaka broji od trista do osam stotina članova. Svaka od ovih opština predstavlja lep, pravilno izgrađen grad, sa stambenim kućama, fabrikama, radionicama, hambarima i sastajalištima; one imaju mnoštvo cvećnjaka i povrtnjaka, voćnjaka, šuma, vinograda, livada i njiva; uz to i stoke svake vrste: konja i goveda, ovaca, svinja i živine, više nego što im je potrebno, i to od najboljeg soja. Njihovi ambari su uvek puni žita, njihovi magacini puni tkanina, tako da je jedan engleski putnik koji ih je posetio rekao da ne može shvatiti zašto ovi ljudi, koji imaju svega u izobilju, još rade ako ne naprosto zato da prekrate vreme, pošto inače ne bi imali nikakva posla. Među ovim ljudima nema nijednog koji bi radio protiv svoje volje, i nijednog koji bi uzaludno tražio posla. Oni nemaju ni sirotišta ni bolnica, jer nemaju nijednog siromaha i nevoljnika, nijedne nezbrinute udovice ni siročeta; oni ne znaju za oskudicu i ne moraju se nje plašiti. U njihovih deset gradova nema nijednog žandarma ili policajca, nijednog sudije, advokata ili vojnika, nijedne tamnice ili kaznenog zavoda, a ipak sve teče u redu. Zemaljski zakoni ne postoje za njih i, što se njih tiče, ovi bi mogli isto tako da se ukinu, a da se zbog toga niko ne zabrine koliko ni zbog lanjskog snega; jer oni su najmirniji građani i *nikada nisu dali zločinca za tamnicu*. Kao što je rečeno, oni žive u najpotpunijoj zajednici dobara i među njima nema trgovine i novca. Prošle godine jedan engleski putnik po imenu Finch posetio je jedan od ovih gradova, Plezent Hil kod Leksingtona u državi Kentaki, i ostavio sledeći opis:

»Plezent Hil sastoji se od mnogih velikih i lepih kuća od opeke i tesanika; od fabrika, radionica, štala i ambara,—sve u najboljem redu i među najboljim u

celom Kentakiju; oranicu šequera bilo je lako poznati po lepom kamenom zidu kojim je bila ograđena i po njenoj odličnoj obradenosti; mnoštvo dobro nahranjenih krava i ovaca paslo je na poljima, a mnoge debele svinje kupile su opale plodove po voćnjacima. Šekeri ovde poseduju skoro četiri hiljade američkih jutara zemlje, od kojih su otprilike dve trećine obrađene. Ovu koloniju osnovala je oko 1806. godine jedna jedina porodica; kasnije su pridolazile druge, i tako se postepeno umnožavale; neke su donele sa sobom nešto novca, druge—baš ništa. Imale su da se bore sa mnogim teškoćama, a budući većinom veoma siromašne, morale su u početku i u mnogo čemu oskudevati; ali sve to su savladale vrednošću, štedljivošću i umernošću, i sada imaju svega u izobilju, pa nisu nikom dužni ni pare. Ovo društvo ima u ovom trenutku otprilike trista članova, od kojih pedesetoro ili šesetoro dece ispod šesnaest godina. Oni nemaju ni slugu ni gospodara, a još manje robova; oni su slobodni, bogati i srećni. Imaju dve škole, jednu za dečake, a drugu za devojčice, u kojima deca uče čitanje, pisanje, računanje, engleski jezik i nečela svoje religije; ne poučavaju decu nikakvim naukama, jer veruju da one nisu nužne za sreću. Pošto ne trpe brakove, morali bi izumreti kad im ne bi stalno pridolazili novi članovi; ali mada zabrana braka od njih odbija hiljade ljudi, a neki od njihovih najboljih članova zbog nje opet odlaze, ipak uvek pridolazi toliko novih članova da se njihov broj stalno povećava. Bave se stočarstvom, zemljoradnjom i poljoprivredom i sami izvlače lan, vunu i svilu, koje predu i tkaju u vlastitim radionicama. Višak proizvoda koji ne mogu potrošiti prodaju ili razmenjuju kod svojih suseda. Obično rade za videlice. Upravni savet ima jedan javni biro u kojem se vode knjige i računi, pa svaki član ima pravo da ove račune pregleda koliko god puta hoće. Oni sami ne znaju koliko su bogati, pošto nikada ne prave popis svojih dobara; oni su zadovoljni što znaju da sve što imaju pripada njima, pošto nikome ništa ne duguju. Samo jednom u godini prave popis suma koje im duguju njihovi susedi.

Opština se deli na pet porodica (odeljenja) od četrdeset do osamdeset članova; svaka porodica ima posebno gazdinstvo i stanuje zajedno u velikoj, lepoj kući; *svaka dobija što mu je potrebno iz zajedničkog magacina opštine bez ikakvog plaćanja i koliko mu je potrebno*. Svaka porodica ima jednog dakona koji se brine za to da svi dobiju ono što im je *potrebno* i koji *izlazi u susret* svetišoj želji koliko god je moguće. Njihovo odelo je slično odelu kvekerja — jednostavno, pristalo i čisto; njihova hrana je *raznovrsna i najboljeg kvaliteta*. Kad se javi za prijem, novi član mora, po zakonima opštine, sve što ima dati u zajednicu i ne može to nikad tražiti natrag, čak i ako istupi iz nje; ali i pored toga ipak svakome ko napusti zajednicu vraćaju onoliko koliko je uložio. Kad opštinu napušta član koji nije ništa uložio, on po zakonima opštine ne sme ni tražiti nikakvu naknadu za svoj rad, pošto se, dok je radio, hranio i odevao na zajednički trošak; no i u ovom slučaju je uobičajeno da se svakom da poklon za put ako odlazi u miru.

Njihova uprava je organizovana po ugledu na prve hiršćane. Svaka opština ima dva duhovnika, jednog muškarca i jednu ženu, koji opet imaju dva zamenika. Ova četiri duhovnika stoje na čelu celine i odlučuju o svim sporovima. Sa svoje strane, svaka porodica opštine ima dve starešine sa dva zamenika i jednog dakona ili nastojnika. Opštinskim imanjem upravlja upravni savet, koji se sastoji od tri člana. On nadgleda ceo uređaj, vodi poslove i trguje sa susedima. Bez saglasnosti opštine, on ne sme kupiti ili prodati nijedno zemljište. Osim toga postoje, razu-

me se, nadzornici i poslovođe u raznim granama rada; ali oni imaju za pravilo da niko nikad ne izdaje zapovesti, već da svi treba da se ubeduju dobrotom.»

Jednu drugu naseobinu šekera, Novi Libanon u državi Njujork, posetio je drugi engleski putnik po imenu Pitkeithley, 1842. godine. Gospodin Pitkeithley je najpodrobnije razgledao ceo grad, koji broji oko osam stotina stanovnika i poseduje sedam do osam hiljada jutara zemlje; ispitivao je njegove radionice i fabrike, njegove štavionice, pilane i tako dalje i izjavio da je ceo uređaj *savršen*. I njega zadivljuje bogatstvo ovih ljudi, koji su počeli ni od čega, a sada se sa svakom godinom obogaćuju, pa kaže:

»Oni su srećni i dobro raspoloženi jedan prema drugom; u njih nema nikakve svade, već, naprotiv, prijateljstvo i ljubav vladaju u celom njihovom naselju, a u svim njegovim delovima postoje red i pravilnost koji nemaju sebi ravnih.«

Toliko o šekerima. Kao što je rečeno, oni žive u potpunoj zajednici dobara i imaju deset takvih opština u Sjedinjenim Državama Amerike.

Ali osim šekera, u Americi ima još drugih na zajednici dobara zasnovanih naseobina. Tu pre svega treba spomenuti *rapovce*. *Rapp* je propovednik iz Wirtemberga, koji se oko 1790. sa svojom opštinom odrekao luterovske crkve i, pošto ga je vlada progonila, ode u Ameriku 1802. godine. Njegove pristalice podoše za njim 1804. godine, pa se tako on sa oko sto porodica naseli u Pensilvaniji. Oni su zajedno imali oko 25 000 talira, za koje kupiše zemljišta i alate. Njihova zemlja bila je jedna neraskršćena prašuma i stajala ih je toliko koliko je iznosio sav njihov imetak; ipak je oni isplatiše u obrocima. Oni se ujediniše u zajednici dobara i sklopiše sledeći ugovor:

1. Svako daje u zajednicu sve što ima, ne dobijajući time nikakvu prednost. U zajednici su svi jednaki.
2. Zakoni i propisi zajednice su podjednako obavezni za sve.
3. Svi rade samo za dobrobit cele zajednice, a ne svaki za sebe samoga.
4. Ko napusti zajednicu nema nikakvo pravo na naknadu za svoj rad, ali dobija natrag sve što je uložio; a ko ništa nije uložio i na miru i u prijateljstvu odlazi, dobija dobrovoljni poklon za put.
5. Za naknadu, opština se obavezuje da svakom članu i njegovoj porodici obezbedi nužna životna sredstva i potrebnu negu u bolesti i starosti, a kad roditelji umru ili istupe a ostave svoju decu, opština će ovu decu odgojiti.

U prvim godinama svoje zajednice, kad su imali da krče ledinu i da godišnje odvajaju po 7 000 talira otkupnine za zemljište, bilo im je, razume se, rđavo. Time je više bogatijih članova bilo zaplašeno, oni istupiše iz zajednice i uzeše svoj novac natrag, što je još mnogo povećalo teškoće naseljenika. Ali većina je ostala verna i izdržala, i

tako već posle pet godina, 1810, isplatiše sve svoje dugove. Godine 1815, s raznih razloga, prodaše celu svoju naseobinu i kupiše novih dvadeset hiljada jutara prašume u državi Indijana. Posle nekoliko godina ovde su bili podigli lep grad *Nova Harmonija* i iskrčili najveći deo zemlje, podigli vinograde i stvorili žitna polja, izgradili jednu fabriku vune i pamuka, te svakog dana postajahu bogatiji. Godine 1825. prodaše celu svoju koloniju za 200 000 talira gospodinu Robertu Owenu i po treći put odoše u prašumu. Ovaj put se nastaniše na velikoj reci Ohajo i podigoše grad *Ekonomija*, koji je veći i lepši nego ijedan u kome su ranije živeli. Godine 1831. dođe u Ameriku grof Leon s grupom od tridesetak Nemaca da im se priključi. Oni rado prihvatiše ove nove došljake; ali grof pokrenu jedan deo članova protiv Rappa, zbog čega je na jednom skupu cele opštine bilo zaključeno da Leon i njegovi moraju otići. Preostali isplatiše nezadovoljnicima preko *stotinu i dvadeset hiljada talira*, pa od ovog novca Leon osnova jednu drugu koloniju, ali koja zbog loše uprave nije uspeła; njeni učesnici rasturiše se i *grof Leon* umre uskoro posle toga kao *skitnica* u Teksasu. *Rappova* naseobina, naprotiv, cveta do današnjeg dana. O njenom sadašnjem stanju spomenuti putnik Finch izveštava:

«Grad *Ekonomija* sastoji se iz tri duge i široke ulice koje su ispresecane sa pet isto tako širokih poprečnih ulica; on ima crkvu, gostionicu, fabriku vune, pamuka i svile, zavod za odgajivanje svilene bube, stovarište robe za posluživanje članova i za prodaju strancima, prirodnačku zbirku, razne zanatske radionice, privredne zgrade i lepe stambene zgrade za razne porodice sa velikim vrtom uz svaku kuću. Pripadajuća ziratna zemlja duga je dva i široka četvrt sata hoda, obuhvata velike vinograde, jedan voćnjak od trideset sedam jutara, pored oranica i livada. Broj članova iznosi oko četiri stotine pedeset. Svi su dobro odeveni i dobro uhranjeni i imaju sjajne stanove. To su veseli, zadovoljni, srećni i vrlo ljudi, koji već mnogo godina ne poznaju oskudicu.

I oni su jedno vreme bili odlučno protiv braka, no ipak se sada žene i udaju, imaju porodice i veoma žele da povećaju broj svojih članova ako im se ponude podesni ljudi. Njihova religija je *Novi zavet*, ali nemaju posebne veroispovesti i svakom ostavljaju njegovo vlastito mišljenje dok poštuje druga i ne zapoveda prepirku zbog verskih stvari. Oni sebe zovu *harmonistima*. Nemaju plaćenih duhovnika — gospodin Rapp, koji je star preko osamdeset godina, u isto vreme je i duhovnik i upravnik i izabrani sudija. Rado muziciraju, ponekad priređuju koncerte i zabavne muzičke večeri. Žetva je počela uoči mog dolaska sa velikim koncertom na poljima. U njihovim školama predaju se čitanje, računanje i jezik, ali ne i nauke — baš kao kod šekera. Rade duže nego što im je potrebno, naime, zimi i leti od izlaska do zalaska sunca; svi rade, a oni koji zimi ne nalaze mesta u fabrikama dobijaju posla u vršidbi, u gajenju stoke itd. Oni imaju 75 krava muzara, velika stada ovaca, mnogo konja, svinja i živine, a od svoje ušteđevine imaju velika potraživanja kod trgovaca i bankara, i mada su usled bankrotstva nekih od njih izgubili znatan deo ovih potraživanja, ipak imaju još mnogo *beskorisnog* novca koji svake godine raste.

Oni su od početka težili da sami proizvode sve što im je potrebno kako bi

što manje morali da kupuju od drugih i na kraju proizvodili više nego što trebaju; kasnije nabaviše stado od sto španskih ovaca za unapređenje stočarstva, za koje platiše petnaest hiljada talira. Oni behu među prvima koji u Americi počeh da proizvode vunenu robu. Potom počeh da podižu vinograde, gaje lan, izgrađuju jednu fabriku pamuka i da se bave gajenjem svilene bube i preradivanjem svile. Ali pri svim ovim stvarima oni su se najpre starali za to da sebe bogato snabdeju pre nego što bilo šta prodaju.

Žive u porodicama od dvadeset do četrdeset članova, od kojih svaka ima svoju vlastitu kuću i svoje sopstveno gazdinstvo. Sve što joj je potrebno, porodica dobija iz zajedničkih skladišta. *Imaju svega u izobilju za sve, i svi besplatno dobijaju koliko žele.* Kad su im potrebni odelo i obuće idu krojaču, švalji ili obučaru i dobijaju ih izradene po svom ukusu. Meso i ostale namirnice dodeljuju se svakoj porodici prema broju članova, a svega imaju *obilato i napretek.*

Jedna druga opština koja živi u zajednici dobara nastanila se kod Zoara u državi Ohajo. I ovi ljudi su *virtemberški separatisti*, koji se u isto vreme kad i Rapp odrekoše od luterovske crkve i, pošto su deset godina bili proganjani od strane crkve i države, iseliše se, takođe. Oni bejahu veoma siromašni, i samo uz pomoć čovekoljubivih kvekeru u Londonu i Americi uspeše da ostvare svoj cilj. Prispеше u jesen 1817. u Filadelfiju pod vodstvom svog paroha *Bäumlera* i kupiše od jednog kvekera komad zemlje, koji još sada poseduju i koji je velik sedam hiljada jutara. Otkupninu, koja je iznosila šest hiljada talira, trebalo je postupno isplatiti. Kad su stigli na lice mesta i prebrojali svoj novac, nadoše da na svakoga dolazi upravo šest talira. To je bilo sve; od kupovne cene zemljišta nisu bili platili još nijednu paru, a od ovih nekoliko talira trebalo je kupiti seme, oruđa za oranje i životne namirnice do sledeće žetve. Oni zatekoše šumu sa nekoliko brvnara koju je trebalo krčiti; hitro se dadoše na posao, učiniše uskoro svoja polja ziratnim i već sledeće godine podigoše jedan mlin. *Na početku deljahu zemlju na manje deonice*, od kojih je svaku obrađivala jedna porodica za svoj račun i kao svoju *privatnu svojinu*. *Ali uskoro uvideše da tako ne ide*, jer pošto je svako radio samo za sebe, nisu mogli dovoljno brzo da istrebe šume i zemljište učine ziratnim, *nisu uopšte mogli da se valjano uzajamno pomognu*, pa tako mnogi zapadoše u dugove i bejahu u opasnosti da sasvim osiromaše. Posle godinu i po dana, dakle u aprilu 1819, *ujediniše se u zajednicu dobara*, sastaviše statut i jednoglasno izabraše svog paroha *Bäumlera* za upravnika. Sada isplatiše sve dugove svojih članova, izdejstvovaše da im se za dve godine odgodi plaćanje otkupnine zemljišta i radahu s udvostručenim žarom i ujedinjenim snagama. Pri ovom novom uređenju oni stajahu tako dobro da već četiri godine pre utvrđenog vremena otplatiše celu otkupninu i kamatu za svoja zemljišta, a kako im ide u ostalim stvarima, pokazaće sledeći opis od strane dvojice očevidaca.

Jedan američki trgovac, koji vrlo često dolazi u Zoar, slika ovo mesto kao savršen uzor čistoće, reda i lepote, sa raskošnom gostionicom,

jednom palatom za stan starog Bäumlera, sa lepim javnim vrtom od dva jutra u kome se nalazi velika staklena bašta, i sa lepim, dobro građenim kućama i vrtovima. On prikazuje ljude kao vrlo srećne i zadovoljne, marljive i uredne. Njegov opis objavljen je u novinama u Pittsburgu (Ohajo) («Pittsburg Daily Advocate and Advertiser», July 17, 1843).

Više puta spomenuti *Finch* proglašava ovu opštinu za najbolje uređenu od svih koje u Americi žive u zajednici dobara. On daje dug spisak njenih bogatstava, iznosi da njeni ljudi imaju jednu predionicu lana i jednu fabriku vune, jednu štavionicu, livnice gvožđa, dva mlina, dve pilane, dve vršalice i mnoštvo radionica za sve moguće zanate. Uz to on kaže da su njihove njive bolje obrađene nego sve druge koje je video u Americi. «Pfenning-Magazin» procenjuje posed separatista na sto sedamdeset do sto osamdeset hiljada talira, koje su oni *sve* zaradili za dvadeset pet godina, a kada su počeli nisu imali više od šest talira po glavi. Ima ih jedno dve stotine. I oni su neko vreme zabranjivali brak, ali su, kao i rapovci, od toga odustali i sada se žene i udaju.

Finch daje prepis statuta ovih separatista, koji se uglavnom sastoji u sledećem:

Svi službenici opštine su izborni i biraju ih svi njeni članovi koji imaju više od dvadeset jednu godinu, iz svoje sopstvene sredine. Ove službenike čine:

1. *Tri upravnika*, od kojih se jedan nanovo bira svake godine i koje opština može u svako doba smeniti. Oni upravljaju celokupnom svojinom opštine i snabdevaju članove, onako kako to prilike dopuštaju i bez obzira na ličnost, nužnim životnim potrebama, stanom, odelom i hranom. Oni imenuju svoje pomoćnike za razne grane rada, izglađuju male sporove i mogu, zajedno s opštinskim savetom, donositi nove propise, ali takve koji nikad ne smeju protivrečiti statutu.

2. *Direktor*, koji ostaje na svojoj dužnosti sve dotle dok uživa poverenje opštine i vodi sve poslove kao vrhovni službenik. On ima pravo da kupuje i prodaje, da sklapa ugovore, ali u svim važnim poslovima može odlučivati samo uz saglasnost trojice upravnika.

3. *Opštinski savet*, koji se sastoji od pet članova, od kojih se jedan godišnje menja. On ima najvišu vlast u opštini; s upravicima i direktorom donosi propise, nadgleda ostale službenike i izglađuje sporove ako stranke nisu zadovoljne odlukom upravnika; i

4. *Blagajnik*, koji se bira na četiri godine i koji od svih članova i službenika jedini ima pravo da kod sebe drži *novac*.

Od ostalih stvari, statut određuje da se podigne jedan zavod za vaspitanje, da svi članovi svu svojinu predaju zauvek u zajednicu i da nikad ne mogu zahtevati da im se ona vrati natrag, da za nove članove mogu biti primljeni samo oni koji su godinu dana živeli u opštini i ako imaju za sebe glasove svih članova, te da statut može biti izmenjen samo onda ako su za to dve trećine članova.

Ovi opisi bi se mogli lako još mnogo proširiti, jer skoro svi putnici koji idu u unutrašnjost Amerike posećuju jednu ili drugu od spomenutih naseobina, i gotovo *svi putopisi* ih opisuju. Ali *nijedan jedini* nije mogao o ovim ljudima da kaže išta rdavo; naprotiv, svi su samo našli pohvalne stvari, i jedino zbog čega im mogu zameriti jesu verske predrasude, naročito kod šekera, no koje, očevidno, nemaju nikakve veze s učenjem o zajednici dobara. Tako, mogao bih još navesti dela gospode Martineau, gospode Melisha i Buckinghamama i mnogih drugih; ali to nije potrebno, pošto je gornjim dovoljno rečeno, a ipak svi ljudi pričaju iste stvari.

Uspeh koji su postigli šekeri, harmonisti i separatisti, kao i opšta potreba za novim uređenjem ljudskog društva i nastojanja socijalista i komunista koja iz te potrebe proističu pobudili su mnoge druge ljude u Americi poslednjih godina da učine slične pokušaje. Tako je gospodin *Ginal*, *nemački propovednik* u Filadelfiji, osnovao društvo koje je kupilo 37 000 jutara šume u državi Filadelfija, tamo podiglo preko osamdeset kuća i već naselilo pet stotina lica, *većinom Nemaca*. Oni imaju veliku štavionicu i grnčarnicu, mnogo radionica i skladišta i ide im veoma dobro. Da žive u *zajednici dobara* to se, kao i za sve sledeće primere, razume po sebi. Neki gospodin *Hisby*, fabrikant gvožđa u Pittsburgu (Ohajo), osnovao je u svom rodnom mestu slično društvo, koje je prošle godine kupilo u blizini ovog grada oko 4 000 jutara zemlje i ima nameru da tu osnuje naseobinu sa zajednicom dobara. — Dalje, postoji jedna takva naseobina u državi Njujork kod *Skaneatelesa*, koju je zasnovao *J. A. Collins*, engleski socijalist, u proleće 1843¹, sa trideset članova; zatim kod *Mindena* u državi Masačusets, gde je od 1842. naseljeno oko stotinu lica; zatim dve u *Pajk Kontiju* u državi Pensilvanija, koje su takođe nedavno osnovane; onda jedna u *Bruk Farmi*, Masačusets, u kojoj žive pedeset članova i trideset učenika na otprilike dvesta jutara zemlje i gde su osnovali jednu izvrsnu školu pod vođstvom unitarijanskog propovednika *G. Ripleya*; potom, jedna u Nortemptonu u istoj državi, koja postoji od 1842. i zapošljava sto dvadeset članova na pet stotina jutara zemlje u zemljoradnji, stočarstvu i u pilanama, fabrikama svile i u bojadžinicama; i, najzad, jedna naseobina iseljenih engleskih socijalista u *Ikvolitiju* kod *Milvokija* u državi *Viskonsin* koju je prošle godine osnovao *Thomas Hunt* i koja brzo napreduje. Osim ovih, govori se da je nedavno osnovano još nekoliko zajednica, ali o tome još nedostaju vesti. Toliko je, međutim, sigurno da su Amerikanci i, naročito, siromašni radnici u velikim gradovima Njujorku, Filadelfiji, Bostonu itd. primili stvar k srcu i obrazovali mnoga društva za osnivanje takvih naseobina i da se svakog trenutka osnivaju nove zajednice. Amerikancima je dojadilo da duže budu sluge malog broja bogataša koji se hrane od ruku naroda; a kad se uzme u obzir velika radinost i izdržljivost

¹ U originalu stoji: 1813, što je, verovatno, štamparska greška.

ove nacije, očevidno je da će zajednica dobara biti uskoro uvedena u znatnom delu njihove zemlje.

No pokušaji da se sprovede zajednica dobara učinjeni su ne samo u Americi, već i u Engleskoj. Ovde je filantrop *Robert Owen* već tri-deset godina propovedao ovo učenje, dao celo svoje veliko imanje i uložio sve svoje snage da bi osnovao sada postojeću koloniju u *Harmoniji* u *Hempširu*. Pošto je on u ovu svrhu osnovao društvo, ono je kupilo zemljište od 1 200 jutara i na njemu uspostavilo zajednicu prema Owenovim predlozima. Ona sada broji preko stotinu članova, koji zajedno stanuju u jednoj velikoj zgradi i dosad se uglavnom bave zemljoradnjom. Pošto je trebalo da ona od samog početka bude uređena kao savršen uzor novog društvenog poretka, bio je potreban znatan kapital, pa je dosad uloženo već dvesta hiljada talira. Jedan deo ovog novca bio je uzajmljen, i morao se otplaćivati s vremena na vreme, tako da su iz toga proizišle mnoge teškoće, a mnoga postrojenja zbog nedostatka novca nisu mogla biti dovršena i postati unosna. Ali pošto članovi opštine nisu bili jedini vlasnici postrojenja, već je njima upravljala direkcija društva socijalista kojoj je pripadao uređaj, iz toga nastadoše tu i tamo nesporazumi i nezadovoljstvo. Ali, uprkos svemu, stvar napreduje svojim tokom; članovi se, kako svedoče svi posetioci, vrlo dobro slažu, uzajamno se pomažu, pa je, i pored svih teškoća, postojanje zajednice sada ipak obezbeđeno. Glavno je da sve teškoće ne proističu iz zajednice, već iz toga što zajednica nije još potpuno sprovedena. Jer kad bi ona bila u potpunosti ostvarena, članovi ne bi morali trošiti svu svoju zaradu na otplaćivanje kamata i uzajmljenog novca, već bi od nje mogli upotpunjavati uređaje i bolje ih održavati; a onda bi i svoju upravu sami birali, a ne bi stalno bili zavisni od direkcije društva.

Jedan praktičan ekonom koji je proputovao celu Englesku da bi se obavestio o stanju u zemljoradnji i da bi o tome izvestio londonski list »Morning Chronicle«^[123] sa potpisom *Neko ko je zviždukao za plugom*,^[124] daje sledeći opis samog uređaja (»M[orning] Chr[onicle]«, 13. dec. 1842).

Pošto je prošao kroz jedan vrlo loše obrađen kraj, više obrastao korovom nego žitaricama, čuo je prvi put u svome životu u jednom obližnjem selu nešto o socijalistima u Harmoniji. Neki imućan čovek tamo mu je pričao da oni obrađuju veliki posed, i veoma dobro ga obrađuju, da nisu istiniti svi oni glasovi koji se o njima pronose, da bi parohiji služilo na veliku čast kad bi samo polovina njenih stanovnika htela da se ponaša tako pristojno kao ovi socijalisti i da bi isto tako bilo poželjno da zemljoposednici iz okoline zapošljavaju siromahe toliko i tako korisno kao ovi ljudi. Da oni imaju svoje vlastite poglede na svojinu, ali pri svem tom da se ponašaju vrlo dobro i da daju celoj okolini dobar primer. On je dodao: njihova religijska verovanja su različita, jedni idu u ovu, a drugi u onu crkvu i nikada ne govore o religiji i politici sa ljudima iz sela. Na moje pitanje, dvojica su mi odgovorila da.

kod njih nema određenog religijskog verovanja i da svako može verovati u šta hoće. Mi svi smo bili veoma zgranuti kad čusmo da su oni stigli ovamo; ali sada nalazimo da su veoma dobri susedi; našim ljudima daju dobro obdelavano repište sa bogatim, lepim rodnom i reče svom prijatelju, jednom zakupcu iz okoline: ako su to socijalističke repe, onda izgledaju dobro. Uskoro potom sretoše ga sedam stotina socijalističkih ovaca, koje takođe bejahu divne, a zatim dođoše do velike, ukusne i solidne stambene zgrade. Međutim, sve je još bilo nedovršeno: okolo opeke i građevinsko drvo, zidovi upola gotovi, a tle nezavršeno. Oni udoše, a domaćini ih učtivo i prijateljski primiše i provedoše kroza zgradu. U prizemlju je bila velika trpezarija i kuhinja iz koje su pomoću nekakve mašine pune činije prenošene u trpezariju i prazne vraćane u kuhinju. Nekoliko dece pokazalo je strancima ovu mašinu; ona su se odlikovala čistim lepim odelom, zdravim izgledom i pristojnim ponašanjem. Žene u kuhinji takođe su izgledale vrlo čisto i pristojno, a posetilac je bio veoma zadivljen što su usred svih neopranih činija — ručak tek što je prošao — mogle izgledati još tako lepo i čisto. Sama kuhinja bila je neobično lepo uređena, i londonski majstor koji ju je gradio izjavio je da je i u samom Londonu vrlo malo kuhinja tako potpuno i raskošno uređeno, — tvrdnja sa kojom se naš posetilac slaže. Pored kuhinje bile su udobne perionice, kupatila, podrumi i posebne prostorije u kojima se svaki član po povratku s rada mogao oprati.

Na prvom spratu bila je velika soba za igranku, a iznad nje sobe za spavanje, sve vrlo dobro uređene.

Vrt, velik dvadeset sedam jutara, bio je u najboljem redu, a na svim stranama uopšte mogla se primetiti velika delatnost. Ljudi su pravili opeke, pekli kreč, zidali i ulice gradili; sto jutara pšenice bilo je lepo zasejano, a trebalo je urediti još više pšeničista; bila je izgrađena jedna jama za sakupljanje tečnog đubriva, a iz šumice koja se nalazila na posedu skupljan je humus za đubrenje; ukratko, bilo je učinjeno sve da bi se povećala plodnost tla.

Naš posetilac zaključuje:

•Verujem da njihovo zemljište prosečno vredi tri funte (dvadeset i jedan talir) godišnjeg najma po jutru, a oni plaćaju samo petnaest šilinga (pet talira). Oni su napravili izvrstan posao, samo ako razumno gazduju, i ma šta se govorilo o njihovim socijalnim domovima, mora se priznati da oni svoj posed izvršno obrađuju. •

Dodajmo ovom opisu još nešto o unutrašnjem uređenju ove zajednice. Članovi stanuju zajedno u jednoj velikoj kući, ali svaki ima svoju

zasebnu spavaću sobu, koja je najudobnije nameštena; domaćinstvo vodi za sve zajedno jedan deo žena, što, naravno, ušteduje mnogo nepotrebnih troškova, vremena i truda koji pri postojanju mnogih malih domaćinstava propadaju, i čime se postižu mnoge udobnosti koje u malim domaćinstvima uopšte nisu moguće. Tako, vatra iz kuhinje zagreva istovremeno sve sobe u kući toplim vazduhom, kroz cevi teče topla i hladna voda u svaku sobu, a postoji i više drugih sličnih prijetnosti i preimućstava koji se mogu ostvariti samo kad postoji zajednički uređaj. Decu daju u školu, koja je povezana sa uređajem, i tamo ih vaspitavaju o zajedničkom trošku. Roditelji ih mogu videti kad hoće, a vaspitanje je usmereno kako na njihov telesni, tako i na duhovni razvitak i na zajednički život. Decu ne muče teološkim sporovima, grčkim i latinskim jezikom; ali zato ona utoliko više uče da poznaju prirodu, svoje vlastito telo i svoje duhovne sposobnosti i osvežavaju se na poljima od ono malo sedenja koje se od njih traži, jer nastava se drži kako pod vedrim nebom, tako i u zatvorenim prostorijama, a rad je jedan deo vaspitanja. Moralno vaspitanje ograničava se na primenu samo jednog načela: što ne želiš da tebi drugi čine, ne čini ni ti njima, dakle—na ostvarivanje potpune jednakosti i bratske ljubavi.

Kao što je rečeno, naseobina stoji pod upravom predsednika i direkcije društva socijalista. Direkciju svake godine bira kongres, na koji svaka podružnica šalje po jednog člana. Ona ima neograničena ovlašćenja u okviru statuta zajednice i sa odgovornošću kongresu. Zajednicom, dakle, upravljaju ljudi koji žive izvan zajednice, pa stoga mora biti nesporazuma i zađevica; međutim, čak i kad bi zbog toga i zbog novčanih neprilika pokušaj u Harmoniji propao, za što uopšte nema izgleda, to bi onda bio samo jedan razlog više za zajednicu dobara, pošto obe ove teškoće imaju izvor samo u tome što zajednica nije još potpuno sprovedena. No uprkos svemu, postojanje naseobine je obezbeđeno, pa ako ona i ne može tako brzo napredovati i usavršiti se, ipak protivnici zajednice neće doživeti da se naslade njenom propašću.

Vidimo, dakle, da zajednica dobara uopšte nije nemogućnost, već da su, naprotiv, svi ovi pokušaji potpuno uspeli. Vidimo takođe da ljudi koji žive u zajednici bolje žive sa manje rada, imaju više slobodnog vremena za svoje duhovno obrazovanje, i da su bolji i moralniji od svojih suseda, koji su zadržali svojinu. Sve to su već uvideli Amerikanci, Englezi, Francuzi i Belgijanci kao i mnoštvo Nemaca. U svim zemljama postoji izvestan broj ljudi koji se bave širenjem ovog učenja i koji su stali na stranu zajednice.

Ako je važna za sve, ova stvar je posebno važna za siromašne radnike, koji ništa ne poseduju, koji radnu najamninu što je danas zasluže sutra potroše, i koji svakog trenutka, usled nepredviđenih i neizbežnih slučajnosti, mogu ostati bez hleba. Ovima se ovde otvara izgled na nezavisnu, bezbednu i bezbrižnu egzistenciju, na potpunu ravnopravnost sa onima koji sada pomoću svog bogatstva radnika mogu učiniti svojim robom. Stvar se najviše tiče ovih radnika. U drugim

zemljama radnici čine jezgro partije koja zahteva zajednicu dobara, pa je dužnost i nemačkih radnika da stvar ozbiljno uzmu k srcu.

Ako se radnici međusobno slažu, podržavaju jedni druge i idu za *jednom* svrhom, onda su oni beskrajno jači od bogataša. A ako uz to imaju pred očima jednu svrhu koja je tako razumna i koja teži onom što je najbolje za sve ljude, kao što je to zajednica dobara, onda se razume samo po sebi da će se bolji i razumniji među bogatašima složiti s radnicima i stati na njihovu stranu. Već i postoji mnoštvo imuć- nih i obrazovanih ljudi u svim delovima Nemačke koji su se otvoreno izjasnili za zajednicu dobara i brane zahteve naroda za dobrima ovoga sveta koja je uzaptila bogata klasa.

Naslov originala:

*Beschreibung der in neuerer
Zeit entstandenen und noch bestehenden
kommunistischen Ansiedlungen*

Objavljeno prvi put u

•Deutsches Bürgerbuch für 1845•,^[123]

str. 326 - 340, Darmstadt 1845.

[Friedrich Engels]

[Dva govora u Elberfeldu⁽¹²⁶⁾]

I

Gospodo!

Kao što ste upravo čuli i kao što ja i inače smem pretpostaviti kao opšte poznato, mi živimo u svetu slobodne konkurencije. Zato razmotrimo nešto podrobnije tu slobodnu konkurenciju i društveni poredak koji je ona proizvela. U našem današnjem društvu svako radi na svoju ruku, svako nastoji da se sam obogati i ni najmanje se ne brine o tome šta drugi rade; o nekoj razumnoj organizaciji, o nekoj podeli rada nema ni govora, već, naprotiv, svako nastoji da drugoga pretekne, da iskoristi povoljnu priliku za svoju dobit i nema ni vremena ni volje da misli o tome da se njegov lični interes ipak u osnovi poklapa sa interesom svih ostalih ljudi. Pojedinačni kapitalist bori se protiv svih ostalih kapitalista, pojedinačni radnik — protiv svih ostalih radnika; svi kapitalisti bore se protiv svih radnika, kao što, opet, masa radnika nužno mora da se bori protiv mase kapitalista. U ovom ratu svih protiv svih, u ovom opštem besporetku i uzajamnom iskorišćavanju sastoji se suština današnjeg građanskog društva. Ali jedna takva, na duže vreme neregulirana privreda, gospodo, nužno mora doneti najkobnije rezultate po društvo; nered koji joj leži u osnovi, zanemarivanje istinskog, opšteg dobra mora, pre ili posle, na eklatantan način izbiti na videlo. Propast malobrojne srednje klase, staleža koji je činio glavnu osnovu država prošlog stoleća, jeste prva posledica ove borbe. Ta mi svakodnevno gledamo kako ovu klasu društva ugušuje moć kapitala, kako, npr., pojedini krojači zbog pojave radnji sa gotovim odelima i stolari zbog pojave magazina gotovog nameštaja gube svoje najbolje mušterije i od malih kapitalista, od članova *posedničke* klase pretvaraju se u zavisne proletere, koji rade za račun drugih, u članove *neposedničke* klase. Propast srednje klase je jedna mnogo žaljena posledica naše mnogo hvaljene slobode radinosti; ona je nužan ishod preimućstva koje krupni kapitalist ima nad svojim konkurentom koji manje poseduje, ona je najznačajniji znak životnosti tendencije kapitala da se koncentriše u malo ruku. Ova tendencija kapitala je takođe priznata s mnogo strana; svuda se žale da se

imovina iz dana u dan sve više gomila u rukama malog broja ljudi, a da, nasuprot tome, ogromna većina nacije sve više osiromašuje. Tako onda nastaje oštra suprotnost između malog broja bogataša na jednoj, i velikog broja siromašnih na drugoj strani, suprotnost koja se u Engleskoj i Francuskoj povećala do preteće tačke, a i kod nas se sa svakim danom sve više zaoštava. I sve dotle dok se održava sadašnja osnova društva biće nemoguće zaustaviti ovaj porast bogaćenja malog broja pojedinaca i osiromašivanja velike mase ljudi; suprotnost će se sve oštrije i oštrije ispoljavati, dok najzad nevolja ne prisili društvo na reorganizaciju prema razumnijim principima.

Ali, gospodo, to još ni izdaleka nisu sve posledice slobodne konkurencije. Pošto svako na svoju vlastitu ruku proizvodi i troši, ne hajući mnogo za proizvodnju i potrošnju drugih, vrlo brzo mora nužno nastupiti vapajuća nesrazmera između proizvodnje i potrošnje. Pošto današnje društvo poverava raspodelu proizvedenih dobara trgovcima, špekulantima i sitnim prodavcima, od kojih opet svaki pojedinac ima u vidu samo svoju sopstvenu korist, to će u raspodeli proizvoda—i nezavisno od nemogućnosti da neposrednik za sebe pribavi dovoljan deo—nastupiti ista nesrazmera. Gde su fabrikantu sredstva pomoću kojih bi doznao koliko od njegovog proizvoda traži ovo ili ono tržište, a ako bi ovo i mogao da zna, kako će doznati koliko proizvoda njegovi konkurenti šalju na svako od ovih tržišta? Kako on, koji u većini slučajeva uopšte ne zna kuda će ići roba koju upravo on proizvodi, može znati koliko će njegovi spoljni konkurenti isporučiti za svako od dotičnih tržišta? On od svega toga ne zna ništa; on proizvodi kao i njegovi konkurenti nasumce i teši se time da i drugi baš tako moraju činiti. On nema drugog putokaza sem večno kolebljivu visinu cena, koja je pri udaljenim tržištima u trenutku kada on otpravlja svoju robu već sasvim druga nego u trenutku kada je pisano pismo koje ga o tome izveštava, a u trenutku kad roba prispeva opet drukčija nego u trenutku kada je otpravljena. Pa pri takvoj neuređenosti proizvodnje takođe je sasvim prirodno ako svakog trenutka nastupaju zastoji prometa, koji, naravno, moraju biti utoliko znatniji ukoliko su razvijenije industrija i trgovina jedne zemlje. Otuda nam zemlja najrazvijenije industrije, Engleska, pruža za ovo najupečatljivije primere. Usled razvijenog prometa, usled postojanja mnogih špekulanata i komisijonara, koji su se ovde ugurali između fabrikana koji proizvode i stvarnih potrošača, engleskom fabrikantu će biti još mnogo teže nego nemačkom da ma šta dozna o odnosu zaliha i proizvodnje prema potrošnji; on, uz to, ima da snabdeva skoro sva tržišta sveta—on ne zna skoro ni u jednom jedinom slučaju kuda ide njegova roba, i tako se pri ogromnoj proizvodnoj snazi engleske industrije vrlo često dešava da su sva tržišta odjednom pretrpana. Promet zastaje, fabrike rade pola vremena ili uopšte ne rade, nastupa niz bankrotstava; zalihe se moraju prodati u bescenje i veliki deo kapitala, koji je s mukom sakupljen, tako ponovo propada usled takve trgovinske krize. Takvih trgovinskih kriza imali smo u

Engleskoj od početka ovog¹ stolecā čitav niz, a za poslednjih dvadeset godina po jednu u toku svakih pet ili šest godina.^[127] Poslednje, one iz 1837. i 1842, biće većini od vas, gospodo, još u živom sećanju. I kad bi naša industrija bila tako snažna, a naša prodaja tako široko razgranata kao industrija i trgovina Engleske, doživeli bismo iste rezultate; međutim, sada se kod nas dejstvo konkurencije u industriji i prometu oseća u jednoj opštoj trajnoj depresiji svih poslovnih grana, u jednom nesrećnom srednjem stanju između snažnog procvata i potpunog propadanja, u jednom stanju blagog zastoja, to će reći—stabiliteta.

Gospodo, šta je pravi uzrok ovih neprilika? Otkuda propadanje srednje klase, oštra suprotnost između siromašnih i bogatih, zastoji u prometu i rasipanje kapitala koje iz toga nastaje? Ni iz kakvog drugog uzroka sem iz rascjepkanosti interesa. Mi radimo svi, svaki za svoju ličnu korist, ne brinući se za dobro drugih, a ipak je očevidna istina, istina koja se razume po sebi da su interes, dobrobit, životna sreća svakog pojedinca nerazdvojno povezani sa interesom, dobrobiti, životnom srećom njegovih bližnjih. Mi moramo svi priznati da nijedan od nas ne može bez svojih bližnjih, da nas sve interes veže jednog za drugog, a ipak se mi svojim postupcima rugamo u brk ovoj istini, a ipak uređujemo naše društvo tako kao da naši interesi nisu isti, već kao da su jedan drugom sasvim suprotni. Videli smo koje su bile posledice ove osnovne zablude; ako hoćemo da odstranimo ove rđave posledice, onda moramo ispraviti osnovnu zabludu, a to upravo namerava komunizam.

U komunističkom društvu, u kom se interesi pojedinaca ne suprotstavljaju, već su jedinstveni, konkurencija je ukinuta. O nekom propadanju pojedinih klasa, o klasama uopšte, kao što su današnje klase bogatih i siromašnih, ne može, kao što se po sebi razume, više biti ni govora. Kao što pri proizvodnji i raspodeli dobara potrebnih za život otpada privatno sticanje, cilj pojedinca da se obogati na svoju ruku, nestaju same po sebi i krize prometa. U komunističkom društvu će biti lako imati uvid kako u proizvodnju tako i u potrošnju. Pošto se zna koliko pojedinac u proseku potrebuje, lako je izračunati koliko je čega potrebno izvesnom broju individua, a pošto proizvodnja nije više u rukama privatnika, već zajednice i njene uprave, onda će biti sitnica *urediti proizvodnju prema potrebama*.

Vidimo, dakle, kako u komunističkoj organizaciji otpadaju glavne nevolje sadašnjeg socijalnog stanja. Ako, međutim, stvar osmotrimo podrobnije, videćemo da to nisu jedina preimućstva jedne takve organizacije, već da se ona protežu i na odstranjenje mnoštva drugih nevolja, od kojih ću ja danas pomenuti samo neke ekonomske. Sadašnje uređenje društva je u ekonomskom pogledu zaceo najnerazumnije i najnepraktičnije koje možemo zamisliti. Suprotstavljanje interesa dovodi do toga da se velika količina radne snage primenjuje na način od koga

¹ devetnaestog

društvo nema nikakve koristi, da znatan kvantum kapitala nepotrebno propada, a da se ne reprodukuje. Mi ovo vidimo već u trgovinskim krizama; vidimo kako se mase proizvoda, koje su ljudi ipak s mukom izradili, prodaju po cenama na kojima prodavac gubi; vidimo kako usled bankrota mase kapitala, koje su ipak s naporom bile prikupljene, posednicima iščezavaju iz ruku. Ali uđimo nešto detaljnije u sadašnji promet. Pomislite kroz koliko ruku mora proći svaki proizvod dok ne dođe u ruke stvarnog potrošača,—pomislite, gospodo, koliko se špekulirajućih i šuvišnih posrednika sada uguralo između proizvođača i potrošača! Uzmimo jedan primer, recimo, balu pamuka, koja je proizvedena u Severnoj Americi. Bala prelazi iz ruku farmera u ruke faktora na bilo kojem od pristaništa Misisipija; ona plovi niz reku ka Njuorleansu. Tu se ona proda po drugi put, pošto ju je faktor već kupio od farmera—proda se, mogu slobodno da kažem, špekulantu, koji je opet preprodaje izvozniku. Bala sada ide, recimo, za Liverpool, u kome opet pruža na nju ruke neki gramziv špekulant i prigrabi je. On ju preprodaje nekom komisionaru, koji, recimo, kupuje za račun neke nemačke trgovačke kuće. Tako bala dalje putuje, recimo, za Rotterdam, uz Rajnu, kroz još jedno tuce ruku špeditera, i pošto je, tako, desetak puta bila istovarivana i utovarivana, tek sada se nađe u rukama ne potrošača, već fabrikanta, koji je tek čini potrošljivom, predu od nje, možda, prodaje ткачу, ovaj tkaninu bojadisaču, koji je prodaje grosisti, a ovaj opet prodavcu na malo, koji najzad isporučuje robu potrošaču. A svi ovi milioni posrednika, špekulanata, faktora, izvoznika, komisionara, špeditera, grosista i detaljista, koji ipak na samom predmetu koji se preprodaje ništa ne urade, hoće da žive i da pri tom izvlače još i profit—a u proseku ga i izvlače, jer inače ne bi mogli opstojati. Gospodo, zar nema nekog jednostavnijeg, jeftinijeg puta da se jedna bala pamuka dopremi iz Amerike u Nemačku i da se od nje izrađeni fabrikat isporuči stvarnim potrošačima nego što je ovaj zametni način prodavanja po deset puta, pretovarivanja i transportovanja iz jednog magacina u drugi po sto puta? Nije li ovo ubedljiv dokaz velikog rasipanja radne snage, koje nastaje usled rascepanosti interesa? U razumno organizovanom društvu ne može biti reči o takvom zametnom transportu. Kao što se lako može znati koliko pojedina naseobina treba pamuka ili pamučnih fabrikata—da ostanemo na [ovom] primeru—isto tako će centralnoj upravi biti lako da dozna kolike su potrebe svih mesta i svih opština u zemlji. Kad se jedanput organizuje takva statistička služba, a ona se lako može organizovati u toku jedne ili dve godine, onda će se prosek godišnje potrošnje menjati samo u srazmeri sa porastom stanovništva; lako je, dakle, unapred odrediti koji će kvantum svakog pojedinačnog artikla za određeno vreme iziskivati potreba naroda—cela, velika količina će se neposredno na izvoru naručiti i moći će se dobiti direktno, bez posrednika, bez većeg zadržavanja i pretovarivanja nego što to stvarno zahteva priroda samog saobraćaja, dakle, sa velikom uštedom radne snage; neće biti nužno ostavljati dobit špeku-

lantima, velikim i malim trgovcima. Ali to još nije sve—ovi posrednici neće na ovaj način biti samo učinjeni neškodljivim po društvo, oni će, čak, biti učinjeni korisnim. Dok oni sada na štetu svih drugih vrše rad koji je u najboljem slučaju suvišan, a njima ipak donosi sredstva za život, u mnogim slučajevima—čak i velika bogatstva, dok su oni, dakle, sada direktno štetni po opšte dobro, oni će onda dobiti odrešene ruke za korisnu delatnost i moći će se prihvatiti zanimanja u kojem se pokazuju kao stvarni, a ne samo prividni, pritivorni članovi ljudskog društva, i kao učesnici u njegovoj celokupnoj delatnosti.

Sadašnje društvo, koje pojedinca dovodi do neprijateljstva sa svima ostalim, izaziva na ovaj način socijalni rat svih protiv svih, koji kod pojedinaca, naročito neobrazovanih, nužno mora primiti brutalnu, varvarsko-nasilničku formu—formu zločina. Da bi se zaštitilo od zločina, od otvorenog nasilja, društvu je potreban velik, zamršen organizam upravnih i sudskih vlasti, koji iziskuje neizmerno mnoštvo radnih snaga. U komunističkom društvu bi se i ovo beskrajno uprostilo, i to baš stoga—ma koliko to zvučalo čudno—upravo stoga što bi u ovom društvu uprava imala da rukovodi ne samo pojedinim stranama društvenog života, već i celokupnim društvenim životom u svim njegovim pojedinim delatnostima, svim njegovim stranama. Mi ukidamo suprotnost između pojedinačnog čoveka i svih drugih—mi suprotstavljamo socijalnom ratu socijalni mir, mi udaramo sekirom po *korenu* zločina i time činimo suvišnim najveći, daleko najveći deo sadašnje delatnosti upravnih i sudskih vlasti. Već sada zločini iz strasti sve više iščezavaju u odnosu prema zločinima iz računa, iz interesa,—zločini protiv *ličnosti* opadaju, zločini protiv *svojine* rastu. Civilizacija, koja napreduje, ublažava nasilne ispade strasti već u sadašnjem društvu koje stoji na ratnoj nozi, a koliko će to više činiti u komunističkom, miroljubivom društvu! Zločini protiv svojine prestaju sami od sebe onde gde svako dobija ono što mu je potrebno za zadovoljenje svojih prirodnih i duhovnih nagona, gde otpadaju socijalne stupnjevitosti i razlike. Krivično pravosuđe prestaje samo od sebe; građansko pravosuđe, koje ipak raspravlja gotovo samo svojinske odnose ili bar takve odnose koji imaju za pretpostavku socijalno ratno stanje, takođe otpada; sporovi mogu onda biti samo retki izuzeci, dok su sada prirodna posledica opšteg neprijateljstva, i lako će se dati poravnati uz pomoć izabranog sudije. Upravne vlasti sada su zaposlene takođe zbog stalnog ratnog stanja—policija i cela administracija ne čine sada ništa drugo nego se brinu za to da rat ostane prikriiven, indirektan, da se ne izvrgne u otvoreno nasilje, u zločin. Ali ako je beskrajno lakše održavati mir nego sputati rat u izvesne okvire, onda je takođe beskrajno lakše upravljati jednom komunističkom opštinom nego opštinom u kojoj vladaju odnosi konkurencije. I ako je već sada civilizacija naučila ljude da svoj interes traže u vlastitom održavanju javnog poretka, javne bezbednosti, javnog interesa, dakle, da policiju, upravu i sudstvo čine što izlišnijim, koliko će više ovo biti slučaj u društvu u kojem je

jedinstvo interesa uzdignuto do osnovnog principa, u kom se javni interes više ne razlikuje od interesa svakog pojedinca! Ono što se već sada dešava *uprkos* socijalnom uređenju, koliko će se više dešavati ako ga socijalne ustanove ne ometaju, nego potpomažu! Mi, dakle, i u ovom smislu možemo računati na znatan porast radnih snaga, koje društvu sadašnje socijalno stanje oduzima.

Jedna od najskupljih ustanova bez kojih sadašnje društvo ne može, jeste stajaća vojska, koja naciji oduzima najснаžniji, najupotrebljiviji deo stanovništva i prisiljava je da ga ishranjuje i tako ga čini neproduktivnim. Mi znamo iz našeg vlastitog državnog budžeta šta nas staje stajaća vojska—dvadeset četiri miliona godišnje i izvlačenje iz proizvodnje dvaput po sto hiljada najснаžnijih ruku. U komunističkom društvu nijedan čovek ne bi pomišljao na nekakvu stajaću vojsku. Ta čemu vojska? Za čuvanje unutrašnjeg mira u zemlji? Kao što smo gore videli, nikome neće ni pasti na pamet da remeti ovaj unutrašnji mir. Strah od revolucije je samo posledica oprečnih interesa; gde se interesi svih poklapaju, o jednom takvom strahu ne može biti govora.— Za jedan napadački rat? Kako bi jedno komunističko društvo došlo na misao da preduzme napadački rat,—takvo društvo koje vrlo dobro zna da u ratu samo gubi ljude i kapital, a da u najboljem slučaju može dobiti nekoliko zlovoljnih oblasti, dakle oblasti koje donose poremećaj u socijalni poredak!—Za odbrambeni rat? Za to nije potrebna nikakva stajaća vojska, pošto će svakog sposobnog člana društva, i pored njegovih ostalih poslova, biti lako uvežbati u stvarnoj, ne paradnoj, vojnoj veštini toliko koliko je potrebno za odbranu zemlje. A uz to pomislite, gospodo, da član jednog takvog društva u slučaju rata, koji bi ionako mogao izbiti *samo protiv antikomunističkih* nacija, ima da brani *istinsku* otadžbinu, *stvarno* ognjište, da će se on, dakle, boriti sa takvim oduševljenjem, sa takvom istrajnošću, sa takvom hrabrošću pred kojom se mašinizovana izvežbanost moderne armije mora raspršiti kao pleva; pomislite kakva je čuda učinio entuzijazam revolucionarnih armija od 1792. do 1799. godine, koje su se ipak borile samo za jednu *iluziju*, za *prividnu* otadžbinu, pa ćete morati uvideti koliko mora biti snažna jedna vojska koja se ne tuče za iluziju, već za opipljivu stvarnost. Ove bezbrojne mase radnih snaga, koje su sada armije oduzele od civilizovanih naroda, u jednoj komunističkoj organizaciji bile bi, prema tome, vraćene radu; one bi ne samo proizvele onoliko koliko potroše, već bi mogle dati javnim skladištima još daleko više proizvoda nego što je potrebno za njihovo izdržavanje.

Još se mnogo više rasipaju radne snage u postojećem društvu načinom na koji bogataši koriste svoj socijalni položaj. Ja neću nikako da govorim o onom velikom beskorisnom i upravo smešnom luksuzu koji ima izvor samo u mahnitoj želji za isticanjem i koji iziskuje mnoštvo radnih snaga. Ali podite jednom, gospodo, baš u kuću, u najintimniju svetinju jednog bogataša, i recite mi nije li to najluđe rasipanje radne snage kad ovde mnoštvo ljudi poslužuje jednog jedinog čoveka i lenčari

ili se, kad zagusti, bavi samo takvim poslovima koji imaju izvor u izolovanju svakog čoveka u njegova četiri zida? Ovo mnoštvo sluškinja, kuvarica, lakeja, kočijaša, slugu, pokućara, povrtara i kako se sve ne zovu,—šta zapravo ono radi? Koliko *malo trenutaka* su oni dnevno zaposleni da svom gospodaru život učine *stvarno* prijatnim, da mu olakšaju slobodno obrazovanje i ispoljavanje njegove ljudske prirode i njenih urođenih darova— a koliko *mnogo časova* se u toku dana bave poslovima koji proističu samo iz rdavog uređenja naših društvenih odnosa: stoje pozadi na kolima, služe bubama gospodarevim, nose psetanca nakrilčad iza gospođa i čine druge smešne stvari. U razumno organizovanom društvu, u kom se svako stavlja u položaj da može živeti, a da ne kuluči bogataševim bubama i da mu takve bube ne padaju na pamet,— u tome društvu može, razume se, radna snaga koja se sada rasipa na luksuznu posluhu biti upotrebljena na korist svih i na njenu vlastitu korist.

Jedno drugo rasipanje radne snage u današnjem društvu dešava se direktno usled konkurencije, koja stvara veliki broj nezaposlenih koji bi rado *hteli* da rade, ali *ne mogu* dobiti nikakav posao. Pošto društvo uopšte nije tako uređeno da bi moglo voditi neku evidenciju o stvarnoj upotrebi radne snage, pošto je svakome pojedincu prepušteno da sam traži izvor zarade, sasvim je prirodno da pri подели stvarno ili prividno korisnih radova jedan broj radnika ostane praznih šaka. Ovo se dešava utoliko pre što konkurentaska borba goni svakog pojedinca da do krajnje mere napreže svoje snage, da koristi sve prednosti koje mu se pružaju, da zamenjuje skuplje radne snage jeftinijim, za što civilizacija koja se razvija pruža svakodnevno sve više sredstava,— ili, drugim rečima, svako mora raditi na tome da drugoga ostavi bez hleba, da na ovaj ili onaj način otme posao drugome. Tako se u svakom civilizovanom društvu nalazi velik broj nezaposlenih ljudi, koji bi rado hteli da rade, ali ne nalaze posla, i ovaj broj je veći nego što se obično misli. A u takvim okolnostima ove ljude vidimo kako se na ovaj ili onaj način *prostituišu*, prose, skitaju ulicama, stoje na uglovima, s mukom i nevoljom malim povremenim poslovima održavaju dušu u telu, torbare i tezgare svakojakom sitnom robom koja se može zamisliti, ili— kao što smo večeras videli na primeru dveju bednih devojčica— idu sa gitarom od mesta do mesta, sviraju i pevaju za novac, prinuđeni da podnose svakakva bezobrazna oslovljavanja, svakojaka uvredljiva obraćanja samo da bi zaradili koji groš. Koliko, pak, ima onih koje padnu kao žrtva *stvarne* prostitucije! Gospodo, broj ovih pukih siromaha, kojima ne preostaje ništa drugo nego da se na jedan ili drugi način prostituišu, veoma je velik— naše institucije za pomoć sirotinji imaju o tome šta da kažu—, a ne zaboravite da društvo ove ljude, iako su nekorisni, na ovaj ili onaj način ipak ishranjuje. Ako, dakle, društvo mora da snosi troškove za njihovo izdržavanje, onda bi trebalo da se ono brine i za to da ovi besposleni ljudi *časno* zasluže svoje izdržavanje. Ali sadašnje konkurentsko društvo to *ne može*.

Ako, gospodo, imate sve ovo u vidu—a ja bih mogao navesti još mnoštvo drugih primera za to kako sadašnje društvo traći svoje radne snage—, ako imate u vidu ovo, onda ćete naći da ljudskom društvu stoji na raspolaganju izobilje proizvodnih snaga koje samo čeka na razumnu organizaciju, na uređenu raspodelu da bi stupilo u dejstvo za najveću korist za sve ljude. Prema ovome ćete, gospodo, moći prosuditi kako je malo osnovano strahovanje da bi pri pravičnoj raspodeli društvene delatnosti pojedincu morao dopasti takav teret rada da bi mu onemogućio da se bavi ma čim drugim. Naprotiv, možemo pretpostaviti da će pri jednoj takvoj organizaciji sada uobičajeno radno vreme, već korišćenjem radne snage koja se sada nikako ili nekorisno upotrebljava, biti svedeno na polovinu.

Međutim, prednost koju pruža komunističko uređenje *korišćenjem ranije rasipanih radnih snaga nije njegova najznačajnija prednost*. Najveća ušteda radne snage leži u *ujedinjavanju pojedinačnih snaga* u socijalnu kolektivnu snagu i u uređenju koje počiva na koncentraciji snaga što su do sada stajale jedna nasuprot drugoj. Ja ću se ovde pridružiti predlozima engleskog socijaliste Roberta Owena pošto su oni najpraktičniji i najrazrađeniji. Owen predlaže da se umesto sadašnjih gradova i sela s njihovim odvojenim kućama za stanovanje koje jedna drugoj smetaju podignu velike palate koje, sagrađene u kvadratu od otprilike 1 650 stopa dužine i širine i opasane velikim vrtovima, mogu da pruže udoban smeštaj dvema do trima hiljadama ljudi. Jasno je kao na dlanu da je jednu takvu zgradu, iako stanarima pruža udobnosti najboljih sadašnjih stanova, ipak daleko jeftinije i lakše sagrađiti nego pojedinačne stanove koji su prema sadašnjem sistemu potrebni za isti broj ljudi i koji su većinom gori. Mnoge sobe koje sada skoro u svakoj pristojnoj kući stoje prazne ili se koriste jednom ili dva puta godišnje, otpadaju bez ikakve štete; ušteda u prostoru za ostave, podrume itd. takođe je velika.— No ako izbliže zagledamo u domaćinstvo, onda ćemo pogotovu jasno uvideti preimućstva zajednice. Koliko se rada i materijala rasipa pri sadašnjem postojanju pojedinačnih domaćinstava, na primer, u grejanju stanova! Morate imati za svaku sobu posebnu peć, svaku peć treba posebno ložiti, održavati u njoj vatru, nadgledati je, ogrev se mora donositi na sva ova različita mesta i s njih odnositi pepeo. Koliko li je prostije i jeftinije umesto ovog pojedinačnog grejanja uvesti jedno veliko zajedničko grejanje, na primer, sa parnim cevima i jednim jedinim centrom za loženje, kao što se već sada čini u velikim društvenim lokalima, fabrikama, crkvama itd.! Pogledajmo i osvetljenje gasom. Ono sada poskupljuje usled toga što čak i tanje cevi moraju ležati ispod zemlje, a cevi uopšte, zbog velikih prostora koje u našim gradovima treba osvetljivati, moraju biti suviše dugačke. U predloženom uređenju sve se koncentriše na prostoru od 1 650 stopa u kvadratu, a broj gasnih lampi ipak ostaje isti, pa je onda, dakle, i efekat u najmanju ruku isti kao u jednom osrednjem gradu. Zatim, pripremanje obeda...— kakvo traćenje prostora, materijala i radne snage u sadašnjim rascep-

kanim gazdinstvima, u kojima svaka porodica posebno kuva ono malo svoga jela, ima svoje posebno posude, uzima svoju posebnu kuvaricu, mora posebno donositi namirnice sa trga, iz vrta, od mesara i pekara! Može se slobodno pretpostaviti da se pri zajedničkom gotovljenju hrane i posluživanju mogu uštedeti dve trećine radnih snaga koje su sada zaposlene na ovom radu, a da preostala trećina ipak može svoj rad obavljati bolje i pažljivije nego što se to sada čini. I, na kraju, sami poslovi oko održavanja zgrade! Zar se jedna takva zgrada neće moći neuporedivo lakše čistiti i održavati u dobrom stanju nego dve do tri stotine odvojenih kuća, koje bi pri sadašnjem uređenju predstavljale stanove jednakog broja ljudi, ako se, kao što je to u ovom slučaju moguće, i ova vrsta rada takođe organizuje i pravilno podeli?

Eto, gospodo, nešto malo od beskonačnih preimućstava koja u ekonomskom pogledu moraju proizići iz komunističke organizacije ljudskog društva. Nemoguće nam je da vam za nekoliko časova i sa malo reči naš princip razjasnimo i kako treba svestrano obrazložimo. To ni u kom slučaju i nije naša namera. Mi ne možemo i nećemo ništa drugo sem da razjasnimo neke stvari i da one ljude kojima su one još tude pobudimo da ih proučavaju. A nadamo se bar toliko da smo vam večeras jasno pokazali da komunizam niti je protivan ljudskoj prirodi, razumu i srcu, niti je teorija koja, ne obazirući se na stvarnost, ima koren samo u fantaziji.

Postavlja se pitanje kako da se ova teorija primeni u stvarnosti, koje mere imamo da predložimo da bismo pripremili njeno realizovanje. Postoje različiti putevi koji vode ovom cilju; Englezi će, verovatno, početi time što će osnovati pojedine kolonije i prepustiti svakome da odluči da li će im pristupiti ili ne; Francuzi će, naprotiv, zacelo pripremiti i sprovesti komunizam u nacionalnim razmerama. Kako će to Nemci otpočeti, o tome se malo može reći zbog toga što je socijalni pokret u Nemačkoj još veoma mlad. Između mnogih mogućih pripremnih puteva, ja ću zasad spomenuti samo jedan o kojem je u poslednje vreme bilo govora sa više strana—naime, sprovođenje triju mera koje nužno moraju imati za posledicu praktični komunizam.

Prva bi bila *opšte vaspitanje* sve dece bez izuzetka o državnom trošku—, vaspitanje koje bi bilo jednako za sve i trajalo do trenutka kad se individua osposobi za samostalnog člana društva. Ova mera bi bila samo čin pravičnosti prema našoj oskudnoj sabraći, pošto, očevidno, svaki čovek ima pravo na potpuni razvitak svojih sposobnosti, a društvo se dvostruko ogrešuje o pojedinca kada neznanje čini nužnom posledicom siromaštva. Da društvo ima više koristi od obrazovanih nego od neobrazovanih, sirovih članova, jasno je kao na dlanu, a ako prosveteni proletarijat, kao što treba očekivati, i ne bi bio voljan da ostane u podređenom položaju u kojem se nalazi naš današnji proletarijat, ipak se samo od *obrazovane* radničke klase mogu očekivati mir i razboritost, koji su nužni za mirni preobražaj društva. No da *neobrazovani* proletarijat takođe nema volje da ostane u svom položaju, to

nam i za Nemačku dokazuju šleski i češki nemiri,^[128]—o ostalim zemljama da i ne govorimo.

Druga mera bila bi potpuna *reorganizacija službe za zbrinjavanje sirotinje*, tako da svi građani bez hleba budu zbrinuti u kolonijama, u kojima bi se bavili zemljoradnjom i industrijom i u kojima bi njihov rad bio organizovan na korist cele kolonije. Do sada su kapitalna sredstva za staranje o sirotinji davana pod interes, pa su tako bogati dobijali nova sredstva za eksploataciju onih koji nemaju ništa. Neka jednom konačno ovi kapitali stvarno služe u korist siromašnih, neka se upotrebi za siromašne sav doprinos od ovih kapitala, a ne samo tri procenta kamate, neka se pruži veličanstven primer udruživanja kapitala i rada! Na ovaj način bi radna snaga svih nezaposlenih bila upotrebljena na korist društva, a oni sami bi od demoralisanih, potištenih siromaha bili pretvoreni u moralno zdrave, nezavisne, delatne ljude i stavljeni u položaj na kome bi im vrlo brzo pozavideli pojedinačni radnici, i koji bi pripremio temeljnu reorganizaciju društva.

Za obe ove mere potreban je novac. Da bi se on pribavio i da bi se istovremeno zamenili ukupni dosadašnji, nepravično razrezani, porezi, u ovom planu reforme predlaže se opšti, progresivni porez na kapital čija stopa raste s veličinom kapitala. Na ovaj način bi troškove za javnu upravu snosio svako prema svojoj sposobnosti, a ne bi više, kao dosada u svima zemljama, oni uglavnom padali na pleća onih koji su najmanje u stanju da ih plaćaju. Princip oporezivanja je ipak u osnovi komunistički, pošto se pravo povećanja poreza u svim zemljama izvodi iz takozvane nacionalne svojine. Jer, ili je privatna svojina sveta, onda nema nacionalne svojine i država nema pravo da ubira poreze; ili država ima ovo pravo, onda privatna svojina nije sveta, onda nacionalna svojina stoji iznad privatne svojine i država je pravi vlasnik. Ovaj poslednji princip je opšte priznat; pa, dobro, gospodo, mi zasad zahtevamo čak samo to da se jednom ovaj princip uzme ozbiljno, da se država proglasi za opšteg vlasnika i da kao takva upravlja javnom svojinom na javno dobro—i da ona kao prvi korak ka tome uvede jedan način oporezivanja koji se upravlja samo prema sposobnosti svakoga za plaćanje poreza i prema stvarnom javnom dobru.

Vi vidite, dakle, gospodo, da se nije smeralo da se zajednica dobara uvede preko noći i protiv volje nacije, već da je posredi pre svega samo utvrđivanje *cilja i sredstava i puteva* kako da se približavamo ovome cilju. Ali da će komunistički princip biti princip budućnosti, za to govori razvoj svih civilizovanih nacija, za to govori sve brže raspadanje svih dosadašnjih socijalnih institucija, za to govori zdravi ljudski razum i, pre svega, ljudsko srce.

II

Gospodo!

Na našem posljednjem sastanku prigovoreno mi je da sam svoje primere i argumente uzeo skoro samo iz tuđih zemalja, naročito iz Engleske. Reklo se da nas se Francuska i Engleska ništa ne tiču, da mi živimo u Nemačkoj, i naše je da dokazujemo nužnost i preimućstvo komunizma za Nemačku. Istovremeno nam je prebačeno da nismo dovoljno dokazali istorijsku nužnost komunizma uopšte. Ovo je sasvim tačno, a i nije bilo moguće drukčije. Jedna istorijska nužnost ne da se dokazati za tako kratko vreme koje je potrebno da se dokaže podudarnost dva trougla; ona se može dokazati samo proučavanjem i ulaženjem u dalekosežne pretpostavke. Ja ću, međutim, danas učiniti sve što mogu da bih odstranio oba ova prigovora; nastojaću da dokažem da je komunizam za Nemačku ako ne istorijska, a ono ipak *ekonomska nužnost*.

Posmatrajmo najpre savremeno socijalno stanje Nemačke. Da među nama ima mnogo siromaštva, poznato je. Šlezija i Češka su to same rekle. O siromaštvu mozelskog i ajfelskog okruga list »Rheinische Zeitung« znan je mnogo šta da kaže.^[129] U Rudnim planinama od nezapamćenih vremena vlada neprekidno velika beda. Ne izgleda bolje ni u Senu ni u vestfalskim okruzima s platnenom industrijom. Iz svih krajeva Nemačke čuju se žalbe, a drugo ne treba ni očekivati. Naš proletarijat je brojani i mora biti brojani, kao što možemo videti i pri najpovršnijem posmatranju našeg socijalnog stanja. Da u *industrijskim okruzima* mora postojati brojani proletarijat, stvar je sasvim prirodna. Industrija ne može postojati bez velikog broja radnika koji joj stoje na potpunom raspolaganju, koji rade samo za nju i odriču se svakog drugog oblika zarade; rad u industriji pri postojanju konkurencije onemogućuje svako drugo zanimanje. Otuda u svim industrijskim okruzima nalazimo proletarijat koji je suviše brojani, suviše uočljiv da bi se mogao poricati. — U *zemljoradničkim okruzima* prosto ne treba da postoji proletarijat, kao što se to tvrdi sa mnogih strana. Ali kako je to moguće? U krajevima u kojima preovlađuje krupni zemljišni posed proletarijat je nužan; velikim gazdinstvima potrebni su slugi i služavke, ona ne mogu postojati bez proletera. U krajevima u kojima je zemlja parcelisana takođe se ne može izbeći pojava jedne neposedničke klase. Imanja se dele donekle, a onda prestaje deljenje; a pošto usled toga samo jedan član porodice može dobiti imanje, ostali, zacemento, moraju postati proleter, radnici bez poseda. A pri tome deljenje obično ide dotle dok imanje ne postane suviše malo da bi moglo ishraniti jednu porodicu, pa se tako stvara jedna klasa ljudi koja, kao i sitna buržoazija u gradovima, čini klasu na prelazu iz posedničke u neposedničku, koju njen posed zadržava i sprečava da se bavi drugim poslovima, a ipak joj ne daje sredstva da od njega živi. I u ovoj klasi vlada velika beda.

Da ovaj proletarijat mora stalno brojno rasti, to nam jamči rastuće osiromašivanje srednjih klasa, o kojem sam opširno govorio pre

osam dana, i tendencija kapitala da se koncentriše u malo ruku. Odista nemam potrebe da se danas vraćam na ove teme. Primećujem samo da će ovi uzroci koji proletarijat stalno proizvode i brojno uvećavaju ostati isti i imati iste posledice dok god postoji konkurencija. Na svaki način, proletarijat mora ne samo dalje egzistirati, već se i neprestano uvećavati, postajati jedna sve više preteća snaga u našem društvu sve dotle dok produžavamo da proizvodimo svaki na svoju ruku i u suprotnosti prema svima drugima. Ali proletarijat će jednom dostići takav stepen snage i svesti da neće više pristajati da nosi teret cele socijalne zgrade koja stalno leži na njegovim ramenima, da će zahtevati ravnomerniju raspodelu socijalnih tereta i prava; a onda—ako se ljudska priroda u međuvremenu ne izmeni—neće biti moguće izbeći socijalnu revoluciju.

Ovo je pitanje u koje naši ekonomisti dosad još nikako nisu ulazili. Oni se ne interesuju za raspodelu, već samo za proizvodnju nacionalnog bogatstva. Mi ćemo, međutim, za trenutak ostaviti po strani to da je, kao što smo upravo dokazali, socijalna revolucija uopšte posledica konkurencije; mi ćemo sada posmatrati pojedinačne forme u kojima se javlja konkurencija, različite ekonomske mogućnosti za Nemačku, i videti šta mora biti posledica svake od njih.

Nemačka ili, tačnije rečeno, Nemački carinski savez,^[130] ima trenutno carinsku tarifu juste - milieu¹. Naše carine su suviše niske da bi bile stvarne zaštitne carine, a suviše visoke za slobodu trgovine. Prema tome, moguće su tri stvari: ili da pređemo na potpunu slobodu trgovine, ili da štitimo našu industriju dovoljno visokim carinama, ili da ostanemo pri sadašnjem sistemu. Pogledajmo svaku od ovih mogućnosti.

Ako proklamujemo *slobodu trgovine* i ukinemo carine, onda je upropašćena celokupna naša industrija s izuzetkom nekolikih njenih grana. *Tada* ne bi moglo biti više govora o predionicama pamuka, o mehaničkom tkanju, o većini grana industrije pamuka i vune, o značajnim granama industrije svile, o skoro celokupnoj industriji za dobijanje i obradu gvožđa. Radnici koji bi u svim ovim granama odjednom ostali bez posla, bili bi masovno bačeni na zemljoradnju i na olupine industrije; pauperizam bi svuda rastao, centralizacija poseda u ruke manjeg broja ljudi bi se s takvom krizom ubrzala, i sudeći po događajima u Šleziji, posledica ove krize nužno bi bila socijalna revolucija.

Ili uvedimo *zaštitne carine*. One su odnedavno postale ljubimice većine naših industrijalaca i stoga zaslužuju da se pobliže razmotre. Gospodin List je želje naših kapitalista prikazao u obliku sistema^[131], pa ću se i ja držati ovog sistema, koji su oni u dobroj većini priznali za svoj Credo². Gospodin List predlaže zaštitne carine koje bi se postepeno povećavale i koje na kraju treba da budu dovoljno visoke

¹ zlatne sredine — ² »Vjeruju«, Simvol vere

da fabrikantima osiguraju unutrašnje tržište; onda treba za neko vreme da ostanu na ovoj visini, a potom da se opet postupno snižavaju, tako da naposljetku, posle niza godina, prestane svaka carinska zaštita. Pa uzmimo da se ovaj plan izvodi, da su dekretovane zaštitne carine koje treba da rastu. Industrija će se podići; još neuloženi kapital baciće se u industrijska preduzeća, porašće potražnja radnika, a sa njom i radna najamnina, sirotinjski domovi se prazne, nastupa, kako prema svemu izgleda, stanje najvećeg procvata. Ovo traje dotle dok se naša industrija ne razvije toliko da opskrbi domaće tržište. Dalje se ona ne može proširivati, jer kako bez zaštite nije u stanju da drži *domaće* tržište, još mnogo manje može nešto da učini na neutralnim tržištima protiv spoljne konkurencije. Sada bi, međutim, misli gospodin List, domaća industrija bila već toliko jaka da joj ne treba mnogo zaštite, pa bi moglo početi snižavanje. Dopustimo za trenutak da je tako. Carine se snižavaju. Ako ne pri prvom, a ono ipak sasvim sigurno pri drugom ili trećem sniženju carina nastupiće takvo smanjenje zaštite da spoljna — recimo otvoreno — engleska industrija, može na nemačkom tržištu konkurisati našoj vlastitoj industriji. Sam gospodin List to želi. Ali, kakve će to imati posledice? Nemačka industrija mora od ovog trenutka da izdrži u svim kolebanjima, svim krizama zajedno sa engleskom. Čim se prekomorska tržišta prepune engleskom robom, Englezi će, kao što to upravo sada čine i kao što to gospodin List prikazuje vrlo ganutljivo, svoje celokupne zalihe baciti na nemačko tržište, koje im je najdostupnije, i tako Carinski savez ponovo učiniti svojom *starinarnicom*. Onda će se engleska industrija uskoro opet podići, jer je njeno tržište ceo svet, jer je potrebna celom svetu, dok nemačka industrija nije neophodna ni za svoje vlastito tržište, dok se ona u svojoj sopstvenoj kući mora plašiti konkurencije Engleza i jadati se zbog preobilja engleske robe, koja je za vreme krize zasula njene potrošače. Onda će naša industrija morati da do kraja iskusi sve kritične periode engleske industrije, dok će u periodima njenog procvata moći da uzme samo skroman udeo; ukratko, mi ćemo onda stajati na istoj tački na kojoj sada stojimo. I da bismo odmah videli konačan rezultat, onda će nastupiti isto teško stanje u kojem se sada nalaze poluzastićene grane, gasiće se jedno preduzeće za drugim, a nova neće nastajati, naše će mašine zastareti, a mi nećemo biti u stanju da ih zamenimo novim, boljim, zastoj će se pretvoriti u nazadovanje i, po tvrđenju samog gospodina Lista, jedna industrijska grana za drugom će propadati i na kraju se sasvim ugasiti. Ali tada bismo imali broj an proletarijat, koga je industrija stvorila, a ne bi bilo životnih sredstava, ni posla; onda bi, gospodo, proletarijat tražio posla i hleba od posedničke klase.

Tako će stvari stajati ako se zaštitne carine snize. Pretpostavimo sada da se one ne snize, da ostaju na istom nivou i da hoćemo da čekamo da ih međusobna konkurencija domaćih fabrikana učini suvišnim, pa da se onda snize. Posledica ovoga stanja biće to da nemačka industrija,

čim bude sposobna da potpuno snabde domaće tržište, — stagnira. Nova preduzeća nisu više potrebna pošto postojeća mogu da zadovolje tržište, a, kao što smo gore rekli, na nova tržišta nije ni misliti sve dok je zaštita uopšte potrebna. Ali industrija koja se ne širi ne može se ni *usavršavati*. Kao što je u zastoju prema inostranstvu, tako će biti u zastoju i prema unutrašnjim potrebama. U njoj se ne može poboljšavati mašinerija. Stare mašine ipak ne možeš baciti, a za nove se ne nalaze nova preduzeća u kojima bi one mogle biti primenjene. Međutim, druge nacije koračaju napred, pa se zastoj naše industrije pretvara u nazadovanje. Uskoro će Engleze njihovo napredovanje osposobiti da proizvode tako jeftino da će moći, *uprkos* zaštitnim carinama, konkurisati našoj zaostaloj industriji na našem vlastitom tržištu, a pošto u konkurentskoj borbi, kao i u svakoj drugoj, pobeđuje jači, to je naš konačni poraz siguran. Tada nastupa onaj isti slučaj o kome sam upravo govorio: veštački stvoreni proletarijat zahtevaće od posednika nešto što oni, dokle hoće da ostanu isključivo posednici, ne mogu izvršiti, i eto socijalne revolucije.

Sada je moguć još jedan slučaj, naime onaj veoma neverovatan, da nama Nemcima pomoću zaštitnih carina pođe za rukom da svoju industriju dovedemo dotle da ona i bez zaštite može konkurisati Englezima. Pretpostavimo da je taj slučaj nastupio; šta će biti njegova posledica? Čim počnemo Englezima da konkuriramo na spoljnim, neutralnim tržištima, nastaće borba na život i smrt između naše i engleske industrije. Englezi će se upeti iz sve snage da nas odstrane sa tržišta koja su oni do sada snabdevali, oni to moraju činiti, jer će ovde biti napadnut njihov životni izvor, njihovo najosetljivije mesto. A sa svim sredstvima kojima raspolažu, sa svim preimućstvima jedne stogodišnje industrije, oni će i uspeti da nas tuku. Oni će našu industriju držati u granicama našeg vlastitog tržišta i time je zaustaviti, a onda nastupa isti slučaj koji smo gore prikazali: mi stagniramo, Englezi idu napred, i naša industrija u svom neizbežnom propadanju nije u stanju da ishrani proletarijat, koji je sama veštački proizvela i — nastupa socijalna revolucija.

Ali, pretpostavimo da smo pobedili Engleze na neutralnim tržištima, da smo otrgli jedan po jedan od njihovih kanala prode, i šta bismo dobili u ovom, u stvari nemogućem, slučaju? U najsrećnijem slučaju još jednom bismo napravili industrijsku karijeru koju je Engleska prošla pre nas i, za kraće ili duže vreme, stigli tamo gde Engleska sada stoji — naime u predvečerje socijalne revolucije. Ali po svemu je verovatno da to nikako ne bi dugo trajalo. Stalne pobeđe nemačke industrije neizbežno bi razorile englesku i samo ubrzale masovni ustanak proletarijata protiv posedničke klase koji u Engleskoj i inače predstoji. Nemaština, koja bi brzo nastupila, terala bi engleske radnike na revoluciju i, kako stvari sada stoje, jedna takva socijalna revolucija izvršila bi ogromno povratno dejstvo na zemlje kontinenta, naročito na Francusku i Nemačku, koje bi moralo biti utoliko jače

ukoliko bi forsirana industrija u Nemačkoj stvorila više veštačkog proletarijata. Takav jedan prevrat odmah bi dobio evropske srazmere i vrlo bi žestoko poremetio snove naših fabrikačana u nekom industrijskom monopolu Nemačke. Ali konkurencija onemogućava mirno postojanje nemačke i engleske industrije jedne pored druge. Svaka industrija mora, ponavljam, napredovati da ne bi zaostala i propala, a da bi mogla napredovati, mora se proširivati, osvajati nova tržišta, stalno se uvećavati novim preduzećima. Ali pošto se, otkad je otvoreno kinesko tržište,⁽¹³²⁾ ne mogu više osvajati nova tržišta, već se samo postojeća mogu bolje iskorišćavati, pošto će, dakle, proširivanje industrije u budućnosti ići sporije nego do sada, Engleska sada može trpeti konkurenta još manje nego što je to do sada bio slučaj. Da bi svoju industriju sačuvala od propasti, ona mora ugušivati industriju svih drugih zemalja; održavanje industrijskog monopola za Englesku više nije pitanje veće ili manje dobiti, ono je za nju postalo *pitanje života*. Konkurentska borba između nacija ionako je već mnogo žešća, mnogo odlučnija nego između pojedinaca, jer je koncentrisana, jer je borba masa koju može okončati samo odlučna pobeda jedne i potpuni poraz druge strane. I zato jedna takva borba između nas i Engleza, ma kakav bio njen ishod, ne bi bila od koristi ni za naše ni za engleske industrijalce, već bi, kao što sam upravo pokazao, samo povukla za sobom socijalnu revoluciju.

Prema tome, mi smo, gospodo, videli šta Nemačka ima da očekuje u svim mogućim slučajevima, kako od slobode trgovine, tako i od zaštitnih carina. Imali bismo pred sobom samo još jednu ekonomsku mogućnost, naime da ostanemo pri sada postojećim *juste-milieu* carinama. Ali mi smo već gore videli koje bi posledice iz toga proizišle. Naša industrija bi, grana za granom, morala propadati; industrijski radnici zapali bi u nemaštinu, a ako bi se ona povećavala do izvesnog stepena, radnici bi kidisali na posedničku klasu.

Vi, dakle, gospodo, vidite da sam i pojedinostima potvrdio ono što sam na početku rekao sumarno, polazeći od konkurencije uopšte, naime, da će neizbežna posledica naših postojećih socijalnih odnosa pod svim uslovima i u svim slučajevima biti *socijalna revolucija*. S istom sigurnošću s kojom iz datih matematičkih principa možemo izvesti jedan nov stav, možemo iz postojećih ekonomskih odnosa i principa političke ekonomije zaključiti da predstoji socijalna revolucija. No, osmotrimo ovaj preokret izblize: u kojem će se obliku pojaviti, šta će biti njegovi rezultati, u čemu će se on razlikovati od dosadašnjih nasilnih prevrata? Gospodo, socijalna revolucija je nešto sasvim drugo nego dosadašnje političke revolucije; ona nije upravljena, kao ove, protiv svojine monopola, već protiv monopola svojine; socijalna revolucija — to je, gospodo, *otvoreni rat siromašnih protiv bogatih*. A takva jedna borba, u kojoj jasno i otvoreno dolaze do izražaja svi oni motivi i uzroci koji su njicali u osnovi dosadašnjih istorijskih konflikata, takva jedna borba svakako pretila da bude žešća i krvavija nego sve druge

koje su joj prethodile. Rezultat ove borbe može biti dvojak: ili partija koja se buni napada samo pojavu, a ne i suštinu, samo formu, a ne i stvar samu, ili zadire u samu stvar i zahvata zlo u samom korenu. U prvom slučaju i dalje bi postojala privatna svojina a samo bi se drukčije razdelila, tako da bi i dalje ostali uzroci koji su doveli do sadašnjeg stanja i koji pre ili posle moraju opet stvoriti slično stanje i dovesti do nove revolucije. Ali, gospodo, je li to moguće? Gde možemo naći revoluciju koja ne bi stvarno sprovela ono od čega je pošla? Engleska revolucija sprovela je kako religijske tako i političke principe, čije je suzbijanje od strane Karla I i izazvalo ovu revoluciju; francuska buržoazija je u svojoj borbi protiv plemstva i stare monarhije izvojevala sve što je želela, uklonila sve zloupotrebe koje su je gonile na ustanak. A zar bi ustanak siromašnih trebalo da se smiri pre nego što ukine siromaštvo i njegove uzroke? To, gospodo, nije moguće; smatrati da je nešto tako moguće značilo bi odricati svako istorijsko iskustvo. I nivo prosvetečnosti radnika, naročito u Engleskoj i Francuskoj, ne govori nam da bi ovo bilo moguće. Preostaje, dakle, samo druga alternativa, naime, buduća socijalna revolucija ući će i u stvarne uzroke nevolje i siromaštva, neprosvetečnosti i zločina, ona će, dakle, sprovesti stvarnu socijalnu reformu. A ova reforma se može sprovesti samo na osnovu proklamovanja komunističkog principa. Razmotrite samo, gospodo, misli koje pokreću radnika u zemljama u kojima radnik misli; pogledajte u Francuskoj razne frakcije radničkog pokreta, — zar *sve* one nisu komunističke; podite u Englesku i poslušajte kakvi se predlozi daju radnicima za poboljšanje njihovog položaja, — zar *svi* ne počivaju na principu zajedničke svojine; proučite različite sisteme socijalne reforme — koliko ćete među njima naći onih koji nisu komunistički? Od svih sistema koji danas imaju značaja, jedini nekomunistički je Fourier-ov, koji je svoju pažnju usmerio više na socijalnu organizaciju ljudske delatnosti nego na raspodelu njenih proizvoda. Sve ove činjenice opravdavaju zaključak da će buduća socijalna revolucija završiti sa sprovođenjem komunističkog principa, i jedva dopuštaju neku drugu mogućnost.

Ako su, gospodo, ovi zaključci tačni, ako su socijalna revolucija i praktični komunizam nužan rezultat naših postojećih odnosa, onda ćemo se pre svih stvari baviti merama kojima možemo preduprediti jedan nasilan i krvav preokret socijalnih stanja. Ali za to postoji samo *jedno* sredstvo, naime — mirno uvođenje ili bar pripremanje komunizma. Ako, dakle, nećemo *krvavo* rešenje socijalnog problema, ako nećemo da dopustimo da se protivrečnost između prosvetečnosti i životnog položaja našeg proletera koja svakodnevno postaje sve veća razvije do vrhunca na kome će, prema svim našim iskustvima o ljudskoj prirodi, ovu protivrečnost rešiti brutalna sila, očajanje i osvetoljublje, onda se, gospodo, moramo ozbiljno i nepristrasno baviti socijalnim pitanjem, onda moramo uzeti za dužnost da doprinesemo svoj udeo u očovečenju položaja modernih helota. No ako bi nekome od vas možda moglo izgledati da se do sada unižena klasa ne bi mogla uzdići

bez izvesnog sniženja njegova vlastitog životnog položaja, onda ipak treba pomisliti na to da je posredi stvaranje takvog životnog položaja za *sve ljude*, položaja u kome svako može slobodno razvijati svoju ljudsku prirodu, živeti sa svojim bližnjima u jednom pravom ljudskom odnosu i ne plašiti se ni od kakvih nasilnih promena svoga životnoga položaja; onda treba imati u vidu da ono što pojedinci treba da žrtvuju nije njihov istinski ljudski životni užitek, već je samo privid životnog užitka, koji su proizvele naše rdave prilike, nešto što ide protiv vlastitog uma i vlastitog srca onih koji sada uživaju u ovim prividnim preimućstvima. Mi ne samo da nećemo da razorimo istinski ljudski život sa svim njegovim uslovima i potrebama, već naprotiv, baš želimo da ga uspostavimo. Pa ako vi, i nezavisno od ovoga, ushtednete da samo jednom dobro razmislite kakvim posledicama mora odvesti sadašnje stanje, u kakav lavirint protivrečnosti i nereda nas ono vodi, onda ćete, gospodo, svakako naći da je vredno truda ozbiljno i temeljno proučavanje socijalnog pitanja. I ako sam uspeo da vas na to pobudim, onda je moje predavanje potpuno postiglo svoju svrhu.

Predavanja koja je Engels održao

8. i 15. februara 1845. god. u Elberfeldu.

Tekst predavanja objavljen prvi put u časopisu

•Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform•

1845, sv. I, str. 45 - 62, i 71 - 81.

The Northern Star,

AND NATIONAL TRADES' JOURNAL.

VOL. VIII, NO. 409

LONDON, SATURDAY, SEPTEMBER 13, 1845.

PRICE FIVEPENCE
By Mail and Remittance per Quarter

[Friedrich Engels]

Nedavni pokolj u Lajpcigu. — Nemački radnički pokret

Pokolj u Lajpcigu,^[133] koji ste komentarisali u Vašem prošlom broju i o kome ste dali podrobniji izveštaj pre nekoliko nedelja, i dalje privlači pažnju nemačkih novina. Taj pokolj — od kojeg je sramotniji samo onaj na Piterlou^[134] — jeste najpodliji akt nevaljalstva koje je vojni despotizam ikada izvršio u ovoj zemlji. Dok je narod vikao: »Živeo Ronge! Dole popovi!«, saksonski knez Johann — inače jedan od naših mnogih stihotvoraca i knjigopisaca među kneževima, koji je objavio svoj vrlo loš prevod *Pakla* italijanskog pesnika Dantea — taj »pakleni« prevodilac pokušao je da svom književnom glasu doda i vojnu slavu, planirajući krajnje podli pohod protiv nenaoružanih masa. On je naredio bataljonu pešadije, koji je pozvala vlast, da se razdeli na nekoliko odreda i blokira prilaze hotelu u kome je njegova književna »kraljevska visost« bila smestila svoj stan. Vojnici su poslušali i okruživši narod stisli ga u uzak prostor i svojim napredovanjem uterali ga u hotelsku kapiju; i taj neizbežni ulazak naroda u posvećenu kapiju kraljevske rezidencije, koji je usledio zbog toga što je vojska izvršavala naređenje kneza Johanna, baš ta okolnost uzeta je kao izgovor da se otvori vatra na narod, i vladine novine pokušavaju da baš tom okolnošću opravdaju pucnjavu! I to nije sve: narod je zbijen između nekoliko odreda, i plan njegove kraljevske visosti izvršen je unakrsnom vatrom na masu bez odbrane; kud god bi se okrenuli, dočekivali su ih plotuni pušaka, i da vojnici, humaniji od kneza Johanna, nisu uglavnom pucali iznad ljudskih glava, pokolj bi bio strahovit. Ta svirepost je izazvala opšti gnev; najlojalniji podanici, najvatreniji pobornici sadašnjeg poretka gnevni su kao i drugi, i izražavaju svoje krajnje gnušanje nad takvim postupkom. Taj događaj će biti vrlo koristan za Saksoniju, deo Nemačke koji je više od svih drugih uvek pokazivao naklonost za g o v o r, dok je akcija žalosno izostajala. Saksonci, sa svojom malom ustavnom vladom, svojim govornjivim domovima parlamenta, svojim liberalnim poslanicima, liberalnim i prosvetćenim sveštenicima itd., bili su u severnoj Nemačkoj predstavnici umerenog liberalizma, nemačkog vigovstva, — a uza sve to veći robovi pruskog kralja nego i sami Prusi. Što god bi

pruska vlada odlučila, saksonsko ministarstvo je moralo da izvrši; štaviše, u poslednje vreme pruska vlada se čak nije ni trudila da se obraća saksonskom ministarstvu, već se obraćala direktno saksonskim nižim vlastima, kao da su to njeni sopstveni službenici, a ne saksonski! Saksonijom se upravlja iz Berlina, ne iz Drezdena! Uza sve svoje pričanje i hvalisanje, Saksonci vrlo dobro znaju da ih olovna ruka Pruske čvrsto pritiskuje. Lajpciški pokolj učiniće kraj svemu tome pričanju i hvalisanju, celoj toj uobraženosti i samozadovoljstvu kojim bi Saksonci hteli da se suprotstave Prusima kao zasebna nacija. Saksonci moraju sada da uvide da su pod istom vojnom upravom kao i svi ostali Nemci, i da je pored sveg njihovog ustava, njihovih liberalnih zakona, liberalne cenzure i kraljevih liberalnih govora, ratni zakon jedini praktično postojeći zakon u njihovoj maloj zemlji. A osim ove lajpciške stvari, ima još nešto što će pomoći širenju buntovnog duha u Saksoniji; bez obzira na sve pričanje saksonskih liberala, velika većina saksonskog naroda tek počinje da govori. Saksonija je industrijska zemlja, i među njenim tkućima platna, pletaćima, prediocima pamuka, izrađivačima čipaka za jastuke, rudarima u rudnicima uglja i metala od pamtiveka je bilo strahovito mnogo bede. Proleterski pokret, koji se, posle šleskih pobuna—takozvane bitke tkača—u maju 1844, proširio po celoj Nemačkoj, nije mimoišao ni Saksoniju. Bilo je pokreta u nekoliko mesta među radnicima koji rade na izgradnji železnica, a pre nekog vremena i među štamparima tkanina, i više je nego verovatno—iako se o tome ne može dati pozitivan dokaz—da komunizam napreduje i tamo među radnim narodom, kao i svuda; pa ako saksonski radnici uđu u bitku, oni se svakako neće zadovoljiti samo pričanjem, kao njihovi poslodavci, liberalni »bourgeois«.

Dozvolite da nešto više usmerim Vašu pažnju na pokret radničke klase u Nemačkoj. U Vašem broju od prošle nedelje Vi proričete ovoj zemlji slavnu revoluciju—ne kao onu od 1688.^[135] U tome imate potpuno pravo—ja bih samo želeo da ispravim, bolje reći, da jasnije definišem Vašu izjavu, naime, da će tu promenu doneti omladina Nemačke. Tu omladinu ne treba tražiti u građanskim slojevima. Revolucionarna akcija u Nemačkoj počeoće iz samog srca našeg radnog naroda. Doduše, među našim građanstvom postoji znatan broj republikanaca, pa čak i komunista, uz to mladih ljudi, koji bi bili vrlo korisni pokretu ako bi opšti ustanak izbio sada, ali ti ljudi su »bourgeois«, lovci na profit, industrijalci po struci; i ko će nam garantovati da njih neće demoralizovati njihov poziv, njihov društveni položaj koji ih primorava da žive od truda drugih ljudi, da debljaju zato što su pijavice, »exploiteurs« radničke klase? A ukoliko i ostanu proletari po duhu, iako bourgeois po profesiji, njihov broj će biti beskrajno mali u poređenju sa stvarnim brojem pripadnika građanstva koji se iz interesa drže postojećeg reda stvari i ne mare ni za šta drugo osim kako da napune svoje kese. Srećom, mi uopšte ne računamo na građanstvo. Proleterski pokret razvija se tako zavidljivo brzinom da ćemo mi

za godinu - dve moći da postrojimo sjajan odred radnika demokrata i komunista — jer u ovoj zemlji demokratija i komunizam su, za radničku klasu, sinonimi. Šleski ткачи su 1844. dali signal; češki i saksonski štampari tkanina i graditelji železnica, berlinski štampari tkanina i konačno industrijska klasa u gotovo svim delovima Nemačke, odgovorili su štrajkovima i mestimičnim pobunama; ove su gotovo uvek bile izazvane zakonima o zabrani udruživanja. Pokret je sada gotovo opšti u celoj zemlji i napreduje mirno, ali sigurno, dok građanstvo gubi vreme agitujući za »ustave«, »slobodu štampe«, »zaštitne carine«, »nemačko katoličanstvo« i »protestantsku reformu crkve«. Svi ti pokreti srednje klase, iako nisu sasvim bez vrednosti, ne tiču se uopšte radničke klase, jer ona ima svoj vlastiti pokret — a knife-and-fork movement¹. O tome više u mom sledećem pismu.

Naslov originala:

*The late Butchery at Leipzig —
The German Working Men's Movement*

Pisano između 8. i 11. septembra 1845.

Prvi put objavljeno u listu

«The Northern Star»,

br. 409. od 13. septembra 1845.

Prevod s engleskog

¹ borbeni pokret za svakidašnji hleb (doslovno: pokret noža i viljuške)

[Friedrich Engels]

Viktorijina poseta. — »Kraljevske kuće« zavadene.
— Svađa između Vikice i nemačke buržoazije. —
Presuda pariskim drvodeljama

Vaša mala kraljica lepo je zabrljala svojom posetom Prusima. Ona je u svom ponašanju prema kralju pokazala takav prezir da se on radovao kad se nje oslobodio, što je pokazao vrlo otvoreno posle njenog odlaska. Građanstvo je takođe žestoko razgnevljeno zbog njenog prezrivo po-
stupanja prema kćerima »*haute bourgeoisie*«¹ iz Kelna. Kćerka pred-
sednika kelnske opštine trebalo je da ponudi »njenom veličanstvu«
šolju čaja, a Vikica je nije uzela, jer je šolju bila dotakla ruka osobe
koja nije »plemenita« (!), već je uzela samo kašičicu i tako pila čaj,
okrenuvši glavu u stranu i pokazujući izrazit prezir prema devojci.
Sirota devojka stajala je i strahovito drhtala, ne znajući da li da ostane
ili da se skloni. Bolje nije ni zaslužila; ti razmetljivi *bourgeois*, uza sve
svoje lukavstvo, ipak su zbog svog obožavanja kraljeva i kraljica samo
glupaci, pa zaslužuju da se s njima tako i postupa. Vaša kraljica je u
svom preziru otišla tako daleko da je u njima pobudila ono malo duha
što ga imaju, te su pokazali nekakav otpor. Ona je, naime, upisala
3 500 dolara (500 funti) u fond za gradnju kelnske katedrale, pa su
uvređeni kelnski buržuji sazvali zbor da diskutuju o tome da li bi bilo
umesno da joj vrate novac! Zbor su rasterale policija i vojska. Čujem
da se oni ipak još dogovaraju da među sobom sakupe novac i pošalju
ga u Englesku ili Irsku kao pomoć vašoj sirotinji koja umire od gladi.
Nadam se da će to i učiniti. John Bull je dao dosta krvi za nemačke
kneževe - pijavice, i bilo bi pošteno kad bi nemačka buržoazija
vratila nešto od onog što je tako sramno iscedeno iz jadnog Johna.
Izraziti prezir koji je vaša kraljica pokazala prema našem dragom kralju
i njegovom dvoru nastao je, kako čujem, otuda što je šepava pruska
kraljica odbila da ide ispod ruke sa princem Albertom dajući prednost
austrijskom nadvojvodi Friedrichu, jer je on višeg roda. Vrlo je komično

¹ »visoke buržoazije«

gledati kako se ti prinčevi svadaju među sobom, i kako se buržoazija svađa sa njima; a za sve to vreme ne vide kako se oko njih podiže pokret iz najdubljih dubina—ne vide da im preti opasnost dok ne bude prekasno.

Vi niste u listu »Star« nikako objavili presudu pariskog suda protiv drvodelja koji su štrajkovali, a koji su optuženi zbog udruživanja — Vincent, glavni među njima, osuđen je, čini mi se, na tri godine, dvojica na po godinu dana, i nekoliko njih na po šest meseci (zatvora). Ipak, ne diraju one čiji gospodari neće da popuste. Dve trećine gazda pristalo je na zahteve radnika, a zbog pomenute presude stupili su u štrajk i testeraši (*scieurs-à-long*) i radnici drugih građevinskih struka. Ta stvar je od ogromne koristi.

Naslov originala:

*Victoria's Visit—The «Royals» at Loggerheads—
Row betwixt Vic and the German Bourgeoisie—
The Condemnation of the Paris Carpenters*

Prvi put objavljeno u listu

•The Northern Star,
br. 410. od 20. septembra 1845.

Prevod s engleskog

[Friedrich Engels]

Stanje Nemačke

I PISMO

Uredniku lista »Northern Star«^[136]

Poštovani gospodine,

Ispunjavajući Vašu želju, ovim pismom započinjem niz članaka o sadašnjem stanju moje domovine. Da bi moja stanovišta bila potpuno shvatljiva i da bih dokazao da su dobro zasnovana, moraću u nekoliko reči da prikažem istoriju Nemačke od događaja koji je do samog temelja potresao moderno društvo, hoću da kažem—od francuske revolucije.

Stara Nemačka bila je u to vreme poznata pod imenom *Sveto Rimsko Carstvo*^[137] i sastojala se od sam bog zna koliko malih država, kraljevina, izbornih kneževina, vojvodstava, nadvojvodstava, velikih vojvodstava, kneževina, grofovija, baronata i slobodnih carskih gradova — svi međusobno nezavisni i potčinjeni samo vlasti cara i Rajhstaga¹ (ukoliko je vlasti uopšte bilo, a stotinama godina u stvari je nije bilo). Nezavisnost tih državica bila je tolika da je u svakom ratu sa »glavnim neprijateljem« (Francuskom, naravno) jedan deo njih bio u savezu sa francuskim kraljem i u otvorenom ratu sa svojim vlastitim carem. Rajhstag, koji se sastojao od delegacija svih tih malih država i carske delegacije koja je predsedavala, i koji je trebalo da ograničava carevu vlast, nije ni na jednom svom sastanku došao ni do najmanje značajnih rezultata. Poslanici su ubijali vreme jalovim ceremonijalnim pitanjima — da li poslanstvo barona toga i toga (koje se, možda, sastojalo od vaspitača njegovog sina i jednog starog slugu u livreji, ili prestarelog čuvara lova) treba da ima prednost pred poslanstvom barona toga i toga, ili da li poslanik jednog carskog grada treba da pozdravi poslanika drugog ne čekajući na njegov pozdrav itd. Bilo je, zatim, na stotine hiljada sitnih privilegija, koje su većinom predstavljale teret za same svoje nosioce, ali su bile smatrane za stvar časti, i zato su se oko njih vodile svađe sa

¹ nemačka skupština

krajnjom tvrdoglavošću. Takve i slične važne stvari oduzimale su mudrom Rajhstagu toliko vremena da on nije stigao da odvoji ni minut za raspravljanje o dobrobiti carstva. Posledica je bila da su stalno vladali najveći nered i zbrka. Carstvo, podeljeno iznutra i u ratu i u miru, prošlo je od reformacije do 1789. kroz niz unutrašnjih ratova, i u svakom tom ratu Francuska je bila u savezu sa stranom suprotstavljenom slaboj carevoj strani, koju je bilo lako pobediti i, naravno, uzimala sebi lavovski deo plena: prvo Burgundiju, zatim tri biskupije Mec, Tul i Verden, onda ostatak Lorene, pa delove Flandrije i Alzasa—sve je to bilo na takav način oduzeto od Svetog Rimskog Carstva i prisajedinjeno Francuskoj. Tako je i Švajcarskoj bilo dopušteno da postane nezavisna od Carstva, a Belgija je predata Špancima testamentom Karla V; i sve te zemlje su bolje živele posle svog odvajanja od Nemačke. Tome postepenom spoljašnjem rušenju Carstva pridruživala se najveća unutrašnja zbrka. Svaki sitni knez bio je krvopija i samovoljni despot prema svojim podanicima. Carstvo se nikad nije brinulo o unutrašnjim poslovima bilo koje države, osim što je osnovalo sud (Carsku sudsku komoru u Veclaru) za rešavanje parnica podanika protiv njihovih pretpostavljenih, ali taj fini sud je tako dobro vodio te procese da se nikad nije čulo da je ijedan od njih bio rešen. Gotovo je neverovatno kakve su svireposti i samovoljnosti vršili oholi vladari nad svojim podanicima. Ti vladari, koji su živeli samo za uživanje i raskalašnost, davali su despotstvu vlast svojim ministrima i državnim činovnicima, tako da su ovi mogli, ne bojeći se kazne, gaziti nesrećni narod u prah, uz jedini uslov da pune riznicu svog gospodara i stalno snabdejavu njegov harem ženskom lepotom. I ono plemstvo koje nije bilo nezavisno, već se nalazilo pod vlašću nekog kralja, biskupa, ili kneza, postupalo je s narodom sa većim prezirom nego sa psima i cedilo koliko god je moglo novca iz rada svojih kmetova—jer kmetstvo je tada u Nemačkoj bilo sasvim obična stvar. Ni u onim takozvanim slobodnim carskim gradovima nije bilo ni tračka slobode, jer tamo su gradski načelnik i samoizabrani senat—funkcije koje su u toku vekova postale isto tako nasledne kao i carska kruna—vladali sa još većom tiranijom. Ništa se ne može uporediti sa besramnim ponašanjem tih sitnoburžoaskih aristokrata u gradovima; ne bi se doista moglo ni poverovati da je takvo stanje vladalo u Nemačkoj pre pedeset godina kad ono ne bi bilo još živo u pamćenju mnogih koji se sećaju tog vremena, i kad ga ne bi potvrđivalo stotinu autoriteta. A narod! Šta je narod imao da kaže o tom stanju stvari? Šta je radio? Pa šta—građanstvo, srebroljubivi buržuji, nalazili su u toj stalnoj smutnji izvor bogatstva; oni su znali da se riba najbolje lovi u mutnoj vodi; podnosili su ugnjetavanje i vredanje, jer su bili u stanju da se osvete svojim neprijateljima na način dostojan sebe—svetili su se za nanesene nepravde varajući svoje ugnjetače. Da su se ujediniili sa narodom, mogli su srušiti stare vlasti i ponovo osnovati carstvo, kao što je delimično učinila engleska srednja klasa od 1640. do 1688. i kao što se francuska buržoazija spremala da to učini. Ali ne,—pripad-

nici nemačkog građanstva nisu imali takvu energiju, nisu pretendovali na takvu hrabrost; oni su znali da je Nemačka samo dubrište, ali im je bilo prijatno u tom dubretu, jer su dubre bili i sami, i jer ih je dubre oko njih utopljavalo. Radnom narodu, pak, nije bilo ništa gore nego što mu je danas, osim seljacima, koji su većinom bili kmetovi i nisu mogli da učine ništa bez pomoći gradova, jer su najamničke armije bile stalno utaborene kraj njih i pretile da uguše u krvi svaki pokušaj pobune.

Takvo je bilo stanje Nemačke potkraj prošlog veka. Sva je ona bila živa masa gnjiloće i odvratne truleži. Niko se nije prijatno osećao. Zanatstvo, trgovina, industrija i poljoprivreda zemlje bili su svedeni gotovo na nulu; seljaštvo, trgovci i industrijalci osećali su dvostruki pritisak—vlasti koja im je sisala krv, i loše trgovine; plemstvo i kneževi nalazili su da njihovim prihodima, ma koliko da su cedili svoje potčinjene, ne idu ukorak sa njihovim sve većim izdacima; sve je bilo naopako, i u zemlji je vladala opšta nelagodnost. Nikakvog vaspitanja, nikakvih sredstava za delovanje na duhove mase, nikakve slobodne štampe, nikakvog smisla za zajednicu, pa čak ni šireg saobraćaja sa drugim zemljama—ništa osim niskosti i sebičnosti, niskog, podlog, bednog dućandžijskog duha, koji je prožimao čitav narod. Sve je bilo istrošeno, ruševno, naglo se klonilo padu, bez ikakve nade na neku promenu na bolje, a u naciji nije bilo ni toliko snage koliko bi trebalo da se uklone trule lešine mrtvih institucija.

Jedina nada na boljitak videla se u književnosti zemlje. To politički i društveno sramotno doba bilo je istovremeno veliko doba nemačke književnosti. Oko 1750. rođeni su svi veliki duhovi Nemačke, pesnici *Goethe* i *Schiller*, filozofi *Kant* i *Fichte*, a jedva dvadeset godina kasnije rodio se i poslednji veliki nemački metafizičar, *Hegel*. Svako značajno delo tog vremena diše duhom prkosa i pobune protiv celog tadašnjeg nemačkog društva. *Goethe* je napisao delo *Götz von Berlichingen*, dramsku počast uspomeni jednog buntovnika; *Schiller* je napisao dramu *Razbojnici*, u kojoj proslavlja plemenitog mladog čoveka koji objavljuje otvoren rat celom društvu. Ali to su bila njihova mladenačka dela. Kad su malo ostareli, izgubili su svaku nadu; *Goethe* se ograničio na najoštriju satiru, a *Schiller* bi pao u oćajanje da nije našao pribežište u nauci, posebno u velikoj istoriji stare Grčke i Rima. Oni mogu poslužiti kao primer i za sve ostale. I najbolji i najjači umovi nacije izgubili su svaku nadu na budućnost svoje zemlje.

Odjednom je u taj haos nazvan Nemačka udarila kao grom francuska revolucija. Utisak je bio ogroman. Narod, suviše neobrazovan i suviše od davnina navikao da živi pod tiranijom, ostao je nepomičan; ali celo građanstvo i veći deo plemstva jedinstvenim krikom radosti pristali su uz Narodnu skupštinu i narod Francuske. Nijedan od svih stotina hiljada tadašnjih nemačkih pesnika nije propustio da opeva slavu francuskog naroda. Ali taj entuzijazam bio je nemačke vrste, čisto me tafizički; on se odnosio samo na teorije francuskih revolucionara.

Čim su teorije bile potisnute u pozadinu težinom i snagom činjenica; čim francuski dvor i francuski narod nisu više mogli da se slože u praksi bez obzira na njihov teorijski savez na osnovu teorijskog ustava od 1791⁽¹³⁸⁾; čim je narod *praktično* potvrdio svoju suverenost »desetim avgustom«⁽¹³⁹⁾, i čim je teorija potpuno ućutkana 31. maja 1793. svrgavanjem žirondista⁽¹⁴⁰⁾—nemački entuzijazam preobratio se u fanatičnu mržnju prema revoluciji. Naravno, entuzijazam se odnosio samo na akcije kakva je bila ona u noći 4. avgusta 1789, kad se plemstvo odreklo svojih privilegija; ali dobri Nemci nisu ni sanjali da bi te akcije mogle imati praktične posledice sasvim različite od onih koje bi iz njih mogli izvući dobroćudni teoretičari. Nemci nisu nikad ni mislili da prihvate te posledice, koje su bile dosta ozbiljne i mnogima neprijatne, kao što svi dobro znamo. Tako je cela ta masa, koja je u početku bila oduševljeni prijatelj revolucije, postala sada njen najveći protivnik, i dobijajući iz Pariza, preko sluganske nemačke štampe, naravno sasvim iskrivljene vesti, radije je prihvaćala svoje mirno staro sveto rimsko dubrište nego silovitu aktivnost naroda koji je snažno zbacio ropske lance i bacio izazov u lice svim despotima, aristokratima i popovima.

Međutim, dani Svetog Rimskog Carstva bili su izbrojani. Francuske revolucionarne armije ušle su pravo u srce Nemačke, učinile Rajnu granicom Francuske, i svuda propovedale slobodu i jednakost. One su pred sobom gonile u jatima plemiće, biskupe, opate i sve one male kneževe koji su toliko vremena igrali u istoriji ulogu lutaka. One su izvršile raskršćivanje, kao da su naseljenici koji napreduju u prašumama američkog dalekog Zapada; pretpotopna šuma »hrišćansko-germanskog«¹ društva raspršila se pred njihovim pobedničkim hodom, kao oblaci pred izlazećim suncem. A kad je energični Napoléon uzeo revolucionarno delo u svoje ruke, kad je identifikovao sebe sa revolucijom, onom istom revolucijom koju je posle 9. termidora 1794⁽¹⁴¹⁾ bilo ugušilo srebroljubivo građanstvo, kad je on, demokratija sa »jednom glavom«, kako ga je nazvao jedan francuski autor, svojim armijama nekoliko puta preplavljavao Nemačku, »hrišćansko-germansko«² društvo bilo je konačno uništeno. Napoléon nije bio prema Nemačkoj onakav samovoljni despot kakvim ga prikazuju njegovi neprijatelji; Napoléon je u Nemačkoj bio predstavnik revolucije, propagator njenih principa, rušilac starog feudalnog društva. Naravno, on je postupao despotski, ali ni upola onako despotski kako bi postupali poslanici Konventa, i kako su zaista postupali gde god su došli; ni upola onako kako su postupali kneževi i plemići koje je on poslao u prosjake. Napoléon je *vladu terora*, koja je izvršila svoj posao u Francuskoj, primenio *na druge zemlje u vidu rata*—a takva »vlada terora«³ bila je i te kako potrebna Nemačkoj. Napoléon je rastočio Sveto Rimsko Carstvo i smanjio broj malih država u Nemačkoj, obrazovavši velike. On je u osvojene zemlje doneo sa sobom svoj kodeks zakona, beskrajno bolji od svih postojećih, kodeks koji priznaje jednakost u principu. On je naterao Nemce, koji su dotad živeli samo za *privatne interese*, da rade

na sprovođenju u delo neke velike ideje od krupnog javnog interesa. Ali upravo to je podiglo Nemce protiv njega. On je uvredio seljake baš onim merama koje su ih oslobađale od feudalnog ugnjetavanja, jer je udario u korene njihovih predrasuda i starih običaja. Uvredio je građanstvo baš onim merama koje su postavile temelj nemačke industrije; potpuna zabrana engleske robe i rat sa Engleskom doveli su građanstvo do toga da počne proizvoditi sâmo, ali su istovremeno zbog toga jako poskupili i šećer, duvan i burmut—a to je, naravno, bilo dovoljno da izazove gnev nemačkih dućandžija patriota. Osim toga, oni nisu bili kadri da išta shvate od Napoléonovih velikih planova. Oni su Napoléona proklinjali zato što im je odvodio decu u ratove, koje su engleska aristokratija i srednja klasa zametale svojim novcem; i pozdravljali su kao prijatelje iste te engleske klase koje su bile pravi uzrok ratova, koje su *izvlačile korist* iz tih ratova i koje su varale svoja oruđa—Nemce ne samo u toku rata, već i posle njega. Oni su ga proklinjali zato što su želeli da ostanu zatvoreni u svom starom, bednom načinu života, u kome su imali da brinu samo za svoj sopstveni sitni interes, zato što nisu želeli da imaju ikakva posla sa velikim idejama i javnim interesom. I tako su na kraju, kad je Napoléonova armija bila uništena u Rusiji, iskoristili priliku da zbage gvozdeni jaram velikog osvajača.

«Slavni oslobodilački rat» od 1813-1814. i 1815, takozvani «najslavniji period nemačke istorije» itd., bio je tako lud poduhvat da će on još dugo naterivati crvenilo u obraze svakog poštenog i razumnog Nemca.^[142] Zaista je tada vladao veliki entuzijizam, ali ko su bili ti entuzijasti? Prvo, seljaštvo, najgluplja masa naroda što postoji, koje se, prijanjajući uz feudalne predrasude, podiglo u masama, spremno da radije umre nego da se prestane pokoravati onima koje je ono, kao i njegovi očevi i dedovi, nazivalo svojim gospodarima i kojima je dopuštalo da gaze po njemu i da ga bičuju. Zatim, studenti i omladina uopšte, koji su smatrali da je taj rat—rat za načela, pa i verski rat; jer oni su verovali da su pozvani da se bore ne samo za načelo legitimiteta, koje su nazivali svojom nacionalnošću, već i za Svetu trojicu i postojanje Boga; u svim pesmama, brošurama i proglasima tog vremena Francuzi se prikazuju kao predstavnici ateizma, neverstva i zloće, a Nemci kao predstavnici vere, pobožnosti i pravednosti. Treće, tu su bili i neki prosvetljeniji ljudi, koji su sa tim idejama mešali neke pojmove o «slobodi», «ustavima» i «slobodnoj štampi», ali ti su bili neznatna manjina. I četvrto, sinovi zanatlija, trgovaca, špekulanata itd., koji su se borili za pravo da kupuju na najjeftinijem tržištu i da piju kavu bez primese cikorije; naravno, oni su te ciljeve skrivali iza izraza koji su u to vreme oduševljavali, kao što su «sloboda», «veliki nemački narod», «nacionalna nezavisnost» i tako dalje. To su, eto, bili ljudi koji su uz pomoć Rusa, Engleza i Španaca potukli Napoléona.

U sledećem pismu nastaviću sa istorijom Nemačke posle Napoléonovog pada. Hoću samo da dodam, da bih ublažio mišljenje o tom

izvanrednom čoveku koje sam dao malopre, da je on što je duže vladao sve više zasluživao svoju konačnu sudbinu. Ja mu neću zameriti što se popeo na presto; snaga francuskog građanstva, koje se nikad nije brinulo za javni interes ukoliko su mu privatni poslovi dobro išli, i apatija naroda koji nije video nikakve konačne koristi za sebe od revolucije i koga je mogao podići samo ratni zanos, sve to mu nije dozvoljavalo nikakav drugi put; ali to što se udružio sa starim antirevolucionarnim dinastijama, oženivši se kćerkom austrijskog cara, što je, umesto da uništi svaki trag stare Evrope, tražio kompromis sa njom, što je želeo da postigne čast prvog među evropskim monarsima i zato gledao da što više približi svoj dvor njihovim—to je bila njegova velika greška. On se spustio na razinu ostalih monarha—tražio čast da bude jednak s njima—poklonio se načelu legitimiteta—i onda je bilo prirodno da su legitimisti izbacili uzurpatora iz svog društva.

Ostajem, gospodine, s poštovanjem

VAŠ NEMAČKI DOPISNIK

15. oktobra 1845.

Prvi put objavljeno u listu
 «The Northern Star»,
 br. 415. od 25. oktobra 1845.

Prevod s engleskog

II PISMO

Uredniku lista «The Northern Star»

Poštovani gospodine,

Pošto sam u svom prvom pismu opisao stanje Nemačke pre francuske revolucije i u toku nje, kao i za vreme Napoléonove vladavine, i ispričao kako je i ko je oborio velikog osvajača, sada nastavljam pričanje da pokažem šta je Nemačka uradila sa sobom posle te «slavne obnove» nacionalne nezavisnosti.

Gledište koje sam zauzeo prema svim tim događajima bilo je dijametralno suprotno od onog s kojeg se oni obično predstavljaju; ali moje gledište je potvrđeno do poslednjeg slova događajima sledećeg perioda nemačke istorije. Da je rat protiv Napoléona bio zaista rat slobode protiv despotizma, posledica bi bila da bi sve one nacije koje je Napoléon bio pokorio posle njegovog pada proglasile principe jednakosti i uživale njene blagodati. Ali, dogodilo se upravo suprotno. Što se tiče Engleske, rat je započela uplašena aristokratija, a podržavala plutokratija, koje su našle izvor ogromnog profita u ponavljanim zajmovima i silnom porastu državnog duga. Zatim, pružila im se prilika da prođu

na južnoameričko tržište, da ga pretrpaju svojim proizvodima, da osvoje one francuske, španske i holandske kolonije koje su im izgledale potrebne da bi bolje napunili svoje kese; da učine da »Britania, rule the waves«¹ despotiski, kako bi mogli do mile volje ometati trgovinu svake druge nacije koja bi svojom konkurencijom ugrožavala napredovanje njihovog bogaćenja; i konačno, da potvrde svoje pravo sticanja ogromnih profita snabdevajući evropska tržišta nasuprot Napoléonovom kontinentalnom sistemu. Takvi su bili *pravi* razlozi dugog rata za one klase u čijim rukama se tada nalazila vlada Engleske; a što se tiče izgovora da su francuskom revolucijom bila ugrožena osnovna načela engleskog ustava, on samo pokazuje kakav je fin posao moralo biti to »savršenstvo ljudskog razuma«. Što se tiče Španije, rat je b'io započet u odbranu načela legitimnog nasleđstva i inkvizitorskog despotizma sveštenstva. Principi ustava od 1812. bili su uvedeni kasnije, da bi se narodu dao podstrek da nastavi borbu, a *i sami* ti principi bili su francuskog porekla. Italija se nikad nije protivila Napoléonu, jer je iz njegovih ruku primila samo blagodati, i imala njemu da zahvali i za samo svoje postojanje kao nacije. Isto je tako bilo i sa Poljskom. Šta je pak Nemačka dugovala Napoléonu, rekao sam u svom prvom pismu.

Sve pobjedničke sile odreda gledale su u Napoléonovom padu *uništenje francuske revolucije* i trijumf legitimiteta⁽¹⁴³⁾. Posledica je, naravno, bila obnova tog principa kod kuće, najpre prerušenog u takve sentimentalnosti kao što su »Sveti savez«,⁽¹⁴⁴⁾ »večni mir«, »opšte dobro«, »poverenje između vladara i podanika«, itd. itd., a kasnije neprerušenog u vidu bajoneta i tamnice. Nemoć pobjednika pokazuje dovoljno i sama činjenica da je pobeđeni francuski narod, kome je bila nametnuta mrska dinastija, a koju je čuvalo 150 000 stranih pušaka, ipak izazivao toliki strah u grudima svojih pobjedničkih neprijatelja da je uspeo da dobije podnošljiv liberalni ustav, dok su druge nacije, uza sav svoj trud i sve svoje razmetanje slobodom, dobile najpre samo lepe reči, a zatim tvrde kuršume. Ugušenje francuske revolucije bilo je prosiavljeno pokoljima republikanaca na jugu Francuske, plamenom inkvizitorskih lomača i obnovom domaćeg despotizma u Španiji i Italiji, a »Piterloome«⁽¹⁴⁵⁾ i zakonima koji su zapušavali usta u Engleskoj. Videćemo da su u Nemačkoj stvari krenule sličnim putem.

Kraljevina Pruska prva je od svih nemačkih država objavila rat Napoléonu. Njome je tada upravljao Friedrich Wilhelm III, sa nadimkom »Pravedni«, jedan od najvećih glupaka koji su ikad ukrašavali presto. Rođen da bude kaplar i da nadgleda dugmeta neke vojske; razvratan bez strasti, a istovremeno moralizator, nesposoban da govori drukčije osim u infinitivima, kao pisac proklamacija nadmašen samo od svog sina, znao je samo za dva osećanja—strah i kaplarsku osionost. U toku prve polovine vladavine njegovo preovlađujuće duševno stanje

¹ »Britanijo, vladaj talasima (morima)«—reči iz engleske himne.

bio je strah od Napoléona, koji je prema njemu postupio sa prezrivošću širokogrudnošću, vrativši mu polovinu njegove kraljevine, onu za koju je sam smatrao da nije vredna da je drži. Taj strah ga je naveo da dopusti da umesto njega vlada jedna grupa polovičnih reformatora—Hardenberg, Stein, Schön, Scharnhorst, itd.—ljudi koji su uveli liberalniju organizaciju opština, ukinuli kmetstvo, pretvorili feudalne obaveze u rentu ili iznos utvrđen u dvadeset pet godišnjih otplatnih rata i, iznad svega, stvorili vojnu organizaciju koja daje narodu strahovitu snagu i koja će pre ili posle biti iskorišćena protiv vlade. Oni su takođe «pripremili» ustav, koji se, međutim, još nije pojavio. Uskoro ćemo videti kakvim su pravcem krenule stvari u Pruskoj posle ugušenja francuske revolucije.

Pošto je «korsikansko čudovište» bilo stavljeno pod sigurnu stražu, odmah se u Beču sastao veliki kongres velikih i malih despota, da bi razdelili među sobom plen i novčane nagrade, i videli do koje je mere moguće obnoviti antirevolucionarno stanje stvari. Nacije su se tu kupovale i prodavale, delile i ujedinjavale, kako je najbolje odgovaralo interesima i namerama njihovih vladalaca. Samo tri prisutne države znale su šta hoće—Engleska, koja je smerala da održi i proširi svoju trgovačku nadmoć, da zadrži lavovski deo kolonijalne pljačke i da oslabi sve ostale; Francuska, koja je htela da ne pretrpi suviše i da oslabi sve ostale; i Rusija, koja je želela porast svoje snage i teritorije i slabljenje svih ostalih. Ostali su bili rukovođeni sentimentalnostima, sitnim egoizmom, a nek. čak i nekom smešnom nezainteresovanošću. Posledice sveg toga su bile da je Francuska pokvarila posao velikim nemačkim državama, da je Rusija dobila najveći deo Poljske, i da je Engleska proširila svoju pomorsku snagu još više mirom nego ratom i postigla nadmoć na svim kontinentalnim tržištima—što nije ni od kakve koristi za engleski narod, ali znači ogromno bogaćenje engleske srednje klase. Nemačke države, koje nisu mislile ni o čemu sem o svom toliko dragom principu legitimiteta, bile su još jednom prevarene i mirom su izgubile sve što su bile zadobile ratom. Nemačka je ostala pocepana na trideset i osam država, čija podela sprečava svaki unutrašnji napredak i čini Francusku više nego ravnom njoj; ona je tako i dalje ostala najbolje tržište za englesku robu i poslužila samo bogaćenju engleske srednje klase. Taj deo engleskog naroda može da se hvališe koliko hoće svojom darežljivošću, koja ga je podstakla da šalje ogromne sume novca da bi održavao rat protiv Napoléona; ali čak i kad bismo pretpostavili da je tu pomoć zaista plaćala srednja klasa, a ne radni narod—ona je tom darežljivošću, u stvari, samo nameravala da ponovo otvori sebi kontinentalna tržišta, i u tome je tako dobro uspeła da bi se profitima koje je posle mira izvukla samo iz Nemačke te sume mogle vratiti bar šest puta. Takva je zaista darežljivost buržoazije: najpre vam da poklon u obliku pomoći, a onda vas natera da ga šest puta otplatite u obliku profita. Da li bi ona tako rado davala tu pomoć da je kraj rata obećavao obrnutu situaciju—da Engleska bude preplav-

ljena nemačkom robom, umesto što Nemačku drži u trgovinskom ropstvu nekoliko engleskih kapitalista?

Kako god bilo, Nemačka je bila prevarena sa svih strana, a najviše od svojih takozvanih prijatelja i saveznika. Ja sam ne bih mnogo brinuo za to, jer dobro znam da se približavamo reorganizaciji evropskog društva koja će sprečiti s jedne strane takve prevare, a s druge takve gluposti; ja samo želim da pokažem, prvo, da ni engleski ni bilo koji drugi narod nije izvukao koristi iz toga što je prevario nemačke despote, već je sve to išlo samo u korist drugih despota, ili samo jedne klase, čiji je interes bio suprotan narodnom; i drugo, da je prvi čin povraćanih nemačkih despota pokazao njihovu potpunu nesposobnost. Sad prelazimo na nemačke domaće poslove.

Videli smo koje su snage, uz pomoć engleskog novca i ruskog varvarstva, ugušile francusku revoluciju. One su bile podeljene na dva dela: na vatrene pristalice starog »hrišćanskog germanskog«¹ društva, seljaštvo i zanesenu omladinu, ponesene fanatizmom ropstva, nacionalnosti, legitimiteta i religije; i na trezvenije ljude iz redova građanstva, koji su »želeli da ih puste na miru«, da stiču i troše novac, a da ih u tome ne ometa bezobrazno uplitanje velikih istorijskih događaja. Ova druga grupa bila je zadovoljena čim je postigla mir, pravo da kupuje na najjeftinijem tržištu, da pije kavu bez primese cikorije, i da bude isključena iz svih političkih poslova. »Hrišćanski germani«¹ pak postali su sada aktivni pomagači restaurisanih vlada i činili su sve što su mogli da bi vratili istoriju ka 1789. godini. Što se pak tiče onih koji su želeli da narod vidi neke plodove od svog truda, oni su imali snage da svoje parole pretvore u bojni poklič iz 1813, ali ne i u praksu iz 1815. Oni su dobili neka lepa obećanja o ustavima, slobodnoj štampi itd., i to je bilo sve; u praksi se dobro pripazilo da sve ostane kako je bilo i pre. Pofrancuzeni delovi Nemačke bili su, koliko se moglo, očišćeni od tragova »stranog despotizma«; samo pokrajine na levoj obali Rajne zadržale su svoje francuske institucije. Izborni knez od Hesena otišao je tako daleko da je čak povratio *svojim vojnicima perčine*, koje su im bile skinule bezbožne ruke Francuza. Ukratko, Nemačka je, kao i sve druge države, pružala sliku besramne reakcije, koja se odlikovala samo svojom bojažljivošću i slabošću; ona se nije uzdizala ni toliko da vodi borbu protiv revolucionarnih principa sa onakvom energijom s kojom se ta borba vodila u Italiji, Španiji, Francuskoj i Engleskoj.

Sistem varanja, kojem je Nemačka bila podvrgnuta na Bečkom kongresu, postao je sada praksa između samih nemačkih država. Da bi oslabile moć drugih država, Pruska i Austrija su ih naterale da dadu nekakve polutanske ustave, koji su oslabili vlade, a da nisu dali nikakvu moć narodu, pa čak ni buržoaziji. Pošto je Nemačka sačinjavala konfederaciju država, čije su delegacije, koje su poslale isključivo vlade, sačinjavale Bundestag¹, nije bilo opasnosti da narod postane suviše jak,

¹ Nemačka savezna skupština

jer su svaku državu obavezivale odluke Bundestaga, koje su bile zakon za svu Nemačku, a nisu bile podvrgnute odobrenju nikakve predstavničke skupštine. Razumevalo se samo po sebi da su tim Bundestagom apsolutno vladale Pruska i Austrija; njima je bilo dovoljno da zaprete manjim kneževima da će ih ostaviti same u borbi sa njihovim predstavničkim skupštinama, pa da im se ovi od straha u svemu pokore. Takvim sredstvima, svojom velikom nadmoći i time što su njih dve pravi predstavnici onog principa iz kojeg svi nemački vladari vuku svoju vlast, one su postale apsolutni vladari Nemačke. Sve što bi se uradilo u malim državama ostaje bez ikakvog praktičnog učinka. Borbe nemačke liberalne buržoazije bile su besplodne dok su se ograničavale na manje južne države; one su dobile važnost čim se buržoazija Pruske prenula iz svoje letargije. A pošto se za austrijski narod teško može reći da pripada civilizovanom svetu, i pošto se on zato mirno potčinjava patrijarhalnom despotizmu, država koja se može smatrati centrom moderne nemačke istorije, barometrom kretanja javnog mnjenja, jeste Pruska.

Posle Napoléonovog pada, pruski kralj je proživeo svoje najsrećnije godine. Doduše, on je bio izvaran sa svih strana. Engleska ga je prevarila; Francuska ga je prevarila; prevarili su ga po više puta i sami njegovi dragi prijatelji, austrijski i ruski car. Ali on, u svojoj prostodušnosti, nije to čak ni primetio; on nije mogao ni zamisliti da bi u svetu moglo biti lupeža koji bi prevarili Friedricha Wilhelma III «Pravednog». On je bio srećan. Napoléon je bio srušen. On se više nije bojao. On je proturio 13. član Osnovnog saveznog akta Nemačke^[146], kojim je svakoj državi bio obećao ustav. On je proturio i član o slobodi štampe. Štaviše, on je 22. maja 1815. izdao proglas koji je počinjao ovim rečima—rečima u kojima se njegova radost i blagonaklonost divno kombinovale sa njegovom kaplarskom osionošću: «*Postojeće narodno predstavništvo!*» On je, dalje, naredio da se naimenuje komisija za pripremu ustava za njegov narod; pa i 1819. godine, kad su se u Pruskoj pokazali revolucionarni simptomi, kad je reakcija bila na vrhuncu u celoj Evropi, i kad je slavni plod Kongresa bio u punom zrenju, čak i tada je on izjavio da se više nikakav javni zajam ne sme sklopiti bez pristanka budućih predstavničkih skupština kraljevine.

Avaj! to srećno vreme nije dugo trajalo. Strah od Napoléona bio je uskoro zamenjen u kraljevoj svesti *strahom od revolucije*. Ali o tome u mom sledećem pismu.

Da dodam samo još jednu reč. Kad god se na engleskim demokratskim mitinzima nazdravlja «patriotima svih zemalja», među njima se uvek nalazi i Andreas Hofer. Međutim, posle onoga što sam rekao o Napoléonovim neprijateljima u Nemačkoj zavređuje li Hoferovo ime da mu nazdravljaju demokrati? Hofer je bio glup, neznalički, verski zatucan, fanatičan seljak, čiji je entuzijazam bio entuzijazam Vandéje^[147], entuzijazam «crkve i cara». On se hrabro borio—ali hrabro su se borili i Vandejci protiv republikanaca. On se borio za

patrijarhalni despotizam Beča i Rima. Neka engleski demokrati, radi časti nemačkog naroda, ubuduće ostave po strani tog zatucanog vernika. Nemačka ima boljih patriota od njega. Zašto da se ne spomene Thomas Münzer, slavni vođa seljačke bune od 1545, koji je bio pravi demokrat koliko je to u ono vreme bilo moguće? Zašto da se ne slavi Georg Forster, nemački Thomas Paine, koji je u Parizu stajao uz francusku revoluciju do kraja, nasuprot svim svojim zemljacima, i umro na gubilištu? Zašto ne i niz drugih koji su se borili za stvarnost, a ne za iluzije?

Ostajem, uvaženi gospodine, s poštovanjem

VAŠ NEMAČKI DOPISNIK

Pisano krajem oktobra 1845.
Prvi put objavljeno u listu
«The Northern Star»,
br. 417. od 8. novembra 1845.

Prevod s engleskog

III P I S M O

Uredniku lista «The Northern Star»

Poštovani gospodine,

Moram zaista zamoliti Vas i Vaše čitaoce da mi oprostite što zbog prividnog nehata nisam pre nastavio niz pisama o gornjoj temi koji sam započeo da pišem za ovaj list. Možete ipak biti uvereni da me od prijatnog zadatka da obaveštavam englesku demokratiju o stanju stvari u mojoj domovini mogla zadržati samo neophodna potreba da posvetim nekoliko nedelja isključivo nemačkom pokretu.

Vaši čitaoci će se možda sećati nekih izjava datih u mom prvom i drugom pismu («Northern Star», 1. i 8. novembra 1845). Tamo sam izneo kako su francuske armije od 1792. do 1813. iskorenile staro, trulo stanje Nemačke; kako je Napoléon bio oboren savezom *feudalaca* ili aristokrata i *bourgeois* ili trgovačke srednje klase Evrope; kako su mirovnim sporazumima koji su sledili nemački kneževi bili prevareni od svojih saveznika, pa i od pobeđene Francuske; kako je došlo do nemačkog Saveznog akta i sadašnjeg političkog stanja Nemačke; i kako su Pruska i Austrija, navevši manje države da dadu ustave, postavile sebe kao isključive gospodare Nemačke. Ostavljajući po strani Austriju kao poluarvarsku zemlju, dolazimo do zaključka da je Pruska bojno polje na kome treba da se odluči buduća sudbina Nemačke.

Rekli smo u poslednjem pismu da je Friedrich Wilhelm III; pruski kralj, pošto se oslobodio straha od Napoléona i proveo nekoliko srećnih godina kad nije imao čega da se boji, stekao novog bauka da ga

plaši— »revoluciju«. Sada ćemo videti na koji je način »revolucija« bila uvedena u Nemačku.

Posle Napoléonovog pada—koji su kraljevi i aristokrati tog vremena, moram to da ponovim, potpuno poistovetili sa ugušenjem francuske revolucije, ili, kako su je oni nazivali, *Revolucije*—posle 1815, u svim zemljama uzde vlasti držale su antirevolucionarne partije. Feudalni aristokrati vladali su u svim kabinetima od Londona do Napulja, od Lisabona do Petrograda. Međutim, buržoazija, koja je platila celu stvar i učestvovala u njenom izvođenju, želela je da dobije udeo u vlasti. Obnovljene vlade svakako nisu stavljale njen interes na prvo mesto. Naprotiv, interesi buržoazije bili su svuda zanemareni, pa čak i otvoreno nipodaštavani. Donošenje engleskog zakona o žitu od 1815. jeste najupadljiviji primer činjenice zajedničke celoj Evropi; a ipak je buržoazija bila tada jača nego ikad pre. Trgovina i industrija svuda su napredovale i silno povećavale imetak debelog *bourgeois*; povećanje blagostanja ove klase očitovalo se u porastu njenog smisla za špekulacije i sve većem traženju udobnosti i luksuza. Bilo je zato nemoguće da se ona mirno potčini vlasti klase koja je već vekovima bila u propadanju, čiji su interesi bili suprotni interesima buržoazije i čiji je privremeni povratak na vlast bio, u stvari, delo buržoazije. Borba između buržoazije i aristokratije bila je neizbežna; ona je započela skoro odmah posle mira.

Budući da njena snaga leži samo u novcu, buržoazija može steći političku vlast samo time što pretvara novac u jedinu kvalifikaciju zakonodavne sposobnosti pojedinca. Ona mora da slije sve feudalne privilegije, sve političke monopole prošlih vremena u jednu jedinu veliku privilegiju i monopol *novca*. Stoga politička vlast buržoazije ima suštinski *liberalan* pojavni oblik. Ona uništava sve stare razlike između nekoliko staleža koji uporedo postoje u zemlji, sve proizvoljne privilegije i izuzeća; ona mora da učini izborni princip temeljem vlasti—da prizna jednakost u načelu, da oslobodi štampu od okova monarhijske cenzure, da uvede porotu kako bi se oslobodile posebne klase sudija koja čini državu u državi. Dovde ona izgleda kao potpuni demokrat. Ali ona uvodi sva ta poboljšanja samo dotle dok se time sve ranije lične nasledne privilegije ne zamene privilegijom *novca*. Tako se princip izbornosti, time što se svačije pravo da bira i bude biran određuje imetkom, zadržava za buržoasku klasu. Jednakost je opet odstranjena time što je svedena samo na »jednakost pred zakonom«, koja znači jednakost uprkos nejednakosti bogatih i siromašnih—jednakost u granicama glavne postojeće nejednakosti—što ukratko znači prosto to da se *nejednakost* naziva jednakošću. Tako je i sloboda štampe sama po sebi privilegija buržoazije, jer štampanje zahteva *novac* i kupce štampanih proizvoda, a i ti kupci moraju imati *novca*. Tako je i porota privilegija buržoazije, jer se dobro pazi da na porotnička sedišta sednu samo »ugledne ličnosti«.

Smatrao sam za potrebno da učinim ovo nekoliko primedaba na temu o vlasti buržoazije da bih objasnio dve činjenice. Prva je da je u svim zemljama, u vremenu od 1815. do 1830, u suštini demokratski pokret radničke klase došao u zavisnost od liberalnog pokreta buržuja. Radni narod, iako napredniji od buržoazije, nije još umeo da vidi potpunu razliku između liberalizma i demokratije—između emancipacije buržoazije i emancipacije radničke klase; on nije mogao da vidi razliku između slobode *novca* i slobode *čoveka*, sve dok novac nije postao politički slobodan, dok buržoazija nije postala isključivo vladajuća klasa. Zato su demokrati Piterloa išli da traže ne samo opšte pravo glasa, već istovremeno i ukidanje zakona o žitu^[148]; zato su se proleterii borili 1830. u Parizu i pretili da će se boriti 1831. u Engleskoj, za politički interes *bourgeoisie*. Buržoaske klase su između 1815. i 1830. bile najjača komponenta u svim zemljama, pa su stoga i bile na čelu revolucionarnih partija. Radnička klasa je nužno sredstvo u rukama buržoazije sve dotle dok je buržoazija *sama revolucionarna* ili progresivna. Stoga je u takvom slučaju poseban pokret radničke klase uvek od drugostepenog značaja. Ali od samog onog dana kad buržoazija postigne punu političku vlast—od dana kad moć *novca* uništi sve feudalne i aristokratske interese—od dana kad buržoazija *prestane* da bude progresivna i revolucionarna i postane i sama statična, od samog tog dana pokret radničke klase preuzima vođstvo i postaje *narodni pokret*. *Neka danas budu ukinuti zakoni o žitu, odmah sutra Charte*^[149] *postaje glavno pitanje u Engleskoj—sutra će čartistički pokret pokazati snagu, energiju, oduševljenje i istrajnost koji obezbeđuju uspeh.*

Druga činjenica zbog čijeg sam objašnjenja odlučio da učinim nekoliko primedaba o vlasti buržoazije odnosi se isključivo na Nemačku. Pošto su Nemci nacija teoretičara, a malo iskusni u praksi, oni su obične zablude francuske i engleske buržoazije shvatili kao svete istine. Buržoazija u Nemačkoj bila je srećna što je puštaju da se u miru bavi svojim sitnim privatnim poslom, koji je sav bio «na malo»; gde god je dobila ustav, hvalisala se svojom slobodom, ali se malo mešala u političke poslove države; gde ga nije imala, bila je srećna što joj je ušteden trud oko biranja poslanika i čitanja njihovih govora. Radnom narodu je nedostajala ona velika poluga koja ga je probudila u Francuskoj i Engleskoj—krupna industrija i njena posledica,—vlast buržoazije. On je stoga ostao miran. Seljaci u onim krajevima Nemačke u kojima su moderne francuske ustanove bile opet zamenjene starim feudalnim režimom osećali su se ugnjeteni, ali tome nezadovoljstvu bio je potreban neki nov podsticaj da bi izbilo u otvorenu pobunu. I tako se revolucionarna partija u Nemačkoj od 1815. do 1830. sastojala od samih *teoretičara*. Njene pristalice regrutovale su se sa univerziteta; ona se sastojala samo od studenata.

Utvrđeno je da je u Nemačkoj nemoguće ponovo uvesti stari sistem koji je postojao pre 1789. Izmenjene prilike primorale su vlade

da pronađu nov sistem, koji je karakterističan za Nemačku. Aristokratija je želela da vlada, ali je bila suviše slaba; buržoazija nije ni želela da vlada, niti je imala dovoljno snage za to—ali su obe bile dovoljno jake da navedu vladu na neke koncesije. Oblik vladavine postala je stoga neka polutanska monarhija. U nekim državama ustav je davao neke prividne garantije aristokratiji i buržoaziji, za ostale svuda je postojala *birokratska* vlast—to jest monarhija koja se, tobože, brine za interese buržoazije preko dobre administracije, a tom administracijom, u stvari, rukovode aristokrati i njeni su postupci što je više moguće zaklonjeni od očiju javnosti. Posledica je stvaranje posebne klase vladinih upravnih činovnika, u čijim se rukama nalazi glavna vlast, i koja je suprotstavljena svim drugim klasama. To je varvarska forma vlasti buržoazije.

Međutim, taj oblik vladavine nije zadovoljavao ni «aristokrate», «hrišćanske Germane», «romantičare», «reakcionare», ni «liberale». Zato su se oni ujedinjavali protiv vlada i obrazovali studentska tajna društva. Iz ujedinjenja tih dveju sekti—jer partijama se one ne mogu nazvati—nastala je sekta polutanskih liberala, koji su u svojim tajnim društvima sanjarili o nemačkom caru sa krunom, grimizom, žezlom i svim drugim rekvizitima, ne zaboravljajući ni dugu sedu ili crvenu bradu, o caru okruženom skupštinom staleža u kojoj bi sveštenstvo, plemstvo, građani i seljaci bili propisno odvojeni jedni od drugih. To je bila najsmješnija mešavina feudalne surovosti sa modernim zabudama buržoazije koja se može zamisliti. Ali upravo to je bila prava stvar za studente, kojima je bilo potrebno oduševljenje, bez obzira za šta i po koju cenu. Ipak su te smešne bube, zajedno sa revolucijama u Španiji, Portugaliji i Italiji^[150], pokretom karbonara u Francuskoj^[151] i reformom u Engleskoj^[152], tako poplašile monarhe da su oni gotovo izludeli. Friedrich Wilhelm III dobio je svog bauka, «revoluciju»—naziv pod kojim su se podrazumevali svi ti razni i u izvesnoj meri nesložni pokreti.

Mnogobrojna hapšenja i masovna sudska gonjenja ugušila su tu «revoluciju» u Nemačkoj; francuski bajoneti u Španiji i austrijski u Italiji obezbedili su još za neko vreme vlast legitimnih kraljeva i božanskih prava. Sveta alijansa je čak neko vreme održala i božansko pravo Velikog Turčina da veša i čereči svoje grčke podanike—ali njegov slučaj je bio suviše belodan, i Grcima je bilo dopušteno da se izvuku ispod turskog jarma^[153].

Najzad, tri pariska dana^[154] dala su znak za opšte izbijanje nezadovoljstva buržoazije, aristokratije i naroda po celoj Evropi. Poljska aristokratska revolucija^[155] bila je ugušena; buržoazija Francuske i Belgije uspela je da obezbedi sebi političku vlast; engleska buržoazija postigla je to isto putem zakona o reformi^[156]; pobune u Italiji—delimično narodne, delimično buržoaske i delimično nacionalne, bile su ugušene; a brojne pobune i pokreti u Nemačkoj nagovestili su novo doba narodnog i buržoaskog vrenja.

Novina i žestina tog liberalnog vrenja u Nemačkoj od 1830. do 1834. pokazale su da je sada buržoazija uzela stvar u svoje ruke. Ali kako je Nemačka bila podeljena na mnoge države, od kojih je gotovo svaka imala zasebnu carinsku granicu i drukčije poreske stope, među tim pokretima nije bilo nikakve zajednice interesa. Buržoazija u Nemačkoj želela je da postane politički slobodna ne zato da bi uredila javne poslove prema svojim *interesima*, nego zato što se stidela svog servilnog položaja u poređenju sa Francuzima i Englezima. Njenom pokretu nedostajala je konkretna osnova koja je osigurala uspeh liberalizmu u Francuskoj i Engleskoj; njeno interesovanje za tu stvar bilo je više teorijsko nego praktično; ona je u proseku bila, što se kaže, nezainteresovana. Francuski *bourgeois* iz 1830. nisu bili takvi. Dan posle revolucije Laffitte je rekao: «Sad ćemo mi, bankari, upravljati», i oni zaista upravljaju sve do danas. Engleska buržoazija takođe je vrlo dobro znala šta radi kad je odredila deset funti kao izborni cenzus; ali nemačka buržoazija, sitni poslovni ljudi, kao što je već rečeno, bili su samo entuzijasti—divili su se «slobodi štampe», «sudenju pred porotom», «ustavnim garantijama za narod», «narodnim pravima», «narodnom predstavnštvu» i sličnim stvarima, koje nisu smatrali sredstvima, nego ciljevima; uzimali su senku za stvarnost, i zato nisu dobili ništa. Taj pokret buržoazije ipak je proizveo više desetina revolucija, od kojih su dve ili tri imale i nekakav uspeh; uz to velik broj narodnih mitinga, svu silu priča i hvalisanja po novinama, i neki slabšan početak demokratskog pokreta među studentima, radnim ljudima i seljacima.

Neću da ulazim u prilično dosadne detalje tog razmetljivog i neuspelog pokreta. Gde god je izvojevano nešto značajno, kao, na primer, sloboda štampe u Badenu, umešao se nemački Bundestag i to presekao. Cela lakrdija se završila ponavljanjem masovnih hapšenja iz 1819. i 1823, i tajnim savezom svih nemačkih vladara, sklopljenim 1834. na konferenciji delegata u Beču, za otpor svakom daljem napretku liberalizma. Odluke te konferencije^[157] objavljene su pre nekoliko godina.

Između 1834. i 1840. izumrli su svi javni pokreti u Nemačkoj. Agitatori od 1830. i 1834. bili su ili pozatvarani ili rastureni po stranim zemljama u koje su pobjegli. Oni koji su za vreme vrenja pokazivali još dosta svoje buržoaske plašljivosti nastavili su da se bore protiv sve veće strogosti cenzure i sve većeg nehata i ravnodušnosti buržoazije. Vođe parlamentarne opozicije nastavile su da glagoljaju u domovima, ali su vlade nalazile načina da obezbede sebi većinu glasova. Izgledalo je da nema više mogućnosti za podizanje bilo kakvog javnog pokreta ma gde u Nemačkoj; vlade su sprovodile sve što su htele.

U svim tim pokretima buržoazije *Pruska nije* gotovo nikako učestvovala. Radni narod je izražavao svoje nezadovoljstvo mnogobrojnim bunama po celoj toj zemlji, ali te bune nisu imale određene svrhe, pa zato ni rezultata. Apatija Prusa bila je glavna snaga nemačke kon-

federacije. Ona je pokazivala da vreme za opšti pokret buržoazije u Nemačkoj nije još došlo.

U sledećem pismu¹ preći ću na pokret poslednjih šest godina, ukoliko skupim potreban materijal za jednu karakteristiku duha nemačkih vlada na osnovu nekih njihovih postupaka prema kojima su postupci vašeg famoznog ministra unutrašnjih poslova^[158] čisti i nevini.

U međuvremenu ostajem, uvaženi gospodine,

s poštovanjem

20. marta 1846.

VAŠ NEMAČKI DOPISNIK

Naslov originala:

The State of Germany

Treće pismo objavljeno

u listu „The Northern Star“,

br. 438. od 4. aprila 1846.

Prevod s engleskog

¹ Sledeće Engelsovo pismo nije bilo objavljeno.

[Friedrich Engels]

Istorija engleskih zakona o žitu^[159]

Do sredine prošlog stoleća Engleska je skoro svake godine izvozila žito, a vrlo retko joj je bilo potrebno da ga uvozi iz inostranstva. Međutim, od toga vremena stvar se preokrenula. U ovim okolnostima nužno niske cene žita, na jednoj, i visoke cene mesa, na drugoj strani, izazvale su pretvaranje mnogih oranica u pašnjake, dok su istovremeno industrija, a s njom i broj stanovništva, pod uticajem pronalazjenja važnih mašina, doživeli do sada nepoznati uspon. Tako je Engleska bila prinudena da najpre prestane da izvozi žito, a potom da ga sama uvozi iz inostranstva. Dvadesetpetogodišnji rat protiv Francuske za vreme revolucije, koji je otežavao dovoz, prinudio je Englesku da se više ili manje ograniči na svoje vlastito tlo. Smetnje koje je rat izazvao u dovozu imale su iste posledice koje ima i zaštitna carina. Cene žitaricama porastuše, zemljišna renta poraste isto tako u većini slučajeva za dva puta, a u nekim slučajevima čak i za pet puta u odnosu na raniji iznos. Posledica toga je bila da se veliki deo zemljišta koji je tek nedavno bio pretvoren u pašnjake ponova okrene žitu. Ovaj porast dohotka naveo je zemljoposjednike Engleske, koji se, uzgred budi rečeno, sastoje od par stotina lordova i otprilike 60 000 građanskih plemića i squire-a¹, — na rasipnički život i na takmičenje u luksuzu za koje uskoro i njihove povećane rente nisu bile dovoljne. Za kratko vreme njihova imanja opteretila teški dugovi. Kad je mir od 1814. odstranio uvozne smetnje, kad su pale cene žita i kad zakupci nisu više mogli da pri visokoj zakupnini realizuju proizvodne troškove svoga žita, bila su moguća još samo dva izlaza: ili sniženje zakupnine na zemlju od strane zemljoposjednika, ili zamenjivanje postojeće zaštitne carine pravom. Zemljoposjednici, koji pored svoje vladavine u Gornjem domu i u Ministarstvu imadahu (pre zakona o reformi)^[160] i prilično neograničenu moć u Donjem domu, izabraše, razume se, drugu mogućnost, pa 1815. uz besomučne proteste srednjih klasa i naroda, koji su tada još predvodili, a uz za-

¹ Titula nižeg engleskog plemstva. Skvajer (squire) je istovremeno bio i primiriteljni sudija.

štitu bajoneta, sprovedoše zakone o žitu. Prvi zakon o žitu 1815. zapravo je zabranjivao uvoz žita dotle dok je cena žita u Engleskoj bila ispod 80 šilinga po kvarteru. Pri ovoj ceni i većoj¹ od nje strano žito je slobodno uvoženo. Ali ovaj zakon nije odgovarao interesima ni industrijskog ni zemljoradničkog stanovništva, pa je 1822. nešto modifikovan. Međutim, ova modifikacija nikad nije praktično stupila na snagu, pošto su idućih godina cene stalno ostajale niske i nikad nisu dostigle visinu pri kojoj bi strano žito moglo da se uvozi. I pored svih poboljšanja zakona i anketa više skupštinskih odbora, zakupci ne dođoše do svojih proizvodnih troškova, pa tako Huskisson i Canning izumeše čuvenu sliding-scale⁽¹⁶¹⁾, koju su njihovi sledbenici u Ministarstvu pretvorili u zakon. Prema ovoj skali, uvozna carina je rasla sa padanjem i padala sa porastom cena žita u zemlji. Ovim je trebalo da se engleskom zakupcu obezbedi tako visoka i stalna cena žita da može lako namirivati visoku zakupninu koju je plaćao. Ali ni ovo ništa nije pomoglo. Sistem je postajao sve neodrživiji; srednje klase, koje su posle zakona o reformi gospodarile u Donjem domu, sve više su se okretale protiv zakona o žitu, pa je ser Robert Peel već godinu dana posle svog ulaska u Ministarstvo bio prinuđen da snizi carinske stavove.

U međuvremenu se organizovala opozicija protiv zakona o žitu. Industrijska srednja klasa, koja je usled poskupljenja žita bila prinuđena da plaća veću najamninu svojim radnicima, odluči da preduzme sve kako bi po svaku cenu ukinula ove sebi mrse zakone, te poslednje tragove stare vladavine interesa agrikulture, koja istovremeno olakšava inostranstvu konkurenciju engleskoj industriji. Krajem 1838. godine osnovaše neki od prvih fabrikarata Mančestra jedno udruženje protiv zakona o žitu, koje se uskoro proširi u okolini kao i u ostalim fabričkim područjima, prihvati naziv Lige protiv zakona o žitu, otpoče sa skupljanjem potpisa, osnova jedan list (*•Anti - Bread - Tax - Circular•*)⁽¹⁶²⁾, slaše plaćene narodske govornike iz mesta u mesto i primenjivaše za postizanje svoje svrhe sva u Engleskoj uobičajena sredstva agitacije. Za vreme prvih godina svog postojanja, koje padoše u doba četvorogodišnjeg zastoja poslova, Liga protiv zakona o žitu odlikovala se krajnje žestokim istupanjem. Ali kada se početkom 1842. godine zastoj poslova pretvori u ozbiljnu trgovinsku krizu koja je radničku klasu zemlje bacila u najjezovitiju bedu, Liga protiv zakona o žitu postade odlučno revolucionarna. Njen moto bila je Jeremijina izreka: *•Bolje bi onima koji su pobijeni mačem, nego onima koji mru od gladi . . .*; njen list jasno i glasno je pozivao narod na pobunu i pretio zemljoposjednicima *•budakom i ugarkom•*. Njeni putujući agitatori prokrstariše celu zemlju i propovedahu jezikom koji nije nimalo zaostajao za jezikom lista. Održavani su mitinzi za mitinzima, rasturane su peticije za peticijama koje su bile upućivane Parlamentu, i kad je Parlament otvorio

¹ U originalu: manjoj.

svoja zasedanja, u isto vreme se u neposrednoj blizini zgrade Parlamenta okupio kongres predstavnika Lige. Kada Peel uprkos svemu ne ukide zakone o žitu, već ih samo modifikova, ovaj kongres izjavi:

»Narod nema ništa više da očekuje od vlade; on se mora osloniti samo na samog sebe; točkovi vladine mašine moraju se zaustaviti odjednom i na mestu; vreme za pričanje je prošlo, vreme za delovanje je došlo; nadamo se da narod neće više hteti da glada u korist jedne ruspune aristokratije, a ako ništa ne pomaže, ipak ima još jedno sredstvo kojim vlada može biti prinudena na popuštanje; narod se mora« (izjavi ovaj kongres, koji se sastoji iz prvih fabrikata i opštinskih službenika velikih fabričkih gradova) »baciti na poljoprivredne rejone, koji su izazvali sav pauperizam; ali narod ne bi smeo ići tamo kao gomila poniznih „Paupers“¹, nego kao da „ima da se nastani kod smrtnog neprijatelja“.

Ovo veliko sredstvo kojim su fabrikanti hteli da za 24 časa okupe 500 000 ljudi na trkalištu kod Mančestra i da izazovu ustanak protiv zakona o žitu bilo je *zatvaranje njihovih fabrika*.

U julu poslovi počeh da se poboljšavaju sami od sebe. Pristigoše povećane porudžbine i fabrikanti zapaziše da se kriza približava kraju. Pri svemu tome, narod još bejaše uzbuđen, a beda opšta; ali ako je nešto imalo da se desi, bilo je tada krajnje vreme. Tako onda jedan fabrikant u Stejlibridžu, u jednom trenutku kada se mogao očekivati porast najamnine zbog poboljšanja poslova, naglo snizi najamninu svojim radnicima i time ih prinudi da štrajkuju kako bi održali svoju najamninu. Radnici, kojima je na ovaj način dat signal za ustanak, obustaviše rad u svim fabrikama grada i okoline, što im je lako pošlo za rukom jer im fabrikanti (pošto su svi bili članovi Anti-Corn-Law-League²), protiv svoje navike, ne pružiše nikakav otpor. Oni održavahu skupove na kojima su sami fabrikanti predsedavali i nastojali da skrenu pažnju naroda na zakone o žitu. Devetog avgusta 1842, četiri dana posle izbijanja ustanka, radnici odoše u Mančester, u kome ne nadoše ni na kakav otpor i u svim fabrikama obustaviše rad. Jedini fabrikant koji im se suprotstavio bio je neki konzervativac i neprijatelj Lige. Ustanak se širio na sve fabričke okruge; ustanicima se nigde nisu suprotstavile gradske vlasti (od kojih, kao što je poznato, u sličnim slučajevima u Engleskoj *sve* zavisi), koje su sve bile članovi Lige [protiv zakona] o žitu. Dosada je Liga *sve* išlo po želji. Ali njeni članovi su se u jednome prevarili. Narod, koga su uvukli u ustanak da bi iznudili ukidanje zakona o žitu, nije se ni najmanje brinuo za ove zakone. On je zahtevao najamninu iz 1840. i Narodnu povelju¹⁶³. Čim je ovo primetila, Liga se okrenu protiv svojih saveznika. Svi njeni članovi zakletvom se obavezaše kao Special Constables³ i obrazovaše jednu novu vojsku za ugušivanje ustanka i u službi njima neprijateljske vlade. Nedobrovoljni ustanak, za koji narod uopšte nije bio pripremljen, uskoro je bio savla-

¹ siromah, bednik — ² Liga protiv zakona o žitu — ³ pomoćni redari, pomoćni policajci

dan; zakoni o žitu ostadoše kao i ranije, a i srednja klasa i narod obo-
gatiše se jednom poukom. Da bi dala eklatantan dokaz da neuspelim
ustankom nije potpuno razbijena, Liga protiv zakona o žitu započe
1843. novu, vanredno snažnu akciju, zahtevajući od svojih članova pri-
log od 50 000 funti sterlinga, koje prikupi u toku godine dana u celo-
sti, pa i više od toga. Ona ponovo otpoče da agituje, ali uskoro vide
da mora potražiti novu publiku. Ona se uvek razmetala time što od
1843. nije više imala posla u fabričkim rejonima i što je mogla preći
u zemljoradničke rejone. Ali stvar je nešto tugaljiva. Posle ustanka
1842. ona više nije mogla održati nijedan javni skup u fabričkim rejo-
nima, a da razjareni narod, koga je sramno izdala, u bukvalnom smislu
ne izbatina njene predstavnike i da ih uz psovke i pogrde ne zbaci sa
govornice. Ako je, dakle, htela da proturi svoje doktrine, bila je prinu-
dena da ide u zemljoradničke rejone. Ovde je stekla neke stvarne zas-
luge, pošto je kod zakupaca probudila neku vrstu osećanja stida zbog
njihove dosadašnje zavisnosti od zemljoposjednika i zemljoradničku kla-
su učinila pristupačnom opštijim interesima. Godine 1844, ohrabrena
uspehom svojih ranijih upisa, ona raspisa prikupljanje novog nameta
od 100 000 funti sterlinga. Idućeg dana skupiše se fabrikanti u Man-
čestru i upisaše za pola sata 12 000 funti sterlinga. U novembru 1844.
već je bilo skupljeno 82 000 funti, od kojih je 57 000 već bilo izdato.
Nekoliko meseci kasnije otvoriše u Londonu jednu izložbu, koja mora
biti da je Ligi donela takođe ogromne sume.

Ako se sada pitamo koji su bili motivi ovog kolosalnog pokreta
koji se iz Mančestera proširio na celu Englesku i sa sobom povukao
ogromnu većinu engleske srednje klase, ali koji—mi to ponavljamo—
kod radničke klase nije našao ni trunke simpatije, onda pre svega
nalazimo privatni interes industrijske i trgovačke srednje klase Velike
Britanije. Za ovu klasu je od najvećeg značaja jedan sistem koji joj,
kako bar ona veruje, za večna vremena obezbeđuje svetski monopol
u trgovini i industriji time što joj omogućava da plaća isto tako nisku
najamninu kao i njeni konkurenti i da koristi sve preimućstvo koje
Engleska ima na osnovu osamdesetogodišnjeg prednjačenja u modernoj
industriji. Prema ovoj strani stvari, dakle, samo srednja klasa, a ne narod,
ima koristi od ukidanja zakona o žitu. Drugo, srednja klasa zahteva
ovu meru kao dodatni zakon billu¹ o reformi. Billom o reformi, koji
je uveo izborni cenzus i ukinuo stari privilegij pojedinih lica i korp-
oracija, u principu je došla na vlast srednja klasa koja poseduje novac;
ali u stvarnosti klasa zemljoposjednika zadržava još značajnu premoć
u Parlamentu, šaljući u nj *direktno* 143 grofa, *indirektno* skoro sve
poslanike za manja mesta, a osim toga je zastupaju i torijevski posla-
nici gradova. Ova većina, koja je zastupala interes zemljoposeda,
dovede 1841. u kabinet *Peela* i *torijevce*. Ukidanje zakona o žitu zadalo
bi smrtni udarac političkoj moći zemljoposjednika u Donjem domu, to

¹ zakonu (upravo, zakonskom predlogu)

će reći, u stvari, i celom engleskom zakonodavstvu time što bi zakupce učinilo nezavisnim od zemljoposjednika. Ono bi proklamovalo kapital kao najveću snagu Engleske, ali bi u isto vreme uzdrimalo temelje engleskog ustava; jedan bitan sastavni deo zakonodavnog tela, naime, zemljišnu aristokratiju, lišilo bi svega bogatstva i sve moći, pa bi time više uticalo na budućnost Engleske nego mnoge druge političke mere. Ali mi opet smatramo da i sa ove strane ukidanje zakona o žitu ne pruža narodu nikakve koristi.

Naslov originala:

Geschichte der englischen Korngesetze

Napisano u jesen 1845.

Objavljeno prvi put u časopisu

•Telegraph für Deutschland,

br. 193. i 194. od decembra 1845.

[Friedrich Engels]

Praznik nacija u Londonu^[164](Uz proslavu uspostavljanja francuske republike
22. septembra 1792)

»Šta se nas tiču nacije? Šta se nas tiče francuska republika? Zar nisu nacije odavno shvaćene, nisu li sve dobile mesto koje smo im mi doznačili, nisu li Nemci dobili svoje u teoriji, Francuzi u politici, Englezi u građanskom društvu? Pa uz to francuska republika! Šta ima da se proslavlja u jednom stepenu razvitka koji je odavno prevaziđen, koji su ukinule njegove vlastite konsekvence? Ako hoćete da nas izveštavate o nečemu iz Engleske, onda nam pre prikazite najnoviju fazu u koju je stupio socijalistički princip, pričajte nam da li još uvek jednostrani engleski socijalizam ne uviđa koliko nisko stoji ispod naše principijelne visine, kako može polagati pravo samo na mesto jednog momenta, i to ukinutog momenta!«

Tiše, draga Nemačka! Nacije i francuska republika veoma mnogo nas se tiču.

Bratimljenje nacija kakvo sada svuda sprovodi radikalna, proleterska partija nasuprot starom iskonskom nacionalnom egoizmu i licemernom, privatnoegoističkom kosmopolitizmu slobodne trgovine vrednije je nego sve nemačke teorije o istinskom socijalizmu.

Bratimljenje nacija pod zastavom *moderne demokratije*, koja je proizašla iz francuske revolucije, a razvila se u francuski komunizam i engleski čartizam, pokazuje da mase i njihovi predstavnici bolje znaju koliko je sati nego nemačka teorija.

»Ali o tome uopšte nije reč! Ta, ko govori o bratimljenju *kako ono* itd., o demokratiji *kako ona* itd.? Mi govorimo o bratimljenju nacija po sebi i za sebe, o *bratimljenju* nacija, o *demokratiji*, o demokratiji samoj, o demokratiji *kao takvoj*. Ta zar ste sasvim zaboravili svog Hegela?«

»Mi nismo Rimljani, mi pušimo duvan.«^[165] Mi ne govorimo o antinacionalnom pokretu koji se *sada* razvija u *svetu*, mi govorimo o ukidanju nacionalnosti koje se vrši u našoj glavi posredstvom čiste misli — pomoću fantazije, u nedostatku činjenica. Mi ne govorimo o *stvarnoj* demokratiji, kojoj cela Evropa trči u naručje i koja je jedna

sasvim osobena demokratija, različita od svih ranijih demokratija; mi govorimo o jednoj sasvim drugačijoj demokratiji, o onoj koja čini prosek grčke, rimske, američke i francuske demokratije, ukratko, mi govorimo o *pojmu* demokratije. Mi ne govorimo o *stvarima* koje pripadaju devetnaestom veku i koje su rdave i prolazne, mi govorimo o kategorijama koje su večne i koje su egzistirale »pre nego behu planine«. Ukratko, mi ne govorimo o onome o čemu je reč, već o nečem sasvim drugom.

Da sažmemo stvar: kad je danas kod Engleza i Francuza i kod onih Nemaca koji učestvuju u praktičnom pokretu, koji nisu teoretičari, reč o demokratiji, o bratimljenju nacija, onda pri tome nikako ne treba misliti samo na političku sadržinu. Takve fantazije postoje još samo u nemačkih teoretičara i malog broja stranaca, koji se ne uzimaju u obzir. U stvarnosti, ove reči sada imaju jedan socijalni smisao u koji ulazi i političko značenje. Već revolucija beše nešto sasvim drugo nego, kako se to u Nemačkoj još dosta često pogrešno misli, borba za ovu ili onu državnu formu. Povezanost većine ustanaka ovog vremena sa glađu, značaj koji ima snabdevanje glavnog grada i podela zaliha već od 1789, [dekret] o maksimumu cena, zakoni protiv preprodaje namirnica, ubojni poklič revolucionarnih armija: »Guerre aux palais, paix aux chaumières«¹—reči Carmagnole^[166] prema kojoj republikanac mora imati pored du fer² i du coeur³ takođe du pain⁴—i stotinu drugih očevidnih pojava već dokazuju, nezavisno od svakog tačnijeg istraživanja činjenica, koliko je ondašnja demokratija bila nešto sasvim drugo nego sama politička organizacija. Ionako je poznato da su ustav od 1793. i teror potekli od one partije koja se oslanjala na pobunjeni proletarijat, da Robespierre-ov pad označava pobeđu buržoazije nad proletarijatom, da Babeufova zavera da se bori za jednakost iznela na videlo poslednje konsekvence demokratije od 93—koliko su one onda bile moguće. Francuska revolucija bila je od početka do kraja jedan socijalni pokret, i posle nje je nekakva čisto politička demokratija postala potpuno besmislena stvar.

Demokratija—to je danas komunizam. Neka druga demokratija može postojati još samo u glavama teorijskih vizionara koji ne haju za stvarne događaje, za koje ljudi i okolnosti ne razvijaju principe, već princip razvijaju sami sebe. Demokratija je postala proleterski princip, princip masa. Masama može više ili manje biti jasno ovo jedino ispravno značenje demokratije, ali za svakoga u demokratiji leži bar nejasno osećanje jednakog socijalnog prava. Pri proračunavanju komunističkih borbenih snaga u njih se mogu mirno ubrojiti demokratske mase. I kad se ujedinjaju, proleterske partije raznih nacija imaju puno pravo da na svojim zastavama napišu reč »demokratija« jer, sa izuzetkom onih koji se mogu zanemariti, 1846. godine su svi evropski demokrati više ili manje komunisti.

¹ »Rat palatama, mir kolibama« — ² oružja — ³ srca — ⁴ hleba

Takođe je potpuno opravdano da komunisti svih zemalja proslavljaju francusku republiku, uprkos svom njenom »prevazilaženju«. Prvo, svi narodi koji su bili dovoljno glupi da dopuste da budu upotrebljeni za suzbijanje revolucije duguju Francuzima javno zadovoljenje otkako su shvatili kakvu su sottise¹ napravili iz podaničke vernosti; drugo, ceo današnji evropski socijalni pokret je samo drugi čin revolucije, samo priprema za dénouement² drame koja je počela 1789. u Parizu, a sada ima celu Evropu za svoju pozornicu; treće, vreme je da u našoj kukavičkoj, sebičnoj, prosjačkoj buržoaskoj eposi podsetimo na one velike godine kada je ceo jedan narod za trenutak odbacio svaki kukavičluk, svaku sebičnost i prosjaštvo, kada je bilo ljudi koji su imali hrabrost da čine nezakonitosti, koji ni pred čim nisu ustuknuli i čija je gvozdена energija učinila da se od 31. maja 1793. do 26. jula 1794. u celoj Francuskoj nisu smeli pomoliti nijedna strina, nijedan čifta, nijedan špekulant, ukratko, nijedan buržuj. U vreme kada jedan Rotschild održava evropski mir, kada jedan Vetter - Köchlin brblja o zaštitnim carinama, jedan Cobden o slobodi trgovine, a jedan Diergardt propoveda spasenje grešnog čovečanstva udruženjima za podizanje radničkih klasa—u takvo vreme zaista je nužno podsetiti na Marat-a i Dantona, Saint-Justa i Babeufa, na radost zbog pobeda kod Žemapa i Flerija^[167]. Kad ovo silno doba, ovi čvrsti karakteri ne bi još uvek uticali na naš čiftinski svet, čovečanstvo bi zaista moralo očajavati i baciti se na milost u naručje jednom Vetter - Köchlinu, Cobdenu ili Diergardtu.

Najzad, bratimljenje nacija takođe ima danas više nego ikada čisto socijalni značaj. Maštarije o evropskoj republici, o večnom miru pri političkoj organizaciji postale su smešne isto tako kao i fraze o ujedinenju naroda pod egidom opšte slobode trgovine; i dok tako svi himerični sentimentaliteti ove vrste sasvim ispadaju iz kursa, proleter i svih nacija već počinju, ne dižući mnogo buke oko toga, da se stvarno bratime pod zastavom komunističke demokratije. Proleter i su takođe jedini koji ovo stvarno mogu činiti, jer buržoazija ima u svakoj zemlji svoje specijalne interese i nikada se ne može, pošto je interes za nju nešto najviše, izdići iznad nacionalnosti; a nekoliko teoretičara sa svim svojim lepim »principima« nisu u stanju ma šta da urade pošto ostavljaju na miru ove protivrečne interese kao i uopšte celo postojeće stanje, pa mogu samo praviti fraze. Međutim, proleter i u svim zemljama imaju pred sobom jedan isti interes, jednog istog neprijatelja, jednu istu borbu; velika masa proletera već po svojoj prirodi nema nacionalnih predrasuda, a celo njihovo obrazovanje i ceo njihov pokret su bitno humanitarni, antinacionalistički. Jedino proleter i mogu uništiti nacionalnost, jedino proletarijat koji se budi može dopustiti bratimljenje raznih nacija.

¹ glupost — ² razrešenje, rasplet

Sledeće činjenice pružice stvarni dokaz za sve ono što sam ovde rekao.

Već 10. avgusta prošle godine održana je slična proslava trostruke godišnjice—revolucije od 1792, proglašenja ustava od 1793. i osnivanja Demokratskog saveza od strane najradikalnije frakcije engleske partije pokreta od 1838. i 1839.

Ova najradikalnija frakcija sastojala se od čartista, proletera, što se po sebi razume, ali proletera koji su jasno videli cilj čartističkog pokreta i nastojali da ubrzaju njegovo ostvarenje. Dok je masi čartista bilo tada još samo stalo do prenošenja državne vlasti na radničku klasu, a još malo njih imalo vremena da razmišlja o korišćenju ove vlasti, članovi ovog Saveza, koji je u tadašnjem vrenju igrao značajnu ulogu, behu jedinstveni u ovome: oni behu najpre republikanci, i to republikanci koji su ustav od 93. usvajali kao svoje »Vjeruju«, koji su odbijali svaku vezu sa buržoazijom, pa i sa sitnom, i branili stav da ugnjeteni ima pravo na upotrebu svih sredstava protiv svog ugnjetača koja ugnjetač primenjuje protiv njega. Ali se oni ni na ovome nisu zaustavili; oni su bili ne samo republikanci, već i komunisti, i to ireligiozni komunisti. Savez se raspao sa splašnjavanjem revolucionarne plime koja je počela 1838 - 39; ali njegova delatnost nije bila uzaludna, već je mnogo doprinela da čartistički pokret ojača, da se razviju komunistički elementi koji su u njemu postojali. Već na ovoj proslavi 10. avgusta izneti su kako komunistički tako i kosmopolitski principi; pored političke, zahtevana je i *socijalna* jednakost i sa oduševljenjem primljena zdravica demokratima svih nacija.

Već ranije su u Londonu činjeni pokušaji okupljanja radikala raznih nacija; ovi pokušaji su pretrpeli neuspeh koje zbog unutrašnjih rascapa između engleskih demokrata i nepoznavanja tih rascapa od strane inozemaca, koje zbog principijelnih neslaganja partijskih vođa raznih nacija. Nacionalne razlike su tolika smetnja svakom ujedinjavanju da čak stranci koji godinama žive u Londonu, ma koliko simpatizovali s engleskom demokratijom, ipak baš ništa nisu znali o pokretu koji se razvija na njihove oči, o stvarnom stanju stvari; mešali su radikalne buržuje sa radikalnim proleterima i hteli da u jednom istom skupu prijateljski združe prononsirane neprijatelje. Englezi su delom zbog ovoga, a delom zbog nepoverenja prema drugim nacijama, navedeni na slične greške, koje su bile moguće utoliko pre ukoliko je uspeh jednog takvog pregovaranja nužno zavisio od veće ili manje saglasnosti malog broja najglavnijih članova komiteta koji su retko jedan drugog lično poznavali. U ranijim pokušajima ove ličnosti su bile najnesrećnije izabrane, pa je usled toga i sama stvar svaki put brzo ponovo zamirala. Ali potreba za takvim bratimljenjem bila je veoma živa. Svaki neuspeli pokušaj samo je pobuđivao na nov zalet. Kad je nekima od demokratskih vođa stvar dojadila, na njihovo mesto stupili su drugi; prošlog avgusta došlo je ponovo do približavanja, koja ovoga puta nisu bila neplodna^[168] a svečanost od 22. septembra,

koja je već naveščena s druge strane, bila je iskoriščena za javno proglašenje saveza demokrata svih nacija koji žive u Londonu.

Na ovom skupu bili su okupljeni Englezi, Francuzi, Nemci, Italijani, Španci, Poljaci i Švajcarci. I Mađari i Turci dali su po jednog predstavnika. Tri velike nacije civilizovane Evrope,—Englezi, Nemci i Francuzi—vodile su reč i bile zastupljene na vrlo dostojan način. Predsednik je, prirodno, bio Englez, *Thomas Cooper*, «čartist», koji je zbog učešća u pobuni od 1842. skoro dve godine proveo u zatvoru i u njemu napisao jedan ep u stilu *Childa Harolda*^[169] koji engleski kritičari veoma mnogo hvale. Glavni govornik večeri bio je od strane Engleza *George Julian Harney*, jedan od urednika lista «Northern Star» za poslednje dve godine. «Northern Star» je organ čartizma koji je osnovao O'Connor 1837, a koji je, otkako ga zajedno uređuju J. Hobson i Harney, postao u svakom pogledu jedan od najboljih listova u Evropi—ja bih znao da stavim pored njega samo nekoliko malih pariskih radničkih novina, naročito «Union».^[170] Sam Harney je pravi proleter, još od mladosti angažovan u pokretu, jedan od glavnih članova pomenutog Demokratskog saveza od 1838 - 39 (on je predsedavao na svečanosti od 10. avgusta) i, pored Hobsona, bezuslovno najbolji engleski pisac, što nameravam da zgodnom prilikom Nemcima dokažem. U pogledu cilja evropskog pokreta, Harney je potpuno načisto i sasvim stoji à la hauteur des principes¹, iako ništa ne zna o nemačkim teorijama o istinskom socijalizmu. Njemu pripada glavna zasluga za priređivanje ove kosmopolitske svečanosti; nije žalio truda da okupi različite nacionalnosti, odstrani nesporazume, da prevlada lična neslaganja.

Zdravica koju je održao Harney glasila je:

»U svečani spomen iskrenim i vrlim francuskim republikancima iz 1792. Neka bi jednakost, za kojom su težili, za koju su živeli, radili i umirali, uskoro doživela uskrsnuće u Francuskoj, a njeno carstvo se proširilo na celu Evropu!«

Harney, čije su reči bile pozdravljene sa više puta ponovljenim pljeskom, rekao je:

»Bilo je jedno vreme kada bi nas svečanost kao ova današnja izložila ne samo preziru, poruzi, podsmehu i proganjanju od strane privilegovanih klasa, već i nasiljima od strane zavedenog i neprosvećenog naroda, naroda koji je po nauku svojih popova i vladara smatrao francusku revoluciju za nešto strašno i pakleno, za nešto na što se sa užasom osvrće, o čemu se govori sa gnušanjem. Vi ćete se setiti—bar većina od vas—da se još nedavno, čim se ovde, u našoj otadžbini, zahtevalo uki-danje nekog lošeg ili donošenje nekog dobrog zakona, odmah podizala vika na ‚jakobince‘. Ako se zahtevala reforma parlamenta, sniženje poreza, opšte narodno vaspitanje ili bilo šta drugo što je mirisalo na napredak, mogao je čovek biti siguran da će opet biti prizvani i na željeni način predstavljeni ‚francuska revolucija‘, ‚vladavina užasa‘ i sve ostalo od one krvave fantasmagorije da bi se zaplašila velika

¹ na visini principa

deca u pantalonama i sa bradama koja još nisu naučila sama da misle. (Veselje i odobravanje.) To vreme je prošlo; ipak, ja sumnjam da smo već naučili da pravilno čitamo istoriju te velike revolucije. Za mene bi bilo vrlo lako da u ovoj zdravici izdeklamujem nekoliko zavodljivih osećajnih reči o slobodi, jednakosti i ljudskim pravima, o koaliciji evropskih kraljeva i delima Pitta i Braunschweiga; o svemu tome bih mogao opširno raspravljati, možda dobiti i pljesak za jedan krajnje slobodouman održani govor, a ipak stvarna pitanja čak i ne dodirnuti. Veliko stvarno pitanje koje je imala da reši francuska revolucija bilo je *uništenje nejednakosti* i uvodjenje institucija koje bi francuskom narodu osigurale sreću, koje su mase u svim vremenima do sada bile lišene. Ako ličnosti koje su istupile u revoluciji merimo ovim merilom, lako ćemo ih tačno oceniti. Uzmite, na primer, Lafayette-a kao jednog od pobornika konstitucionalizma; on je možda najčasniji i najbolji čovek u celoj partiji. Malo je ljudi uživalo veću popularnost od Lafayette-a. U svojoj mladosti otišao je u Ameriku i uzeo učešća u borbi Amerikanaca protiv engleske tiranije. Pošto je Amerika izvojevala nezavisnost, on se vratio u Francusku, i uskoro zatim ga vidimo kao jednog od prvih u revoluciji, koja je sada počela u njegovoj vlastitoj zemlji. U njegovoj starosti ga opet nalazimo kao najpopularnijeg čoveka u Francuskoj, u kojoj posle onih triju dana^[171] postaje pravi diktator, svrgava i imenuje kraljeve jednom jedinom reči. Lafayette je u Evropi i Americi uživao naklonost naroda možda više nego ijedan od njegovih savremenika; a ovu naklonost on bi služivao da je u svom kasnijem postupanju ostao veran svom prvom revolucionarnom stavu. Ali Lafayette nikada nije bio prijatelj jednakosti. (Čujte, čujte!) Istina, on je odmah u početku odbacio svoju titulu, odrekao se svojih feudnih povlastica—i tada je sve bilo dobro. Stojeći na čelu revolucionarne garde, budući idol buržoazije, uživajući čak i naklonost radničke klase, on je neko vreme važio za prvoborca revolucije. Ali on je zastao onda kada je bilo vreme da se ide napred. Narod je uskoro uvideo da se rušenjem Bastilje i ukidanjem feudnih privilegija, uništenjem kralja i aristokratije nije postiglo ništa drugo *do povećanje moći buržoazije*. Narod nije bio ovim zadovoljan (odobravanje); on je zahtevao slobodu i prava za sebe, *on je zahtevao ono što i mi zahtevamo—istinsku, potpunu jednakost*. (Glasno odobravanje.) Kada je Lafayette ovo video, postao je konzervativac, prestao je da bude revolucionaran. On je bio taj koji je predložio usvajanje ratnog zakona da bi se njim ozakonili streljanje i pokolj naroda u njegovim eventualnim bunama—i to još u vreme kada je narod trpeo potpunu glad. Oslanjajući se na taj zakon, sam Lafayette je rukovodio pokoljem naroda kada se ovaj 17. jula 1791. bio okupio na Marsovom polju da bi posle kraljeva bekstva u Varen uputio peticiju Narodnoj skupštini protiv povratka na vlast ovog odmetnutog državnog poglavara. Kasnije se Lafayette usudio da ugrozi Pariz svojim mačem i da nasilno zatvori narodne klubove. Posle 10. avgusta^[172] pokušao je da zavede svoje vojnike da marširaju na Pariz, ali oni, kao veći patrioti od njega, otkazaše poslušnost, te on posle toga pobeže i odreče se revolucije. Pa ipak je Lafayette bio najbolji čovek među svim konstitucionalistima. Ali ni on ni njegova partija nemaju veze sa našom zdravicom, jer oni nisu bili ni po imenu republikanci. Oni su kao tvrdili da priznaju suverenost naroda, dok su ga u isto vreme delili na aktivne i neaktivne građane i ograničavali pravo glasa na poreske obveznike, koje su nazvali aktivnim građanima. Ukratko, Lafayette i konstitucionalisti bili su čisti vigovci,^[173] jedva nešto bolji od ljudi koji su nas vukli za nos sa zakonskim

predlogom o reformi.^[174] (Odobranje.) Posle njih dolaze žirondisti, a to su ljudi koje obično proglašavaju za „iskrene i vrle republikance“. Ja to mišljenje ne usvajam. Mi im ne možemo uskratiti danak našeg divljenja njihovim talentima, rečitosti koja je odlikovala vođe ove partije i kojoj se kod jednih, kao kod Roland-a, pridruživao nepokolebljivi integritet, kod drugih, kao kod gospođe Roland, herojsko poštovanje, a kod nekih ostalih, kao kod Barbaroux-a, plameni entuzijazam. I mi ne možemo—bar ja tako osećam—bez dubokog uzbuđenja čitati o užasavajućoj i preranoj smrti gospođe Roland ili filozofa Condorcet-a. Ali pri svem tom žirondisti nisu bili ljudi od kojih je narod mogao očekivati izbavljenje od socijalnog ropstva. Da je među njima bilo valjanih ljudi, u to nijednog trenutka ne sumnjamo; da su njihova ubedenja bila iskrena—to im možemo priznati. Da su mnogi od njih bili više neupoznati sa stvarima nego krivi, to bismo mogli, možda, verovati—mada samo za one koji su poginuli; jer ako bismo o celoj partiji morali suditi prema onima koji su preživeli takozvanu vladavinu terora, onda bismo morali zaključiti da podlija banda nije nikad postojala. Ovi preživeli žirondisti pomogloše da se ukine ustav od 1793, uvedoše aristokratski ustav od 1795, zaveriše se zajedno sa drugim aristokratskim frakcijama da istrebe prave republikance i najzad pomogloše da Francuska padne pod vojni despotizam uzurpatora Napoleóna. (Čujte, čujte!) Veličana je rečitost žirondista; ali mi, nepokolebljivi demokrati, ne možemo im se diviti samo zato što su bili rečiti; u stvari, kad bi trebalo tako da postupimo, onda bismo morali najviše časti dati potkupljenom aristokrati Mirabeau-u. Kada je narod, koji je ustao u borbu za slobodu raskidajući okove hiljaduetiristogodišnjeg ropstva, napustio svoje domove da bi kidisao na zaverenike u unutrašnjosti i na invazivne armije na granicama, bilo mu je potrebno, da bi se održao, nešto više od rečitih diskursa i lepo izatkanih teorija Žironde. «Hleba, čelika i jednakosti»—zahtevao je narod (odobranje)—hleb za svoje gladne porodice, čelik protiv kohorti despotizma, jednakost kao cilj svoga rada i kao nagradu za svoje žrtve. (Glasno odobranje.) Žirondisti su, naprotiv, da govorimo rečima Thomasa Carlyle-a, gledali na narod samo kao na «eksplozivne mase pomoću kojih se ruše Bastilje», koje se upotrebljavaju kao oruđe i sa kojima se postupa kao sa robovima. Oni su se kolebali između kraljevstva i demokratije, oni su uzaludno pokušavali da jednom nagodbom zaveraju večnu pravdu. Oni su pali, i njihov pad je bio zaslužen. Ljudi od energije zgazili su ih, narod ih je zbrisao. Od različitih frakcija partije Planine nalazim da su vredni spomena samo Robespierre i njegovi prijatelji. (*Veliko odobranje.*) Velika masa Planine sastojala se od razbojnika, koji su brinuli samo o tome da za sebe prigrabe plen revolucije i kojima nimalo nije bilo stalo do naroda, čiji su rad, patnje i hrabrost izveli revoluciju. Ovi desperadosi, koji su jedno vreme upotrebljavali jezik prijatelja jednakosti i borili se sa njima protiv konstitucionalista i žirondista, pokazao se u pravom svetlu—kao otvoreni smrtni neprijatelji jednakosti—čim dođoše na vlast. Ova partija je srušila i ubila Robespierre-a, a uručila smrti Saint-Justa, Couthona i sve prijatelje onoga nepodmitljivog zakonodavca. Kako im nije bilo dosta što su uništili prijatelje jednakosti, ove mučke ubice bacahu na njihova imena najsravnije klevete i ne ustručavahu se da svoje žrtve optužuju za zločine koje behu oni sami učinili. Znam da je još uvek neuputno smatrati Robespierre-a za nešto drugo sem za čudovište, ali verujem da je blizu dan kada će se sasvim drukčije misliti o karakteru ovog izvanrednog čoveka. Ja neću da obožavam Robespierre-a,

da ga smatram za savršens; ali ipak mi izgleda da je on bio jedan od vrlo malobrojnih revolucionarnih narodnih vođa koji su našli i primenili prava sredstva nužna za iskorenjivanje socijalne nepravde. (Snažno odobravanje.) Nemam vremena da govorim o karakteru nesavitljivog Marat-a, o Saint-Justu, o tom sjajnom ovaploćenju republikanskog viteštva; takođe nemam vremena da nabrajam izvršne zakonodavne mere kojima se odlikovala energična Robespierre-ova vladavina. Doći će dan, ponavljam, kada će biti učinjena pravda njegovu imenu. (Odobravanje.) Za mene, najjači dokaz za pravi Robespierre-ov karakter jeste opšte žaljenje koje su za njim osećali iskreni demokrati koji su ga nadživeli,—čak i oni između njih koji su se, pogrešno shvatajući njegove namere, dali zavesti da ubrzaju njegov pad, ali koji su, kad je već bilo suviše kasno, gorko okajali svoju glupost. Babeuf je bio jedan od ovih, pokretač čuvene zavere, koja je nazvana po njegovom imenu. Ova zavera imala je za cilj uspostavljanje istinske republike, u kojoj bi trebalo da bude nepoznata sebičnost individualizma (odobravanje), u kojoj bi trebalo da prestanu postojati privatna svojina i novac, ti koreni svega zla (odobravanje), u kojoj bi sreća svih trebalo da bude zasnovana na zajedničkom radu i jednakom uživanju svega. (Snažno odobravanje.) Ovi slavni ljudi sledili su svoj glavni cilj do smrti. Babeuf i Darthé zapečatiše svoje uverenje svojom krvlju, a Buonarrotti je kroz godine i godine zatvora, u oskudici i starosti, istrajao u odbrani velikih principa, koje se mi večeras usudujemo da proklamujemo. Zatim, moram još spomenuti herojske poslanike Romme-a, Soubranyja, Duroya, Duquesnoya i njihove drugove, koji, budući osuđeni na smrt od strane aristokratskih izdajnika Konventa, sami sebi oduzeše život, u prisustvu svojih ubica i prkoseći im, jednim istim nožem, koji prelaziše iz ruku u ruke. Toliko u prvom delu naše zdravice.

Drugi deo zahteva malo mojih reči, pošto će o tome najbolje govoriti prisutni francuski demokrati. Da će principi jednakosti doživeti slavno vaskrsnuće, u to ne može biti sumnje; u stvari, oni su već uskršli, i to ne samo u obliku republikanizma, već i komunizma; jer, koliko ja znam, cela Francuska je sada prekrivena komunističkim društvima; ali dalje izlaganje u ovom pravcu prepuštam svom prijatelju dr Fontaine-u i njegovim zemljacima. Veoma se radujem što su ovi uvaženi demokrati prisutni. Oni će se večeras na svom vlastitom iskustvu moći uveriti u apsurdnost tirada francuske ratne partije protiv engleskog naroda. (Odobravanje.) Mi odbacujemo daleko od sebe ove nacionalne antipatije; mi preziremo, mi se gadjimo tih varvarskih mamaca i vaboca, kao što su 'prirodni neprijatelji', zakleti neprijatelji' i 'nacionalna slava'. (Glasno odobravanje.) Mi mrzimo sve ratove izuzev onih koje je narod prinuđen da vodi protiv unutrašnjeg ugnjetavanja i spoljašnje invazije. (Odobravanje.) Da, i više od toga, mi odbacujemo reč 'stranac'—ona ne treba više da postoji u našem demokratskom rečniku. (Snažno odobravanje.) Mi možemo pripadati engleskoj, francuskoj, italijanskoj ili nemačkoj sekciji evropske porodice, ali Mlada Evropa je naše zajedničko ime, i pod njegovom zastavom polazimo zajedno protiv tiranije i nejednakosti. (Dugotrajno i oduševljeno odobravanje.)

Pošto je jedan nemački komunist¹ otepevao *Marseljezu*, *Wilhelm Weitling* je održao drugu zdravicu:

¹ Josef Moll

»Za mladu Evropu! Neka bi se demokrati svih nacija, odbacujući od sebe surevnjivost i nacionalnu antipatiju iz prošlosti, ujedinili u bratsku falangu za rušenje tiranije i za opšti trijumf jednakosti!»

Weiting, koji beše dočekan sa velikim entuzijazmom, pošto ne govori tečno engleski, pročitao je sledeći govor:

»Prijatelji! Ovaj skup je svedočanstvo onog zajedničkog osećanja koje prožima žarom grudi svakog čoveka, osećanja opšteg bratstva. Da! Iako zbog našeg odgoja upotrebljavamo različite reči da jedan drugom saopštimo ovo osećanje, mada razmenu ovog osećanja otežava različitost jezika, mada naši zajednički protivnici udružuju i primenjuju hiljade predrasuda da bi jedno bolje razumevanje, jedno opšte bratstvo pre sprečili nego unapredili, ipak, uprkos svim ovim smetnjama, ovo snažno, drago osećanje ne da se iskoreniti (odobranje),—ovo osećanje koje patnika vuče k njegovom sapatniku, borca za bolje stanje—k svom saborcu. (Odobranje.) Naši saborci su bili i oni čiju revoluciju večeras slavimo; i njih su vezivale iste simpatije koje povezuju i nas, koje će nas, možda, voditi sličnoj i, nadajmo se, uspešnoj borbi. (Burno odobranje.) U vremenima pokreta, kada su njihove privilegije izložene velikoj opasnosti, naši domaći neprijatelji se trude da naše predrasude usmere preko granica naše prirodne otadžbine i navedu nas da verujemo da su ljudi s one druge strane neprijateljski nastrojeni prema našim interesima. Kakva obmana! Ako o stvori mirno razmišljamo, odmah ćemo videti da se naši najbliži neprijatelji nalaze među nama samima, u našoj vlastitoj sredini. (Glasovi: čujmo, čujmo! i odobranje.) Mi ne treba da se plašimo od spoljašnjeg neprijatelja—sa ovim sirotim neprijateljem postupaju kao s nama; kao i mi, i on mora da radi za hiljade nekorisnih leventi; kao i mi, i on se laća oružja protiv bilo koje grupe ljudi, jer ga na to prinudavaju gladu i zakonom, podstrekavaju budeći u njemu strasti, koje pothranjuje neznanje. Vladari nacija kažu nam da su naša braća svirepa i grabežljiva; ali ko je grabežljiviji od onih koji nama vladaju, koji nas obučavaju oružju, koji nas zbog vlastitih privilegija tutkaju na rat i u rat vode? (Odobranje.) Da li stvarno naš zajednički interes čini rat nužnim? Da li je u interesu ovaca koje predvode vukovi da se bore protiv drugih ovaca koje, takođe, predvode vukovi? (Burno odobranje.) Oni sami su naši najgrabežljiviji neprijatelji; oni su nam uzeli sve što je bilo naše da bi to straćili na uživanje i razvrat. (Odobranje.) Oni oduzimaju od nas ono što je naše, jer sve što oni rasipaju proizveli smo mi i trebalo bi da služi onima koji to proizvode, njihovim ženama i deci, njihovim starcima i bolesnicima. (Glasno odobranje.) Ali, gledajte kako nam svojim lukavim marifetlucima sve krađu i kako to odvajaju za rulju lenjih badavadžija! (Odobranje.) Može li nas, dakele, više opljačkati spoljašnji neprijatelj nego naš vlastiti kod kuće? I je li moguće da naš narod više ubija stranac nego naši bezdušni kapitalisti, koji nas pljačkaju svojom berzanskom igrom, zelenašenjem, špekulisanjem, svojim novčanim sistemom i svojim bankrotima, svojim monopolima, crkvenom i zemljišnom rentom, koji nas svim ovim sredstvima lišavaju najnužnijih životnih potreba i uzrokuju smrt miliona naše radničke braće, kojima ne ostavljaju ni dovoljno krompira da održe život! (Snažno odobranje.) Nije li, otuda, dovoljno jasno da su pravi neprijatelji radnika u svim zemljama oni koji su sve kroz novac, a ništa bez novca, da među svim ljudima ne postoje nikakvi drugi neprijatelji ljudskog roda do neprijatelji radnika? (Odob-

ravanje.) Je li, dakle, moguće da nas više krađu i ubijaju u vreme jednog političkog rata nego što se to već sada dešava u takozvano mirno doba? Da li mi povladujemo nacionalnim predrasudama, prolivanju krvi i razbojništvima samo radi ratničke slave? Šta mi dobijamo od takve glupe slave? (Odobranje.) Šta nam je stalo do nje ako su joj naš interes i naša bolja osećanja suprotni? (Odobranje.) Ne moramo li baš mi da plaćamo račune? (Odobranje.) Zar ne moramo mi za to raditi i kvariti? (Ponovo odobranje.) Kakav drugi interes mi možemo imati u svim tim pljačkanjima raznih zemalja i prolivanju krvi osim taj da takve prilike iskoristimo da se obrnemo i da udarimo protiv aristokratije svih zemalja, koja snuje pljačku i ubijanje. (Oduševljeno odobranje.) Samo ova aristokratija, i opet ova aristokratija sistematski pljačka i ubija. Siromasi su samo njena prinuđena i nesvesna oruđa, koja se biraju iz svake nacije—oni koji su najdublje ogrezli u nacionalnim predrasudama, oni koji bi želeli da njihova nacija podjermi sve druge. Ali dovedite ih ovamo, na ovaj skup, i oni će se sporazumeti, pružiti jedan drugome ruku. Kada bi pre neke bitke branioi slobode mogli govoriti bojnim redovima svoje braće, onda ne bi došlo ni do kakve bitke; naprotiv, došlo bi do jednog skupa prijatelja kao što je ovaj naš. O, kad bismo mogli imati samo jedan takav skup na nekom bojnom polju kako bismo ubrzo bili gotovi sa svim tim interesima što ispijaju krv i mozak, koji nas sada ugnjetavaju i pljačkaju! (Glasno odobranje.) Ovo su, prijatelji, izrazi onog zajedničkog osećanja čija toplina, koncentrisana u žarištu opšteg bratstva, pali vatru entuzijazma, koja će uskoro otopiti sve isprečene ledene bregove, koji su suviše dugo držali braću razdvojenju. (Weitling seda na svoje mesto uz dugotrajno odobranje.)

Dr Berrier-Fontaine, stari republikanac, koji je već u prvim godinama buržoaske vladavine u Parizu igrao izvesnu ulogu u *Société des droits de l'homme*¹, 1834. bio upleten u aprilski proces^[175], a 1835. pobegao s ostalim optuženim iz zatvora *Sainte-Pélagie* (uporedi *Istoriju jedne decenije*^[176] od *Louis-a Blanc-a*), koji kasnije sa daljim razvojem revolucionarne partije u Francuskoj napreduje i stoji u prijateljskoj vezi s *Pére*² *Cabet-om*, istupio je posle *Weitlinga*. On je bio primljen sa burnim aplauzom, a rekao je sledeće:

•Građani! Moj govor mora nužno biti kratak, pošto ne govorim sasvim dobro engleski. Osećam neizrecivo zadovoljstvo kad vidim da engleski demokrati proslavljaju francusku republiku. Iskreno delim plemenita osećanja koja je ovde izrazio gospodin *Julian Harney*. Uveravam vas da francuskom narodu i ne pada na pamet da engleski narod smatra za svog neprijatelja. Ako neki francuski novinari pišu protiv engleske vlade, to ne znači da pišu protiv engleskog naroda. Vlada Engleske je omrznuta u celoj Evropi zato što nije vlada engleskog naroda, već vlada engleske aristokratije. (Odobranje). Daleko od toga da budu neprijatelji engleskog naroda, francuski demokrati, naprotiv, žele da se s njim bratime. (Glasno odobranje.) Republikanci Francuske nisu se borili samo za Francusku, već i za celo čovečanstvo. Oni su težili da uspostave jednakost i da prošire njene blagodati na ceo svet. (Snažno odobranje.) Oni su proglasili sve ljude za svoju braću i borili su se samo protiv

¹ Društvo za prava čoveka — ² Ocem (bolje: Čičom)

aristokratije drugih nacija. (Odobranje.) Mogu vas uveriti, građani, da su principi jednakosti već vaskrsli u novi život. Komunizam napreduje džinovskim koracima u celoj Francuskoj. Komunistička udruženja šire se po celoj zemlji, i ja se nadam da ćemo uskoro doživeti veliku konfederaciju demokrata svih nacija, da bismo obezbedili trijumf republikanskog komunizma širom cele Evrope.« (Dr Fontaine ponovo zauzima svoje sedište uz ponovljene izraze odobranja.)

Pošto je prihvaćena zdravica Mladaj Evropi sa tri gromoglasna cheers¹ i »još jednim cheer«, odata je pošta Thomasu Paine-u, poginulim demokratima svih zemalja, zatim Engleske, Škotske i Irske, održane su zdravice deportiranim čartistima Frostu, Williamsu, Jonesu i Ellisu, O'Connoru, Duncombe-u i ostalim propagandistima Povelje, i na kraju uzviknuta tri cheers za »Northern Star«; pevane su demokratske pesme na svim jezicima (zapažam da se nisu čule jedino nemačke pesme) i svečanost je završena u najsrdajnijem bratskom duhu.

Ovde imamo skup više od hiljadu demokrata gotovo svih evropskih nacija koje su se ujedinile da proslave jedan događaj koji je na izgled tuđ svakom komunizmu — osnivanje francuske republike. Nikakav sporazum nije bio utanačen da bi se privukla određena publika; ništa nije nagoveštavalo da će se izgovoriti išta drugo do ono što pod demokratijom razumeju londonski čartisti. Prema tome, možemo svakako smatrati da je većina skupa prilično tačno predstavljala masu londonskih čartističkih proletera. A ovaj skup je prihvatio komunističke principe i samu reč komunizam sa jednodušnim entuzijazmom. Meeting² čartista bio je komunistička svečanost i, kao što Englezi sami priznaju, »entuzijazam kakav je vladao one večeri godinama nije viđen u Londonu.«

Imam li pravo kad kažem da je demokratija danas komunizam?

Naslov originala:

Das Fest der Nationen in London

Pisano krajem 1845.

Prvi put objavljeno u

•*Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reforme*

1846, sv. 2, str. 1 - 19

¹ Živeo, ura — ² sastanak, skup, susret

[Friedrich Engels]

Jedan Fourier-ov fragment o trgovini^[177]

[Engelsov prevod s uvodom i pogovorom]

Nemci počinju polako da kvare i komunistički pokret. Kao uvek, i ovde poslednji i najnedelatniji, oni veruju da svoju uspavanost mogu prikriti preziranjem svojih prethodnika i filozofskim razmetanjem. Jedva što je komunizam u Nemačkoj nastao, a već ga ščepava čitava vojska spekulativnih glava, koje misle da su izvršile čudo ako stavove koji su u Francuskoj i Engleskoj već postali trivijalnost prevedu na jezik Hegelove logike i ovu novu mudrost šalju u svet kao nešto što još nikada nije postojalo, kao »pravu nemačku teoriju«, da bi se onda, koliko im srce ište, mogli bacati blatom na »rdavu praksu«, na »osmeh izazivajuće« socijalne sisteme ograničenih Francuza i Engleza. Ova uvek gotova nemačka teorija, koja je imala beskonačnu sreću da može malo omirisati Hegelovu filozofiju istorije i da je neki suvoparni berlinski profesor uvrsti u shematizam večnih kategorija, koja je zatim, možda, prelistala Feuerbacha, neke nemačke komunističke spise i gospodina Steina o francuskom socijalizmu, — ova nemačka teorija najgore vrste već je bez ikakvih teškoća doterala francuski socijalizam i komunizam prema gospodinu Steinu,^[178] dodelila mu podređeno mesto, »prevladala« ga, »ukinula« ga u »viši razvojni stupanj« uvek gotove »nemačke teorije«. Razume se, njoj ne pada na pamet da se koliko - toliko upozna sa samim stvarima koje treba da se ukinu, da pogleda Fourier-a, Saint-Simona, Owena i francuske komuniste — mršavi izvaci gospodina Steina potpuno su dovoljni da se postigne ova briljantna pobjeda nemačke teorije nad sakatim pokušajima inostranstva.

Nasuprot ovoj komičnoj gordosti nemačke teorije, koja ne može umreti, preko je potrebno da se jednom predoči Nemcima sve ono što duguju inostranstvu otkad se bave socijalnim pitanjima. Među svim pompeznim parolama koje se sada izbacuju u nemačkoj literaturi kao osnovni principi istinskog, čistog, nemačkog, teorijskog komunizma i socijalizma, do sada nema nijedne jedine misli koja bi bila izrasla na

nemačkom tlu. Ono što su Francuzi ili Englezi kazali pre deset, dva-deset, čak pre četrdeset godina, — i to kazali vrlo dobro, vrlo jasno, na vrlo lepom jeziku, — to su konačno sada Nemci, ima godinu dana, na parče upoznali i pohegelili, ili, u najboljem slučaju, oni su to još jednom naknadno pronašli i u mnogo goroj, apstraktnijoj formi objavili kao sasvim nov pronalazak. Ja iz ovoga ne izuzimam ni svoje vlastite radove. Ono što Nemcima pripada jeste samo rdava, apstraktna, nerazumljiva i naopaka forma u kojoj su izrazili ove misli. I kao što pristoji pravim teoretičarima, oni su u Francuza — Engleze gotovo još nikako ne poznaju — našli dostojnim svoga doznavanja, osim *najopštijih* principa, samo ono što je najslabije i najteorijskije, to jest shematizovanje budućeg društva, odnosno *socijalne sisteme*. Najbolja strana, *kritika postojećeg društva*, stvarna osnova, glavni zadatak svakog bavljenja socijalnim pitanjima, mirno je gurnuta u stranu. Da i ne govorim o tome da ovi mudri teoretičari običavaju da jedinog Nemca koji je *stvarno* nešto uradio, *Weitlinga*, takođe pominju s prezirom ili da ga uopšte ne pominju.

Ja ću ovoj mudroj gospodi pružiti jedno malo poglavlje iz Fourier-a, koje im može poslužiti kao obrazac. Istina, Fourier nije proizašao iz Hegelove teorije i stoga, na žalost, nije mogao doći do saznanja apsolutne istine, čak ni do apsolutnog socijalizma; istina je, Fourier se zbog ovog nedostatka dao zavesti da upotrebi metodu serija^[179] umesto apsolutne metode, pa je tako dospeo dotle da konstruiše pretvaranje mora u limunadu, couronnes boréale i australe,^[180] Anti - Lava i sparivanje planeta. Ali ako tako mora biti, ja hoću radije sa veselim Fourier-om da verujem u sve ove priče nego u apsolutno carstvo duhova, u kome nema nikakve limunade, u identičnost bića i ničega^[181] i u sparivanje večnih kategorija. Francuski nesmisao je bar veseo, dok je nemački smisao smrknut i dubokomislen. A onda, Fourier je postojeće socijalne odnose kritikovao sa takvom oštrinom, s takvom dosetljivošću i takvim humorom da mu rado opraštamo njegove, takođe na genijalan pogled na svet oslonjene, kosmološke fantazije.

Fragment koji ovde saopštavam nađen je u Fourier-ovoj zaoštavštini i štampan u prvoj svesci časopisa »Phalange»* koji od početka

* »La Phalange». Revue de la science sociale, XIV. année, 1^{re} série, in 8^o, Paris, aux Bureaux de la Phalange. 1845.—Publication des Manuscrits de Fourier, section ébauchée des trois unités externes, p. 1 - 42. des Januar- und Februarheftes. [»Falanga». Časopis za socijalnu nauku, XIV god., 1. serija, u 8^o, Pariz, izdanje »Falange». 1845.—Objavljivanje Fourier-ovih rukopisa, *Nacrt odeljka o tri spoljašnja jedinstva*, str. 1 - 42, sveske za januar i februar.]

¹ Severnu i Južnu krunu

1845. izdaju furijeristi. Ja iz njega ispuštam ono što se odnosi na pozitivni Fourier-ov sistem i što inače nije interesantno, i uopšte postupam s njim tako slobodno kao što se mora postupiti sa svim inostranim socijalistima da bi se njihove stvari koje su pisane u određene svrhe učinile prihvatljivim publici kojoj su tuđe te svrhe. Ovaj fragment ni približno nije najgenijalnije što je Fourier napisao, nije takođe ni najbolje od onoga što je on napisao o trgovini,—a ipak još nijedan nemački socijalist ili komunist, s izuzetkom Weitlinga, nije napisao bilo šta što bi makar izdaleka bilo jednako ovom nacrtu.

Da bi nemačkoj publici uštedeo trud da čita samu »Phalange«, napominjem da je ovaj časopis jedna čista novčana špekulacija furijerista i da objavljeni Fourier-ovi rukopisi imaju vrlo nejednaku vrednost. Gospoda furijeristi koji izdaju ovaj časopis su ponemčeni, svečani teoretičari, koji su humor kojim je njihov učitelj razgolicavao svet buržoazije zamenili nekakvom neprikosnovenom, temeljnom, teorijskom ozbiljnošću naučnosti, pa ih zbog toga, po zaslugi, u Francuskoj ismejavaju, a u Nemačkoj cene. Njihova konstrukcija imaginarnih pobjeda furijerizma u prvoj svesci časopisa »Phalange« mogla bi baciti u zanos nekog profesora apsolutne metode.

Ja počinjem svoja saopštenja stavom koji je već bio štampan u *Théorie des quatre mouvements*. To je slučaj sa značajnim odeljcima datog fragmenta, od kojih ću ja, međutim, navesti samo ono što je najnužnije.

I

[Mi sada dodirujemo najosetljivije mesto civilizacije; neprijatan je zadatak dizati glas protiv gluposti dana, protiv upravo epidemičnih himera.

U današnje vreme govoriti protiv smešnih stvari u trgovini znači izložiti se anatemu isto tako kao kad bi se u dvanaestom stoleću govorilo protiv tiranije papa i barona. Kad bi se moralo birati između dveju opasnih uloga, ja verujem da bi bilo manje opasno povrediti nekog suverena gorkim istinama nego uvrediti trgovački duh, koji sada kao despot vlada nad civilizacijom i čak nad suverenima...

A ipak će površna analiza dokazati da naši komercijalni sistemi ponižavaju i dezorganizuju civilizaciju i da u trgovini, kao i u ostalim stvarima, mi sve više lutamo pod vodstvom nesigurnih nauka.

Kontraverza o trgovini jedva je stara pola stoleća, a već je dala hiljade svezaka; a ipak njihovi tvorci ne uvideše da je mehanizam trgovine tako ustrojen da je upravo suprotan zdravom razumu. On je podredio celo društvo jednoj klasi parazitskih i neproaktivnih agenata, trgovcima. Sve glavne klase društva, vlasnik*, zemljoradnik, manufaktursti i čak vlada u položaju su da njima gospodari jedna ne-

* Ne treba zaboraviti da Fourier nije bio komunista.

bitna, akcesorna klasa, trgovac, koji bi trebalo da je njihov potčinjeni, njihov namešteni agent, njihov smenljivi i odgovorni agent, a koji ipak po svojoj volji mrsi i razmršuje sve konce cirkulacije...]¹

Ako je reč o drugim zabludama osim onih o trgovini, javno mnjenje i učen^a tela su već gipkiji; prilično su složni u tome da su filozofski sistemi opasne iluzije, da iskustvo oteruje u laž naše razmetanje usavršljivošću, da se naše teorije o slobodi ne slažu sa civilizacijom, da su naše vrline — socijalne komedije, naša zakonodavstva — labirinti; prave se čak šale na račun pomodne kontroverze, ideologije. Ali komercijalno laparanje sa svojim teorijama o trgovinskom bilansu, protivteži, ravnoteži, garanciji postalo je zavetni kovčeg pred kojim se sve klanja. To je, dakle, iluzija koju moramo raspršiti...

Pre svega valja pokazati da su naši trgovinski sistemi, u koje sada svet blene sa glupim obožavanjem, antipodi istine, pravičnosti, dakle i jedinstva...

Teško je objasniti jednom stoleću da upravo ona operacija koju ono smatra za majstorsko delo sve mudrosti nije ništa drugo do pečat neznanja koji je udaren na čelo njegovoj celoj politici. Pogledajmo samo već poznate rezultate: pomorski monopol, fiskalni monopol, porast državnih dugova, nizove bankrota usled papirnog novca, rastuće podvale u svim poslovnim odnosima. Već sada možemo predati sramu mehanizam *slobodne trgovine*, to jest *slobodne laži*, tu istinsku industrijsku anarhiju, tu monstruožnu moć u društvu...

Kako dolazi do toga da *najlažovskiju* klasu socijalnog tela najviše protežiraju *„apostoli istine“*? Kako se dešava to da učenjaci, koji propovedaju preziranje nedostojnog bogatstva, danas samo cene klasu koja *per fas et nefas*² juri za bogatstvom, klasu igrača na berzi i zelenoških zakupaca na veliko? Ranije filozofi jednodušno osuđivahu neke korporacije koje pomoću savitljive savesti branjahu stav da nije isto uzimati i krasti. Pa kako su sada isti filozofi postali branioci klase koja, još mnogo nemoralnije, tvrdi da carariti ne znači lagati, da je nasamariti kupca nešto drugo nego pokrasti ga, da špekulisati na berzi ni u kom slučaju ne znači pljačkati proizvodnu klasu, ukratko, da treba raditi samo za novac, a nikako za slavu; — jer to je refren trgovaca koji oni pevaju u horu; mi ne pravimo poslove pour la gloire!³* Mora li se čovek tu još čuditi da su novije nauke udarile stranputicom kad prihvatiše stvar ljudi koji otvoreno ispovedaju takve principe?

Trgovina ima različite oblike prema različitim socijalnim stupnjevima; jer pošto je stožer sveg socijalnog života, ona postoji čim uopšte postoji neko socijalno stanje. Neki narod postaje socijalan, obrazuje društvo od trenutka kad počinje da razmenjuje. Stoga trgovina postoji već u stanju *divljaštva*, u kom ima oblik neposredne razmene. U *patrijarhatu* ona postaje posredni promet; osnovu trgovinskih metoda čine u *varvarstvu* monopoli, određivanja maksimuma i cena i prinudne

* Isti izraz postoji doslovno i kod nemačkih trgovaca.

¹ Prethodni tekst u uglastim zagradama potiče iz Fourier-ovog dela *Théorie des quatre mouvements* str. 311. prvog, 331. drugog odnosno 222. trećeg izdanja (Paris 1846), koje nam je bilo jedino dostupno. Tekst je objavljen i u časopisu „La Phalange“. — *Prev.* — ² pravično i nepravično — ³ za slavu

rekvizicije od strane vlade, u *civilizaciji*—individualna konkurencija ili lažovska i prevarantska borba.

Nije nam baš potrebno da govorimo prvo o neposrednoj razmeni u divljaka, koji ne znaju za novac. Jedan je imao sreće u lovu i trampa meso od divljači za strele koje je napravio neko drugi koji nije bio u lovu i kojemu je potrebna zaira. Ovaj postupak nije još trgovina, to je trampa.

Drugi postupak, posredni promet, je prvobitna trgovina. Nju izvodi kakav posrednik, *koji postaje vlasnik onoga što nije proizveo i što neće potrošiti*. Ova metoda, ma koliko da je rdava i ma koliko velik prostor da ostavlja za samovolju, ipak je u najvećoj meri pogodna u trima sledećim slučajevima:

1. u mladim zemljama, gde postoji samo zemljoradnja bez industrije; ovo je stanje u kome se nalaze sve kolonije na početku;
2. u pustim zemljama, kao u Sibiru i afričkim pustinjama; trgovac koji prkosi vrućini i hladnoći da bi odneo nužne predmete u daljinu, vrlo je koristan čovek;
3. u potlačenim i sputanim zemljama, gde beduini pljačkaju karavane, iznuđuju otkup od trgovca i često ga ubijaju—duguje se svaka zaštita onome koji prkosi ovim opasnostima da bi jednoj zabačenoj zemlji doturio zalihe. Ako se takav trgovac obogati, on je to i zaslužio.

U ovim trima slučajevima trgovci nisu ni igrači na berzi ni nakupci; oni ne preprodaju, jedan špekulant drugome, predmete koji su namenjeni potrošnji. Pri svom dolasku, oni ih javno nude potrošaču u kakvom bazaru ili na javnom trgu; oni ubrzavaju industrijsko kretanje. Oni hoće da zarade—ništa nije od ovoga pravičnije u civilizovanom svetu; ko je sejavao, zaslužio je i da požanje. Ali vrlo retko se trgovci zadovoljavaju ovom svojom funkcijom; pojedinačno ili združeno, oni spletkare da bi kočili cirkulaciju roba i da bi odmah nabijali cene.

Trgovina postaje pogubna od trenutka kada posrednici zbog suviše velikog broja postaju biljke gotovanke na socijalnom telu i slože se da sklanjaju na stranu robe, da im povećavaju cene pod izgovorom veštački izazvane retkosti, ukratko—da istovremeno opljačkaju proizvođača i potrošača marifetlucima špekulacije, umesto da služe jednima i drugima kao prosti, iskreni posrednici. Ovu iskrenost vidimo još na našim malim pijacama u selima i gradovima. Onaj koji kupuje stotinu teladi ili ovnova koristan je posrednik za dvadeset seljaka, koji bi inače izgubili cele radne dane da ih izvedu na pijacu u grad. Ako pri prispeću na pijacu svoju stoku otvoreno izloži na prodaju, on time potrošačima takođe čini uslugu; ali ako se on bog zna kojim marifetlucima, da bi sakrio tri četvrtine ovnova, sporazume sa ostalim prijateljima trgovine da kaže mesarima da su ovnovi retki, da on može snabdeti samo nešto prijatelja, da upotrebljava taj izgovor da bi ovnove prodavao upola skuplje, da širi alarm među kupcima a zatim izvodi na scenu jednog po jednog ovna koje je ranije bio sakrio i prodaje ih po preteranim cenama i tako pljačka potrošače—onda to više nije jednostavni promet, otvoreno izlaganje robe bez spletki, to je složen promet, čije smicalice, menjajući se u beskonačnost, proizvode trideset i šest karakterističnih poroka našeg trgovinskog sistema i jednaki su zakonskom monopolu. Ako se neko lukavstvom dokopa celokupnog proizvoda da bi se ovaj poskupio, to znači opljačkati spletkama više nego što to čini monopol naoružanom rukom.

Ja se dalje ne zadržavam na metodu varvara. On obuhvata određivanja maksimuma, prinudne rekvizicije i monopole, koji su takode još u civilizovanom stanju veoma uobičajeni. Kao što sam već rekao na drugom mestu, različiti metodi pojedinih perioda povezuju se; ne smemo se, dakle, čuditi što civilizacija pozajmljuje pojedine oznake od viših kao i od nižih stupnjeva. Tako je naš civilizovani trgovinski mehanizam amalgam odlika svih perioda, u kojem ipak preovlađuju odlike civilizovanog stupnja — a ove su još mnogo više za osudu od onih iz varvarstva, pošto naša trgovina nije ništa drugo do jedna pod maskom zakonitosti organizovana i ozakonjena otimačka privreda, usled čega se posrednici i preprodavci mogu udružiti da izazivaju veštačka poskupljenja svih mogućih životnih sredstava i da pljačkaju kako proizvođače tako i potrošače — da bi u brzini nagomilali skandalozni imetak od pedeset miliona — imetak čiji se imaoi još žale da se trgovina ne štiti, da trgovci ne mogu opstati, da se ne čini ništa i da država propada ako trgovac dotera dotle da ne može zaraditi više od pedeset miliona!

Međutim, jedna nova nauka uči nas da ovim ljudima treba obezbediti potpunu slobodu. Pustite samo trgovce da rade, kaže nam se; bez ove slobode bi onaj nakupac, koji je inače zaradio samo pedeset miliona, možda napravio samo jedan jedini milion, njegova poštovana porodica bila bi prinuđena da izlazi na kraj sa pedeset hiljada franaka rente —

Dii, talem avertite casum!¹

Preziranje trgovine, preziranje koje je svim narodnostima urođeno, vladalo je kod svih naroda koji važe za časne, osim kod nekih priobalskih plemena zelenša koja su izvlačila korist iz iznuđivanja trgovaca i lupeštva. Atina, Tir i Kartagina, koji su od toga profitirali, ne bi se mogli tome rugati; svako se uzdržava od svih šala na račun puteva kojima se obogatio, i finansijer će najmanje izlagati izrugivanju veštinu kako se dodaju nule na računima ili kako se pušta da neprijatelj uzme registre, a kasa skloni na sigurno mesto, mada se protura da je i nju neprijatelj uzeo.

U stvarnosti, kod starih kao i kod novijih naroda, trgovina je bila predmet poruge svih uvažanih klasa. Kako da se ceni jedna skroz prepredenjačka profesija, kako da se ceni klasa ljudi koji lažu svakom reči i ovom krasnom veštinom zarađuju milione, dok časni zemljoradnik, koji sa svojim najboljim iskustvom, s mukom i naporom obdelava svoje zemljište, jedva uspeva da neznatno poveća svoj neznatni prinos?

Međutim, otpré jednog stoleća, jedna nova nauka zvana ekonomija uzdigla je na počasno mesto čifte, špekulante, prekupce, zelenaše i bankrotere, monopoliste i komercijalne muktaše; vlade, koje se svakog dana sve više zadužuju, uvek misleći na to kako da pozajme novac, našle su se prinuđene da prikriju svoj prezir i da pošteduju ovu klasu merkantinih pijavica, koja drži pod ključem kasu civilizacije i cedi sva blaga koja je stvorila vrednoća zemljoradnika i industrijalaca — pod izgovorom da njima služi. Nećemo poricati da trgovina služi transportu, snabdevanju životnim namirnicama, razdeobi, ali ona to čini kao sluga koji godišnje vrši stvarnu službu koja vredi 1 000 franaka, a zato od svog gospodara ukrade 10 000 franaka, deset puta više nego što je proizveo.

¹ Bogovi, otklonite takav slučaj!

Kao što mlad rasipnik potajno prezire Jevrejina kome odlazi svake nedelje da bi se dao oguliti, ali ga ipak stalno vrlo učtivo pozdravlja, tako su i moderne vlade sklopile primirje puno vidljivog prezira sa trgovinom, koja se, uostalom, utoliko bolje akredituje ukoliko bolje ume da se uhvati u isto kolo sa istim fabrikantima koje pljačka. Ekonomisti, koji su u ovom trgovačkom bučkurišu našli rasadnik novih dogmi, majdan sistema, srušili su moral sa svim njegovim sanjarijama o istini, da bi uzdigli na presto svoje miljenike, špekulante i bankrotere. Potom su se svi učenjaci takmičili u poniznosti; najpre je nauka uvažila one »prijatelje trgovine« kao sebi jednake— Voltaire posveti jednom engleskom trgovcu jednu svoju tragediju. Danas bi se ovi špekulanti slatko smejali kad bi se neki učenjak usudio da im posveti tragediju! Špekulacija je zbacila mæsku, njoj više nije potrebno kađenje učenjaka; ona hoće tajno— *i uskoro zakonito— učešće u vladi*. Ta, mi smo i videli kako se na Ahenskom kongresu^[182] ništa nije moglo odlučiti dok nisu stigla dva bankara.^[183]

Ekonomijski sistemi, makoliko da su apoteozirali Zlatno tele trgovine, ipak ne uspeše da unište prirodni prezir koji narodi osećaju prema njoj. Ona ostaje prezrena od strane plemtva, od duhovništva, od vlasnika, od činovnika, pravnika, učenjaka, prezrena od strane umetnika, vojnika i svake klase koja zasluŕuje paŕnju. Uzaludno je ona njima dokazivala sofizmom za sofizmom da se pijavice špekulacije moraju poštovati— uvek vlada prirodno nipodaštavanje ove klase skorogjevića. Svako popušta zamahu jedne dogme kojoj sreća ide na ruku, ali svako u potaji produŕuje da prezire merkantilnu hidru, koja za to ne haje i nastavlja svoja osvajanja.

Kako je došlo do toga da je naše stoleće objavilo dela o zločinima tolikih klasa, čak o zločinima dobrovoljaca od 1815,^[184] koji su postojali samo jedan mesec 1815, otkuda dolazi to da ovo stoleće, koje u svojim zbirkama o zločinima nije pošteđelo ni kraljeve ni pape, nije nikad pomislilo da objavi zločine trgovaca? A ipak se pisci ŕale da im nedostaje građa. Da bih im pokazao bogatstvo ove građe, hoću metodično da analiziram samo jedan jedini od (trideset šest) zločina civilizovane trgovine... Tih trideset i šest rdavih odlika naše trgovine pod vladavinom individualne konkurencije i zbunjujuće i laŕovske borbe su sledeće:

Pregledna tablica odlika civilizovane trgovine

Stoŕeri: posrednička svojina i rasparčavanje potjoprivrede

1. Dvoličnost postupanja
2. Proizvoljno određivanje vrednosti
3. Sloboda varanja
4. Nesolidarnost, nedostatak uzajamne obaveznosti
5. Pridizanje, sklanjanje kapitala
6. *Smanjivanje radne najamnine*
7. *Veštačko zatvaranje izvora dovoza*
8. *Izobilje koje guši*
9. *Recipročno zahvatanje tuđe imovine*
10. Politika koja razara
11. *Zamrzavanje ili opšte gubljenje kredita (povratno dejstvo, reperkusija)*
12. *Fiktivni novac*
13. *Finansijska zbrka*

14. *Epidemični zločin*
15. *Opскурantizam*
16. *Gotovanstvo*
17. *Zelenaški zakup (Accaparement)*
18. *Špekulacija na berzi*
19. *Lihva*
20. *Neplodan rad*
21. *Industrijske lutrije (hazardne špekulacije)*
22. *Indirektni korporativni monopol*
23. *Fiskalni monopol, uprava izmuđena falsifikovanjem*
24. *Egzotični ili kolonijalni monopol*
25. *Pomorski monopol*
26. *Feudalni, kastiński monopol*
27. *Neosnovano izazivanje*
28. *Gubitak*
29. *Falsifikovanje*
30. *Razaranja zdravlja*
31. *Bankrot*
32. *Krijumčarenje*
33. *Gusarenje*
34. *Određivanje maksimuma i rekvizicije*
35. *Špekulativno ropstvo*
36. *Opšti egoizam*

.....

Mi hoćemo da od ovih trideset šest odlika podrobno razmotrimo samo jednu jedinu, bankrot; o nekojim drugim ja ću pre toga reći još nekoliko reći.

II

LAŽNOST EKONOMIJSKIH PRINCIPA O CIRKULACIJI

(Pokazana na trima odlikama tabele, br. 7, 8, 12:
veštačko zatvaranje izvora dovoza, izobilje koje guši, fiktivni novac.)

Naše stoleće, koje je tako plodno teorijama o kretanju industrije, još uvek ne zna da razlikuje cirkulaciju od zatvaranja. Ono brka mestimično prekinutu sa neprekidnom; prostu sa složenom cirkulacijom. Ostavimo, međutim, ove suvoparne distinkcije; neka govore činjenice i neka nam one posluže kao osnova principa koji su pravce suprotni principima ekonomije.

Vlade kao i narodi slažu se u tome da se izrađivači kako lažnog novca tako i lažnih državnih hartija od vrednosti moraju kažnjavati smrću. Takođe se osuđuju na smrt falsifikatori banknota i metalnog novca. Vrlo mudra mera predostrožnosti. *Ali zašto trgovina uživa ovo pravo falsifikovanja, koje druge ljude vodi na vešala ako ga izvršavaju?*

Svaka menica koju izda trgovac nosi u sebi klicu pravljenja lažnog novca, jer je vrlo neizvesno da li će ona ikad biti isplaćena. Svako ko krmani ka bankrotu preplavljuje cirkulaciju svojim menicama, ne nameravajući da ih ikad plati. Ovim je on stvarno proizveo i proturio lažan novac.

Hoće li možda neko da prigovori da svako drugi uživa istu privilegiju, da vlasnik, kao i trgovac, može pustiti u opticaj menice?

To nije istina. Vlasnik to ne može. Neko pravo je iluzorno ako se ne može ostvarivati. To svedoči ustavno pravo naroda na suverenitet, jedna pompezna prerogativa pored koje plebejac ipak ne može ni ručati ako nema nijedne pare u džepu. Ipak je vrlo daleko od pretenzije na suverenitet do pretenzije na ručak. Mnoga prava tako postoje na papiru, ali ne u stvarnosti, a njihovo davanje vredi onoga koji ne može pribaviti prava od stostruko manjeg značaja.

Takav je položaj vlasnika u pogledu emitovanja menica. On ima pravo da ih emituje kao što plebejac ima pravo da reklamira suverenitet; ali imati pravo i ostvarivati ga, to su dve vrlo različite stvari. Ako vlasnik izda menice, on ne nalazi nikoga ko ih prima bez garancije i sa njim se postupa kao sa svakim ko hoće da izda lažan novac. Zahtevala bi se hipoteka na nekretninu koja nimalo nije opterećena dugom, a osim toga još i zelenaška kamata. Po ovu cenu zbrinule bi se svoje menice, koje bi, tako pokrivene, bile novac od stvarne vrednosti, a ne fiktivan novac kao što su menice nekog preprodavca koji, zahvaljujući titulu »prijatelja trgovine«, nalazi sredstva da pusti u opticaj »dobre« menice na milion kad ne poseduje kao garanciju za ovaj milion stoti deo, 10 000 franaka.

Kako se divno namagarčuju vlade koje sebi uskraćuju ovu sposobnost, a garantuju je trgovcu! Trgovac koji poseduje deset hiljada franaka garancije emituje menice do iznosa od jednog miliona, ako izvoljeva on će biti protežiran i za to ovlašćen, on ima pravo da ovu masu hartija stavi u opticaj, a da zakon ne sme istraživati kako on zbrinjava svoj kapital, koje garancije poseduje. Državna blagajna, koja nekad, recimo, nudi deset miliona garancije, morala bi u ovom odnosu imati pravo da emituje jednu milijardu hartija od vrednosti. Ali ako neka vlada to pokuša a da se ne obrati za savet javnom mnenju, da mu ne saopšti motive, proigraće svoje poverenje, svoju zemlju izložiti političkim nemirima; a ipak je ona učinila samo to isto, sama je istu povlasticu koristila kojom se koriste toliki intriganti, koji često ne pružaju ni stoti deo ovih garancija, niti su dorasli svojim poslovima.

Odgovoriće se da ovi intriganti znaju da obrlate glupake, da se ušunjaju u njihovo poverenje; postavlja se, dakle, kao komercijalni princip da veština nasukivanja i pljačkanja dobrodušnika, ljudi od poverenja, zaslužuje svaku zaštitu, i da se ova zaštita mora ograničiti na trgovca, a da ne koristi vladi. Ja ne tvrdim da se ova lepa veština mora dopustiti i trgovcima i vladi, već da se, naprotiv, mora uskratiti trgovcima kao i vladajućima.

Iz ovoga izlazi da trgovac uživa sposobnost da emituje fiktivan novac u menicama (dvanaesta odlika) — zločin koji je ravan pravljenju lažnog novca, za što druge klase lupeža šalju na vešala — i da trgovinski sistem civilizovanih legalizuje i štiti takmičenje u varanju (treća odlika)...

Na optužbu za pravljenje lažnog novca kao i na druge tačke optužbe odgovoriće se: da mora biti trgovca da bi se cirkulacija ostvarivala, i da bi poslovi bili

nemogući kad bi se sputali ovi agenti; da će država onda razoriti javno poverenje i celokupnu svoju industriju staviti na kocku.

Prilično je tačno da je trgovini svojstveno da nam kuje tešnje okove ako se zajednica namrgodi da dà otpor. Čim neka administrativna mera ometa mahinacije trgovine, ova ograničava kredit, koči cirkulaciju, i država, koja hoćase da odstrani jedan stari nedostatak, na kraju je uz to još nove stvorila. Ovo dejstvo označeno je na tablici imenom reperkusija (jedanaesta odlika).

Ljudi se oslanjaju upravo na ovu opasnost da bi uspostavili načelo: pustite, samo, trgovce da posluju; njihova potpuna sloboda je garancija cirkulacije. Jedno krajnje lažno načelo, pošto upravo ova potpuna sloboda rađa sve smicalice koje toliko ometaju cirkulaciju — špekulaciju, zakupljivanje, bankrot itd., iz čega slede obadve odlike:

7. veštačko zatvaranje izvora dovoza,
8. izobilje koje guši.

Pogledajmo koji uticaj na cirkulaciju imaju obe ove odlike.

Trgovina se ne zadovoljava time što isporučuje robe iz ruku proizvođača u ruke potrošača; ona intrigira pomoću zakupljivanja i špekulacije sa cenama da bi izazvala veštačko poskupljenje onih životnih namirnica kojih nema baš mnogo. Godine 1807. jedan manevar berzanske špekulantske igre popeo je cenu šećeru u mesecu maju naglo na pet franaka, a isti šećer pade u julu na dva franka, iako nije bilo ni najmanjeg novog dovoza. No špekulaciji se doskočilo jednom lažnom veću i tako šećer bi sveden na svoju stvarnu vrednost, odstranjene su intrige i veštački strah od izostajanja dovoza. Ove intrige i ovo veštačko zastrašivanje igraju svakog dana šarkape s ponekom životnom namirnicom i čine je retkom, a da stvarna oskudica ne postoji. Godine 1812, kada je žetva bila obezbeđena, a zakupci razočarani u svojim nadama, videlo se najednom kako ogromne količine žita i brašna izlaze iz svojih skladišta. Nije, dakle, postojala nikakva oskudica niti najmanja opasnost od gladi samo da su ove namirnice bile razumno razdeljene. Ali trgovina ima svojstvo da već pre opasnosti, s obzirom na njenu mogućnost, odvraća dovoz, zadržava cirkulaciju, izaziva paniku i veštačku nestašicu hrane...

Ista posledica nastupa u slučaju izobilja, kad trgovina začepljuje dovoz iz veštački izazvanog straha od izobilja. U prvom slučaju ona operiše pozitivno zakupljivanjima i sklanjanjem životnih namirnica; u drugom slučaju ona operiše negativno time što kupuje i pušta da cene postanu tako niske da seljak ne izvadi čak ni svoje proizvodne troškove...

Trgovina odgovara da ona nema potrebe da kupuje kad ne predviđa dobitak, i da neće biti tako luda da se pretovari žitom kad ono ne pruža verovatnoću povišenja cena, dok ona svoje kapitale može mnogo korisnije uložiti u takve robe čija joj retkost, koja se lako može povećati zakupom, obećava profit.

To su mi ti komotni i prijatni principi u jednom socijalnom sistemu u kome se ni o čemu ne rezonuje do o uzajamnim garancijama. Trgovina je, dakle, kad god joj se dopada, razrešena od služenja zajednici. Ona to čini kao vojska koja bi bila ovlašćena da se uzdrži od borbe kad postoji opasnost i da služi samo svom vlastitom interesu, bez obzira na interes države. To je naša merkantilna politika; tako jednostrano ona određuje sve obaveze...

Godine 1820. pade cena žitu ispod 3 franka u raznim oblastima u kojima cena od 4 franka inače samo pokriva troškove. Ovo se ne bi desilo da je francuska trgovina, kao što bi to moralo biti pod jednim sistemom uzajamnosti koji se prilagođava interesu obeju strana, kupila anticipirani šestomesečni provijant za 30 miliona ljudi. Ova masa zalihe, izvučena iz cirkulacije i zacrvorena u skladištima, održala bi cenu ostatku i seljak ne bi bio pridavljen obezvređenjem i nemogućnošću da proda svoje proizvode... Ali naš trgovinski sistem deluje upravo suprotno; on povećava pritisak izobilja i zla nestašice hrane i tako deluje razorno na obema stranama.

Ja sam izabrao osmu odliku, izobilje koje guši, da bih pokazao da postojeći način trgovine ima u sebi negativne kao i pozitivne poroke i da on često greši neintencijom, propuštanjem jedne usluge koju lako može da učini! Jer kad je u nekoj oskudici hrane nužno 500 miliona da bi se žito zakupilo, oni su odmah pri ruci; no traži li se ova suma za mere predostrožnosti, da se podignu skladišta za vreme izobilja, onda se ne nađe ukupno pet stotina talira. Ne postoji niti uzajamnost niti garancija u ugovoru koji je sklopljen između zajednice i trgovine. Trgovina služi samo vlastitom interesu, a ne interesu društva, i otuda dolazi da mnogobrojni kapitali koje ona upotrebljava *jesu krađa opšte radinosti*. Ovu krađu naveo sam u tabeli kao petu odliku: sklanjanje kapitala...

Tako na obema stranama¹ trgovine ne postoji ni najmanja obaveza prema zajednici, koja se vezanih nogu i ruku predaje Minotauru i garantuje mu despotsku moć nad kapitalima i životnim namirnicama. Doista despotsku moć—jer posle tolikih deklaracija protiv despotizma još uvek nije otkriven *stvarni* despotizam, koji nije nikakav drugi nego *despotizam trgovine*, toga istinskog satrapa civilizovanog sveta!...

Ako hoćemo da sažmemo,... onda iz ovoga sledi da civilizovani mehanizam obezbeđuje trgovcima potpunu slobodu od kazne za zločin falsifikovanja novca, koji se kod drugih klasa kažnjava smrću, i da se ova sloboda od kazne oslanja na izgovor da oni navodno pomažu cirkulaciju, a u stvarnosti joj uskraćuju pomoć pozitivno—veštačkim zatvaranjem izvora dovoza, negativno—izobiljem koje guši.

Ovoj lažnosti rezultata pr idružuje se još odsustvo svih principa. Ekonomisti priznaju da njihova nauka nema uopšte nikakvih fiksnih principa; i zaista je vrhunac besprincipijelnosti dati potpunu slobodu jednoj klasi toliko pokvarenih agenata kao što su trgovci...

Posledica svega toga jeste da trgovinski promet teče isprekidano, u grčevima, iznenađenjima i ekscesima svake vrste, kakvi se mogu svakog dana videti u sadašnjem trgovinskom mehanizmu, koji dovodi do povremenih prekidu cirkulacije, do cirkulacije bez pravilnih prelaza, bez ravnoteže i garancija.

Zabavan rezultat ovog nereda jeste da narod ima hrabrosti da prebaci vladi zbog finansijskih zloupotreba, zbog kojih se nikad ne usuđuje da prebaci trgovini. Za ovo svedoče oba bankrota Law-ovih banknota i asignata.^[186] To su bili stup-

¹ U Engelsovom prevodu ovo mesto glasi: «So existiert auf beiden Seiten des Handels nicht die geringste Verpflichtung...» (Tako na obema stranama trgovine ne postoji ni najmanja obaveza...); u originalu, kod Fourier-a («Phalange», 1845, p. 20) ovo mesto glasi: «...il n'existe de la part du commerce aucun engagement avec le corps social...» («... ne postoji sa strane trgovine nikakva obaveza prema zajednici...»).—*Prev.*

njeviti bankroti; videlo se iz velike daljine kako se približavaju; moglo se od njih obezbediti na vreme kekvom delimičnom žrtvom. Uprkos ovim olakšavajućim okolnostima, publika nije oprostila. Ona s pravom proglašila Law-ove priznanice i asignate za pravljenje lažnog novca, za pljačkanje naoružanom rukom.

Pa zašto ista publika dobroćudno trpi da trgovci izdaju lažni novac, a vladama to ne dopušta, ne dopušta čak ni onda kada su one dovoljno predostrožne da pripreme bankrot laganim obaranjem vrednosti, koje imaoćima hartija pruža mogućnost da izmaknu? Ova mogućnost ne postoji za imaoce trgovinskih papira. Bankrot ih pogađa kao grom. Neko zaspi danas sa 300 000 franaka, a budi se ujutru sa ne više od 100 000 zbog nekog bankrotstva. Konvent je podražavao ovaj manevar u operaciji konsolidovane trećine; svet nije prestao da mu za ovo prebacuje kao za potpuno konstatovanu krađu. A ipak se svakom trgovcu obezbeđuje pravo da izvrši još teže pljačke i da u bankrotu ukrade dve trećine od onoga što je primio, dok Konvent zakide dve trećine od suma koje nikad ne beše primio. Kako uzbunjuju zločini trgovine kad ih uporedimo sa ostalim, čak najvećim, političkim nevaljalstvima!...

Sledeće pojediniosti će potvrditi da je moderna politika, prenoseći trgovinu na sasvim slobodne, svake dužnosti lišene trgovce, pustila vuka u tor i izazvala lupeštva svake vrste...

Predimo sada na bankrot da bismo ga nešto opširnije prikazali.

III

HIJERARHIJA BANKROTA

[Ako kakav zločin veoma učesta, ljudi se na njega naviknu i postaju njegovi ravnodušni svedoci. U Italiji ili Španiji gledaju krajnje hladnokrvno nekog najmljenog ubicu kako ubija nožem žrtvu koja mu je označena i beži u crkvu, gde uživa nekažnjivost... U Italiji se mogu videti očevi kako sakate i upropašćuju svoju decu da bi usavršili njihov glas, i sluge »boga mira« kako ohrabruju na ove svireposti da bi dobili dobre crkvene pevače... Takve sramote izazvale bi ogorčenje svake druge civilizovane nacije kad bi kod nje bile učinjene — zato ova, opet, ima druge navike koje izazivaju negodovanje i zbog kojih bi proključala krv Italijana...

Ako su navike i mišljenja u civilizaciji već toliko različiti od nacije do nacije, kako tek oni moraju biti različiti od jedne socijalne epohe do druge, kako će poroci koji se trpe u civilizaciji izgledati mrski na savršnijim socijalnim stupnjevima! Jedva će se moći verovati da su zemlje, koje sebe nazivaju uređenim, ... ijedan trenutak mogle trpeti takvu gnusobu kao što je bankrot.

Bankrot je najduhovitije i najbezobraznije lupeštvo koje je ikad postojalo; on garantuje svakom trgovcu mogućnost da publiku pokrade za sumu koja odgovara njegovu imanju ili kreditu, tako da jedan bogat čovek može reći: ja postajem 1808. trgovac; ja hoću da toga i toga dana godine 1810. ukradem toliko i toliko miliona ma čiji oni bili.

Ostavimo po strani jedan sporedan sadašnji događaj, novi francuski zakonik i njegovu nameru da kažnjava bankrot. Pošto o uspehu ove namere ne postoji jedinstve-

no mišljenje, a već se navode sredstva za zaobilazanje novih zakona, mi hoćemo da prepustimo praksi da ona sama ovde odluči... i da za prvi mah uzmemo za osnovu našeg razmišljanja dosada poznate činjenice; da posmatramo rastrojstva koja su posledica filozofskog sistema i principa: ostavite trgovcima punu slobodu, ne zadržavajući bilo kakvu garanciju za mudrost, ispravnost i platežnu sposobnost svakog pojedinca.

Pored ostalih zloupotreba, iz toga nastaje bankrot, jedna pljačka koja je mnogo omtznutija od drumskog razbojništva. A ipak se svet na njega navikao i podnosi ga u tolikoj meri da čak još priznaje *poštene bankrote* — takve pri kojima špekulant krade samo polovinu...¹

Pređimo na detaljnu sliku ovog junaštva, koje je bilo malo poznato kod naroda starog veka. Ono je otada uzelo sjajan zamah. Ono pruža analitičarima niz razvojnih stupnjeva koji će svedočiti u prilog našeg napretka ka usavršljivosti.

HIJERARHIJA BANKROTA.

Trideset prva odlika. — Zločini trgovine.
SLOBODNA SERIJA U TRI REDA, DEVET RODOVA, TRIDESET I ŠEST VRSTA

Desno ili uzlazno krilo.
Lake nijanse

I Nevini

1. Dečji bankrot
2. Vratolomni bankrot
3. Potajni bankrot
4. Posmrtni bankrot

II Časni

5. Tikvanski bankrot
6. Zanesenjački bankrot
7. Besprincipski bankrot

III Zavodnički

8. Bankrot iz ljubaznosti
9. Bankrot u dobrom tonu
10. Galantni bankrot
11. Bankrot iz blagonaklonosti
12. Sentimentalni bankrot

¹ Tekst u uglastim zagradama potiče iz Fourier-ovog dela *Théorie des quatre mouvements*, str. 321 - 323. prvog, 341 - 343. drugog odnosno 228 - 230. trećeg izdanja (Paris 1846). Tekst nije naveden u časopisu «La Phalange», već je na njega samo ukazano. — *Prev.*

*Centar serije.
Grandiozne nijanse*

IV Taktičari

13. Masni bankrot
14. Kosmopolitski bankrot
15. Nadežni bankrot
16. Transcendentni bankrot
17. Stupnjeviti bankrot

V Manevristi

18. Lančani bankrot
19. Bankrot u smaknutoj koloni
20. Bankrot u dubinskom poretku
21. Bankrot sa čarkašima

VI Agitatori

22. Bankrot velikog žanra
23. Bankrot s velikom mrežom
24. Atila - bankrot

*Levo ili silazno krilo.
Priljave nijanse*

VII Podmuklice

25. Odštetni bankrot
26. Vanstrojni bankrot
27. Crescendo - bankrot
28. Blagočestivi bankrot

VIII Šarabatala

29. Iluzijski bankrot
30. Invalidski bankrot
31. Bankrot ugušenja
32. Svinjarija - bankrot

IX Lažna braća

33. Lopovski bankrot
34. Obešenjački bankrot
35. Hvataj - maglu - bankrot
36. Bankrot za uveseljavanje

IV

UZLAZNO KRILO BANKROTERA

U jednom veoma pokvarenom, veoma gramžljivom stoleću čovek bi se izložio opštem podsmehu kada bi hteo da u učiteljskom tonu govori protiv akreditovanih poroka, protiv bankrota. Mnogo je pametnije uskladiti se sa vladajućim tonom i socijalne zločine posmatrati sa zabavne strane. Ja ću, dakle, dokazati da je bankrot mnogo smešniji obešenjakluk nego što veruju njegovi unapredivači i zaštitnici, koji u njegovim merkantilnim pljačkama ne vide ništa do pristojne malenkosti.

Sve je relativno, u poroku kao i u vrlini. Sami razbojnici imaju svoje norme o pravičnosti i časti. Ne smemo se, dakle, čuditi što bankroteri među sobom priznaju principe i stepene nevaljalstva. Nastojao sam da ove stavim u osnovu svoje podele. Ja sam ih prema uobičajenom pravilu podelio u tri grupe, od kojih prva sadrži lake, graciozne nijanse, druga—impozantne, uzvišene karaktere, treća—nedovoljno upadljive, trivijalne vrste. Desno krilo otvoriće postroj.

NEVINI

[1. *Dečji bankrot* je bankrot žutokljunca koji pravi prve korake u karijeri i nepromišljeno, bez pripremne taktike, učini glupi potez da bankrotira. Notar lako dovodi stvar u red. On je prikaže kao mladičku glupost i kaže: mladost računa na vaš obzir, gospodo poverioci. Nezgodna zgodovština raspliće se u javnom veselju, pošto su ovi žutokljunački bankroti uvek pomešani sa veselim upadicama: nasadeni zeleniši, obmanute tvrđice itd.

Bankroter ove vrste sme preduzeti masu nevaljalstava, utajivanje roba, skandalozne zajmove, krađe od rodaka, prijatelja, suseda; sve će biti oprano argumentom nekog kuma koji rasrđenim kreditorima kaže: šta hoćete vi, on je dete koje ne poznaje posao; mladim ljudima mora se gledati kroz prste, vremenom će on već uznapredovati.

Ovi dečji bankroteri imaju jednu veliku podršku—rugaње. Ima mnogo podrugljivaca u trgovini; ljudi su mnogo pre skloni da namagarčene ismeju nego da lupeže kritikuju, i ako bankroter ima na svojoj strani ismevače, onda je on siguran da će videti kako većina njegovih poverilaca odmah kapitulira i kako na juriš dobija svoje poravnanje¹.]

2. *Vratolomni bankrot*; bankrot izvesnih početnika koji igraju na sve ili ništa, ljudi koji navaljuju u galopu, ludo špekulišu i gazduju, traće ogroman novac i izigravaju veliku gospodu, da bi na juriš dobili provizoran kredit, koji sebi znaju da obezbede nekim tajnim žrtvama. Kad su ovi vratolomnici jednom uzeli mah, onda oni gomilaju glupost na glupost i obično završavaju odmagljivanjem. Zgoda se opravda kao brljotina i lako uredi, pošto daje građu ismevanju, kao i prethodna.

Ovi vratolomnici su u Francuskoj obična pojava i ovde ih dekorišu imenom

¹ Tekst u uglastim zagradama potiče iz Fourier-ovog dela *Théorie de l'unité universelle*, sv. III, str. 418. prvog, 125. drugog izdanja. Tekst je objavljen i u časopisu „La Phalange.—Prev.

špekulanata. Oni igraju vrlo sigurnu igru ako rasplet tako ubrzaju da tresnu u istom trenutku kada se za njih veruje da su tek u zaletu, kada im svako daje kredit za prvi posao i misli: u prvoj godini on ipak neće odmah strmeknuti.

3. *Potajni bankrot*, bankrot ispod ruke, jeste takav bankrot pri kojem dužnik koji se nalazi u neprilici predlaže «mali aranžman», popust od 25% ili pokriće u robama koje se procenjuju na više od 25%. Posrednik napominje poveriocima da je ovo za njih vrlo povoljno, jer ako se izvesna osoba pritesni i prinudi da bankrotira, onda će odleteti najmanje 50%.

U trgovini se mnogo oslanja na ovu vrstu relativnih proračuna. Sreta se mnoštvo lupeža koji, pošto su vas pokrali za 30%, još vam dokazuju da veoma mnogo zaradujete, pošto vam ne izvlače 50%. Drugi tvrde da moraju podneti teške gubitke, pošto na vama zaraduju ne više od 40%, a morali bi zapravo zaraditi 60%. Ovaj manir računanja, koji izgleda smešan, u trgovini je svuda priznat; on doživljuje svoj puni trijumf u bankrotu ispod ruke. Dokazuje se da je ovaj mali rabat od 25% čisti dobitak u poredenju sa 50%, koje bi stajao bankrot. Pokolebani snagom ovog dokazivanja, kreditori se pretplaćuju na «mali aranžmančić». Ko je imao da dobije 4 000 franaka, dobija 3 000, i to se ni za živu glavu ne zove bankrotstvo.

4. *Posmrtni bankrot*, koji se objavljuje posle smrti junaka drame; on postaje odrambena isprava umrloga, koji se nadao da će svoje poslove opet dovesti u red i koji bi im takođe sasvim izvesno činio čast samo da je ostao u životu. Pa se potom slave njegove izvršne osobine, od srca oplakuju njegovi jadni sirotani. Ta poverioci neće ipak da uznemiravaju jednu uplakanu udovicu! Ako je još i lepa, to bi bilo varvarstvo! U međuvremenu, udovica je uz pomoć nekih prisnih prijatelja pre zapečaćenja izvršila lepe pronevere. Rupe se stavljaju na teret umrloga, koji nije imao više vremena da poslove uredi, i koji se neće vratiti da ovu priču utera u laž. Ako je bilo 25% deficitu, umeli su da ga popnu na 50%; to ne staje više kad se jednom ruka stavila u testo; osim toga, kakva bi to glupost bila bankrotirati sa 25% kad oni sa 50% još važe za poštene — naročito ako je reč o krivici jednog vrlo uvaženog po kojnika, čiju bi uspomenu bilo čak ogavno kompromitovati!

ČASNI

Četiri navedene vrste su vrste fiktivne nevinosti. Mi sada izvodimo na smotru vrste stvarne nevinosti... Bilo bi nepravilno žigosati bankrotere u masi zato što su devet desetina od njih hulje. Ja ću navesti tri klase koje se stvarno mogu izviniti. Imaćemo suviše mnogo krivih da optužimo; potražimo, dakle, već na samom početku, neke časne ljude među ovom bratijom, koja je posle revolucije postala tako mnogobrojna da se u nekim gradovima ljudi više uopšte ne pitaju ko bankrotira, već ko nije bankrotirao.

5. *Tikvanski bankrot* je bankrot nesrećnika koji ne ukrade ni paru, daje sve poveriocima i bez ikakve prevare predaje im se na milost i nemilost. Ostali bankroteri mu se rugaju i proglašuju ga za šmokljana koji je trebalo bar nešto da ušičari; i doista, jedan tako pošten čovek je nedostojan našeg stoleća usavršljivosti.

6. *Zanesenjački bankrot* je delo onoga koji očajava, smatra sebe za obeščašćena i ponekad se ustreliti ili skače u vodu. To znači ipak prokletu malo stajati na visini okolnosti—biti častan čovek u devetnaestom stoleću i, što je još gore, u trgovini!

Ipak se radujem što moram reći da se takvi ljudi još sreću u trgovini—ali sasvim retko posejani, *rari nantes in gurgite vasto*¹. Svako im predskazuje njihovu sudbinu; veoma je poznato da od deset lupeža koji se bace na trgovinu devet ima sreću, dok se od deset poštenih ljudi devet upropaste.

7. *Besprincipski bankrot* je bankrot glupana koji dopusti da se umeša pravosuđe i donese presude koje ga žigošu i opelješe do gole kože, umesto da postupi kao toliki vešti ljudi, koji sa čašću i profitom znaju da se izvuku iz ove neprilike. —Ova tri poštena viteza su tako malo dostojni uzvišene bratije da ja žurno prelazim preko njih. Pređimo na jednu sortu koja bolje ume da zasluži odobravanje znalaca.

ZAVODNIČKI

Zašto ljudi ne bi dopustili da ih zavode bankroteri kao što to čine s njima mnoge druge poročne klase? Mi ćemo sada inspiciрати jednu koteriju koja je puna svakojakih draži i stvorena za osvajanje svih srdaca.

8. *Bankrot iz ljubaznosti*, ekonomski bankrot, jeste bankrot nekog kao med slatkog čovečuljka, koji svojim poveriocima želi samo dobro i koji bi bio očajan kad bi morao da ih uvali u troškove i navaljuje na njih da pregovaraju o 50% popusta da bi se izbeglo mešanje pravosuđa, koje bi sve progutalo. On uverava poverioce da hoće da postupa s njima kao s prijateljima čiji su mu interesi na srcu. Prožet zahvalnošću za njihove prijateljske usluge koje su mu učinili, on drhće pri pomisli da im mora prouzrokovati sudske troškove. Ove slatke reči i ostale smicalice neke zavedu, a drugi popuštaju iz straha od sveproždirućeg pravosuđa.

9. *Bankrot u dobrom tonu* je bankrot ljudi koji su vrlo omiljeni u otmenom svetu i svoju kuću do poslednjeg trenutka održavaju na visokoj nozi. Pošto su ljudi sasvim *comme il faut*², oni imaju mnoštvo protekcija, i ako ne dignu preko 60%, lako dobijaju poravnanje; naročito ako su gospođe i kćerke iz kuće upotrebljive za moljenje i iskoriste propis Sanchez-a^[186] koji ih ovlašćuje da nose vrlo providnu vratnu maramu kad idu da nešto mole u vezi s važnim poslovima.

10. *Galantni bankrot* je bankrot lepih žena; nije pristojno žaliti se na to, lepi spol zahteva obzire. Neka lepa žena ima radnju, bankrotira, pokrade vas za hiljadu talira; ako je šikanirate, onda to samo dokazuje da nemate *savoir vivre*³; ona ima pravo da malo protepa o svojim jogunstvima. Ja sam jednu od ovih dama čuo kako kaže o jednom poveriocu: kakav čovek! Priča se da se on još mnogo duri; doista, savetujem mu da se žali zbog svojih pedeset lujeva; trebalo je da ga dvostruko opelješim. On je imao izvesne intimnosti sa damom, ona je imala pravo da ga smatra za nezahvalna čoveka.

¹ retki plivači u ogromnom vrtlogu — ² kako treba — ³ ponašanje, umeti se ponašati

11. *Bankrot iz naklonosti*, pri kojem je jasno kao na dlanu da poverioci zarađuju — a kako do toga dolazi? Ako bankroter ukrade samo malo, 40%, a za ostatak daje garanciju, vrlo solidnu kauciju. Ovo važi za tako srećan ishod da notar čestita sakupljenim poveriocima, čestita im kao da su obavili izvrstan posao, imali pravu priliku. Na deset hiljada franaka izgubiti samo četiri hiljade, a šest hiljada izvući, to je stvarno uspeh. Ko nije naviknut na trgovinu malo bi znao da ceni ovu priliku: on bi hteo da ima celih svojih deset hiljada franaka i mislio bi da su ga pokrali za četiri hiljade. Kakvi nepristojni maniri! Tvrditi da vas neki čovek krade ako vam odbije 40%, a u ostalome prijateljski postupa prema vama!

12. *Sentimentalni bankrot* dešava se kod izvesnih ljudi koji drže govoricije da vam srce cepaju, i izlivaju takve bujice osećanja i pokazuju toliko svojih vrlina poveriocu da bi on bio varvarin kad se ne bi trenutno predao, kad ne bi sebe smatrao srećnim da obaveže takve valjane ljude koji nežno vole sve one čiji novac dižu. Ljudi ove sorte plaćaju izvršnim razlozima i vrlo laskavim pohvalama, oni hvataju poverioca na osećanje, zabljavaju ga samo njegovim i svojim vrlinama; nalaziš da si se veoma mnogo poboljšao kad se razgovor svrši, otkrivaš u sebi mnoštvo vrlina koje bogato nadoknađuju ukradenu sumu. Imaš li koju hiljadu franaka manje, imaš utoliko više vrlina, to je očit dobitak za lepe duše.

Jedan od ovih glumaca reče mi jednog dana: Toliko mi je bilo žao gospode; to su veoma poštene, poštovanja vredni ljudi — i, ugursuz, za dokaz svog poštovanja, pokrade ih već u prvom poslu za 10 000 franaka pomoću menice koju im dade za poklon i dobrodošlicu. On beše ovu sumu izdao da bi stupio u vezu sa njima; mesec dana kasnije on bankrotira. Kakva radost za ovu gospodu što su dobili njegovo *poštovanje* kao pokriće za deset hiljada franaka!

Održao sam reč; bejah obećao jedno zavodničko društvo. Kod svih bankrota ove istinski ljubazne kategorije ne nalazite ništa drugo do prijateljstvo, naklonost, dobar ton i nežna osećanja. Ako je ta kategorija stvorena da srca pridobija, druga će nametnuti divljenje, razviti sjajnu preduzimljivost, transcendentne odlike, predstavljati heroje svoje vrste.

V

CENTAR — GRANDIOZNE NIJANSE

Sada dolazimo do veličanstvenog razvitka trgovačkog duha, do snažnih operacija koje dokazuju ogromni napredak stoleća ka preporodu i usavršljivosti. Bankrot će ovde razviti svoje majstorstvo i operisati prema dalekosežnim planovima, čije će prikazivanje dokazati mudrost načela: pustite trgovce da rade, ostavite im punu slobodu za njihove uzvišene koncepcije o varanju i pljačkanju.

TAKTIČARI

13. *Masni bankrot* je bankrot špekulanata visokog reda koji poseduju genije trgovine. [Bankar Dorante poseduje dva miliona i želi da što pre ma kojim sredstvima dođe do imetka od četiri do pet miliona. On dobija na svoj poznati kapital

kredit od osam miliona u menicama, robama itd., on, dakle, može igrati fondom od deset miliona. On se baca na visoku špekulaciju, na podvale sa robama i državnim hartijama. Možda je on na kraju godine izgubio oba svoja miliona, umesto da ih udvostruči; vi držite da je on propao—ni u kom slučaju; on će isto tako lepo imati četiri miliona kao da je pravio dobre poslove, jer njemu ostaju osam miliona koje je primio, a pomoću jednog »časnog« bankrota on udesi tako da polovinu od njih plaća za više godina. Tako ispada da se on, pošto je izgubio svoja dva miliona, pojavljuje kao posednik četiriju miliona, koje je ukrao od publike. Lepe li stvari ove slobode trgovine! Shvatate li sada zašto se svakog dana čuje o nekom trgovcu: ide mu vrlo dobro od njegova bankrota?

Nova šansa za bankrotera: Dorante, pošto je utajio četiri miliona, održava potpuno svoju čast i javno poštovanje, ne kao srećan lopov, već kao nesrećan trgovac. Objasnimo ovo.

Dorante je osvojio javno mnjenje dok je smišljao svoj bankrot; njegove gozbe u gradu, njegovi izleti pribavili su mu vatrene pristalice; sjajna mladež je za njega; lepote ga sažaljevaju u njegovoj nesreći—nesreća je danas sinonim za bankrot; veliča se njegov plemeniti karakter, koji zaslužuje bolju sudbinu. Skoro izlazi, prema izjavama njegovih branilaca, da je bankrot gore sudbine nego oni čiji je imetak zakinuo. Sva krivica prebacuje se na političke događaje, nezdrave odnose i ostalo što, po običaju, naklapaju notari, koji su majstori u tome da spreče napad razgnevljenih poverilaca. Posle prve oluje, Dorante pušta na scenu nekoliko posrednika, nekoliko blagovremeno razdeljenih smotuljaka novca, i uskoro javno mnjenje je tako nadmudreno da svakog koji bi govorio protiv Dorante-a proglašava za ljudozdera. Uz to, oni kojim je pokrao najdeblje sume udaljeni su sto ili dvesta milja, u Hamburgu su ili Amsterdamu; oni će se vremenom već umiriti, do njih nije mnogo stalo, njihovo udaljeno kevanje ne utiče na parisko mnjenje. Povrh toga, Dorante im je, zaboga, prouzrokovao samo gubitak polovine, a običaj je odredio da se onaj koji ukrade samo polovinu smatra više za nesrećna nego za kriva; i tako je Dorante od prvog trenutka opran pred javnim mnjenjem. Posle mesec dana javnu pažnju privukli su drugi bankroti, koji scvaraju više senzacije i pri kojima idu do đavola dve trećine ili tri četvrtine. Nova slava za Dorante-a, koji je skrajnuo samo polovinu; uz to, to je stara, zaboravljena istorija. Kuća Dorante-ova već počinje da se postepeno ponovo otvara za publiku; njen kuvar ponovo zadobija svoju staru vlast nad dušama, i neopaženo se stišava vika nekih žučnih poverilaca, koji nemaju saučešća za nesreću i nepuštaju obzire koji se duguju dobrom društvu.

Tako se za manje od šest meseci okončava operacija kojom Dorante i njemu slični krađu publici milione, upropašćuju porodice čiji imetak imaju u rukama, i poštene trgovce zaviljavaju u bankrot koji ih pridružuje lupežima. Bankrot je jedini socijalni zločin koji se epidemično razmnožava i poštenog čoveka sunovraćuje u istu sramotu kao i mangupa. Pošteniji trgovac, koji trpi od bankrota dvadesetorice mangupa, na kraju je sam prinuđen da obustavi svoja plaćanja.

Otuda dolazi da se mangupski bankroteri, to će reći devet desetina cele fajte, izdaje za poštene ljude koji su imali nesreću i u horu viču: mi smo više za žaljenje nego za kudenje. Kad ih slušate, oni se svi izdaju za male svece, baš kao robijaši sa galija, koji svi tvrde da baš ništa rdavo nisu učinili.

Nasuprot ovome, pristalice slobodne trgovine govoriće o represivnim zakonima, o sudovima. Doista! Sudovi za ljude koji jednim potezom pljačkaju više miliona! Uostalom, poslovice da male lopove vešaju, a velike ostavljaju da posluju, u trgovini ne važi, jer čak i najmanji bankrot izmiče pravosuđu pod zaštitom trgovaca...]¹

14. *Kosmopolitski bankrot*. Ovo je savez trgovinskog duha sa filozofskim. Bankroter je istinski građanin sveta ako on posle pljačkanja jedne kraljevine u više drugih redom čini bankrot. Ovo je sigurna špekulacija. Čovek je pri svom dolasku nepoznat, u nužnom slučaju menja svoje ime, kao što to čine Jevreji, i na osnovi kapitala koji je skupio u kakvom ranijem bankrotu, odmah dobija kredit. Zabavna je ideja moderne politike da se opšta uprava industrijskim proizvodima prenese na ljude koje za njihovu otadžbinu ne vezuje nikakva čvrsta veza, nikakav veliki zemljoposed, i koji kao kosmopoliti mogu špekulisati na pola tučeta bankrota koji imaju da se izvode redom u Parizu, Londonu, Hamburgu, Trstu, Napulju i Kadisu. Ja ću naslikati ovaj bankrot u članku *Lančana paljba*, koji za okosnicu svog manevra ima jednog kosmopolitu.

15. *Nadežni bankrot*. Ovaj datira tek od revolucije i traje jedva pola stoleća. Ranije mladi ljudi nisu debitirali tako rano u trgovini; nikada nisu bivali šefovi pre tridesete godine. Sada oni već sa osamnaest godina upravljaju jednom firmom i već sa dvadeset mogu da naprave prvi bankrot, koji opravdava velike nade za ubuduće. Ima među njima takvih koji su pre tridesete godine već napravili tri bankrota i više nego jednom pojeli svojim tajnim ortacima stotinu² talira. Kad ih vide, ljudi kažu: on je suviše mlad za toliku slavu, ali mi živimo u stoleću mladih ljudi.

16. *Transcendentni bankrot* zahteva dalekosežan plan, ogroman zamah, trgovačku agenciju sa trideset do četrdeset trgovačkih pomoćnika, mnogobrojne brodove, kolosalne veze u svim zemljama, onda jedan nagao slom, strahovito rušenje čiji udari odjekuju na sve četiri strane sveta, i jedan haos likvidacija u kojem će poslovni ljudi imati šta da čelepire za deset godina. To je operacija u kojoj se trgovinski genije razvija u svom punom sjaju; ona mora proizvesti gubitak od najmanje tri četvrtine, jer u ovoj snažnoj slici mora sve biti veličanstveno postavljeno.

17. *Stupnjeviti bankrot* je bankrot špekulanta koji pri mudrom vođenju svoje operacije može dospeti do karijere od sedam do osam uzastopnih bankrota. U ovom slučaju on mora udariti drugim putem nego onaj koji smeru samo na jedan ili dva bankrota.

Načela su:

1) u prvom bankrotu samo s merom pljačkati. Pedeset procenata su dovoljni, ne smeš odmah od početka ljude razbesniti, jer bi drugi bankrot bio suviše težak ako se u ogleđnom potezu diskreditovelo suviše velikom pohlepom na pljačku;

¹ Tekst u uglastim zagradama potiče iz Fourier-ovog dela *Théorie des quatre mouvements*, str. 323-325, prvog, 343-346, drugog, 230-232, trećeg izdanja (Paris 1846). U časopisu „La Phalange“ tekst nije naveden, već je na njega samo ukazano.—*Prev.*—² U francuskom originalu stoji: cent mille—sto hiljada.—*Prev.*

2) u drugom opljačkati samo malo, ne preko 30%, da bi se dokazalo da se bankroter razvio, da već veštije i opreznije operiše, i da će postati potpun trgovac, dostojan »prijatelj trgovine« kad se bude pridigao od ovog drugog udarca;

3) u trećem bankrotu bogato opljačkati, bar 80%, opravdati se time da nije reč o običnom deficitu, nego o deficitu izazvanom izvanrednim slučajevima; progurati ga pomoću nekih kritičnih vremenskih okolnosti, istaći svoje dobro ponašanje pri drugom bankrotu da bi se dokazalo da krivica leži jedino u događajima;

4) u četvrtom opljačkati samo 50%, da bi se dokazalo da je posredi oprezan čovek i koji zna da se drži u odgovarajućim granicama ako ga okolnosti ne povuku sa sobom.

5) u petom se može ići već do 60%, jer se publika navikla na to; 10% više ili manje ne kvare takvu špekulaciju kad se javno mnjenje na to naviklo; jer zna se da će ovaj koji je izveo četiri njih, izvesti i peti i šesti. Ja sam video jednog od njih s kojim su se sprdali posle njegova četvrtog bankrota, pošto nosaše opatski šešir kao znak pobožnosti i dobrih običaja; on ne dopusti da ga zbune i pripremi peti.

Šesti i sedmi su ad libitum¹, prave se samo kad se primiče starost i u trenutku kada se pomišlja na to da se odmara na svojim lovorikama. Ništa nije lakše nego izviniti šesti bankrot; čovek je suviše ostareo da bi se mogao izmeniti, niko se više ne čudi. Uostalom, rezonuje se malko o vladi, koja neće da zaštiti trgovinu i koja je uzrok ovim malim uznemirenjima poštenih poslovnih ljudi.

Ne treba se čuditi ako ja ovde dajem nekoliko načela za primenu kod bankrotiranja; reč je o sasvim novoj veštini koja, slično ekonomiji, iz koje je nastala, još nema čvrstih načela, pa još ni metodične nomenklature. Tako su u stupnjevitom bankrotu imenovana samo četiri prva stupnja.

Ko napravi prvi bankrot, prosti je »vitez«,
pri drugom dobija ime »prince«,
kod trećeg titulu »kralj«,
kod četvrtog »car«...

Za peti, šesti, sedmi stupanj ljudi od zanata još nisu našli imena. Istinski prijatelj trgovine mora se uzdići do pune oktave. Da bi neko bio »sharmoničan« bankroter, mora napraviti sedam »poštenih bankrota« sa 50% gubitka u proseku, a onda jedan pojačan, jedan potpun bankrot, kao okosnicu niza, pri čemu je dozvoljeno opljačkati najmanje 80% kao obeštećenje za umerenost koja je pokazana pri ostalim; ta, pedeset procenata od ranijih bankrota su samo honette² tarifa, sasvim mali izrezak, koji nikom ne daje pravo da kudi, pošto oni predstavljaju prihvaćenu taksu za bankrotere, cenu koja je utvrđena, baš kao i cena malih tortica ili vožnje fijakerom.

MANEVRISTI

U ovom odeljku raspravljamo o masovnim evolucijama koje zahtevaju saradnju različitih bankrotera, za dobro trgovine i za trijumf uzvišene istine. Ovi kolektivni manevri pružiće nam četiri vrste veštaka u evoluciji.

¹ po volji, po nahođenju — ² časna

18. *Lančani bankrot*. Ovaj se obično proizvodi protivudarima, zaplitanjima bankrota koji povlače jedan drugi. Ja ću opisati jedan koji spada u srednju vrstu, u buržoaski rod, jer su ovi najrazumljiviji masi čitalaca. Uzećemo jednog od onih kosmopolitskih veštaka, čiju definiciju sam odgodio, za okosnicu manevra lančane vatre.

[Juda Iskariotski dolazi u Francusku sa 100 000 franaka kapitala, koje je zaradio u svom prvom bankrotu; on se smešta kao trgovac u jednom gradu gde ima za suparnike šest uglednih i starih kuća. Da bi im oduzeo mušterije i dobar glas, Iskariot odmah počinje time što svoje robe prodaje po cenama koštanja,—sigurno sredstvo da se privuče luksuzno sveta. Uskoro njegovi konkurenti glasno jadikuju protiv njega, on se smeje na njihove optužbe i sve više nastavlja da sve prodaje po cenama koštanja.

Onda narod viče da je to divota: živela konkurencija, živeli Jevreji, živela filozofija i živelo bratstvo! Sve robe su pojeftinile posle Iskariotova prispeća, i publika kaže njegovim konkurentima: vi, gospodo, vi ste pravi Jevreji, vi hoćete suviše da zaradite, jedino je Iskariot pošten čovek, on se zadovoljava umerenim dobitkom jer on ne živi luksuzno kao vi.—Uzaludna su sva kazivanja starih trgovaca da je Iskariot prerušeni lupež, koji će pre ili posle pasti; publika ih optužuje za zavist i klevetanje i sve više juri k Jevrejinu.

Računica ovog lopova je sledeća: Prodajući po ceni koštanja, on gubi samo interes na svoj kapital, po mom računu 10 000 franaka godišnje, ali otvara sebi značajan débouché¹, stvara sebi u pomorskim gradovima ime značajnog potrošača i dobija pri brzim plaćanjima velik kredit. Ovaj marifetluk sprovodi se dve godine, posle kojih Iskariot ništa ne zaradi, mada je vrlo mnogo prodao. Njegov manevar se ne raščuje, pošto Jevreji drže samo jevrejske službenike, ljude koji su potajni neprijatelji svih naroda i nikad ne odaju kakvo lupeštvo koje je smislio jedan od „naših“ ljudi.

Kada je sve zrelo za razrešenje, Iskariot upotrebljava ceo svoj kredit, daje kolosalne naloge u svim lučkim gradovima, kupuje robu na veresiju u iznosu od 5 - 600 000 franaka. On šalje svoje robe u inostranstvo i preprodaje budzašto sve svoje stovarište. Kad je sve pretvorio u novac, valjani Iskariot iščekava sa svojim novčanikom i vraća se u Nemačku kuda je poslao svoje na veresiju kupljene robe, brzo ih prodaje, pa je pri svom odlasku iz Francuske četiri puta bogatiji nego što je bio kad je u nju prispeo; on ima 400 000 franaka i ide za London ili Livorno, da udesi treći bankrot.

Sada odjednom spada veo i ljudi dolaze opet k sebi u gradu u kojem je on učinio prvi potez. Uvida se kako je opasno pustiti u trgovinu Jevreje, vagabunde koji ni za šta nisu vezani. Ali ovaj Iskariotov bankrot je samo prvi čin lakrdije; propratimo lančanu vatru.

Izrailjac imadaše šest konkurenata; zovimo ih A, B, C, D, E, F.

A ne beše već duže vremena pri novcu, držaše se bez imetka pomoću svog dobrog glasa; ali budući usled dolaska Izrailjca lišen svih svojih mušterija, on

¹ izlaz

je mogao da izdrži takmičenje samo jednu godinu, pa, nezreo za ove nove filozofske sisteme koji štite vagabunde, *A* nalazi da je prinuden da prikloni glavu pred taktikom Iskariotovom i da *bankrotira*.

B je duže izdržao udar; on je izdaleka nazreo lupeštvo Jevrejina i čeka na prolazak ove oluje da bi opet prikupio svoje mušterije koje mu mangup Iskariot beše oteo. Ali u međuvremenu on biva upleten u jedan inostrani bankrot; to je dovoljno da se ubrza njegov pad; on verovaoše da može da izdrži dve godine, a već je posle petnaest meseci prinuden da *bankrotira*.

C je bio povezan sa jednom inostranom kućom, koju je drugi neki Iskariot upropastio—njih ima, naime, u svim gradovima;—*C*-a je povukao pad njegova asocié, i pošto je osamnaest meseci podnosio žrtve da bi izdržao konkurenciju jevrejske hulje, *C* takođe uvida da je prinuden da *bankrotira*.

D je više prividno nego stvarno pošten. Njemu još preostaje sredstava da se drži, mada već dvadeset meseci trpi od konkurencije Jevrejina; ali ogorčen gubicima koje mu ovaj nanosi, pušta da ga porok povuče, za što on vidi tolike primere. On vidi da su trojica od njegove bratije otvorila marš i da će on kao četvrti promarširati u društvu sa njima, izgovarajući se stvarnim ili fiktivnim nesrećnim slučajevima. Tako *D*, kome je dodijala dvadesetmesečna borba protiv Iskariota, vidi da mu ne preostaje ništa pametnije nego da *bankrotira*.

E beše četvorici svojih kolega koji su uzastopno bankrotirali dao u predujam znatne sume; on je verovao da su oni svi platežno sposobni, a oni to i bejahu pre nego što im je Iskariotov manevar pokvario posao. *E* se oseća opelješanim bankrotima ovih četiriju kuća; uz to, on sam više nema mušterija; cela publika trči Iskariotu, koji rasprodaje po sopstvenim cenama koštanja. *E* vidi da su njegova sredstva uništena, njegov kredit razoren; pritiskaju ga, a pošto ne može više odgovarati svojim obavezama, on završava time da *bankrotira*.

F ima dovoljno sredstava, ali zbog pet prethodnih bankrota, koji dopuštaju da se zaključi da će i on učiniti isto, ostao je bez kredita u svim primorskim gradovima. Uz to, sada neki od bankrotera, koji su se poravnali, prodaju budžašto da bi pri prvim dospelim rokovima mogli izvršiti svoja plaćanja. Da bi ubrzali svoju prodaju, oni gube desetinu vrednosti, a ipak zarade četiri desetine, pošto su se poravnali na 50%. Ovo potpuno satire *F*-a, i tako mu ne ostaje ništa drugo nego da, kao i njegovi konkurenti, *bankrotira*.

Tako je ustoličenje jednog vagabunda ili jednog Jevrejina dovoljno da se dezorganizuje sav trgovački red u nekom velikom gradu i da se najpošteniji ljudi povuku u zločin; jer svaki bankrot je više ili manje zločin, mada je još veoma često ulepšan sjajnim izgovorima, izgovorima kao što su oni kojima sam kolorisao ovih šest bankrota, a u svim ovim izgovorima skoro nikad nema istinite reči. Istinito u stvari je to da svako požudno grabi priliku za krađu, koja ostaje nekažnjena. . .]²

¹ druga, ortaka — ² Tekst u uglastim zagradama potiče iz Fourier-ovog dela *Théorie des quatre mouvements*, str. 327 - 331. prvog, 348 - 351. drugog, 233 - 235. trećeg izdanja, Pariz 1846. U časopisu «La Phalange» tekst nije naveden, već je na njega samo ukazano. — *Prev.*

Ponekad lančana paljba dobija oblik odskokâ koji dejtstvuju na daljinu i u isto vreme povuku tuce trgovačkih kuća u raznim zemljama. One imaju zajedničke interese, i pad glavne kuće dovodi do propadanja svih sporednih zainteresovanih kuća, kao što pada red olovnih vojnika čiji krilni dobije udarac. Ovo je ozbiljna kombinacija, dostojna da figurira među velikim manevrima, pa će u svakom slučaju ovo rikošetiranje koje dejtstvuje na daljinu morati da obrazuje posebnu vrstu u jednoj tačnijoj klasifikaciji.

19. *Bankrot u smaknutoj koloni* zahteva povoljnu okolnost koja služi za izvi-njenje i mnogobrojne mase trgovaca navodi da se usude na sudbonosni skok. U ovom slučaju oni se oslanjaju jedan na drugog, spasavaju se svojim mnoštvom kao puk koji se prestrojava u smaknuti poredak da bi bajonetima izvršio proboj. Tako bankroteri moraju, kad je prilika povoljna, zbiti svoje redove, svakog dana jednu kolonu bankrota objaviti na berzi, i prirediti jednu za drugom tako brzo da se javno mnenje smete i da se poravnanja, s obzirom na teška vremena, lako dobiju. U Londonu se ovi bankroti periodično vraćaju; i u Parizu je 1800. učinjen vrlo lep pokušaj u smaknutoj koloni, što se vrlo srećno završilo za mnoge prijatelje trgovine.

20. *Bankrot u dubinskom poretku* je niz bankrotstava koja su međusobno po-vezana, ali izbijaju u odgovarajućim intervalima od tri do četiri meseca. Nasuprot smaknutim kolonama, koje iz dana u dan slede jedna za drugom, mora se u du-binskom poretku uzajamno sporazumevati da bi se bankrotiralo kad kome dođe red, u istom trenutku kada je prethodnik sa svojim poravnanjem načisto. Na primer, *A* je uređio svoje poravnanje posle tri meseca od bankrota, pa se *B* mora trenutno proglasiti za insolventna, pošto sada posrednici mogu naći publiku disponiranu i reći: to je ista istorija kao i sa *A*, jedna je morala povući za sobom drugu, mora se udesiti isto poravnanje. Isto tako za *C*, koji će bankrotirati tri meseca kasnije, potom za *D*, *E*, *F*, *G*; ako oni znaju da sprovedu međusobnu saradnju i da održavaju intervale, onda dobijaju isto poravnanje za sve. Dubinski poredak je vrlo siguran manevar ako je vešto vođen; ali on ne odgovara za sve prilike, i jedino genije bankrotiranja može odrediti slučajeve u kojima je on primenljiv.

21. *Bankrot sa čarkašima* sastoji se na početku iz onih malih gladnica koje otpočinja velik pokret i tu i tamo prave male bankrote u svojoj sitničarskoj trgovini. Iz toga se zaključuje da će posao biti težak, a borba—vruća. I stvarno se ubrzo zatim čuje teška artiljerija, izbijaju s treskom milionski bankroti, koji dugo vremena obuzimaju pažnju ljudi. Potom se kretanje završava sa zaštitničkim čarkašima, sitnim bankroterima, bakalima iz malih gradova, koji zaključuju seriju svojim padom.

AGITATORI

Kako! Pa zar još nije dosta bruke i zar nam možete prikazati nešto gore od ove već opisane litanije?

Ja sam imenovao samo one najčasnije... Sada se približavamo nizlaznom krilu, krilu koje je za pokudu, pa ovde možemo staviti bankrotere koji delaju prema dalekovidom planu, ali zanemaruju moralne metode i kompromituju uzvi-šenu korporaciju.

22. *Bankrot velikog žanra* deluje na sve klase društva, sve do sasvim malih ljudi, slugu i ostalih koji svoje male uštede predaju na čuvanje nekom licemeru. Uskoro potom bankrot pljačka stotine zemljoposjednika, malu srednju klasu i dobrodušne ljude. Ceo jedan grad je u njega upleten. Uopšte, ova vrsta bankrota pogađa društvene klase koje se ne bave trgovinom i znatno šteti korporaciji time što kod naroda i malih građana izaziva refleksije koje su za honette bratiju trgovaca vrlo malo laskave.

23. *Bankrot s velikom mrežom* je bankrot nekog opskurnog skorojevića, koji, bez sredstava, bez poverenja, dospje dotle da se baci u krupan posao i tamo napravi isto tako ogroman bankrot kao i visoki i moćni bankari. Ljudi se uopšte pitaju kako je ovaj komordžija mogao dospeti dotle da stupi u tolike veze i organizuje tako mastan bankrot.

Ova individua je suprotnost prethodnoj; drugim putem, ona postiže isti cilj, naime, da razdraži javno mnjenje protiv ujdurmi trgovaca i budalastih zakona koji ovoj bagri ostavljaju punu slobodu.

24. *Atila - bankrot* diže slavu bankrotera do oblaka i opustošuje neku zemlju kao da ju je preplavila čitava armija Vandala. Iz ovog žanra može se navesti famozni bankrot koji je 1810. u Orleansu izveo jedan amater po imenu T. On je bankrotirao sa deficitom od 16 miliona, koji su tako izvrsno bili razdeljeni na siromašni grad Orleans da je grad tim bio zgromljen. Pustoš je zavladała u svim klasama građana. Begunci se raspršiše do Lyona i raširiše vest: Orleans je uništen, mi svi smo upropašćeni, T. sve vuče u provaliju. Prema detaljnim izveštajima, on je svoju zamisao tako sproveo da je zaludio i opljačkao sve klase, od bogatih kapitalista do siromašnih slugu, koji za celog svog života behu uštedeli nekoliko talira da bi ih predali na čuvanje nekom trgovinskom kaišaru i dopustili da ih ovaj pokrade— pod zaštitom divnog principa: pustite trgovce da rade, oni najbolje znaju šta je u njihovom interesu...

Kakva razbojništva! Koja raznolikost zločina u jednoj jedinoj grani trgovinskih junaštava! U jednoj jedinoj, jer treba jasno istaći da je bankrot samo trideset i prva odlika ove lažljive trgovine, za koju nauka zahteva punu slobodu, pod izgovorom da trgovci najbolje znaju šta je u njihovu interesu,— oni to svakako znaju suviše dobro, ali oni znaju sasvim malo šta je interes države i industrije, i tako nas nauka mistifikuje svojom teorijom o apsolutnoj slobodi trgovaca.

VI

NIZLAZNO KRILO. PRLJAVE NIJANSE

Od opisivanja velikih junaštava prelazimo na skromnije trofeje. Nije sve u bankrotu veliko kao tri kategorije centra. Pri svem tom, mi ćemo još na levom krilu skupiti jednu pomena vrednu kolekciju, koja sadrži bankrote ublaženih osenčenja, ljude čije su vrline i mane više građanske, pa će prijati našem oku posle živog sjaja tolikih herojskih dela; naći ćemo još kohorti koje čitaoca mogu razveseliti, naročito poslednja, to jest kohorta lažne braće, koja kompromituje stalež bankrotera. — Počnimo sa jednom ozbiljnijom nijansom.

PODMUKLICE

25. *Ođštetni bankrot* vrši se da bi se obeštelo za neku nedaću. Neka, na primer, jedan špekulant izgubi danas proces koji mu odnosi 100 000 franaka, onda on sutra proglašuje bankrot, koji mu donosi 200 000. Tako on dobija spornu sumu umesto da je izgubi. Ova sposobnost trgovine da se obešteti za nenaklonost događaja jedno je od njenih najlepših svojstava; ona se razume u veštini da nađe svoj interes u svakoj nevolji, na suvu i na moru. Ako neki vlasnik doživi brodolom, sledećeg dana on se namiri jednim dobrim bankrotom; a ova vrsta bankrota prolazi bez prigovora, jer notar kaže: nije njegova krivica, događaji su ga na to prisilili, on je više za žaljenje nego za prekorevanje.

Na to će kakav zemljoposjednik, čiji depozitum takođe ode do đavola, odgovoriti: ja se ne mogu obešteti ako grad ili poplava unište moju žetvu, ja ne mogu ni na koga preneti štetu.—Lepa li argumenta! Zar ne moraju zemljoposjednici znati da su oni u sadašnjem poretku stvori zavisna klasa, zavisna od neproduktivne klase zvane trgovci, koji svoje kandže zarivaju u sve industrijske proizvode i naplaćuju se na račun mase, kao dobrovoljački odred koji, u nedostatku neprijatelja koga bi opljačkao, globi vlastite prijatelje i dobrodušni svet. Tako je trgovac *istinski industrijski kozak*, čija je deviza: ja ne radim pour la gloire¹, ja moram nešto da učarim. Svaki trgovac hoće da učari, i kad se veruje da će neko drugi na njemu učariti pomoću procesa i drugih načina, on odmah ima svoj izlaz pri ruci, pa pomoću ođštetnog bankrota učaruje na drugome.

26. *Vanstrojni bankrot* je bankrot mudraca koji je sve slučajeve predvideo i nešto sklonio na stranu, čime može prkositi oluji i ukrotiti goropadi. Ako hoće da pri svom bankrotu zaradi 200 000 franaka, on meće 300 000 na stranu, od kojih trećinu troši na korisna davanja, poklone itd.; on zna da umiri najveće bukače, da parališe pravosuđe; zamotuljić odve, zamotuljić tamo—njegova afera teče glatko i njegov bankrot pribavlja mu na kraju mnoštvo prijatelja, koji dobiju svoj delić kolača i o njemu govore da je čovek comme il faut², koji sasvim poznaje svoj zanat.

27. *Crescendo - bankrot*³ predstavlja lakrdiju u više činova koji prikazuju porast interesa. Na početku se stvar izdaje za malu nepriliku, za zastoj kapitala, pri kojem bi bio nužan popust od 30 procenata da bi se sprečio pad. Poverioci se uznemire i pregovaraju bez buke, jer im je skrenuta pažnja da će se stvar pokvariti i da se dotični mora podržati. Međutim, posle tri meseca on se ponovo ljulja. Ponovo se ide poveriocima i ponovo plaši svojim padom; priznaje se da stvari stoje gore nego što se mislilo i da bi se moralo oprostiti 50 procenata. Neki se naljute, stvar se zapetlja i objavljuje se bankrot—i to tako dobro uređen da se umesto 50 procenata gube 80 do 90 procenata, a ostatak se može isplatiti tek posle nekoliko godina. Ali aranžman je još uvek lako privesti kraju, jer poverioci, prema kojima se vešto postupalo i koji su naviknuti na uzastopni gubitak od 30, potom od 50, onda od 70 procenata, siti rata, potpisuju i potpuno predaju crnome đavolu prokleti posao u kojem je, kako im se na početku reklo, trebalo izgubiti samo 30 procenata.

¹ za slavu — ² kao što treba — ³ bankrot koji jača, koji raste

Ova metoda nije najlošija i može se preporučiti onim špekulantima koji drže do principa.

28. *Blagočestivi bankrot* je bankrot nekog svetog čoveka koji je mirodija u svakoj čorbi i koji na litijama nosi traku baldahina. On lako nalazi kredit i depone i može ispod ruke udesiti dalekosežan bankrot. Ja sam video neke bankrote iz ove vrste pri kojima je bilo 90 procenata gubitka. Preimućstvo takvog slučaja je u tome da bankroter nalazi još dosta ljudi koji ga izvinjavaju: ah, to je vrlo pobožan čovek; ako nije imao sreće u svojoj trgovini, to dolazi otuda što on nimalo ne drži do dobara ovoga sveta. — Ova pobožnost se ističe da bi se ubrzalo izravnjanje kojim pobožni apostol sačuva dobar deo dobara ovoga sveta, pored izgleda na ona druga sveta.

ŠARABATALA

U svakoj profesiji se nađe neznalica koji rade bez principa i koji sa najizvršnjim materijalom naprave samo najgori posao. Tako i među bankroterima ima klipana koji znaju samo da pretvaraju zlato u bakar i da na vrlo glup način upropašćuju sebe onde gde bi drugi napravio divne poslove. Ja ću navesti i ukratko prikazati četiri vrste; jer ova stvarno poštena kategorija nema ničega zabavnog. Ja ih izvodim na smotru samo radi potpunosti analize.

29. *Iluzijski bankrot* — bankrot zaludnih koji se, navabljani modnim frazama, osmele na trgovinu ne poznavajući njene marifetluke i, prirodno, opale svoja krila kao leptir na sveći. Posle 1789. videlo se mnogo krupnih sopstvenika, koji nisu imali nikakva razloga da se upuštaju u ovaj metež, videlo se kako su oni u njemu upropastili bogat deo nasleđa i završili bankrotom u kome su izgubili imetak i čast. Na ovo se mora primetiti da pri bankrotiranju samo pošten čovek gubi svoju čast, dok mangup, koji poznaje velike principe trgovine, ume svoj bankrot da vodi tako da dođe do bogatstva i časti. Ali krupna gospoda koja su zapala u osinje gnezdo trgovine htela su da časno pregovaraju; intriganti ih saleteše, pa ih ćuškahu kao loptu, te morahu završiti jednim iluzijskim bankrotom. Mnogi sitni sopstvenici učinili su istu grešku. Zahvaćeni trgovinskom pomamom, oni su ostavili svoja polja, prodali mali posed da bi u gradu otvorili dućančić i pošli u susret sigurnoj propasti.

30. *Invalidski bankrot* je bankrot nepopravljiva čoveka koji hoće da umre sa oružjem u ruci. Među takvima se sreća poneki koji bi trebalo da se povuče, a koji, oslabljen starošću, čini samo petljarije, ne poznaje najnovija usavršavanja, gubi u svojim starim danima sporo sakupljeni imetak i tvrdoglavo istrajava sve dotle dok ponovljene greške ne učine bankrot neizbežnim. Kako nazvati čoveka koji, budući star osamdeset godina, bečar i s imetkom od dva miliona, što je za starog momka doista dovoljno, ipak i dalje tvrdoglavo cincari u godinama u kojim bi trebalo da se povuče i oplakuje svoje grehove? Ako se takav čovek upropasti i u osamdesetoj godini izgubi svoj sjajni imetak, onda je to doista jedan trgovinski fanatik.

Takav je bio invalidski bankroter, koji je tip ovog paragrafa; jer za svaku vrstu imam da navedem po jedan tip*, da me ne bi optužili za preterivanje. Uostalom,

* Nazivi ovih tipova dopisani su u originalu g. Fourier-a.

u svakom gradu sreća se mnogo ovih fanatika, veoma starih, koji, pošto istrajno nastavljaju svoju trgovinu, zaslužuju da u njoj sramno propadnu; jer danas, kada je sve kvintesencirano, potrebni su, u trgovini kao i u ratu, mládi, ljudi koji su izobraženi u novoj taktici; i ako bankrot kod mladih ljudi váži za dražesnu igrariju, onda je on svakako sramotan za bogate starce, koji je trebalo otpre dvadeset godina da misle na svoje povlačenje.

31. *Bankrot ugušenja* je bankrot besnih konkurenata koji namerno srljaju u propast i propadaju da bi kakvom rivalu osporili mali deo dobiti. Sreća se čitavo mnoštvo takvih koji rade s gubitkom u nadi da će konkurent propasti pre njih, a oni ostati pobjednici na bojnopolju. Naročito u prevozu putnika i na sajmovima tkanina, kao što je sajam u Bokeru, vlada ovaj nered zbog kojeg su »ugušeni« prisiljeni na bankrot.

32. *Svinjarija - bankrot* jeste bankrot nekog žutokljunca koji, umesto da operiše prema principima, upropašćuje sebe sa ženom i decom i uz to se još izlaže kandžama pravosuđa i preziru »prijatelja trgovine«, koji imaju respekta samo pred najmasnijim i sa principima saglasnim bankrotima. U trgovinskom žargonu kaže se o bankrotu onoga koji tako sebe sa ženom i decom upropasti: to je prava svinjarija. — Da je bankroter napravio neki mastan bankrot, nazvali bi ga većim mladićem, dobrom glavom.

LAŽNA BRAĆA

Zovem lažnom braćom one koji poštovanja dostojnu bratiju bankrotera izlažu preziru publike. Neki od njih izazivaju negodovanje, drugi — podsmehe. Ja ne obuhvatam ovom klasom transcendentne, koji krađu na milione — ovi su uvek uvaženi i ne kompromituju fajtu; nikada veliki lopov nije bio prezren u civilizaciji, dok su mali lopovi oni pravi ljudi koje treba obesiti, i kad razdražuju javno mnjenje protiv lupeštva i malih bankrota postaju nedostojni pristupa u korporenciju i zaslužuju titulu lažne braće...

33. *Lopovski bankrot* je bankrot malih golja koji pri svom bankrotu počinu tako izazovne lopovluke na malo da susedi govore o tome kako bi ih trebalo obesiti. To se ne bi reklo povodom krađe 100 000 talira; ali krađa od 100 talira već budi misli na vešala, koje, uostalom, nisu opasne za mangupe, jer bratija bankrotera ne dozvoljava da se njihove kolege uznemiravaju; pravosuđe bi se uskoro smatralo ovlašćenim da od malih lopova pređe na velike, što bi bilo veoma génant¹ za one koji su radili prema principima i posle »časna« bankrota zauzeli svoje mesto u dobrom društvu.

34. *Obešenjački bankrot* je onaj pri kojem dotično lice osim prljavih mangupluka počini još učene perfidnosti kao, na primer, da samo sebe pokrade i onda da igra sentimentalnu taktiku.

[Scapin², sitni dućandžija, vrši jedan nikogovički bankrot od samo 40 000 franaka; on utaji 30 000 franaka, koji će činiti dobitak iz operacije; onda on nudi

¹ nezgodno, mučno — ² Scapin znači u francuskom šeret.

poveriocima ostatak od 10 000 franaka. Kad ga pitaju za deficit od 30 000 fr., on kaže da ne zna da vodi knjige kao veliki trgovci i da je imao »nesreću«. Vi, možda, verujete da će Scapin biti kažnjen, jer je mali lopov koji krađe samo 30 000 franaka—ali zar poverioci ne znaju da će pravosuđe, ako se umeša, preostalih 10 000 fr. pojesti samo za doručak? Ako su ovih 10 000 franaka na to potrošeni, ipak još ništa nije rešeno, a ako se hoće da Scapin bude obešen, onda se za to mora izdati možda još 10 000 franaka, a još se ne zna da li će se u tome uspeti. Svakako je, dakle, bolje prihvatiti skromnu sumu od 10 000 franaka nego je izgubiti i povrh toga izdati još isto toliko. Scapin posredovanjem svog notara ističe ovaj argument, *tako da sam bankrotjer preti sudom svojim poveriocima*. A i zašto bi Scapinovi poverioci besneli protiv njega? Jedni misle da idu za njegovim plemenitim primerom, drugi su mu u karijeri već isprednjačili, a pošto vukovi ne žderu jedan drugog, Scapin uskoro nalazi jedan broj potpisnika koji izjavljuju da su zadovoljni njegovim predlozima; drugi potpisuju iz straha od mešanja pravosuda, ... neki su tvrdoglavi i govore o tome da sve žrtvuju da jednu hulju pošalju na robiju. Onda im Scapin šalje svoju ženu i svoju decu, koji sa dobro uvežbanim ridanjem preklinju za milost, i tako Scapin i njegov notar za malo dana dobijaju većinu potpisa, posle čega se posprđuju onima koji su odbili da potpišu, a koji više nisu potrebni. Smeju se njihovom besu; Scapin im odgovara laskavim rečima i dubokim klanjanjem, i posle srećnog ishoda prvoga, već smišlja novi bankrot...¹

35. *Hvataj – maglu – bankrot* uobičajen je među malim kirajdžijama velikih gradova koji pri približavanju roka plaćanja bešumno hvataju maglu i obnoć krišom sklanjaju svoje bedne pokretnine. On je veoma raširen među tkaćima svile u Lionu; ovde se mora uvrstiti i sav elegantni svet oba pola koji u restoranu, kod krojača i obućara naručuje najbolje stvari, a u cenama je veoma predusretljiv, pošto ima nameru da plaća lepim rečima i da strugne čim poverioci počnu da bivaju neprijatni.

Ova vrsta bankrota je zabavna i baca rdavo svetlo na korporaciju. Kad se otrcava onaj koji je nasukao dvadeset sitnih bakala, onda se lako navikne i na otrcavanje čoveka *comme il faut*, čiji bankrot upropasti dvadeset porodica, i ova sloboda kritike mora se ugušiti da ne bi ugrozila poštovanje koje se duguje časnim »prijateljima trgovine« koji bankrotiraju.

36. *Bankrot za uveseljavanje* je bankrot malog detaljiste koji bankrotira in optima forma², baš kao i visoki i moćni bankari, i ne daje više od pet procenata za svoje poverioce. Između ostalih, takav bankrot izvede jedan glumac u Lionu koji se odlikovao u komičnim ulogama i zbog toga bio veoma omiljen kod publike, pri čemu on na najuredniji način ponudi svojim poveriocima sumu od *tri procenta*. Neki se naljutiše i htedoše da mu pošalju sudskog izvršitelja; ali on obmanu pravosuđe, kao što ga je u farsii *Avocat Patelin* obmanuo na sceni, i cela publika beše na njegovoj strani. Njegov bankrot beše u najvećoj meri zabavna komedija

¹ Tekst u uglastim zagradama je iz Fourier-ovog dela *Théorie des quatre mouvements*, str. 325 - 326. prvog, 346. drugog odnosno 232. trećeg izdanja (Paris 1846). Nije objavljen u časopisu »La Phalange«. — ² u najboljoj formi

koja je pružila više dragocenih prizora. Poverioci su mogli grditi koliko god su hteli, publika im se smejala, kao Guillaume-u iz farse *Avocat Patelin*.

S ovim sam brzo prešao sve ove definicije. Moja lista je, međutim, tako nepotpuna da se sme posmatrati samo kao skica kojoj svako može dodati odlike trgovine koje ovde nisu obuhvaćene. Ima ih čitava masa koje su značajne. Još pre nekoliko dana pariske novine iznesoše jedan veoma briljantan bankrot, bankrot izvesnog Y., koji je sa samo 10 000 franaka osnovao pompezno rastrubljenju agenturu. Bio je to, mislim, Biro za preporod trgovine ili neki takav zvučan naslov, pomoću kojeg on od nekih ajvana dobi jedan milion, koji, kao i obično, plati dobrim bankrotom. Ukratko, biće lako udvostručiti broj vrsta bankrota koji sam ja skupio....

VII

ZAKLJUČAK

Kad se pomisli da je bankrot samo jedna jedina od trideset i šest odlika trgovine, onda je teško objasniti zašto još nije analiziran ovaj tako strahovit rudnik zločina, ovaj mehanizam trgovine, i to u jednom stoleću koje postupa veoma bezobzirno u odnosu na zločine svih klasa društva i objavljuje zločine kraljeva i papa...

Kad čovek čita ovu zbirku trgovačkih prljavština odmah se pita kako se jedno stoleće, koje sebe naziva prijateljem uzvišene istine, moglo sa svom ozbiljnošću oduševiti za ovu lažljivu trgovinu, pod izgovorom da se ipak ne možemo lišiti trgovine; kao da se zbog toga moraju primiti i obmane i lopovluci kao što su oni koje smo nabrojali u jednom jedinom od zločina trgovine, u bankrotu...

Ipak, završimo to što imamo da kažemo o bankrotu.

[Poslovica prema kojoj pravosuđe veša samo male lopove uterana je u laž u trgovini. Bankrot, čak i najmanji, izmiče sudskim gonjenjima pod zaštitom samih trgovaca]...¹ To se videlo kod poslednje kategorije (lažne braće), koja predstavlja kategoriju bankrotera u minijaturi...

Uzalud bi se navodilo to što pojedini bankroteri prevaranti bivaju kažnjavani; devedeset i devet srećno prolaze, a ako stoti nasledne, onda je to sigurno neki som koji ne ume da vodi svoju spletku; jer operacija je danas tako sigurna da su stare mere predostrožnosti davno zaboravljene. Ranije je bankroter bežao u Trian, Lijež ili Karuž, ali posle regeneracije od 1789. ovaj običaj se izgubio. Sada svako izvodi bankrot en famille². Stvar se mirno pripremi, a kad ona izbije, ide se za mesec dana na selo u krilo svojih rođaka ili prijatelja; u međuvremenu, notar sve uredi. Posle nekoliko nedelja opet se pojaviš, a publika je toliko navikla na ovu zgodovštinu da je posmatra kao bezazlenu šalu; to se zove: poradati se, i kaže se krajnje hladnokrvno: tu je opet taj i taj, koji je upravo preležao svoje babinje.]

¹ Ovaj tekst i sledeći tekstovi u uglastim zagradama potiču iz Fourier-ovog dela *Théorie des quatre mouvements*, i to: prvi tekst sa str. 325. prvog, 316. drugog i 231. trećeg izdanja; drugi—sa str. 232-233. trećeg izdanja; treći—sa str. 327. prvog, 347. drugog i 233. trećeg izdanja i četvrti tekst sa str. 331-332. prvog, 352-353. drugog i 235-236. trećeg izdanja. Tekstovi su objavljeni i u časopisu «La Phalange». — ² u porodici

[Primitio sam da je bankrot jedini socijalni zločin koji postaje epidemičan i časnog čoveka silom odvlači na put hulje]... [Ako se bankrotu dodadu igranje na berzi i tolike druge bestidnosti, ... onda će se priznati da sam imao pravo kad sam tvrdio da civilizovani ljudi nikada nisu počinili toliko mnoštvo političkih gluposti kao otkad su se bacili na trgovinu... Filozofi, koji ni o čemu ne sanjaju sem o protivtežama i garancijama, nikada nisu mislili na to da zajednici pribave one garancije koje vlade, dovoljno razborito, zahtevaju od svojih poreskih agenata! Knez obezbeđuje sebi ispravnost svog poreznika novčanom kaucijom i izgledom na neizbežnu kaznu ako bi se ovaj usudio da kod sebe deponovani javni novac stavi na kocku ili da ga profučka.

Zašto se kod nas ne dešava da ubirači javnog novca prisvoje prinos od poreza i vladi u nekoj žalostivoj epistoli kažu nešto ovako: nesreće vremena, kritične okolnosti, žaljenja dostojne nedaće itd., ukratko, ja izvodim bankrot, stečaj ili kako već to hoćete da nazovete. U vašoj kasi mora biti deset miliona; ja vam nudim polovinu od toga, pet miliona, plaćanje za pet godina. Neka vas gane nesreća kukavnog ubirača; sačuvajte mi i dalje vaše poverenje i upravljanje vašom blagajnom, bez kojih ne bih mogao platiti ni polovinu koju vam sada nudim; ali ako mi ostavite moje nameštenje i moja primanja, ja ću se truditi da časnio odgovorim svojim obavezama, to jest da vas častim jednim drugim bankrotom čim blagajna opet bude puna.

To je ukratko sadržaj pisama svih bankrotera. Ako se poreznici ne povode za ovim primerom, to dolazi otuda što znaju da ih nikakva filozofska teorija ne može zaštititi od kazne, kojoj bankroter izmiče — pod zaštitom principa: ostavite trgovcima punu slobodu, ne zahtevajući garancije protiv njihovih smicalica.]

★

Toliko Fourier. Nastavak ovog članka u drugoj svesci časopisa «Phalange» sadrži tri glave: o igri na berzi, prekupljivanju (*accaparement*) i parazitizmu. No one su najvećim delom već štampane u *Quatre mouvements*. Delom s tog razloga, delom zato što gornji fragment potpuno odgovara mojoj svrsi, ja ovde prekidam.

Učena gospoda Nemci, koji revnosno jedre tamo-amo po «divljem gustovodnom moru»¹ neizmerno duboke² teorije i pre svega pecaju «princip» «socijalizma», mogli bi u *commis marchand*³ Fourier-u imati jedan primer. Fourier nije bio filozof, on je jako mrzeo filozofiju i u svojim spisima ju je jezivo ismejavao, pa je tom prilikom kazao mnoštvo stvari koje bi valjalo da naši nemački «filozofi socijalizma» prime k srcu. Oni će mi, razume se, odvratiti da je Fourier takode bio apstraktan, da je on sa svojim serijama konstruisao boga i svet kao i sam Hegel, ali to ih neće spasti. Još uvek genialne bizarnosti Fouri-

¹ U originalu stoji: «auf dem wilden Lebermeer. — *Prev.* — ² U originalu: «der grundlosen Theorie», što znači bezdane, neizmerno duboke, ali i neosnovane teorije. — *Prev.* — ³ trgovačkom pomoćniku

er-ove ne izvinjavaju dosadna takozvana izvođenja suve nemačke teorije. Fourier konstruiše budućnost pošto je tačno upoznao prošlost i sadašnjost; nemačka teorija prvo doteruje prošlu istoriju po svom nahodenju, pa onda takode komanduje budućnosti koji pravac treba da uzme. Treba, na primer, uporediti Fourier-ove epohe socijalnog razvitka (divljaštvo, patrijarhat, varvarstvo, civilizaciju) i njihovo karakterisanje sa Hegelovom apsolutnom idejom, sa tim kako ona mučno krči sebi put kroz lavirint istorije i uprkos četiri svetska carstva ipak na kraju, na jedvite jade, donosi privid jedne trihotomije^[187] — o poslehegelovskim konstrukcijama da i ne govorimo. Jer ako je kod Hegela konstrukcija ipak još imala nekakav smisao, makar i naopak, to u poslehegelovskih fabrikana razvoja nema više baš nikakav.

Trebalo bi da Nemci konačno istinski prestanu da dižu buku oko svoje temeljitosti. Iz dva-tri mršava podatka oni su u stanju da vam ne samo izvedu bilo šta, već i da to dovedu u vezu sa svetskom istorijom. O prvoj činjenici na koju naidu, koja im dođe iz treće ruke, o kojoj uopšte ne znaju da li se tako a ne drukčije desila, oni vam dokazuju da se tako i nikako drukčije *moral*a desiti. Ko je u Nemačkoj pisao o socijalnom pitanju, a da nije i o Fourier-u kazao makar nešto čime se nemačka temeljnost najtemeljnije brukala! Tu je, među ostalima, i neki gospodin Kaiser, koji je »izvršno delo L. Steina« odmah iskoristio za jednu svetskoistorijsku konstrukciju^[188], za koju je šteta samo to da je pogrešno sve što je postavljeno u osnovu kao činjenica. Fourier je već najmanje dvadeset puta od nemačke teorije dobio svoje »mesto u razvitku apsolutne ideje« — i svaki put drugo mesto — i svaki put se nemačka teorija u pogledu činjeničnog stanja oslanjala na gospodina Steina ili druge krasne izvore. Otuda je i nemački »apsolutni socijalizam« tako užasno pauvre¹. Nešto »čovečnosti«, kako se stvar u novije vreme tituliše, nešto »realizovanja ove čovečnosti«, ili pre čudovišnosti, nešto malo o svojini iz Proudhona — iz treće ili četvrte ruke —, nešto jadikovanja o proletarijatu, nešto o organizaciji rada, bedna udruživanja za uzdizanje nižih klasa naroda, uz bezgranično nepoznavanje političke ekonomije i stvarnog društva — eto to je cela ta stvar, koja, uz to, usled teorijske nepartijnosti, »apsolutnog spokojstva misli« gubi poslednju kap krvi, poslednji trag energije i napona. I sa takvom dosadnom rabotom hoće da revolucionišu Nemačku, da pokrenu proletarijat, da navedu mase na misao i akciju!

Da su se naši nemački upola komunistički i sasvim komunistički docenti samo potrudili da malo pogledaju glavne Fourier-ove stvari,

¹ siromašan, jadan

koje su ipak mogli naći isto tako lako kao i bilo koju nemačku knjigu, kakav bi tu majdan materijala otkrili za konstruisanje i za ostalu upotrebu! Kakva bi im se masa novih ideja—još i danas novih za Nemačku—tu ukazala! Ovi dobri ljudi ne znaju ni do ovog časa da prigovore sadašnjem društvu zbog ičega drugog sem zbog položaja proletarijata, pa i o tome ne znaju da kažu baš mnogo. Položaj proletarijata je svakako glavna tačka, no da li se time iscrpljuje kritika današnjeg društva? Fourier, koji ovu tačku jedva dodiruje osim u kasnijim spisima, pruža dokaz kako se i bez nje postojeće društvo može oceniti kao društvo koje je za potpunu osudu, kako se može doći do zaključka o nužnosti jedne socijalne reorganizacije samo preko kritike buržoazije, i to kritike unutrašnjih odnosa buržoazije, nezavisno od njenog stava prema proletarijatu. U ovoj strani kritike Fourier je dosada jedinstven. On neumoljivo razgolićuje licemerstvo uvaženog društva, protivurečnost između njegove teorije i njegove prakse, dosadu celokupnog njegovog načina egzistencije; on ismeva njegovu filozofiju, njegovu težnju ka perfection de la perfectibilité perfectibilisante¹ i ka auguste vérité,² njegov «čisti moral», njegove jednoobrazne socijalne institucije i sve to upoređuje sa njegovom praksom, sa *doux commerce*³, koju majstorski kritikuje, sa raspusnim uživanjima koja nisu uživanja, sa njegovom organizacijom rogonjstva u braku, sa njegovom opštom konfuzijom. Sve su to strane postojećeg društva o kojima u Nemačkoj još uopšte nije bilo reči. Naravno, tu i tamo govorilo se o slobodi ljubavi, o položaju, o emancipaciji žene. Ali šta smo iz toga dobili? Nekoliko konfuznih fraza, dve-tri učene gospe, nešto histerije i podosta nemačkog porodičnog mamurluka—ama ni neko kopile nije iz toga ispalo!

Neka Nemci najpre jednom upoznaju kako praktični tako i književni socijalni pokret u inostranstvu—u praktični pokret spada cela engleska i francuska istorija od osamdesetih godina naovamo, industrija Engleske, revolucija Francuske—, onda neka oni i praktično i u književnosti učine isto toliko koliko i njihovi susedi, pa će *tek tada* biti vreme da postavljaju takva dokona pitanja kao što su ona o većoj ili manjoj zasluzi raznih nacija. Ali se onda više neće naći publika za ove domišljate diskvizicije.

Do tada, Nemci će učiniti najbolje ako se pre svega upoznaju sa ostvarenjima inostranstva. Sve do sada izišle knjige o ovome su bez izuzetka *rdave*. Takvi kratki pregledi mogu i inače u najboljem slučaju dati samo kritiku dela, a ne i dela sama. Ova su delimično retka i ne

¹ usavršavanju usavršavajuće usavršljivosti — ² uzvišenoj istini — ³ slatkom trgovinom

mogu se dobiti u Nemačkoj, delimično su suviše obimna, delimično pomešana sa stvarima koje su još samo od istorijskog i književnog značaja, te više ne interesuju nemačku publiku iz 1845. godine. Da bi se učinila pristupačnim ova dela, čiji vredni sadržaj je za Nemačku i sada još nov, potrebni su izbor i obrada, kako to čine, od nas i u ovim stvarima mnogo praktičniji, Francuzi sa svakom građom koja im dolazi iz inostranstva. Takva jedna obrada epochalne socijalističke literature inostranstva uskoro će početi da izlazi. Više nemačkih komunisti, među njima i najbolje glave pokreta, koje bi takođe lako mogle dati vlastite radove, ujedinile su se za ovaj poduhvat koji će, nadamo se, mudrim nemačkim teoretičarima pokazati da je cela njihova mudrost stara, već davno prodiskutovana pro et contra¹ s one strane Rajne i Kanala. Kad prvo uvide šta je *pre* njih učinjeno, naći će priliku da pokažu šta *oni* mogu učiniti.

Brüssel

Naslov originala:

Ein Fragment Fouriers über den Handel

Pisano između aprila i sredine jula 1845.

Objavljeno prvi put u

•Deutsches Bürgerbuch für 1846•

(god. II), Mannheim 1846.

¹ za i protiv

[Karl Marx]

Peuchet o samoubistvu^[189]

[Marxov prevod, s uvodnom rečju]

Francuska kritika društva ima bar jednim svojim delom veliku prednost u tome što je pokazala protivrečnosti i izopačenosti modernog života ne samo na odnosima posebnih klasa, već i u svim domenima i oblicima današnjih odnosa, i to u izlaganjima koja se odlikuju takvom neposrednom životnom toplinom, sadržajno bogatim pogledima, otmenom finoćom i smelom originalnošću duha kakvi će se uzaludno tražiti kod ma koje druge nacije. Treba uporediti, na primer, kritička izlaganja Owenova i Fourier-ova ukoliko se tiču životnih odnosa da bi se stekla predstava o ovoj nadmoćnosti Francuza. Kritički prikaz društvenih stanja ne mora se tražiti samo kod stvarno »socijalističkih« pisaca Francuske; on se može naći i kod pisaca iz svake oblasti literature, a naročito kod pisaca romana i memoara. Ja ću na nekoliko izvoda o samoubistvu iz *Mémoires tirés des archives de la police etc., par Jacques Peuchet* dati jedan primer ove francuske kritike koji istovremeno može pokazati koliko je malo osnovano uobraženje građanskih filantropa da je dovoljno dati proleterima nešto hleba i nešto vaspitanja, da samo radnik propada u današnjem društvenom stanju, ali da je u svemu ostalom postojeći svet najbolji.

Kod Jacques-a Peuchet-a, kao i kod mnogih starijih, sada gotovo izumrlih francuskih praktičara, koji su preživeli mnogobrojne prevrate posle 1789, mnoga razočarenja, oduševljenja, konstitucije, vladare, poraze i pobeđe, kritika postojećih svojinskih, porodičnih i ostalih privatnih odnosa, jednom rečju—kritika *privatnog života* pojavljuje se kao nužni rezultat njihovih političkih iskustava.

Jacques Peuchet (rođen 1760) prelazio je od humanističkih nauka na medicinu, od medicine na pravo, od prava na administraciju i policijsku struku. Pred izbivanje francuske revolucije radio je sa opatom Morellet-om na jednom *Dictionnaire du commerce*, od koga se, međutim, pojavio samo prospekt, i bavio se tada pretežno političkom ekonomijom i administracijom. Samo vrlo kratko vreme Peuchet je bio pristalica fran-

cuske revolucije; on se vrlo brzo okrenuo rojalističkoj partiji; jedno vreme bio je glavni urednik lista «Gazette de France»,⁽¹⁹⁰⁾ a kasnije je čak preuzeo od *Mallet-du-Pana* ozloglašeni rojalistički organ «*Mercur*»⁽¹⁹¹⁾. On se, međutim, vrlo lukavo provukao kroz revoluciju, čas progonjen, a čas zaposlen u Odeljenju za administraciju i policiju. *Géographie commerçante*, 5 svezaka folio-formata, koju je objavio 1800, privukla je na njega pažnju *Bonaparte-a*, prvog konzula, pa je bio imenovan za člana Conseil de commerce et des arts¹. Kasnije je za ministროvanja François de Neufchâteau-a zauzeo jedno više upravno mesto. Godine 1814. restauracija ga je postavila za cenzora. Za vreme sto dana⁽¹⁹²⁾ povukao se. Prilikom povratka Burbona na vlast dobio je mesto čuvara arhive policijske prefekture u Parizu, na kome je ostao do 1827. *Peuchet* nije bio bez direktnog uticaja i bez uticaja kao pisac na govornike Konstituante, Konventa, Tribunata i poslaničkih skupština pod restauracijom. Među njegovim mnogim, većinom ekonomskim delima, osim već navedene *Trgovinske geografije*, najpoznatija je njegova *Statistika Francuske* (1807).

Svoje memoare, za koje je materijal delimično iz policijskih arhiva Pariza, a delimično iz svojih dugih praktičnih iskustava u policiji i administraciji, *Peuchet* je napisao kao *star čovek* i zaveštao da se pojave tek *posle njegove smrti*, tako da se ni u kom slučaju ne može ubrojati u «*brzoplete*» socijaliste i komuniste, kojima, kao što je poznato, potpuno nedostaju zadivljujuća temeljnost i sveobuhvatna znanja brojne srednje klase naših pisaca, službenika i običnih građana.

Čujmo šta kaže naš čuvar arhive policijske prefekture u Parizu o *samoubistvu!*

Godišnji broj samoubistava, koji je kod nas u neku ruku normalan i periodičan, mora se posmatrati kao simptom rdave organizacije našeg društva; jer u vreme zastoja industrije i u vreme njenih kriza, u vremenima kad su životne namirnice skupe i u surovim zimama ovaj simptom je sve upadljiviji i dobija karakter epidemije. Prostitucija i krađa tada rastu u istoj proporciji. Iako je beda glavni uzrok samoubistva, ipak ga nalazimo u svim klasama, kod dokonih bogataša kao i kod umetnika i političara. Raznovrsnost uzroka koji ga motivišu tako reći se ruga podjednako i okrutnoj osudi od strane moralista.

Sušica, protiv koje je savremena nauka dosta nemoćna i nedovoljna, zloupotreba prijateljstva, izneverena ljubav, obeshrabrena ambicija, porodične nevolje, ugašena težnja za takmičenjem, dodijalost monotonog života, entuzijizam koji je potisnut u sama sebe,—sve su to, sasvim sigurno, povodi za samoubistvo kod priroda sa bogatijim unutrašnjim životom, a i sama ljubav za životom, ta zamajna snaga ličnosti, vrlo često vodi čoveka tome da se oslobodi jedne prezira dostojne egzistencije.

Gospoda de *Stael*², čija je najveća zasluga u tome što je sjajno stilizovala

¹ Saveta za trgovinu i zanatstvo — ² Sva podvlačenja u ovom prevodu potiču od Marxa. — *Prev.*

banalna mišljenja, pokušala je da dokaže da je samoubistvo protivprirodna radnja i da se ne može posmatrati kao čin hrabrosti; ona je pre svega utvrdila da je dostojnije čoveka da se bori protiv očajanja nego da mu podlegne. Takvi razlozi malo utiču na duše koje nesreća savladuje. Ako su religiozne, one računaju na jedan bolji svet; ako, naprotiv, ne veruju ni u šta, onda traže mir ničega. Filozofske tirade nemaju u njihovim očima nikakve vrednosti i slabo su sklonište od patnje. Pre svega, glupo je tvrditi da je jedna radnja koja se tako često dešava — protivprirodna radnja; samoubistvo ni u kom slučaju nije protivprirodno, jer smo svakodnevno njegovi svedoci. Ono što je protiv prirode, to se i ne dešava. Naprotiv, u *prirodi je našeg društva* da rada mnoga samoubistva, dok ih Berberi i Tatari ne vrše. *Sva društva, dakle, ne uradaju istim pojavama*; to je ono što se mora reći da bi se radilo na reformi našeg društva i da bi se ono uzdiglo na viši stupanj. Što se hrabrosti tiče, ako važi za hrabro prkošenje smrti po belome danu na bojnopolju pod uticajem mnogih udruženih uzbuđenja, ipak ništa ne dokazuje da čovek neizostavno nema hrabrosti kad sam sebi oduzme život i to u mračnoj usamljenosti. Jedno takvo sporno pitanje ne preseca se uvredom mrtvih...

Sve što je rečeno protiv samoubistva vrti se u istom krugu mišljenja. Protiv njega istavljaju se odluke providenja, ali sama činjenica da postoje samoubistva jeste otvoren protest protiv tih nepojamnih odluka... Govori nam se o našim dužnostima prema ovom društvu, a da se ne proglašavaju i ne ostvaruju, s druge strane, naša prava u društvu, pa se najzad trista puta više smatra za zaslugu ako se bol savlada nego ako mu se podlegne, — zaslugu koja je isto tako tužna kao i perspektiva koju ona otvara. Ukratko, na samoubistva se gleda kao na akt kukavičluka, zločin protiv zakona, društva i časti.

Otkuda to da se čovek sam ubija i pored tako mnogobrojnih anatema? Otuda što krv ne teče kroz žile očajnih ljudi na isti način kao krv hladnih bića koja dokoliče u raspredanju svih ovih jalovih fraza... *Čovek je tajna za čoveka; znamo samo da kudio čoveka, a ne poznajemo ga.*

Ako se pogleda kako institucije pod čijom vladavinom Evropa živi lakomisleno raspolazu krvlju i životom naroda, kako se civilizovana pravda okružuje mnoštvom tamnica, kazni i sprava za ubijanje radi obezbeđenja svojih odluka sumnjive ispravnosti; ako se pogleda nečuvevni broj klasa koje se svuda ostavljaju u bedi i ako se pogledaju socijalne parije koje okolina obasipa brutalnim i preventivnim prezirom, možda zato da bi se oslobodila od napora da ih izvuče iz njihova blata; ako se sve to vidi, onda je nepojmljivo na osnovu čega se može pojedincu narediti da poštuje egzistenciju koju uopšte gaze naše navike, naše predrasude, naši zakoni i naši običaji...

Verovalo se da se samoubistva mogu zaustaviti sramnim kaznama i nekom vrstom pogrde kojom se žigoše uspomena krivca. Ali šta da se kaže o tome koliko je nedostojno bacanje ljage na ljude kojih više nema da bi se mogli braniti? Uostalom, nesrećni malo haju za to; i ako samoubistvo ikoga optužuje, onda su to pre svega ljudi koji ostaju u životu, jer u toj masi nijedan ne zaslužuje da se zbog njega ostane da živi. Da li su detinjasta i užasna sredstva koja su ljudi izmislili uspešno delovala protiv onoga što očajanje sugeriše? Šta je biću koje hoće da napusti svet stalo do uvreda koje svet obriče njegovom lešu? Ono u tome vidi samo jedan kukavičluk više kod živih. *Kakvo je stvarno to društvo u kom čovek nailazi na potpunu usamljenost u krilu više miliona ljudi; u kom čoveka može savla-*

dati neukrotiva težnja da samog sebe ubije, a da to niko ne nasluti? To društvo nije nikakvo društvo, ono je, kako kaže Rousseau, pustinja nastanjena zverovima.

Na mestima koja sam zauzimao u upravi policije, samoubistva su činila jedan deo mojih nadležnosti; hteo sam da saznam da li se među uzrocima iz kojih se ona vrše ne nalaze neki čije dejstvo bi se moglo preduhitriti. O ovom predmetu preuzeo sam obiman rad...

Našao sam da bi osim jedne *totalne reforme sadašnjeg društvenog poretka* svi ostali pokušaji bili uzaludni.

Među uzrocima očajanja koji imaju za posledicu da nervno vrlo osetljiva lica, strasna i duboko osećajna bića traže smrt, kao preovlađujuću činjenicu otkrio sam rdavo postupanje, nepravde i tajne kazne koje okrutni roditelji i pretpostavljeni nameću od njih zavisnim licima. *Revolucija nije srušila sve tiranije; zla za koja se prebacivalo samovoljnim vlastima postoje u porodicama; ona ovde proizvode krize koje su analogne krizama revolucija...*

Mi tek treba među nama da *iz temelja* stvaramo odnose između interesa i duše, istinske odnose među individuama; a *samoubistvo je samo jedan od hiljadu i jednog simptoma opšte, uvek aktivne socijalne borbe*, iz koje se mnogi borci povlače, jer su umorni od toga da budu među žrtvama ili zato što se bune protiv pomisli da moraju zauzimati počasno mesto među dželatima. Ako treba nekoliko primera, ja ću ih izvući iz autentičnih protokola.

U julu 1816. verila se kći nekog krojača sa jednim mesarom, mladim čovekom dobre naravi, štedljivim i vrednim, koga je veoma zanela njegova verenica, a i ona je njemu bila veoma privržena. Mlada devojka bila je švalja; uživala je poštovanje svih koji su je poznavali, a roditelji njenog verenika nežno su je voleli. Ovi valjani ljudi nisu propuštali nijednu priliku da unapred pokažu koja će devojka biti njihova snaha; izmišljane su zabave na kojima je ona bila kraljica i idol.

Vreme venčanja približilo se; sve pripreme u obema porodicama bile su izvršene i svi ugovori zaključeni. Uoči dana koji je bio utvrđen za odlazak u opštinski sud, trebalo je da kći i njeni roditelji dodu na večeru kod porodice verenika; ali u međuvremenu je došlo do neočekivanog, u stvari beznačajnog sticaja okolnosti: narudžbine koje je trebalo izvršiti za jednog bogatog mušteriju zadržale su krojača i njegovu ženu kod kuće. Oni su se izvinili; ali majka mesarova došla je sama da povede svoju snahu, koja je dobila dozvolu da pođe s njom.

Uprkos odsutnosti dvaju od glavnih zvanica, gozba je bila da ne može biti veselija. Pale su mnoge slobodnije porodične šale, na koje daje pravo izgled na svadbu... Pilo se, pevalo se. Govorilo se o budućnosti. Veoma živo se pričalo o radostima dobrog braka.

Vrlo kasno u noć društvo je još bilo za stolom. Iz lako objašnjivog obzira, roditelji mladog čoveka zažmuriše pred prećutnim sporazumom obojih verenika. Ruke se tražahu, ljubav i prisnost zanesoše ih. Povrh toga, brak se smatrao zaključenim, i ovi mladi ljudi su se već odavno posećivali, a da im pri tome nije mogao biti upućen ni najmanji prigovor... Ganutost mladoženjinih roditelja..., odmakli sati, uzajamne želje oslobođene razumevanjem njihovih mentora, neuzdržana veselost koja uvek vlada na takvim obedima, sve to zajedno, i prilika koja se sa sme-

škom nudila, i vince koje je udaralo u lice, sve je to vodilo jednom ishodu koji se da naslutiti. Zaljubljeni se nadoše u mraku, pošto su svečje bile pogašene. Društvo se pravilo kao da ništa ne primećuje, ništa ne sluti. Njihova sreća ovde je imala samo prijatelje, a ne zavidljivce...

Mlada devojka se tek sutradan ujutru vratila svojim roditeljima. Koliko je ona sebe malo smatrala krivom dokazuje već i to što se sama vratila... Ona šmugnu u svoju sobu i dotera se; ali tek što su je primetili, njeni roditelji je besno obasuše najsravnijim nazivima i psokama. Susedi su to čuli, skandal nije imao granica. Možete suditi koliko je ova nevinna duša bila potresena stidom i tim što su joj sramno povredili tajnu. Zaprepašćena devojka uzaludno stavlja do znanja svojim roditeljima da su je oni sami izneli na loš glas, da ona priznaje svoju pogrešku, svoju glupost, svoju neposlušnost, ali da će se, opet, sve dobro svršiti. Njeni razlozi i njen bol nisu obezoružali krojački par...

Najkukavičkiji, najslabiji ljudi postaju neumoljivi čim im se pruži prilika da ispolje apsolutni roditeljski autoritet. Njegova zloupotreba je kao neka gruba naknada za mnogobrojna poniženja i zavisnosti kojima su, dobrovoljno ili protiv svoje volje, izloženi u građanskom društvu.

Prike i prije sjatiše se na larmu i zagrajaše u horu. Osećanje stida koje je kod deteta izazvao ovaj sramni prizor navede ga na odluku da sebi oduzme život; side iz kuće, prođe kroz svetinu koja ju je psovala i proklinjala, i bludeći pogledom, otrča k Seni i baci se u maticu;—brodari je izvukoše mrtvu iz vode, ukrašenu njenim svadbenim nakitom. Kao što se po sebi razume, oni koji su na početku grdili devojku okrenuše se odmah protiv njenih roditelja; ova nesreća uplašila je ništavne duše.

Nekoliko dana kasnije dodoše roditelji u policiju da reklamiraju jedan zlatni lanac koji je dete nosilo oko vrata—poklon svog nesuđenog svekra; jedan srebrni sat i više drugog nakita, odnosno predmete koji su bili deponovani u birou. Ja nisam propustio da ovim ljudima energično prebacim za njihovu glupost i varvarstvo. Reći ovim ludacima da bi morali pred Bogom polagati račune, na njih bi učinilo vrlo slab utisak s obzirom na njihove nehumane predrasde i posebni oblik religioznosti koji vlada u nižim trgovačkim redovima.

Njih je dovodila gramzivost, a ne težnja da poseduju dve ili tri relikvije; verovao sam da ih mogu kazniti njihovom gramzivošću. Oni su reklamirali nakit svoje mlade kćeri; ja sam im ga uskraćivao, nisam izdavao potvrde koje su im bile potrebne da bi ove stvari od vrednosti podigli iz kase u kojoj su, kao što je uobičajeno, bile deponovane. Dok sam bio na ovoj dužnosti, njihove reklamacije su bile uzaludne, i ja sam nalazio zadovoljstvo u tome da prkosim uvredama s njihove strane.

Iste godine pojavio se u mojoj kancelariji jedan kreolac, dražesna izgleda, iz jedne od najbogatijih porodica Martinika... On se najodlučnije protivio da se leš jedne mlade žene, njegove snahe, preda potražiocu, njegovom rođenom bratu i njenom suprugu. Ona se sama udavila. Ova vrsta samoubistva je najčešća. Telo je pronašlo osoblje za vađenje leševa nedaleko od obale Aržanteja. Vođena instinktivnim osećanjem stida, koji ženama vlada čak i u najmračnijem očajanju, utopljenica je

brizljivo bila obmotala rub svoje suknje oko svojih nogu. Ova opreznost iz sramežljivosti do evidentnosti je dokazivala samoubistvo. Odmah pošto je pronađena, prenesena je u mrtvačnicu. Njena lepota, njena mladost i bogato odelo dali su povoda za trista pretpostavki o uzroku ove nesreće. Očajanje njenog muža, koji ju je prvi raspoznao, bilo je bezgranično; on nije shvatao ovu nesreću, bar tako mi je rečeno; ja ga lično nisam nikad ranije video. Ja sam izneo kreolcu da zahtev supruga ima prednost pred ostalima, a suprug upravo naručuje jedan veličanstven nadgrobni spomenik od mramora za svoju nesrećnu ženu. »Pošto ju je ubio, čudovište!«, — viknu kreolac, dok je u besu trčkao tamo-ovamo.

Po uzbuđenju ovog mladog čoveka, po njegovim preklinjanjima da mu se ispune želje, po njegovim suzama mislio sam da mogu zaključiti da ju je on voleo, i to mu rekoh. On priznade svoju ljubav, ali uz najživlja uveravanja da njegova snaha nikad o tome ništa nije znala. On se na to zakleo. Samo da bi spasao dobar glas svoje snahe, povodom čijeg samoubistva će javno mnenje kao i obično ispresti intrigu, on hoće da iznese na videlo varvarstva svog brata, pa makar sam morao sedeti na optuženičku klupu. Molio me je da ga podržim. Ono što sam iz njegovih isprekidanih strasnih izjava mogao razabrati, bilo je sledeće: gospodin od M..., njegov brat, bogataš i ljubitelj umetnosti, prijatelj luksuza i visokog društva, oženio se otprilike pre godinu dana ovom mladom ženom, kako je izgledalo, iz uzajamne naklonosti; oni su bili najlepši par koji se mogao sresti. Posle ženidbe, u konstituciji mladog supruga naglo i sa žestinom izbila je jedna krvna mana, možda porodična mana. Ranije tako ponosan na svoju lepu spoljašnjost, na svoj elegantni stat, na savršenstvo oblika bez premca, ovaj čovek naglo je podlegao jednom nepoznatom zlu protiv čijih pustošenja je nauka bila nemoćna; on se na najžušniji način izmenio od glave do pete. Potpuno je oćelavio, kičma mu se iskrivila. Mršavljenje i boranje su ga iz dana u dan menjali na način koji je barem drugima jako padao u oči, a njegovo samoljublje je nastojalo da poriče ono što je očevidno. No sve to ga nije vezalo za postelju; izgledalo je da jedna čelična volja trijumfuje nad napadima ovog zla. On je moćno nadživljavao svoje vlastite ruševine. Telo je propadalo, a duh ostajao uspravan. On je nastavio da daje gozbe, da prednjači u lovu, da vodi bogat i raskošan život, koji kao da je bio zakon njegova karaktera i njegove prirode. Ipak, uvrede, koještarije i šale koje su mu dobacivali đaci i mangupi kada je na šetnjama poigravao svog konja, neučtivi i podrugljivi osmesi, dobronamerne opomene njegovih prijatelja povodom mnogobrojnih smešnih prizora u koje je sebe dovodio svojom istrajnošću u galantnim manirima prema damama—sve je to naposljetku razbilo njegovu iluziju i učinilo ga strožim prema sebi. Čim je pred sobom priznao svoju ružnoću i svoju nakaznost, čim je postao svestan toga, njegov karakter se ogorčio, on je postao malodušan. Manje revnosno se trudio da svoju ženu vodi na soarea, balove, koncerte; povukao se u svoj letnjikovac; prestao je sa pozivima, izbegavao ljude uz trista izgovora. Ljubaznosti njegovih prijatelja prema njegovoj ženi, koje je trpeo dotle dok mu je ponos ulivao svest o njegovoj nadmoćnosti, činile su ga ljubomornim, podozrivim, naprasitim. U svih onih koji su istrajavali da ga posećuju on je video čvrstu nameru da osvoje srce njegove žene, koja mu je preostajala kao njegov poslednji ponos i poslednja uteha. U ovo vreme stiže i kreolac sa Martinika, s poslovima čijem uspehu kao da je išao na ruku povratak Burbona na francuski presto. Snaha njegova primila ga je izvrsno; a u brodolomu mnogobroj-

nih veza koje je ona bila sklopila, novodošavši je izvukao preimućstvo za sebe koje mu je kod gospodina od M.... sasvim prirodno davao status brata. Naš kreolac predvide usamljenost u kojoj će se naći kuća njegova brata kako zbog direktnih za-devica koje je njegov brat imao sa više svojih prijatelja, tako i zbog trista indirektnih načina na koje je njegov brat nastojao da odbije i obeshrabri posetioce. Ne polažući sebi računa o ljubavnim motivima koji su njega samoga činili ljubomornim, kreolac je odobravao ove planove o izdvajanju i sam ih je podržavao svojim savetima. Gospodin od M.... završio je time što se potpuno povukao u jednu lepu kuću u Pasiju, koja je za kratko vreme postala pustinja.

Ljubomora se hrani najbeznačajnijim sitnicama, a ako ne zna za šta da se uhvati, proždire samu sebe i počinje da izmišlja; sve joj služi kao hrana. Možda je mlada žena čeznula za zadovoljstvima koja odgovaraju njenim godinama. Zidovi su sprečavali pogled na susedne stanove; prozorski kapci bili su od jutra do mraka zatvoreni...

Nesrećna žena bila je osuđena na najnepodnošljivije ropstvo, a ovo ropstvo joj je gospodin od M.... nametao oslanjajući se samo na *Code Civil*⁽¹⁹³⁾ i svojinsko pravo, oslanjajući se na jedan društveni poredak koji ljubav ne vezuje za slobodna osećanja onih koji se vole i ljubomornom suprugu dopušta da svoju ženu zatvori pod katance, kao što tvrdica čini sa svojom kasom; jer ona predstavlja samo jedan deo njegova inventara...

Gospodin od M.... lunjao je noću s oružjem oko kuće i kružio naokolo sa psima. On je uobražavao da je opazio tragove u pesku i gubio se u neobičnim pretpostavkama zbog nekih lestava koje je baštovan preneo na drugo mesto. Sam baštovan, neka skoro šezdesetogodišnja pijandura, bio je postavljen kao stražar na kapiji. Psihoza isključivanja ne poznaje nikakve granice u svojim preterivanjima, ona se razvija do bedastoće. Brat, taj nedužni sukrivac u svemu ocome, najzad je shvatio da je radio na nesreći mlade žene koja, nadzirana iz dana u dan, vredana, lišena svega što je moglo zabaviti jednu bogatu i srećnu fantaziju, postade isto toliko mračna i melanholična koliko je nekada bila slobodna i vesela. Ona je plakala i sakrivala svoje suze, ali njihovi tragovi mogli su se videti. Kreolca je počela da grize savest. Odlučivši da stvar otvoreno objasni svojoj snasi i da popravi grešku koja je sigurno proistekla iz njegovog potajnog osećanja ljubavi, prikrade se jednog jutra šumarku u koji je zarobljenica s vremena na vreme odlazila da se nadiše sveža vazduha i da pogleda svoje cveće. Koristeći ovu tako ograničenu slobodu, ona je znala, to se mora verovati, da se nalazi pod pogledom svoga ljubomornog supruga, jer kada je ugledala svoga devera, koji se prvi put i neočekivano nađe pred njom, mlada žena pokaza najveće zaprepašćenje, poče da krši prste. »Udaljite se, za ime božje«, doviknu mu ona užasnuta. »Udaljite se!«

I zaista, on jedva da je imao vremena da se skloni u staklenu baštu, kad se gospodin od M.... naglo pojavi. Kreolac je čuo vrisak, on je hteo da osluškuje; udaranje njegova srca ga je omelo da razume bilo šta od jednog razjašnjenja kojemu je ovo bekstvo, da ga je muž otkrio, moglo dati tužan ishod. Ovaj slučaj podstakao je devera; on je ovde video nužnost da od tog dana bude zaštitnik jedne žrtve. On se odlučio da se okani svakog zaljubljenog snebivanja... Ljubav može sve žrtvovati

samo ne svoje pravo zaštitništva, jer ova poslednja žrtva bi bila žrtva kukavice. On je produžio da posećuje svog brata, spreman da mu otvoreno govori, da mu se otkrije, da mu sve kaže. Gospodin od M... još nije podozrevao na ovu stranu, ali je usled istrajnosti svog brata počeo da podozreva. Ne proničući sasvim jasno u uzroke ovog interesovanja, gospodin od M... je bio prema njima nepoverljiv, unapred proračunavajući čemu bi to interesovanje moglo da vodi. Kreolac je uskoro uvideo da njegov brat nije bio uvek odsutan, kako je on to naknadno tvrdio kad god bi se uzaludno zvonilo na kapiji kuće u Pasiju. Jedan bravarski pomoćnik napravi mu ključeve po modelu onih koje je njegov majstor bio iskovao za gospodina od M... Posle deset dana, ... kreolac, proganjen strahom i mučen najludim prividenjima, preskoči noću preko zidova, razbi jednu rešetku ispred glavne kapije, pope se na krov pomoću lestvica, spusti se niz oluk do ispod prozora jedne ostave. Žestoka uzvikivanja navela su ga da se neprimetno prišunja do jednih staklenih vrata. Ono što je ugledao cepalo mu je srce. Svetlost jedne lampe osvetljavala je ložnicu. Ispod zavesa, s kosama u neredu i licem purpurno crvenim od besa, polunag, zguren u blizini svoje žene, na samom krevetu koji se ona nije usuđivala da napusti iako se upola izvila iz njegovih ruku, gospodin od M... obasipao je ženu najzajedljivijim prebacivanjima i ličio je na tigra koji je spreman da je rastrgne na komade. «Da», reče joj on, »ja sam ružan, ja sam jedno čudovište i ja sâm to znam suviše dobro, ja ti ulivam strah. Ti bi želela da te od mene oslobode, da ti moj izgled više ne dosađuje. Ti težiš za trenutkom koji će te osloboditi. I ne reci mi da nije tako; ja pogadam tvoje misli u tvom užasu, u tvom opiranju... Ti crveniš zbog nedostojnih podsmeha koje ja izazivam, ti se u duši buniš protiv mene! Ti, bez sumnje, brojiš jednu za drugom minute koje moraju proteći dok te više ne budem sputavao svojim slabostima i svojom prisutnošću. Stoj! Spopadaju me užasne želje, bes da te unakazim, da te učinim sličnom sebi da ne bi mogla zadržati nadu da se tebiš ljubavnicima zbog nesreće što si mene upoznala. Razbiću sva ogledala u ovoj kući da mi ne bi pružala nikakav kontrast, da bi prestala da tvojoj oholosti služe kao hrana. Zar ne, morao bih te voditi ili pustiti u svet da bih video kako te svako ohrabruje da me mrziš? Ne, ne, ti nećeš napustiti ovu kuću pre nego što me ubiješ. Ubij me, preduhitri ono što sam ja svakog dana bio u iskušenju da učinim!»

I divljak se valjao po krevetu uz glasnu viku, keženje, sa penom na usnama, sa trista simptoma besnila, udarajući samog sebe u besu, u blizini ove nesrećne žene, koja je na njemu traćila najnežnija milovanja i najpatetičnija preklinjanja. Naposletku ga je smirila. Sažaljenje je, bez sumnje, zamenilo ljubav; ali to nije bilo dovoljno ovom strašnom čoveku, čije su strasti bile sačuvala još mnogo snage. Posledica ovog prizora, koji je kreolca skamenio, bila je njegova duga utučenost. On se grozio i nije znao kome da se obrati da bi nesrećnicu iščupao iz ovog smrtnog mučilišta. Ovaj prizor se očevidno svakog dana morao ponavljati, jer u grčevima koji su ga pratili gospoda od M... pribegavaše flašicama sa lekovima koje su bile spremjene za to da bi se njen dželat ponova malo smirio.

Kreolac je u ovom trenutku u Parizu sâm predstavljao porodicu gospodina od M.... Čovek bi najpre u ovim slučajevima proklinjao sporost sudskih formalnosti i nehat zakonodavstva, koje svojim javašlukom ne može ništa stvoriti, naročito kad je u pitanju samo jedna žena, biće koje zakonodavac okružuje najmanjim garantijama. Jedino bi naređenje o hapšenju ili neka samovoljna mera preduhitrili nesreću,

koju je svedok ovog mahnitanga suviše dobro predviđao. On se ipak odluči da sve stavi na kocku, da primi na sebe sve posledice, pošto mu je njegovo imanje omogućavalo da podnese ogromne žrtve i da se ne plaši odgovornosti ni za kakav smeo poduhvat. Već su neki lekari među njegovim prijateljima, odlučni kao i on sam, pripremali upad u kuću gospodina od M... da bi konstatovali ove momente ludila i neposrednom silom rastavili supruge, kada događaj sa samoubistvom opravda suviše kasno pripremane mere i preseče čvor.

Sigurno, za svakoga ko sav duh reči ne ograničava na njihova slova, ovo samoubistvo bilo je *mučko ubistvo*, koje je izvršio muž; ali ono je bilo i rezultat izvanredne domišljatosti ljubomore... Ljubomornome je potreban rob, ljubomorni može da voli, ali ljubav je samo luksuzno osećanje za ljubomoru; *ljubomorni je pre svega privatni vlasnik*.

Sprećih kreolca da napravi nepotreban, opasan skandal, opasan pre svega za uspomenu žene koju je voleo, jer bi dokona publika optužila žrtvu za brakolomničku vezu sa bratom njenog supruga.

Prisustvovao sam sahrani... Niko osim brata i mene nije znao istinu... Oko sebe sam čuo kako o ovom samoubistvu svet mrmlja nedostojne stvari i ja sam ih prezirao. Čovek mora pocrveneti zbog javnog mnjenja kad se susretne neposredno s njim, njegovim podlačkim ogorčenjem i njegovim prljavim nagadanjima. Javno mnjenje je suviše pocepano zbog izolovanosti ljudi, suviše je neznačljivo, suviše pokvareno, jer je svako tuđ samom sebi i svi jedan drugom.

Inače, skoro nije bilo sedmice a da ne dođem do istih otkrića. Iste godine registrovao sam ljubavne veze s kojima se nisu složili roditelji i koje su se završile sa dva pucnja iz pištolja. Zabeležio sam takođe samoubistva čiji je uzrok impotencija u cvetu života kod ljudi iz otmenih krugova, koje je zloupotreba uživanja survala u nesavladljivu melanholiju.

Mnogi ljudi prekraćuju svoje dane ubeđeni da je medicina, posle dugih beskorisnih mučenja propisima koji ruiničaju, nesposobna da ih oslobodi od njihovih zala.

Mogla bi se prirediti jedna neobična zbirka citata čuvenih autora i zbirka pesama koje pišu očajnici koji su s izvesnim sjajem pripremali svoju smrt. U trenutku čudesne hladnokrvnosti koji dolazi posle odluke da se umre, iz ovih duša struji i izliva se na hartiju jedna vrsta zaraznog oduševljenja, čak i u krilu klasa koje su lišene svakog obrazovanja. Pribirajući se pred žrtvovanje, čiju oni dubinu pronicu, sva njihova snaga se skuplja da bi iskravila u jednom vrelom i karakterističnom izrazu.

Neke od ovih pesama, koje su zakopane u arhivama, predstavljaju majstorska dela. Jedan nezgrapan buržuj, koji svoju dušu polaže u svoj posao, a svog boga u trgovinu, može sve ovo smatrati za romantično i svojim podsmehom potcenjivati bolove koje ne razume: njegovom potcenjivanju se ne čudimo. Šta drugo očekivati od troprocentaša koji i ne slute da svakog dana i svakog časa, deo po deo, ubijaju sami sebe, svoju ljudsku prirodu! Ali šta da se kaže o dobrim ljudima koji izigravaju pobožne, obrazovane, a koji ponavljaju njegove svinjarije? Bez sumnje, veoma je važno da ubogi đavoli podnose život, pa bilo to samo u interesu privilegovanih klasa ovoga sveta, koje bi opšte samoubistvo svetine ruiničalo; ali zar nema nikakvih drugih sredstava da se egzistencija ovoj klasi učini podnošljivom osim uvrede,

podsmeha i lepih reči? Povrh toga, mora da postoji neka vrsta duševne veličine kod ove vrste prosjaka koji, čvrsto se odlučivši na smrt, uništavaju sami sebe, a ne polaze na put samoubistva kroz gubilište. Istina je da ukoliko dalje napreduje naša trgovinska epoha utoliko reda postaju ova plemenita samoubistva iz bede, a na njihovo mesto stupa svesno neprijateljstvo i bednik se bezobzirno koristi prilikom za krađu i mučko ubistvo. Lakše se dobija smrtna kazna nego rad.

Pri prerivanju policijskih arhiva naišao sam samo na jedan jedini otvoreni simptom kukavičluka na listi samoubistava. Posredi je jedan mladi Amerikanac, Wilfrid Ramsay, koji se ubio da ne bi morao izaći na dvboj...

Klasifikacija raznih uzroka samoubistava bila bi klasifikacija samih *mana našeg društva*... Pronalazač se ubio zato što su mu intriganti opljačkali pronalazak, od kojeg, pošto je trpeo najužasniju bedu zbog dugih naučnih istraživanja kojima se morao odati, nije mogao kupiti čak ni jedan patent. Drugi se ubio da bi izbegao ogromne troškove i ponižavajuće gonjenje u svojim novčanim neprilikama, koje su, uostalom, tako česte da se ljudi koji rukovode javnim interesom ni najmanje zbog toga ne uznemiravaju. Treći se ubio zato što nije mogao dobiti nikakav posao, pošto je dugo vremena stenjao zbog uvreda i tvrdičluka onih koji u našoj sredini samovoljno dele posao...

Neki lekar konsultovao me jednom o jednoj smrti... optužujući sebe da je bio njen povod...

Jedne večeri, vraćajući se u Belvil, gde je stanovao, u jednoj maloj ulici u dnu koje je bila njegova kapija, zadržao ga u mraku jedna velom pokrivena žena. Ona ga drhtavim glasom zamoli da je sasluša. Na izvesnom odstojanju šetala se tamo - amo jedna osoba čije crte lica nije mogao raspoznati. Ne nju je motrio neki čovek. «Gospodine», reče mu ona, «ja sam trudna, i ako se to otkrije, obeščašćena sam. Neće mi oprostiti ni moja porodica, ni javno mnjenje, ni čestiti ljudi. Žena čije sam poverenje zloupotrebila sišla bi s uma i bezuslovno se razvela od svog muža. Ja ne branim svoju stvar. Stojim pred skandalom čije izbijanje bi mogla sprečiti samo moja smrt. Ja sam htela da se ubijem, ali drugi hoće da živim. Rečeno mi je da ste Vi samilosni, pa sam zato uverena da ne biste hteli postati sukriovac u ubistvu jednog deteta, iako to dete još nije došlo na svet. Kao što vidite, reč je o pobačaju. Ja se neću poniziti do moljakanja, do ulepšavanja onoga što mi izgleda kao najodvratniji zločin. Izlazeći pred Vas ja sam samo popustila tuđim molbama, jer ja ću znati da umrem. Ja sama prizivam smrt, i za to mi nije potreban niko. Učiniš se kao da nalaziš zadovoljstvo u polivanju vrta; za to se nazuju klompe, izabere se jedno klizavo mesto na koje se svakog dana ide na vodu, i udesi se stvar tako da se iščežne u viru izvora, a ljudi kažu da se desila 'nesreća'. Ja sam, gospodine, sve predvidela. Htela bih da to bude sutra, išla bih od svega srca. Sve je spremljeno da bude tako. Rečeno mi je da Vam to kažem, i ja Vam to kažem. Treba da odlučite da li će se desiti jedno ubistvo ili će ih biti dva. Jer sam iz kukavičluka dala zakletvu da ću se bez ustručavanja prepustiti Vašoj odluci. Odlučite!»

«Ova alternativna», nastavi doktor, «užasnula me je. Glas ove žene zvučao je čisto i harmonično; njena ruka, koju držah u svojoj, beše fina i nežna; njene slobodne i odlučne reči očajanja odavale su izvrstan duh. Ali posredi je bila stvar od koje sam zaista osećao da drhtim, mađa u hiljadu slučajeva, na primer pri teškim

porodajima, kad se postavlja hirurško pitanje spasavanja majke ili deteta, politika ili čovečnost odlučuju bez skrupula po svom nahođenju.

„Bežite u inostranstvo“, rekoh. „Nemoguće“, odgovori ona; „na to se ne može ni misliti“.

„Preduzmite vešte mere predostrožnosti!“

„Ne mogu ih preduzeti; spavam u istoj ložnici u kojoj i žena čije sam prijateljstvo izneverila.“ „Ona je vaša rodaka?“ „Ne smem Vam više odgovarati“.

»Dao bih, nastavi lekar, »i krv ispod grla da ovu ženu spasem od samoubistva ili zločina, ili da ona uzmogne bez moje pomoći izbeći ovaj svoj konflikt. Optuživao sam sebe za varvarstvo, odbivši s jezom da budem sukriovac za jedno ubistvo. Borba je bila strahovita. A onda mi neki demon došapnu da se neko još ne ubija zato što je rad da umre, da kompromitovane ljude prisiljavamo da se odreknu svojih poroka time što im oduzimamo moć da učine zlo. Naslućivao sam luksuz u vezovima koji su igrali pod njenim prstima i pomoćna vrela imetka iz elegantne dikcije njenog govora. Misli se da bogatima dugujemo manje sažaljenja; moja savest uzbuni se protiv pomisli na zavođenje plaćeno zlatom, mada ova tačka nije bila još dodirnutu, što je bila jedna delikatnost više i dokaz da se poštuje moj karakter. Dadoh *odričan* odgovor; dama se brzo udalj; šum jednog kabrioleta uverio me je da više ne mogu ispraviti ono što sam uradio«.

»Petnaest dana kasnije novine mi donesoše rešenje tajne. Mlada nećaka jednog pariskog *bankara*, od najviše 18 godina, voljena štićenica svoje tetke koja je nije puštala iz vida posle smrti njene majke, bila se okliznula u jedan potok na imanju njenih staratelja, u Vilmoblu — i utopila se. Njen staratelj bio je neutešan; kao tetak, on je, taj bedni zavodnik, smeo da se pred svetom prepusti svom bolu...«

Vidi se da je, u nedostatku boljeg, samoubistvo krajnje pribežište od zala privatnog života...

Među uzrocima samoubistva vrlo često sam našao otpuštanje iz službe, otkazivanje posla, nagli pad plata, zbog čega porodice nisu više mogle da pribavljaju nužna sredstva za izdržavanje, utoliko pre što većina njih živi od danas do sutra...

U doba kada su u kraljevskom dvoru smanjili gardu, jedan valjan čovek bio je otpušten, kao i ostali, i to jednostavno... Njegove godine kao i nemanje protekcije nisu mu omogućavali da se ponova zaposli u vojsci; industrija mu je bila zatvorena zbog nedostatka znanja. Nastojao je da stupi u civilnu administraciju; konkurenti, mnogobrojni kao i svuda, preprečiše mu ovaj put. On zapade u mračnu zabrinutost i ubi se. U njegovom džepu našli su pismo i obaveštenje o njegovim prilikama. Njegova žena bila je siromašna švalja; obe njihove kćeri, od 16 i 18 godina, radile su sa njom. *Tarnau*, naš samoubica, kaza u ostavljenim hartijama »da je on, pošto više ne može biti koristan svojoj porodici i pošto je prinuđen da živi na teret svoje žene i svoje dece, smatrao za svoju dužnost da sebi oduzme život da bi ih oslobodio od ovog povećanja tereta; on preporučuje svoju decu vojvotkinji od Angoulême-a; nada se da će dobra vojvotkinja imati sažaljenja prema tolikoj bedi«. Ja sam sastavio jedan izveštaj policijskom prefektu Angle-a..., i posle nužnog postupka, vojvotkinja dostavi nesrećnoj porodici *Tarnau* 600 franaka.

Žalosna pomoć, bez sumnje, posle takvog jednog gubitka! Ali, kako bi jedna porodica našla leka svim nesrećnicima kad ih, kad se sve uračuna, cela Francuska, kakva je sada, ne bi mogla prehraniti! Dobročinstvo bogatih ne bi za ovu stvar bilo dovoljno, čak i kad bi cela naša nacija bila religiozna, od čega je mnogo daleko. *Samoubistvo uklanja najveći deo teškoća, gubilište — ostatak. Samo od potpunog preobražaja našeg opšteg sistema poljoprivrede i industrije mogu se očekivati izvori dohotka i stvarnog bogatstva.* Lako je proklamovati na pergamentu ustave, pravo svakog građanina na vaspitanje, na rad i pre svega na minimum sredstava za egzistenciju. Ali nije učinjeno sve kad se ove velikodušne želje zapišu na papiru; preostaje stvarni zadatak da se ove liberalne ideje ostvare kroz materijalne i razumne, socijalne institucije.

Antički svet odnosno paganstvo je donelo na svet divne tvorevine; da li će moderna sloboda... zaostati iza svoje suparnice? Ko će slemiti ova dva velelepna elementa moći?... — Toliko *Peuchet*.

Na kraju ćemo još dati jednu od njegovih tablica o godišnjem broju samoubistava u Parizu.

Iz jedne druge tablice koju je *Peuchet* saopštio proizlazi da je od 1817. do 1824 (uključno) u Parizu bilo 2 808 samoubistava. U stvarnosti, broj je, razume se, veći. Naročito za utopljenike, čiji su leševi bili izloženi u mrtvačnici, samo u retkim slučajevima se zna da li su bili samoubice ili ne.

[Karl Marx]

Izjava

Prema dnevniku »Rheinischer Beobachter«^[194] od 18. januara (br. 18), list »Trier'sche Zeitung« sadrži saopštenje Redakcije u kojem se kao saradnik u ovom listu među raznim drugim pominje i »Marx«. Da bi se predupredila svaka zabuna, izjavljujem da *nikada* nisam napisao *n i j e d a n* red za ovaj list, čije su mi tendencije, koje su građansko - filantropske, a nikako komunističke, potpuno tuđe.

Brisel, 18. januara 1846.

KARL MARX

Naslov originala:

Erklärung

Štampano prvi put u listu
»Trier'sche Zeitung«,
br. 26. od 26. januara 1846.

Napomene i registri

Napomene

- ¹ *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike. Protiv Bruna Bauera i drugova* jeste prvo zajedničko delo Marxa i Engelsa.

Kada su se, prilikom Engelsova povratka iz Engleske, krajem avgusta i početkom septembra 1844, našli zajedno u Parizu, gde je Marx bio u izgnanstvu, Marx i Engels su konstatovali da imaju iste filozofske i političke poglede i rešili da zajednički napišu knjigu protiv subjektivizma mladohegelovaca i njihovih konfuznih pogleda uopšte. Tu su napravili plan knjige, izabrali njen naslov: *Kritika kritičke kritike. Protiv Bruna Bauera i drugova*, napisali zajedno predgovor i izvršili podelu odeljaka. Engels je napisao svoje delove još pre odlaska iz Pariza, a Marx je na knjizi radio do novembra 1844. Pri tome je bitno proširio obim dela mislima iz svojih ekonomsko - filozofskih rukopisa, koje je sastavljao iste, 1844. godine. On je, na predlog izdavača, proširio i prvobitno izabrani naslov dela dodajući reči *Sveta porodica*. Knjiga nije bila podvrgnuta cenzuri zbog njenog obima. Naime, pošto je iznosila preko 20 tabaka (malog formata), po nekim onda važećim propisima nije podlegala preventivnoj cenzuri. U sadržaju dela označeno je koji odeljci pripadaju Marxu, a koji Engelsu. 1

- ² *Allgemeine Literatur - Zeitung*—nemački mesečni list koji je izdavao mladohegelovac Bruno Bauer u Šarlotenburgu od decembra 1843. do oktobra 1844. 5

- ³ *Spisi o pauperizmu* (Schriften über den Pauperismus)—napisi Carla Reichardta koji su objavljeni u listu *Allgemeine Literatur - Zeitung*, sv. I, decembar 1843. i II, januar 1844. 7

- ⁴ *Bodz*—trebalo bi pisati *Boz*, jer tako glasi pseudonim slavnog engleskog pisca Charlesa Dickensa, koji je pisao o sirotinji. Reichardt je, međutim, izmenio *Boz* u *Bodz*. 7

- ⁵ *Restauracija*—doba ponovne vladavine francuske kraljevske dinastije Bourbona, posle francuske revolucije i Napoléona (od 1814. do 1830. god. s prekidom od 100 dana ponovne Napoléonove vladavine). 8

- ⁶ *Mühleigner*—Faucherov doslovni i loš prevod engleske reči *mill - owner*, koja znači: vlasnik fabrike, fabrikant. *Der Mühleigner*, međutim, moglo bi da znači vlasnik mlina (mada u *Enciklopedijskom nemačko - srpsko-hrvatskom rečniku* od dr Svetomira Ristića i Jovana Kangrge, Beograd 1963, za ovo značenje stoji reč *der Mühlenbesitzer*). Engels, dakle, ismeva Fauchera zbog loših kovanica. 10

- ⁷ *... učinila samosvesti najbitnije usluge...*—Već u predgovoru ovom svom zajedničkom delu Engels i Marx su naglasili subjektivno - idealistički karakter filozofije mladohegelovaca, braće Bauer i drugih. Taj karakter se sažeto izražava u njihovom učenju da je *samosvest*—što u krajnjoj liniji znači individualna svest, glavna pokretačka snaga razvoja. 10

- ⁸ Engels ima u vidu napis *Engleska dnevna pitanja* (Englische Tagesfragen) Juliusa Fauchera koji je objavljen u listu *Literatur - Zeitung*, sv. VII, jun i sv. VIII, jul 1844. 10

- ⁹ *Anti - Corn - Law - League* (Liga protiv zakona o žitu).— Zakoni o žitu koji su bili na snazi četvrte decenije prošlog veka u Engleskoj predviđali su visoke carine za uvoz žita iz inostranstva i tako stvarno štitili interese domaćih veleposjednika, obezbeđujući visoke cene njihovom žitu. Liga, odnosno udruženje protiv ovih zakona koje su osnovali fabrikanti Cobden i Bright u Mančesteru 1838. god. zalagala se za potpunu slobodu trgovine s težnjom da tako oslabi pozicije veleposjednika. Liga je na svojim mnogobrojnim mitinzima nastojala da pridobije radnike. Ali čartisti, koji su onda izražavali interese radnika, upozoravali su na buržoasko - klasni karakter Lige i njenih pristalica. «Dajte nam jeftinoga hleba», viču oni, a u stvari misle: «dajte nam nisku radničku nadnicu»—upozoravali su čartisti. 11
- ¹⁰ *Čartizam*—masovni politički i socijalni pokret u Engleskoj prve polovine 19. veka, nazvan tako po *People's Charter* (Pipls čarter=Narodna povelja), dokumentu koji je donela Londonska radnička asocijacija 1837, a koji je objavljen 8. maja 1838. kao zakonski projekat. U Povelji se, pored ostalog, zahtevalo opšte pravo glasa u Engleskoj (za muškarce) i ukidanje izbornog cenzusa. U ovaj pokret ušli su i mnogi buržoaski liberali, zastupajući tzv. «princip moralne sile» i nastojeći da pokret zadrže u buržoasko - reformističkim okvirima. Levo, proletersko krilo pokreta zastupalo je «princip fizičke sile» i zahtevalo revolucionarnije metode, pa 1840. god. dolazi do osnivanja Nacionalne čartističke asocijacije, koja već predstavlja masovnu organizovanu radničku partiju. Sada čartizam otvoreno postavlja socijalne zahteve (skraćenje radnog dana, povišenje nadnice i dr.). Posle 1848. god. čartistički pokret počinje da slabí. 11
- ¹¹ *Torijevci* (tories) i *vigovci* (whigs). . .—Prvobitno u 17. veku, torijevcima (od irskog *toraidhe*=razbojnici, pljačkaši) zvali su se katolički Irci koji su bili proterani sa svojih poseda, a *vigovcima* (škot. *whiggamores*=goniči konja)—škotski seljaci koji su se pobunili kad im je bilo ugroženo njihovo prezbiterijansko crkveno uređenje. Kao oznaka engleskih političkih partija, ovi nazivi se javljaju tek 1679. god. povodom pitanja da li da bude isključen iz nasleđa prestola katolički vojvoda od Jorka. Pristalice isključenja zvali su se *vigovci*, a protivnici—torijevci. Ali kasnije crkveni momenat ostaje u pozadini i ove partije se razlikuju po svojoj klasnoj osnovi i ciljevima. Posle vlade Pitta Mladeg, koji je pokušao da liberalizuje torijevsku partiju saradnjom s industrijskom buržoazijom, obnovljena torijevska partija zastupa interese zemljoposjedničkog plemstva, trgovaca i zvaničnih crkvenih krugova, a *vigovci*, pod vodstvom Charlesa Jamesa Foxa izražavaju interese industrijalaca i jeretika, pa se zalažu za izborne i parlamentarne reforme. Posle 1832. god. nazive *torijevci* i *vigovci* potiskuju nazivi konzervativci i liberali. 11
- ¹² «*Kritika govori nemački, teologija—latinski*»—reči iz knjige B. Bauera *Dobra stvar slobode i moja vlastita stvar* (Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit, Zürich und Winterthur 1842). 13
- ¹³ . . . J (Jungnitz?)—reč je o članku *Gospodin Nauwerk i filozofski fakultet* (Herr Nauwerk und die philosophische Facultät) koji je potpisan sa J. (početno slovo imena Jungnitz) i objavljen u listu «Allgemeine Literatur - Zeitung», VI sv., maj 1844. 14
- ¹⁴ *Bonsko svrgnuće*. . .—Godine 1841. pruska vlada privremeno je oduzela B. Baueru pravo predavanja na Bonselom univerzitetu, a 1842. sasvim ga uklonila iz univerzitetske službe. Razlog su bili Bauerovi spisi *Kritika jevanđelja po Jovanu* (Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes, 1840) i *Kritika sinoptičkih jevanđelja* (Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker, 1842). U ovim spisima B. Bauer je dao podrobnu kritiku jevanđelja po Marku, Mateji i Luki, dokazujući njihovu neistoričnost i neistoričnost Hrista. Za razliku od Davida Straussa, koji je jevanđelske priče smatrao za kolektivne tvorevine naroda i verskih opština, B. Bauer smatra jevanđelja za tvorevine pojedinih lica. 14

- ¹⁵ *„Union ouvrière’ Flore Tristan.*—Engels u ovom odeljku analizira prikaz romana Flore Tristan koji je dao Edgar Bauer u V sv. lista *„Allgemeine Literatur - Zeitung*» aprila 1844. 16
- ¹⁶ Ovi stihovi su iz Schillerove pesme *Devojka iz tudine* (Das Mädchen aus der Fremde). Strofa u originalu glasi:
 Sie war nicht in dem Tal geboren,
 Man wusste nicht woher sie kam;
 Doch schnell war ihre Spur verloren,
 Sobald das Mädchen Abschied nahm. 19
- ¹⁷ Puni naslov ovog dela glasi: Pierre - Joseph Proudhon, *Qu'est ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement.* Prvo izdanje izašlo je u Parizu 1840. god.
 Članak Edgara Bauera pod naslovom *Proudhon* koji Marx kritikuje u ovom odeljku *Svete porodice* pojavio se u V sv. lista *„Allgemeine Literatur - Zeitung*» aprila 1844. (Vidi i napomenu 23.) 20
- ¹⁸ *„Reformisti.* . . .—Marx ovde misli na francusku političku grupu koja se obzvala oko lista *„Réforme*». 21
- ¹⁹ *Pandekte* (grč. πανδέκτα od πᾶν—sve, i δέκομαι—primam, obuhvatam) ili *digeste* (od lat. d i g e r o—dovodim u red)—jedan od delova zbornika rimskog građanskog prava koji je sastavljen za vreme cara Justinijana i objavljen 529. god. 26
- ²⁰ *Epikureizam* je filozofsko - etičko učenje koje je osnovao grčki filozof Epikur (341 - 270. pre n. e.). Po Epikuru, najveća vrednost za čoveka je tzv. ataraksija, tj. mir, nepomoćenost duše. Ali da bi se ona postigla, treba zadovoljiti one potrebe koje su prirodne i nužne, a odbaciti sve koje su nenužne i neprirodne. Međutim, idealisti i crkveni ljudi redovno su, neopravdano, prikazivali epikureizam kao kult uživanja i sladostrašća. Proudhon će biti ovde upotrebio reč epikureizam za oznaku aktivnog uživanja, misleći pri tome na stil života. 26
- ²¹ *Merkantilni sistem*—ekonomsko učenje koje je tražilo izvor bogatstva ne u društvenoj proizvodnji i njenim produktima, već u novcu (zlato, srebru). To znači da su merkantilisti smatrali da višak vrednosti nastaje u razmeni. Ovo ekonomsko učenje bilo je naročito razvijeno u Francuskoj i Engleskoj u 16. i 17. veku. U Francuskoj ga je praktično sprovodio Colbert, ministar Louis-a XIV. 27
- ²² *Fiziokrati*—teoretičari političke ekonomije u Francuskoj 18. veka (Quesnay, Turgot i dr.) koji su, nasuprot merkantilistima, kako je rekao Marx, prebacili istraživanje porekla viška vrednosti iz razmene (trgovine) u proizvodnju i time položili temelje analizi kapitalističke proizvodnje. Oni su smatrali zemljoradnju za jedini proizvodni rad, a zemljišnu rentu za jedini oblik viška vrednosti. 27
- ²³ *„Proudhon podvrgava. . . naučnom ispitivanju. . .*»—Marx skoro svuda u *Svetoj porodici* i posebno na ovome mestu visoko ceni u svakom, pa i u naučnom pogledu Proudhonovo delo *Šta je svojina?* On je i u pismu Schweitzeru od 24. januara 1865. istakao značaj ove knjige, i to rečima da ona čak *„čini epohu ako ne novinom svog sadržaja, a ono barem novim i drskim načinom govora o starome*», posebno naglašavajući uništavajuću kritiku i jetku ironiju sa kojima je Proudhon pristupao buržoaskom poretku. Ali već u pismu Anjenkovu od 28. decembra 1846, dakle godinu dana po objavljivanju *Svete porodice*, i pogotovu u navedenom pismu Schweitzeru Marx sa doista uništavajućom analizom pokazuje nemoć i površnost Proudhonovog eklektičkog i idealističkog pogleda na istoriju i na probleme političke ekonomije. (»Nesposoban da prati stvarni tok istorije, gospodin Proudhon nam daje fantazmagoriju koja pretenjuje na to da bude dijalektička fantazmagorija», kaže, pored ostalog, Marx u pismu Anjenkovu). 28

- ²⁴ »Deutsch - Französische Jahrbücher«—publikacija na nemačkom jeziku koju su uređivali Marx i Arnold Ruge u Parizu. Izašao je samo jedan dvobroj, u februaru 1844, u kome je Engels objavio *Skicu za kritiku političke ekonomije i Položaj Engleske*. Thomas Carlyle, a Marx—Prilog jevrejskom pitanju i Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod. S ovim radovima Marx i Engels definitivno prelaze na pozicije proleterskog socijalizma odnosno komunizma, koji, naročito Marx, teorijski fundiraju na jasnom istorijsko - materijalističkom stanovištu. Ovde i Marxov humanizam dobija sjajne formulacije. 28
- ²⁵ »... tajanstvenjak«.—Ovde Marx ima u vidu Szeliginu recenziju romana Eugène-a Sue-a *Mystères de Paris*. Roman je objavljen u Parizu 1842 - 1843. god., a Szeligina recenzija u VII sv. lista »Allgemeine Literatur - Zeitung«. 47
- ²⁶ Reč je o *Charte Constitutionelle* (Ustavnoj povelji) koja je u Francuskoj donesena posle julske revolucije 1830. god. Reči *Charte verité* su ironiziranje završetka proklamacije kralja Louis-a Philippe-a u kome je on rekao da će »od sada Povelja [Charte] biti istina« (verité). Ironija se zasniva na tome što reč *charte* znači i hartija. 49
- ²⁷ Ovi stihovi su iz Goetheovog *Fausta*, I deo, 6. scena, koji u originalu glase:
Sinn und Verstand vergeht mir schier,
Seh ich mich unter Potentaten hier! 55
- ²⁸ Navod iz Fourier-ovog dela *Théorie de l'unité universelle*, vol. III, seconde partie, chap. 3. Prvo izdanje ovog dela pojavilo se 1822. god. pod naslovom *Traité de l'association domestique-agricole* (Rasprava o poljoprivrednom udruživanju). 58
- ²⁹ »Poštenje nije puritanac«—iz Shakespeare-ove drame *Sve je dobro što se dobro svrši*, I čin, 3. scena. 62
- ³⁰ Navod iz članka Bruna Bauera *Najnoviji spisi o jevrejskom pitanju* (Neueste Schriften über die Judenfrage), koji je objavljen u I sv. lista »Allgemeine Literatur - Zeitung«. Isti članak citira se i dalje. 70
- ³¹ Bauerov spis *Jevrejsko pitanje* (Die Judenfrage) pojavio se 1843. god. u Braunšvajgu. Taj spis predstavlja u stvari naknadno objavljeni (sa nekim dopunama) Bauerov članak na istu temu koji se pojavio u »Deutsche Jahrbücher« novembra 1842. 70
- ³² Ovi stihovi stajali su kao moto ispod naslova pariskog nedeljnog lista »Révolutions de Paris«, koji je izlazio u Parizu od jula 1789. do februara 1794. 73
- ³³ *Teze za reformu filozofije* ([Vorläufige] Thesen zur Reform der Philosophie) Feuerbach je napisao 1842. god., ali je cenzura zabranila njihovo izdavanje u Nemačkoj. *Teze* su objavljene u inostranstvu, u Švajcarskoj, 1843. god. u zborniku radova *Neizdato iz najnovije nemačke filozofije i publicistike* (Anekdotas zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik). U ovom dvotomnom zborniku objavljeni su takode i članci Karla Marxa, Bruna Bauera, Arnolda Rugea i drugih. 73
- ³⁴ *Doktrinari*—grupa političara i teoretičara iz vremena restauracije u Francuskoj (1814 - 1830) čija su shvatanja bila konzervativna i reakcionarna. U grupu su spadali i istoričar François Guizot i filozof Pierre-Paul Royer-Collard čiji su pogledi predstavljali reakciju na francuski materijalizam 18. veka. 75
- ³⁵ *Replika br. 1.*...—Marx misli na članak Bruna Bauera *Najnoviji spisi o jevrejskom pitanju* (Neueste Schriften über die Judenfrage) koji je objavljen u I sv. lista »Allgemeine Literatur - Zeitung« decembra 1843. 76
- ³⁶ G. W. Fr. Hegel: *Osnovne crte filozofije prava, predgovor* (Grundlinien der Philosophie des Rechts, Vorrede). 77
- ³⁷ Reč je o Marxovom ogledu o jevrejskom pitanju. 77

- ³⁸ Ima se u vidu prikaz prvog toma predavanja desnog hegelovca Hinrichsa *Predavanja o politici* (Politische Vorlesungen) koji je dao Bruno Bauer. U sledećem odeljku »Hinrichs br. 2« misli se na Bauerov prikaz drugog toma ovih predavanja. Recenzije su objavljene u listu »Allgemeine Literatur - Zeitung«. 80
- ³⁹ L. Feuerbach: *Osnovna načela filozofije budućnosti* (Grundsätze der Philosophie der Zukunft, Zürich und Winterthur 1843). 81
- ⁴⁰ Ovaj i sledeći navodi uzeti su iz drugog članka koji je Bruno Bauer napisao protiv kritičara njegove knjige *Jevrejsko pitanje* (Die Judenfrage). Drugi članak objavljen je u IV sv. lista »Allgemeine Literatur - Zeitung« marta 1844. 83
- ⁴¹ »*Odsecanje glave špekulantima*. . .«—Kad je, zbog agresije spolja i zbog rovarenja kontrarevolucije iznutra, francuska republika odnosno francuska revolucija zapala u kritičnu situaciju, narodne mase tražile su zavodenje revolucionarnog terora protiv svih neprijatelja. Tako je, 17. septembra 1793, donesen zakon o sumnjivima, koji je proglasio za sumnjive i za neprijatelje republike ne samo aktivne revolucionare, diverzante i špijune, već i špekulante i falsifikatore novca, pa je za sve njih predviđao smrtnu kaznu. 84
- ⁴² »*Šta je sada predmet kritike*«—naslov članka Bruna Bauera koji je objavljen u VIII sv. lista »Allgemeine Literatur - Zeitung« jula 1844. Skoro svi navodi iz ovoga lista koje Marx daje u odeljku »Treći pohod Apsolutne kritike« uzeti su iz ovog članka. 87
- ⁴³ »*Deutsche Jahrbücher*«—skraćeni naziv za »Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst«. Časopis je prvobitno imao naziv »Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst« i izlazio je u Haleu od 1838. do 1841. Kad ga je pruska vlada zabranila, časopis menja ime i sedište, pa izlazi u Lajpcigu u redakciji Arnolda Rugea, levog hegelovca. No uskoro, u januaru 1843, časopis zabranjuje saksonska vlada na teritoriji Saksonije, a Bundestag na teritoriji cele Nemačke. 88
- ⁴⁴ »*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*«—dnevni list opozicione buržoazije; izlazio u Kelnu od početka 1842. do 31. marta 1843. Marx i Engels saraduju u ovom listu, a Marx ga uređuje od oktobra 1842. i daje mu revolucionarnodemokratski karakter. Vlada je prvo podvrgla list oštroj cenzuri, a potom ga zabranila. 88
- ⁴⁵ Bruno Bauer: *Kritika sinoptičkih jevanđelja* (Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker, Bd. I-II, Leipzig 1841). (Sinoptičarima se nazivaju jevanđelisti Mateja, Marko i Luka, koji su opisali život Isusa Hrista u celini dopunjujući jedan drugog; četvrti jevanđelista, Jovan, razlikuje se od prve trojice po koncepciji i stilu.) 92
- ⁴⁶ »Pre nego bejaše Avram, bejasmio mi. . .«—Ironični smisao ove rečenice u kontekstu jasan je kad se uzme u obzir da je Avram po *Bibliji* jedan od prvih jevrejskih proroka. 93
- ⁴⁷ Misli se na Marxov rad *Prilog jevrejskom pitanju*. 94
- ⁴⁸ Reč je o članku B. Bauera *Sposobnost današnjih Jevreja i hrišćana da postanu slobodni* (Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen, frei zu werden), objavljenom u publikaciji »Dvadeset jedan tabak iz Švajcarske« (»Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz«). Ovaj zbornik radova izdao je pesnik Georg Herwegh u Cirihu u Vinterturu 1843. 94
- ⁴⁹ Vidi napomenu 43. 94
- ⁵⁰ Vidi napomenu 44. 94
- ⁵¹ *Cercle social* (Socijalni krug)—organizacija koju je osnovala demokratska inteligencija u doba francuske revolucije. Pored podataka koje daje sam Marx

na ovome mestu, može se istaći da je jedan od ideologa ove organizacije, Claude Fauchet, tražio jednaku raspodelu zemlje i obavezu rada za sve ljude. Fauchet je kritikovao i formalnu jednakost koju je proklamovala francuska revolucija, što je imalo uticaja na radikalnu grupu tzv. «enragés» («besnih») u francuskoj revoluciji. 105

- ⁵² *Conciergerie*—zgrada istražnog zatvora u Parizu kroz koju su za vreme francuske revolucije pre pogubljenja prošli mnogi vođi revolucije, kao Danton, Hébert, Robespierre i drugi, i još neke poznate ličnosti, kao Marie Antoinette, gospoda Rolland i drugi. 107
- ⁵³ *Osamnaesti brimer* (18. brumaire)—deveti novembar 1799, dan kada je srušen Direktorijum i kad su vlast preuzela tri konzula, među kojima je bio i Napoléon Bonaparte, koji je, kao prvi konzul, preuzeo svu vlast. Kasnije je kao car postao diktator Francuske. 107
- ⁵⁴ *Direktorijum*—izvršni odbor ili vlada koja je u doba francuske revolucije formirana posle slabljenja revolucionarnih demokratskih struja i partija (na čelu sa jakobincima) odnosno posle jačanja konzervativnih birokratskih snaga. Vlast Direktorijuma trajala je od 1795. do 9. novembra (18. brimera) 1799. god. 108
- ⁵⁵ *Jezuiti* (Societas Jesu = Isusovo društvo)—katolički monaški red. Osnovao ga je Ignazio Loyola 1534. god. Red je imao za cilj da radi na jačanju katoličke crkve, čiji je uticaj u vreme humanizma i renesanse počeo da slabi usled sve snažnije afirmacije nereligiozne i antidogmatske filozofije, kao i usled sve većeg preovladavanja novog, hedonističkog načina života, koji je bio okrenut „ovozemaljskim“ vrednostima. Jezuiti su se naročito borili i za učvršćivanje papske vlasti, koja je takođe bila poljuljana. Za ostvarenje ovih ciljeva, smatrali su da su sva sredstva dopuštena. 111
- ⁵⁶ *Jansenisti*—pristalice jansenizma, jedne religiozne i socijalne struje katoličanstva koja je bila nezadovoljna politikom zvanične katoličke crkve i koja je nastojala da unese izvesne liberalne promene u katolicizam. Osnovan od strane holandskog teologa Corneliusa Jansena (1585 - 1638), jansenizam je imao najviše pristalica u Francuskoj u 17. i 18. veku. Jansenisti su se mnogo sporili sa jezuitima o pitanju slobode ljudske volje, odnosno o pitanju predestinacije. 111
- ⁵⁷ *Law-ove finansijske špekulacije*—špekulacije koje je sa izdavanjem papirnog novca činio finansijer John Law, generalni inspektor francuskih finansija 1719. i 1720. god. Špekulacije su se završile krahom. 111
- ⁵⁸ *Nominalizam* (od lat. n o m e n = ime)—struja među filozofima (sholastičarima) srednjeg i na početku novog veka koja je učila da opšti pojmovi (univerzalije) nemaju nikakav realitet pored pojedinačnih, konkretnih stvari, već da se svode samo na reči, imena kojima označavamo grupe stvari. Nominalisti su se suprotstavljali tzv. realistima, koji su u stvari bili objektivni idealisti, jer su učili da opšti pojmovi označavaju jednu posebnu, višu idejnu stvarnost koja bi postojala van konkretnih empirijskih stvari. Nominalisti su, iako sholastičari, u stvari prvi vesnici novovekovnog materijalizma. 112
- ⁵⁹ „... teističke predrasude...“—teizam je učenje koje priznaje jednog nadsvetskog boga, boga u obličju duhovne ličnosti, tvorca i upravljača sveta. 113
- ⁶⁰ *Deizam*—učenje koje priznaje boga kao tvorca sveta, ali mu poriče moć da na svet dalje utiče, da stvara «čuda». Deisti su odbacivali i svaki crkveni ritual kao praznovericu i besmislicu. Pored ostalih, deisti su bili Voltaire i Rousseau, Collins i Dodwel. U originalu na ovome mestu stoji termin «Theismus», a ne «Deismus». Međutim, u savremenoj filozofskoj terminologiji jasno se i bitno razlikuju značenja ovih termina. Sam Marx ovde misli na učenje koje u stvari predstavlja samo jedno vešto otaršavanje od religije. Takvo značenje se danas može vezati samo za termin *deizam*. Zato smo mi upotrebili upravo taj termin, a ne termin *teizam*, koji danas označava veru u nadsvetskog i personifikovanog (ličnog) boga. 113

- ⁶¹ «*De l'homme*»—Helvétiusovo delo *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation* izdato je tek posle autorove smrti, u Haag 1773. god. uz saradnju ruskog poslanika u Holandiji D. A. Galicina. 113
- ⁶² «...*L'homme machine*...»—«čovjek mašina».—La Mettrie je, kao mehanički materijalist, nastojao da prikaže kako je i čovek jedna vrsta mašine—«*l'homme machine*», pa i jedno njegovo filozofsko delo nosi naslov *L'homme machine*. Ovo delo izašlo je prvi put anonimno u Lajdenu 1748. god. i bilo spaljeno. Zbog njega je La Mettrie bio prognan iz Holandije, kuda je bio emigrirao iz Francuske 1745. god. 114
- ⁶³ *Système de la nature, ou des loix du monde physique et du monde moral*, glavno Holbachovo (materijalističko) delo nije iz konspirativnih razloga nosilo ime pravog autora, već umrlag sekretara Francuske akademije J. B. Mirabaud-a. Delo se pojavilo 1770. u Londonu, a Mirabaud je bio umro već 1760. god. 114
- ⁶⁴ Vidi napomenu 43. 115
- ⁶⁵ «*De l'esprit*»—Ovo Helvétiusovo delo, koje se pojavilo prvi put anonimno u Parizu 1758. god. bilo je spaljeno, kao i La Mettrie-ovo delo *L'homme machine*. 116
- ⁶⁶ «*Allgemeine Zeitung*»—nemački dnevni reakcionarni list, osnovan 1798. god. Od 1810. do 1882. god. izlazio u Augsburgu. 117
- ⁶⁷ *Guska koja je dogahnula*. . .—Kada su Gali oko 390. god. pre n. e. napali Rim, zauzeli su sve delove grada, samo ne i Kapitol (Capitolium), jedan od sedam brežuljaka na kojima se dizao stari Rim. Na Kapitolu su se nalazila utvrđenja i hramovi božanstava Jupitera, Junone i Minerve. Po predanju, guske ispred Junoninog hrama zagakale su kad su se Gali približavali, probudile branioce koji su spavali i tako spasle Kapitol. 118
- ⁶⁸ Iz Goetheovog *Fausta*, I deo, 3. scena («*Studierzimmer*»—Soba za studije). Ovo mesto u originalu glasi:
... dauert es nicht lange
und mit den Körpern wird's zugrunde gehn. 124
- ⁶⁹ «*Zeitschrift für spekulative Theologie*» izdavao je Bruno Bauer u Berlinu od 1836. do 1838. god. Bauer je tada pripadao desnim hegelovcima. 125
- ⁷⁰ Iz komedije *Lucile* od francuskog pisca Jean François Marmontela. 127
- ⁷¹ «*Živela čvrsta načela!*»—S nijansom ironije Marx misli na priču *Živela čvrsta načela* (Es leben feste Grundsätze) od Edgara Bauera. Priča je objavljena u knjizi «*Berliner Novellen*» od Alexandera Weilla i E. Bauera koja je izašla u Berlinu 1843. 128
- ⁷² «*Berlinska grupa*» . . .—Dopisnik lista «*Allgemeine Literatur - Zeitung*» naziva «*Berlinska grupa*» («*Berliner Couleure*») one mladohegelovce koji nisu pripadali grupi B. Bauera i koji su unekoliko kritikovali pomenuti list. Ovaj grupi pripadao je i Max Stirner, ideolog anarhističkog individualizma. 130
- ⁷³ *Anekdota, II*. . .—Pruska cenzura bila je zabranila da se u časopisu «*Deutsche Jahrbücher*», koji je uređivao A. Ruge, objavi niz članaka i oglada K. Marxa, L. Feuerbacha, B. Bauera i drugih levih hegelovaca. Zato urednik časopisa A. Ruge u pismu Marxu od 26. januara 1842. god. predlaže da ove priloge objavi u inostranstvu. Marx je dao svoj pristanak u pismu od 10. februara iste godine. Tako u toku 1843. god. u Švajcarskoj izlazi zbornik radova u dve sveske pod naslovom *Neizdato iz najnovije nemačke filozofije i publicistike* (Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik). U ovom zborniku Marx je objavio radove *Primedbe o najnovijoj instrukciji o cenzuri* (u I tomu) i *Luther kao arbiter između Strauša i Feuerbacha* (u II tomu). 133
- ⁷⁴ «*Démocratie pacifique*»—dnevni list furijeovaca, koji je izlazio u Parizu od 1843. do 1851. god. pod vodstvom Victora Considérant-a. 134

- ⁷⁵ H. Heine: *Severno more* (Die Nordsee), 2. ciklus, pesma *Pitanja* (Fragen). 137
- ⁷⁶ Iz nemačke narodne pesme *Kaluderica* (Die Nonne). Strofa u originalu glasi:
Ich gedenk' an keine Liebe,
Ich gedenk' an keinen Mann,
Ich gedenk' an Gott den Vater,
Der mich erhalten kann. 141
- ⁷⁷ Iz nemačke narodne knjige *Sedam Švaba* (Sieben Schwaben). Mesto u originalu glasi:
Hahnemann,
Geh du voran,
Du hast die grossen Wasserstiefel an! 142
- ⁷⁸ Goethe: *Krotki epigrami* (Zahme Xenien), IX. Mesto u originalu glasi:
Niemand soll ins Kloster gehn,
Als er sei denn wohlversehn
Mit gehörigem Sündenvorrat,
Damit es ihm so früh als spät
Nicht mög' an Vergnügen fehlen,
Sich mit Reue durchzuquälen! 154
- ⁷⁹ *Journal des Débats*—skraćeni naziv francuskog dnevnog lista *Journal des Débats politiques et littéraires* koji je osnovan u Parizu 1789. god. 167
- ⁸⁰ *Le Siècle*—dnevni list, izlazio u Parizu od 1836. do 1939. god. Četrdesetih godina prošlog veka izražavao poglede sitne buržoazije. 81
- ⁸¹ *Petites Affiches de Paris*—vrlo stare francuske novine, osnovane 1612. god. u Parizu, u kojima su štampani razni oglasi i saopštenja. 167
- ⁸² *Satan*—građanski satirični list, izlazio u Parizu od 1840. do 1844. god. 168
- ⁸³ Marx ovde citira sledeća dela Ch. Fourier-a: *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*, prvo izdanje 1808; *Le nouveau monde industriel et sociétaire*, 1829, i *Théorie de l'unité universelle*, 1822. god. 172
- ⁸⁴ *Fortunatusova kesa*...—Fortunatus (od lat. fortuna=sreća) je junak iz nemačke narodne priče koji raspolaže neiscrpnom kesom novca i ima volšeban šešir. 176
- ⁸⁵ Iz knjige Ch. Fourier-a *Théorie des quatre mouvements*. 176
- ⁸⁶ *Deus ex machina* (lat., doslovan prevod: bog iz mašine).—U antičkim pozorištima često je inscenirana «pojava boga» koji svojom intervencijom rešava dramski zaplet. «Bog» je govorio iz naročite mašine, pa je tako i nastao gornji izraz. Prenosno ovaj izraz znači neočekivano, naglo rešenje neke zapletene situacije, odnosno izvodača takvog rešenja. 177
- ⁸⁷ *Medijatizovani nemački kneževi*—reč je o malim nemačkim kneževima koji su izgubili vlast i čiji su posedi bili pripojeni teritoriji većih nemačkih država posle izmene političke karte Nemačke u vreme Napoleonovih ratova i Bečkog kongresa. 178
- ⁸⁸ *Mlađa Engleska*—grupa engleskih političara koja je pripadala torijevskoj partiji. Formirana je četrdesetih godina 19. veka. Izražavala je nezadovoljstvo veleposednika napretkom buržoazije i nastojala da utiče na radničku klasu. Marx i Engels kritikuju poglede ove grupe kao «feudalni socijalizam». Grupu su sačinjavali Benjamin Disraeli, lord John Manners i dr. 179
- ⁸⁹ Marx ovde citira Hirzelov napis *Dopis iz Ciriha* (Correspondenz aus Zürich), objavljen u listu *Allgemeine Literatur - Zeitung*, V sv., april 1844. Pri tome Marx ironično ubacuje izvesne rečenice iz *Biblije* ili izraze koje sam pravi u biblijskom duhu. 184

- ⁹⁰ Iz jedne francuske poštarnice. 185
- ⁹¹ Članak *Socijalizam na kontinentu* pojavio se u listu »The New Moral World« sa primedbom redakcije da članak sačinjavaju izvaci iz pisma koje je ovom listu uputio jedan raniji dopisnik iz Barmena. 187
- ⁹² »... nije stalo do Maroka...«—Godine 1844. došlo je do rata između Francuske i Maroka, pošto je Maroko pomagao oslobodilački pokret u Alžiru protiv francuskog kolonijalizma. 187
- ⁹³ »Vorwärts!«—list koji je na nemačkom jeziku izlazio u Parizu, dvaput nedeljno. Marx je učestvovao u redigovanju lista od leta 1844. i nastojao da mu da komunistički karakter. U brojevima 63. i 64. (od 7. i 10. avgusta 1844) objavio je duži polemički spis pod naslovom *Kritičke primedbe na članak »Prusa«: »Pruski kralj i socijalna reforma«* (»Prus« je pseudonim A. Rugea). 187
- ⁹⁴ »Débat Social«—belgijski republikanski list, izlazio od 1844. do 1849. god. u Briselu. 187
- ⁹⁵ »Démocratie Pacifique«—vidi napomenu 74. 187
- ⁹⁶ »... osuđen... zbog... poslednje knjige.«—Misli se na knjigu *Spor kritike sa crkvom i državom* (Der Streit der Kritik mit Kirche und Staat), koja je bila zabranjena, a njen autor Edgar Bauer osuđen na tri godine zatvora. 188
- ⁹⁷ »The New Moral World«—nedeljni list utopijskih socijalista. Osnovao ga je Robert Owen 1834. god. Najpre je izlazio u Lidsu, a od 1. oktobra 1841. u Londonu. Prestao je da izlazi 1846. god. Engels je bio saradnik ovog lista od novembra 1843. do maja 1845. 188
- ⁹⁸ »... prva socijalistička publikacija.«—Reč je o publikaciji »Deutsch - Französische Jahrbücher« koju su izdali Karl Marx i Arnold Ruge. (Vidi napomenu 24.) 189
- ⁹⁹ »Trier'sche Zeitung«—list koji je osnovan u Trijeru 1757. god. i koji je pod tim nazivom izlazio od 1815. god. Na početku četvrte decenije prošlog veka bio je organ radikalne buržoazije, potom donosi članke o socijalizmu od svog stalnog saradnika Karla Grüna, koji je postao glavni predstavnik »istinskog socijalizma«. 189
- ¹⁰⁰ »Sprecher« (potpun naziv: »Der Sprecher oder Rheinisch - Westphälischer Anzeiger«)—list koji je osnovan u Dortmundu 1798, a od 1841. izlazio u Vezelu. Karl Grün bio je član redakcije lista od 1842. do novembra 1844. 189
- ¹⁰¹ »... industrijske pobune u Šleziji i Češkoj...«—pobune i ustanci tkača u Šleziji 1844 (naročito u velikim selima Langenbilauu i Petersvaldauu) i u Češkoj. Radnici su osvajali fabrike i lomili mašine. Za gušenje ustanka upotrebljena je vojska. 190
- ¹⁰² »... članak autora...«—reč je o članku *Jedno »socijalističko« privedenje* (Ein »sozialistischer« Spuk) koji se, bez potpisa, pojavio u prilogu lista »Kölnische Zeitung« od 9. novembra 1844. 190
- ¹⁰³ *Eksperimentat u Harmoniji*—Engels misli na ostvarivanje komunističkih načela u naseobini Harmoniji, koju je 1841. god. osnovao Robert Owen u Hempširu (Engleska). Naseobina je postojala do početka 1846. god. Vidi opširnije o njoj u Engelsovom opisu komunističkih naseobina (u ovom tomu). 191
- ¹⁰⁴ U nemačkom originalu Heineova pesma glasi:

DIE SCHLESISCHEN WEBER

Im düstern Auge keine Thräne,
 Sie sitzen am Webstuhl und fletschen die Zähne:
 »Deutschland, wir weben dein Leichentuch,
 Wir weben hinein den dreifachen Fluch—
 Wir weben, wir weben!

«Ein Fluch dem Gotte, zu dem wir gebeten
In Winterskälte und Hungersnöten;
Wir haben vergebens gehofft und geharrt,
Er hat uns geäfft und gefoppt und genarrt—
Wir weben, wir weben!

«Ein Fluch dem König, dem König der Reichen,
Den unser Elend nicht konnte erweichen,
Der den letzten Groschen von uns erpreßt,
Und uns wie Hunde erschossen läßt—
Wir weben, wir weben!

«Ein Fluch dem falschen Vaterlande,
Wo nur gedeihen Schmach und Schande,
Wo jede Blume früh geknickt,
Wo Fäulnis und Moder den Wurm erquickt—
Wir weben, wir weben!

«Das Schiffchen fliegt, der Webstuhl kracht,
Wir weben emsig Tag und Nacht—
Altdeutschland, wir weben dein Leichentuch,
Wir weben hinein den dreifachen Fluch,
Wir weben, und weben! 192

¹⁰⁵ *Zbirka napisa*. . . — zbirka koju je uredio Hermann Püttmann, a koja je nosila naslov «Deutsches Bürgerbuch für 1845» (Knjiga za nemačko građanstvo za 1845), Darmstadt. U zbirci su objavljeni napisi «istinskih socijalista», ali i napisi revolucionarnih demokrata kao što su bili F. W. Wollf i Georg Weerth. Ovde je Engels objavio svoj ogleđ o komunističkim naseobinama, koji se oslanja na dopise objavljene u listovima «The New Moral World», «The Northern Star» i «The Morning Chronicle». U istoimenoj zbirci za 1846. god. (koja je izašla u Manhajmu) Engels je objavio prevod Fourier-ovog spisa o trgovini (sa svojim predgovorom i pogovorom). Prevod se objavljuje u ovom tomu. 193

¹⁰⁶ *Prospekt tromesečnog časopisa*. . . — misli se na «Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform», godišnjake koje je izdavao H. Püttmann i od kojih su izašle samo dve sveske, prva u avgustu 1845. u Darmštatu, a druga krajem 1846. god. u gradiću Bel - Vi (kod Konstance na nemačko - švajcarskoj granici). Osnovni ton ovim godišnjacima davali su «istinski socijalisti», pa ih u *Nemačkoj ideologiji* Marx i Engels oštro kritikuju. Ipak, Engels je iskoristio ove «Godišnjake» za propagandu svojih revolucionarnih, komunističkih i materijalističkih shvatanja i u njima objavio svoja *Dva govora* koja je održao u Elberfeldu (8. i 15. novembra 1845) kao i *Praznik nacija u Londonu*. Oba ova Engelseva rada objavljuju se u ovom tomu. 193

¹⁰⁷ *Časopis*. . . *mesecni*. . . — ovaj mesečnik izlazio je pod nazivom «Gesellschafts-
piegel. Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart». Časopis, koji se pojavio u Elberfeldu, vodio je Moses Heß. U njemu su objavljivali članke pretežno «istinski socijalisti». Engels je učestvovao u pripremanju časopisa, ali nije bio član redakcije. Izašlo je ukupno 12 svezaka (u toku 1845. i 1846. god.). 193

¹⁰⁸ «. . . *pregled načela političke ekonomije i politike uopšte*. . .» — Engels misli na delo koje je Marx planirao pod naslovom *Kritik der Politik und National-
ökonomie*. Marx se političkom ekonomijom bavio još od kraja 1843. god. i nameravao da u toku 1844. izloži kritici buržoasku političku ekonomiju, pa je 1. februara 1845. potpisao ugovor sa izdavačem Leskeom za izdavanje dvotomnog dela pod gornjim naslovom. Međutim, zbog rada na *Svetoj porodici*, u kojoj se obračunavao sa mladohegelovskim idealizmom u tumačenju društvenih pojava uopšte, privremeno je prestao da se bavi političkom ekonomijom. Sačuvani deo rukopisa objavljen je tek 1932. god. pod naslovom *Ökonomisch-
philosophische Rhapsodie aus dem Jahre 1844*. (Ökonomisch - philosophische Manuskripte

- aus dem Jahre 1844). U ovom spisu se Marx, kao što se vidi iz naslova, bavi problemima ne samo političke ekonomije, već i filozofije. Po završetku rada na *Svetoj porodici*, Marx se, tek u decembru 1844, ponovo vraća ekonomskim izučavanjima u vezi s planiranim delom, ali i ovoga puta stvar ostaje samo na skicama i ispisima iz dela pojedinih ekonomista. Razloge za ovo drugo odlaganje objašnjava sam Marx u pismu Leskeu od 1. avgusta 1846. god. »Izgledalo mi je, naime«, piše on, »veoma važno da pre pozitivnog izlaganja izdam jedan polemički spis protiv nemačke filozofije i kasnijeg nemačkog socijalizma. To je nužno zato da bi se publika pripremila za stanovište moje ekonomije, koje je potpuno suprotno dosadašnjoj nemačkoj nauci«. Spis o kome Marx ovde govori jeste *Nemačka ideologija*. Ugovor za izdavanje *Kritike političke ekonomije* otkazao je izdavač Leske u februaru 1847. god. 193
- 109 *Weitlingov spis Garantije*—Wilhelm Weitling: *Garantien der Harmonie und Freiheit*, Vivis 1842. 194
- 110 »... ujedinjenje nemačkih filozofa... sa nemačkim radnicima...«— o sjedinjavanju filozofije i proletarijata Marx je govorio 1844. god. u svom briljantnom ogledu *Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod* (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung), koji je objavljen u publikaciji »Deutsch - Französische Jahrbücher«. Tu Marx kaže: »Kao što filozofija nalazi u proletarijatu svoje materijalno oružje, tako proletarijat nalazi u filozofiji svoje duhovno oružje, i čim munja misli bude temeljno udarila u ovo naivno narodno tle, izvršice se emancipacija *Nemaca u ljude*... Glava ove emancipacije je *filozofija*, njeno srce—*proletarijat*. Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti bez ostvarenja filozofije.« 194
- 111 »... napisi o komunizmu na kontinentu...«—vidi Engelsov napis *Napredovanje pokreta socijalne reforme na kontinentu* u 4. tomu ovog izdanja. 195
- 112 Vidi u ovom tomu, str. 211. 195
- 113 Vidi napomenu 105. 196
- 114 Pisma Johna Fincha izlazila su od januara do septembra 1844. u listu »The New Moral World« pod naslovom *Notes of Travel in the United States*. Četnaest od objavljenih pisama sadrže opis komunističkih naseobina u Americi. 196
- 115 *One who has whistled at the Plough* (Neko ko je zviždao za plugom)—pod ovim potpisom-pseudonimom Alexander Somerville objavio je članak u listu »The Morning Chronicle« sa opisom komunističke naseobine Harmonija u Hampširu (Engleska). 196
- 116 *Das Westphälische Dampfboot*—mesečni časopis koji je izdavao »istinski socijalist« Otto Lüning. Izlazio od januara 1845. do decembra 1846. u Bielefeldu, a od januara 1847. do marta 1848. u Paderbournu. 196
- 117 *Volksblatt*—»Allgemeines Volksblatt. Populärer Monatsbericht über die wichtigsten Zeitfragen«—mesečnik koji je izlazio u Kelnu od januara 1845. do početka 1846. Jedan od izdavača bio je D'Ester, prijatelj Marxa i Engelsa. 196
- 118 *Gesellschaftsspiegel*—vidi napomenu 107. 196
- 119 Vidi napomenu 106. 196
- 120 »... spis u kome su pobili...«—Reč je o *Svetoj porodici*. 197
- 121 Vidi napomenu 108. 197
- 122 *Neizdato, ili zbirka članaka o komunizmu*—reč je o zbirci priloga *Novo iz neizdanog* (Neue Anekdoten) koja se pojavila krajem maja 1845. u Darmštatu. Zbirka sadrži novinske članke »istinskih socijalista« Mosesa Heßa, Karla Grüna, Otta Lüninga i dr. koje je cenzura bila zabranila. Članci potiču pretežno iz prve polovine 1844. god. Iz jednog Grünovog pisma Heßu vidi se da su Marx i Engels učinili niz kritičkih primedaba na sadržaj zbirke. 197

- ¹²³ »*The Morning Chronicle*«—engleski liberalni list, koji je izlazio u Londonu od 1772. do 1862. god. Organ Cobdena i Brighta. 207
- ¹²⁴ Vidi napomenu 115. 207
- ¹²⁵ Vidi napomenu 105. 210
- ¹²⁶ *Dva govora u Elberfeldu* Engels je održao u februaru 1845. na diskusijama o komunizmu, kojima je rukovodio Moses Heß. Ove govore Engels je razradio pre objavljivanja u publikaciji »*Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform*«. O ovim diskusijama, odnosno skupovima Engels piše Marxu 22. februara 1845.: »Ovde u Elberfeldu dešavaju se čudesne stvari. Juče smo u najvećoj sali, i to prve gostionice u gradu, održali naš treći komunistički skup. Prvi je posetilo 40, drugi 130, a treći najmanje 200 ljudi.« 211
- ¹²⁷ »... u toku svakih pet ili šest godina.«—U predgovoru drugom nemačkom izdanju svog dela *Položaj radničke klase u Engleskoj*, koje se pojavilo 1892. god. (prvo izdanje izašlo je 1845. god.), Engels se osvrće na jedno mesto prvog izdanja ovog dela na kome govori o cikličnom periodu kriza isto što kaže i u *Dva govora*. U tom osvrtu Engels kaže: »U knjizi [*Položaj radničke klase u Engleskoj*] je rečeno da jedan periodični ciklus velikih industrijskih kriza traje 5 godina. Tako je bar izgledalo sudeći po toku događaja od 1825. do 1842. god. Ali je istorija industrije od 1842. do 1868. dokazala da su stvarni periodi desetogodišnji, da su međukrize bile sekundarne prirode, i da su od 1842. sve više i više iščezavale. Od 1868. stanje stvari opet se promenilo.« 213
- ¹²⁸ Vidi napomenu 101. 220
- ¹²⁹ »... , *Rheinische Zeitung* znao je mnogo šta da kaže.«—Engels ovde misli na članak K. Marxa *Opravljanje dopisnika sa Mozela*, koji je objavljen u listu »*Rheinische Zeitung*« u januaru 1843. (Vidi 1. tom ovog izdanja.) 221
- ¹³⁰ *Nemački carinski savez*—prusko-nemački carinski savez, obrazovan 1. januara 1834. god. U Savez je, pored Pruske, ušlo još 18 najznačajnijih nemačkih država (od ukupno 38). Savez, koji je bio pod vodstvom Pruske, obrazovan je radi ukidanja unutrašnjih carina i zajedničkog regulisanja carina sa drugim zemljama. Doprineo je razvitku tekstilne industrije. 222
- ¹³¹ »... želje... kapitalista prikazao u obliku sistema«...—Svoje protekcionističke poglede nemački ekonomist Friedrich List izneo je u knjizi *Nacionalni sistem političke ekonomije* (*Das nationale System der politischen Ökonomie*, Stuttgart und Tübingen 1841). 222
- ¹³² »... otvoreno kinesko tržište...«—Po završetku takozvanog prvog opijumskog rata, Kina je, prema Nankinškom ugovoru od 1842. god. bila prinudena da pet svojih luka (Kanton, Amoj, Šangaj, Ninkpo i Fučou) otvori za englesku trgovinu. 225
- ¹³³ *Pokolj u Lajpcigu*...—Dvanaestog avgusta 1845. god. saksionska vojska otvorila je vatru na narod za vreme vojne parade koja je bila priređena povodom boravka prestolonaslednika Johanna u Lajpcigu. Narod je tom prilikom demonstrirao protiv toga što je saksionska vlada progonila nemačko-katolički pokret i jednog od njegovih vođa sveštenika Johanna Rongea. Ovaj pokret nije priznavao vrhovnu versku vlast rimskog pape kao ni razne obrede i učestva katoličke crkve. Pokret je bio zahvatio znatan deo buržoazije. 228
- ¹³⁴ (*Pokolj*) na *Peterloou*...—Šesnaestog avgusta 1819. god. skupilo se na Polju sv. Petra kod Mančestera oko 60 000 ljudi, uglavnom radnika, koji su demonstrirali za opšte izborno pravo, bolje radne uslove i više nadnice. Husari su ih rasterali u krvi. To su bili oni isti husari koji su se 1814. god. borili protiv Napoléona kod Vaterloa, pa su zato savremenici ovaj pokolj na Petrovom polju nazvali »Piterlo«. 228
- ¹³⁵ »*Slavna revolucija od 1688*...«—U Engleskoj je 1688-1689. god. došlo do državnog prevrata, kad je svrgnut s prestola James II Stewart, a kraljevsku

- vlast preuzeo njegov zet William III Oranski. Ovim prevratom je učvršćena ustavna monarhija u Engleskoj, koja je počivala na kompromisu između zemljoposjednika i finansijske buržoazije. Ovaj prevrat naziva se u engleskoj buržoaskoj historiografiji «slavna revolucija» («Glorious Revolution»). 229
- ¹³⁶ «*The Northern Star*»—engleski nedeljnik list, glavni organ čarista. Izlazio od 1838. do 1852. god. prvo u Lidsu, a od novembra 1844. u Londonu. Osnivač i urednik lista bio je Feargus Edward O'Connor. Jedno vreme uređivao ga je George Julian Harney. Engels je bio saradnik ovog lista od septembra 1845. do marta 1848. 233
- ¹³⁷ *Sveto Rimsko Carstvo Nemačkog Naroda*—naziv carstva koje je 962. god. osnovao dotadašnji nemački kralj Otto I. Ova imperija obuhvatala je, osim Nemačke, koja je u njoj zauzimala vladajući položaj, deo Italije, Češku, Burgundiju, Nizozemsku i neke druge zemlje. Moć imperije i cara oslabila je već u 13. veku u borbi koja se vodila između cara i pape za prevlast. Posle tridesetogodišnjeg rata (od 1618. do 1648. god.) vlast cara je postala nominalna. Imperija je formalno postojala do 1806. god. tj. do Napoléonovih ratova. 233
- ¹³⁸ *Ustav od 1791*, koji je za vreme francuske revolucije donela Ustavotvorna skupština, proglasio je Francusku za ustavnu monarhiju. 236
- ¹³⁹ «*Deseti avgust*»—desetog avgusta 1792. revolucionarne narodne mase pod vodstvom jakobinaca napale su kraljevski dvorac u Parizu. Kralj Louis XVI bio je uhapšen, a kasnije i pogubljen. 236
- ¹⁴⁰ *Svrđavanje žirondista 31. maja* (—do 2. juna) 1793. godine...—Žirondisti su bili jedna od stranaka u revolucionarnoj skupštini (Konventu) za vreme francuske revolucije. Predstavljali su interese krupne buržoazije, koja je u proleće 1793. god. prešla u tabor kontrarevolucije. Kad su žirondisti počeli da sabotiraju revolucionarne mere (npr. projekat o prinudnom zajmu), jakobinci, na čelu sa Robespierre-om, stupili su u akciju protiv njih 31. maja 1793. Drugog juna iste godine Konvent je, pod pritiskom naroda, isključio iz svoje sredine 22 žirondistička poslanika. 236
- ¹⁴¹ *Deveti termidor (27. jul) 1794*...—Zavereničkom akcijom konzervativnih buržoaskih i kontrarevolucionarnih elemenata, ovoga dana srušen je Robespierre i slomljena moć revolucionarne narodne partije jakobinaca. 236
- ¹⁴² «...*naterivati crvenilo u obraze svakog*... *Nemca*».—Povodom ovog mesta, Redakcija dela Marxa i Engelsa u izdanju Dietza, Berlin 1962, Bd. 2, S. 669 (Anmerk. 156) kaže: «Serija članaka *Stanje Nemačke* bila je upravljena protiv reakcionarno-nacionalističkog tumačenja nemačke istorije, posebno rata od 1813. do 1815. sa napoleonovskom Francuskom. Kritikujući ovo nacionalističko stanovište, Engels ovde daje jednostranu ocenu rata. U ovom ratu vladajuća klasa i dinastija iskoristile su nacionalnooslobodilačku borbu narodnih masa protiv pljačkaške politike Napoléona I za to da opet uspostave feudalne odnose u Evropi. Kada je kasnije u svom radu *Uloga sile u istoriji* (1888) ponovo ocenjivao ovaj istorijski period, Engels je pisao: 'Opšti narodni rat protiv Napoléona bio je reakcija narodnog osećanja koje je Napoléon nogama gazio kod svih naroda.'» 237
- ¹⁴³ *Trijumf legitimiteta*...—Posle Napoléonovog sloma, na Bečkom kongresu (1814 - 1815) predstavnika evropskih sila koje su ratovale protiv revolucionarne i Napoléonove Francuske, proglašeno je za osnovu «novog» stanja *načelo legitimiteta*, tj. načelo zakonitosti (fr. l é g i t i m e = zakonit). Pod tim načelom pobedničke sile su podrazumevale obnovu starog predrevolucionarnog stanja i odnosa koji su postojali pod kraljevima koje su revolucija i Napoléon bili srušili. Učesnici Kongresa nastojali su da svuda obnove stare «legitimne» monarhije. 239
- ¹⁴⁴ *Sveti savez* (Sveta alijansa)...—Ruski i austrijski car i pruski kralj sklopili su 26. septembra 1815. u Parizu savez koji je nazvan Sveta alijansa. Svrha

- Alijanse je bila uzajamno pomaganje reakcionarnih vladara za održavanje stanja i podele Evrope u skladu sa odlukama Bečkog kongresa, kao i uzajamno pomaganje u borbi protiv revolucionarnih pokreta bilo gde se oni u Evropi javili. 239
- 145 *«Piterlo»*—vidi napomenu 134. 239
- 146 *Osnovni savezni akt Nemačke*—primljen je na Bečkom kongresu 8. juna 1815. Akt je potvrdio savez nemačkih država, ali je ipak sačuvao rasepkanost Nemačke; 13. član ovog Akta obećavao je ustav, ali on nije bio donet. 242
- 147 *Entuzijazam Vandeje*. . .—Vandeja je oblast Francuske u kojoj je za vreme revolucije od 1789. god. izbio snažan kontrarevolucionarni pokret plemića i seljaka. 242
- 148 Vidi u ovom tomu Engelsov rad *Istorija engleskih zakona o žitu*. 245
- 149 *Charte*—vidi napomenu 10. 245
- 150 *Revolucija u Španiji, Portugaliji i Italiji*. . .—Posle Napoléonovog sloma, odnosno posle Bečkog kongresa, u ove zemlje vratili su se na vlast kraljevi i ponovo su bili uspostavljeni apsolutistički režimi. Ti režimi bili su toliko reakcionarni da su već 1820. god., skoro istovremeno, izazvali narodne pobune, ustanke i revolucije. Sveti savez je intervenisao vojnim snagama i ugušio ove pokrete. 246
- 151 *Karbonari u Francuskoj* (franc.: La Charbonnerie)—tajna revolucionarna organizacija čiji su se članovi tako nazvali po ugledu na istoimenu italijansku organizaciju (Carbonari—«ugljari»). Njihov cilj bio je zbacivanje dinastije Bourbons-a. Italijanska tajna organizacija karbonara bila je formirana oko 1810. god. s ciljem da otera francuske zavojevače iz Italije. Italijanski karbonari igrali su važnu ulogu u revoluciji od 1820. god. 246
- 152 *Reforma u Engleskoj*. . .—Sredinom dvadesetih godina prošlog veka zaostravala se klasna borba u Engleskoj i rastao pokret protiv veleposednika. Pokret je postavio zahtev za reformu postojećeg izbornog prava, koje je do tada odgovaralo uglavnom samo interesima veleposednika. 246
- 153 *«Grcima je bilo dopušteno da se izvuku ispod turskog jarma*. . .—Grčki narod digao se 1821. god. na ustanak protiv turske vladavine i 13. januara 1822. proglasio nezavisnost. Mirom u Jedrenu 1829. god. posle rata sa Rusijom u kome je bila poražena, Turska je priznala Grčkoj nezavisnost. 246
- 154 *«tri pariska dana*. . .—Dvadeset šestog jula 1830. reakcionarna kraljevska vlada u Francuskoj donela je niz dekreta kojima je ograničila slobodu štampe, pravo glasa itd. Na to se 27. jula digao narod i kralj Charles X bio je prinuđen da abdicira. Reč je, dakle, o julskoj buržoaskoj revoluciji u Francuskoj koja je trajala 27, 28. i 29. jula. Trećega dana revolucije pobunjeni narod zauzeo je kraljevski dvorac. 246
- 155 *Poljska aristokratska revolucija*. . .—Dvadeset devetog novembra 1830. izbio je, pod vodstvom plemića, ustanak protiv ruskog carizma koji je tada vladao dobrim delom Poljske. Ustanak su podržavale narodne mase. Ruska vojska ugušila je ustanak u oktobru 1831. i žestoko se obračunala sa ustanicima. 246
- 156 *Zakon* (engl.: Bill) *o reformi* (u Engleskoj)—donesen je posle pritiska narodnih masa 7. juna 1832. Reforma se odnosila na izbornu pravo i izvršena je tako da su mnogi gradovi dobili svoje predstavnike u parlamentu, na koje, po ranijem reakcionarnom zakonu, nisu imali pravo. Zakon je ipak zadržao imovinski izborni cenzus za birače, tako da radnici i sitne zanatlije nisu dobili izbornu pravo. 246
- 157 *«Odluke konferencije*. . .—U završnom protokolu Bečke ministarske konferencije koji je donesen 12. juna 1834. nemački knezovi obavezali su se na uzajamnu podršku u borbi protiv liberalnog i demokratskog pokreta. Ovaj doku-

- menat objavio je liberalni publicista K. T. Welcker u spisu *Važni dokumenti za pravno stanje nemačke nacije* (Wichtige Urkunden für den Rechtszustand der deutschen Nation, Mannheim 1844). 247
- 158 *«Postupci... ministra unutrašnjih poslova...»*—Engleski ministar unutrašnjih poslova James Graham izazvao je proteste demokratskih krugova kad je 1844. god., na traženje austrijske vlade, izdao naredenje upravi pošta da predaje policiji na cenzuru pisma italijanskih revolucionara emigranata. 148
- 159 *Istorija engleskih zakona o žitu*—Ovaj Engelsov rad otkrili su saradnici Instituta marksizma - lenjinizma pri CK Jedinственe socijalističke partije Nemačke i objavili u časopisu «Einheit» (Jedinstvo) br. 8, avgust 1955. 249
- 160 *Zakon o reformi*—zakon o izbornoj reformi u Engleskoj. (Vidi napomenu 156.) 249
- 161 *Sliding - Scale* (pokretna lestvica)—mera odnosno sistem za određivanje carina na uvoz žita po kome se carina utvrđuje zavisno od visine cena žita na unutrašnjem tržištu: kad cene rastu, carina se smanjuje i obrnuto. Projekat ove lestvice ili skale u Engleskoj izgradila je torijevska Cunningova vlada 1827. god., a pretvorila ga u zakon takođe torijevska Wellingtonova vlada 1828. god. 250
- 162 *«The Anti-Bread-Tax-Circular»* (Cirkular protiv carine na hleb)—organ Lige protiv zakona o žitu. Zvao se prvobitno «The Anti-Corn-Law-Circular» (Cirkular protiv zakona o žitu). Izlazio je četrnaestodnevno u Mančestru od aprila 1839. do septembra 1843. 250
- 163 *«Narodna povelja* (People's Charter)—vidi napomenu 10. 251
- 164 *Praznik nacija u Londonu*—ova proslava održana je u Londonu 22. septembra 1845. Položila je osnove za formiranje internacionalnog demokratskog društva Fraternal Democrats (Bratski demokrati), u koje su ušli predstavnici levog krila čartista, nemački radnici - članovi Saveza pravednih i revolucionarni emigranti drugih nacija koji su živeli u Londonu. Prikaz proslave i govore koji su na njoj održani Engels je dao prema izveštaju u listu «The Northern Star» br. 411. od 27. septembra 1845. 254
- 165 *«Mi nismo Rimljani, mi pušimo duvan»*—iz Heineove pesme *Za unirenje* (Zur Beruhigung), u kojoj pesnik šiba filistarstvo i ustajalost nemačkih birgera (buržuja) i suprotstavlja im velikodušnost republikanaca starog Rima. 254
- 166 *«Carmagnole»* (Karmanjola)—revolucionarna pesma koja je nastala u vreme francuske revolucije 1792. god. Tekst pesme je vremenom menjan i dopunjavao u vezi s političkim događajima. 255
- 167 *Pobede kod Žemapa i Flerija*—reč je o pobedama koje je revolucionarna francuska vojska izvojevala 6. novembra 1792 (pod komandom generala Dumouriez-a) i 26. juna 1794. protiv intervencionističkih trupa Austrije i Pruske, koje su nastojale da uguše francusku revoluciju. 256
- 168 *«... približavanja koja... nisu bila besplodna...»*—«Kad su Marx i Engels u drugoj polovini avgusta 1845. boravili u Londonu, neposredno su radili na zblizavanju engleskog radničkog pokreta i poljskih emigranata; oni su uzeli učešća u jednom savetovanju čartista i vođa Londonske opštine Saveza pravednih sa predstavnicima demokratskog i revolucionarnog pokreta raznih zemalja koje je, prema izveštaju lista «The Northern Star» od 23. avgusta 1845, prihvatilo sledeću rezoluciju za koju se Engels zalagao: 'Treba sazvati jedan javni skup demokrata svih nacionalnosti koji žive u Londonu da bi se raspravilo pitanje osnivanja jednog udruženja koje ima za cilj uzajamno upoznavanje—preko periodičnih zajedničkih susreta—sa pokretom za zajedničku stvar koji se odvija u svakoj pojedinačnoj zemlji.' Na ovom skupu, koji je održan 22. septembra, Marx i Engels nisu mogli učestvovati jer su bili otputovali iz Lon-

- dona.« (Marx - Engels, *Werke*, Dietz Verlag, Berlin 1962, Bd. 2, S. 672, Anmerk. 182). 257
- 169 »... ep u stilu 'Childa Harolda'.«—ep Thomasa Coopera *The Purgatory of Suicides. A Prison - Rhyme in ten Books* (Čistilište samoubica. Tamnička poema u deset knjiga) napisan je po ugledu na Byronov ep *Childe Harold's Pilgrimage* (Hodočašće Čajda Herolda) i objavio se u Londonu 1845. god. 258
- 170 »L'Union (Bulletin des ouvriers rédigé et publié par eux - mêmes)—mesečni list koji je izlazio u Parizu od decembra 1843. do septembra 1846. Izdavala ga je grupa radnika koja je bila pod uticajem sensimonovskih ideja. 258
- 171 Vidi napomenu 154. 259
- 172 Vidi napomenu 139. 259
- 173 Vidi napomenu 11. 259
- 174 Vidi napomenu 156. 260
- 175 »*Aprilski proces* bio je pokrenut protiv 167 vođa francuskog republikanskog i radničkog pokreta koji su u vezi sa ustankom u Lionu i revolucionarnim istupanjima u Parizu i drugim gradovima bili optuženi za veleizdaju u aprilu 1834. Među optuženima nalazili su se i vodeći članovi republikanskog tajnog udruženja za ljudska i građanska prava. Većini optuženih sud je 1835. god. izrekao teške kazne: progonstvo u kolonije i dugogodišnje zatočenje. Deo optuženih, među njima i 28 lica koja su za vreme procesa pobjegli, osuđen je u odsustvu.« (Marx - Engels, *Werke*, Dietz Verlag, Berlin 1962, Bd. 2, S. 673, Anmerk. 186). 263
- 176 »*Istorija jedne decenije od Louis-a Blanc-a*—Louis Blanc: *Histoire de dix ans 1830 - 1840*. T. I - V. Prvo izdanje izišlo je u Parizu 1841 - 1844. god. Engels se poziva na nemački prevod ovoga dela, koji je izašao u Berlinu 1844 - 1845. god. 263
- 177 *Jedan Fourier-ov fragment o trgovini*—Za osnovu prevoda na srpskohrvatski jezik kako Fourier-ovog fragmenta o trgovini tako i Peuchet-ovog spisa o samoubistvu ovde nisu uzeti francuski originali, već Engelsov odnosno Marxov prevod francuskih, originalnih tekstova. Postupljeno je tako zato što su se Marx i Engels slobodnije odnosili prema originalu, te njihov prevod nosi u izvesnoj meri njihov lični pečat. Kad bismo tekstove prevodili sa jezika originala, taj lični pečat bi se izgubio. Ipak smo, razume se, bili obavezni da, i prevodeći prevode, vršimo poređenja sa originalnim tekstovima. Pri tome smo utvrdili da se slobodnije odnošenje Marxa i Engelsa prema originalu sastoji, prvo, u dosta čestom ispuštanju izvesnih pasusa i reči, drugo, u, istina retkom, ubacivanju sopstvenih pojedinačnih reči, i treće, u mestimičnom pregrupisanju i spajanju rečenica i pasusa.
- Dok u prvom celokupnom nemačkom izdanju Marxovih i Engelsovih dela (MEGA), koje je poslužilo za osnovu našeg prevoda, ta ispuštanja nisu označena osim ukoliko retko upotrebljavani znak (— —) nije u tu svrhu upotrebljen, mi smo to u našem prevodu učinili na taj način što smo na odgovarajuća mesta stavljali tri tačke (...).
- Pregrupisanje pasusa i ubacivanje pojedinih reči nismo označavali, jer ni jedno ni drugo ne menjaju bitno originalna značenja; štaviše, pri ispuštanju pojedinih pasusa, koji su redovno od manjeg smisaonog značaja, pregrupisanjem se samo jače isticala misao. Isto tako, nismo označavali ni mesta—kajih je takođe malo—na kojima su Marx i Engels prepričavali i sažimali originalni tekst. Međutim, u Marxovom prevodu Peuchet - ovog spisa o samoubistvu našli smo tri pasusa koja nismo mogli naći u originalu koji nosi naslov *Mémoires tirés des archives de la Police de Paris pour servir à l'histoire de la morale et de la police, depuis Louis XIV jusqu'à nos jours*. Par J. Peuchet, archiviste de la Police. Paris, A. Levassieur et C^{ie}, 1838). Ti pasusi su štampani u ovom izdanju garmondom, a ne petitom kao prevedeni tekst.

- Tekst o trgovini koji Engels prevodi predstavlja sedam prvih glava nedovršenog Fourier-ovog dela *Trois unités externes* koje su bile objavljene tek posle Fourier-ove smrti u časopisu furjeovaca «La Phalange». U ovo nedovršeno delo Fourier je tekstualno preneo neka poduža mesta iz svojih već objavljenih dela, naročito iz *Théorie des quatre mouvements*. . . Većinu takvih mesta uredništvo časopisa «La Phalange» ispustilo je, označavajući to tačkicama i navodeći kojem delu ta mesta pripadaju. Engels je, međutim, takva mesta prevodio i uključio ih u tekst iz časopisa «La Phalange». Ta mesta koja je Fourier bio preneo iz svojih već objavljenih dela u rukopis nedovršenog dela *Trois unités externes* (objavljen u pomenutom časopisu) stavljena su u ovom našem prevodu u uglaste zagrade. Pri tome je u beleškama ispod teksta prevoda označeno Fourier-ovo delo kome odgovarajuće mesto pripada i rečeno da li je to mesto bilo već navedeno u pomenutom časopisu ili ga je tek Engels uključio u svoj prevod, odnosno u svoj tekst iz časopisa «La Phalange». 265
- ¹⁷⁸ «*Prema gospodinu Steinu*. . .»—Engels ima u vidu delo Lorenza Steina *Socijalizam i komunistam današnje Francuske* (Der Socialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs, Leipzig 1842). Kasnije je utvrđeno da je Stein bio tajni savetnik pruske vlade. 265
- ¹⁷⁹ *Metod serija* Fourier-ov sastoji se u osobenom načinu podele pojava koje Fourier ispituje ili oblika društvenih reformi koje predlaže. Opštu predstavu o tome metodu čitalac može dobiti i iz Fourier-ove klasifikacije bankrotâ, koja je data u ovde prevedenom tekstu njegovog spisa o trgovini. Podrobnije saznanje o tom metodu se može dobiti i iz Fourier-ovog dela *Théorie des quatre mouvements*. . ., iz odeljka «*Sur les séries progressives*» (O progresivnim serijama). 266
- ¹⁸⁰ «*Fourier . . . konstruiše pretvaranje mora u limunadu, couronnes boréale i australe, Anti-lava*. . .»—Reč je o opisima fantastičnih promena koje će se po Fourier-u u budućnosti desiti u prirodi: nestajanje neprijatnog ukusa slane vode, pojava svetlih krana ili venaca koji zrače toplotu na Severni i Južni pol Zemlje, promena čudi kod zveri i slično. (Danas bi se moglo reći da Fourier-ova maštanja nisu bila bez ikakve osnove.) 266
- ¹⁸¹ *Identičnost bića i ničega (nebića)*—na početku razvojnog dijalektičkog procesa, uči Hegel. (Vidi opširnije: G. W. Hegel, *Logička nauka* u prevodu dr Dušana Nedeljkovića, Beograd 1939, naročito §§ 87. i 88, kao i odgovarajuće Nedeljkovićeve komentare.) 266
- ¹⁸² *Ahenski kongres* održan je u Ahenu od 30. septembra do 21. novembra 1818. Reč je o kongresu Svete alijanse. Na njemu je Francuska, pošto se obavezala da unapred isplati dve poslednje rate svojih dugovanja, izdejstvovala odluku da se okupatorske trupe Svete alijanse odmah povuku sa francuskog tla. Uoči samog kongresa, Francuska je postigla i da joj se unekoliko smanji ratna odšteta. Rusija, Austrija, Pruska i Engleska obavezale su se ovde tajnim protokolom da preduzmu zajedničku akciju u slučaju nove revolucije u Francuskoj. (Vidi i sledeću napomenu.) 271
- ¹⁸³ «*. . . dva bankara*.»—reč je o bankarima A. Baringu iz Londona i Hopeu iz Amsterdama. Francuska vlada je zahtevala da se okupatorske trupe (posle Napoléonova sloma) povuku iz Francuske obavezujući se pri tom da unapred isplati ratnu odštetu u novcu. Za pribiranje potrebne sume, ona je raspisala unutrašnji zajam i, osim toga, radi umirenja okupatorskih sila, tražila među bankarima garante za svoje obaveze. Posle dvostrukih pregovora s pomenutim bankarima, koji su pristali da na sebe preuzmu obavezu Francuske u iznosu od 21 milion franaka, i posle pregovora sa vladama okupatorskih sila u Ahenu, Francuska je dobila pristanak ovih sila da svoje trupe povuku s njene teritorije već 30. novembra 1818, s tim da im ona unapred plati dve rate odštete. 271
- ¹⁸⁴ *Dobrovoljci iz 1815*. . .—Fourier, verovatno, ovde misli na vojnike koji su se pridružili Napoléonu posle njegova povratka s Elbe (1. marta 1815) i za vreme njegove druge vlade (od sto dana). Napoléon se, naime, po povratku s Elbe

nije usudio da proglasi opštu mobilizaciju, već je pozvao svoje stare vojnike da mu se pridruže. 271

- ¹⁸⁵ *Bankroti Law-ovih banknota i asignata*—vidi napomenu 57. 275.
- ¹⁸⁶ *Sánchez*—Fourier ovde vrlo verovatno misli na šanskog jezuitu Tomasa Sáncheza (1550 - 1610) koji se bavio kazuistikom, to jest određivanjem propisa za držanje u najraznovrsnijim životnim situacijama. Kao kazuisa, Sánchez je bio poznat naročito po svojoj knjizi o braku (*De matrimonio*, 1602 - 1605), na osnovu koje su pravljene mnogobrojni priručnici kazuistike u Španiji i inostranstvu. Ovo delo je do kraja 19. veka bilo na indeksu zabranjenih knjiga. 281
- ¹⁸⁷ „... *uprkos četiri svetska carstva... prived trihotomije...*“—Engels ovde, verovatno, misli na neusklađenost u Hegelovim razmatranjima o svetskoj istoriji. Naime, Hegel je u svom delu *Filozofija istorije* (Die Philosophie der Geschichte) delio svetsku istoriju, koju je definisao kao samorazvitak duha u svesti o slobodi, na četiri velika stepena (ili kruga, carstva), to jest na: orijentalni svet (Kina, Indija, Persija i dr., zaključno sa Egiptom kao prelazom), grčki svet, rimski svet i hrišćansko-germanski svet. Međutim, kad daje sintetički pogled na sav taj razvoj, Hegel u zaključku nalazi samo tri forme razvitka i kaže: »Svetska je povijest odgajanje od neobuzdanosti prirodne volje do onoga općenitoga i subjektivne slobode. Istok je znao i samo zna da je jedan [vladar] slobodan, grčki i rimski svijet—da su neki slobodni, germanski svijet zna da su svi slobodni. Prva forma koju mi stoga vidimo u svjetskoj povijesti jeste despotizam, druga je forma—demokratija i aristokratizam, treća je monarhija« (G. W. F. Hegel: *Filozofija povijesti*, prevod V. Sonnenfelda, Zagreb 1951, str. 106). Ova Hegelova konstrukcija je, očividno, nategnuta. 296
- ¹⁸⁸ „... *jednu svetskoistorijsku konstrukciju...*“—Engels misli na knjigu H. W. Kaisera: *Lični karakter svojine* (Die Persönlichkeit des Eigentums), Bremen 1843. 296
- ¹⁸⁹ *Peuchet o samoubistvu*—Vidi napomenu 177. 299
- ¹⁹⁰ »*Gazette de France*«—francuski list, prvobitno izlazio pod nazivom »Gazette«. Osnovao ga je Théophraste Renaudot 1631. god. Pod Louis-om XIII list je bio zvanični organ francuske vlade. Naziv »Gazette de France« javlja se 1672. godine. List je izlazio od te godine kao nedeljni, a od 10. avgusta 1792. kao dnevni. Ugasio se tek 1914. god. Zastupao je načela rojalista. 300
- ¹⁹¹ »*Mercur*«—»Mercur de France«—petnaestodnevni francuski list. Osnovao ga 1672. god. Donneau de Visé. Prvobitno izlazio kao zbirka informacija i članaka o »svim stvarima« i pod naslovom »Mercur galante...« Naziv »Mercur de France« dobija 1724, a od 1773. god. deli se u dva dela—književni i politički. Prestao je da izlazi 1825. god. (Godine 1890. Alfred Valette i grupa pisaca simbolista preuzeli su naziv »Mercur de France« za svoj petnaestodnevni list o književnim pitanjima.) 300
- ¹⁹² *Sto dana*—druga vladavina Napoléona Bonaparte. Posle pobjeda savezničkih sila Rusije i Pruske, čije su vojske na čelu sa carevima ušle u Pariz, Napoléon se 6. aprila 1814. odrekao prestola Francuske i povukao se na ostrvo Elbu. Na francuski presto vraćena je dinastija Bourbons-a. Ali kad je uskoro nezadovoljstvo naroda vladavinom Bourbons-a poraslo, Napoléon se 1. marta 1815. iskrcao u Tulu, a 20. marta pobjednički ušao u Pariz. Ali 18. juna 1815. bio je opet, i definitivno, poražen u bici kod Vaterloa. 300
- ¹⁹³ *Code civile* (Gradanski zakonik) objavljen 21. marta 1804. godine uoči proglašenja Napoléona I za cara. Zakonik je formulisao i sankcionisao osnovne ideje buržoaskog društva o slobodi ličnosti i privatnoj svojini. Za Prvog i Drugog carstva u Francuskoj nazivan »Code Napoléon« (Napoléonov zakonik). 305.
- ¹⁹⁴ »*Rheinischer Beobachter*«—dnevni list koji je izlazio u Kelnu od 1844. do početka 1848. god. 312

Literatura

- *Allgemeine Literatur - Zeitung*. Monatsschrift, hg. von Bruno Bauer [Opšte književne novine, mesečni časopis, izdavač Bruno Bauer], Charlottenburg 1843 - 1844. 5 10 12 17 68 80 87 94 121 125 129 132 134 137 138 184 185
- *Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik* von Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach, Friedrich Köppen, Karl Nauwerck, Arnold Ruge und einigen Ungenannten; hg. von Arnold Ruge, 2 Bände [Neizdato iz najnovije nemačke filozofije i publicistike. Napisali Bruna Bauera, Ludwiga Feuerbacha, Friedricha Köppena, Karla Nauwercka, Arnolda Rugea i nekoliko neimenovanih; izdao Arnold Ruge, 2 sveske], Zürich und Winterthur 1843. (Vidi i nap. 73.) 73 133 168 169
- Bauer, Bruno: *Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen, frei zu werden*. In: »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz«, hg. von Georg Herwegh. Erster Theil [Sposobnost današnjih Jevreja i hrišćana da postanu slobodni. U: »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz«, izdao Georg Herwegh. Prvi deo], Zürich und Winterthur 1843. (Vidi i nap. 48.) 77 94 95 97
- *Das entdeckte Christenthum. Eine Erinnerung an das achtzehnte Jahrhundert und ein Beitrag zur Krisis des neunzehnten* [Otkriveno hrišćanstvo. Sećanje na 18. stoleće i jedan prilog razumevanju krize 19. stoleća], Zürich und Winterthur 1843. 89 93 95 119 122
 - *Die Judenfrage* [Jevrejsko pitanje], Braunschweig 1843. (Vidi i nap. 31.) 70 76 77 79 93 94 99 101 103 104 119.
 - (anonimno) *Hinrichs, politische Vorlesungen*. Band I, 332 p. Bei Schwetzschke und Sohn. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft I, Dezember 1843 [Hinrichsova predavanja o politici, tom I, 332 str. Izdali Schwetzschke i sin. (Recenzija). U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. I, decembar 1843], Halle 1843. 80 81
 - (anonimno) *Hinrichs, politische Vorlesungen*. Zweiter Band, 489 S. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft V, April 1844 [Hinrichsova predavanja o politici, tom II, 489 str. (Recenzija). U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. V, april 1844], Halle 1843. 81 82
 - *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* [Kritika sinoptičkih jevanđelija], Bd. 1 - 2 [knjiga 1 - 2], Leipzig 1841; Bd. 3 [knjiga 3], Braunschweig 1842. 92 95 119-121 146
 - *Die evangelische Landeskirche Preussens und die Wissenschaft* [Evangelistička crkva u Pruskoj i nauka], Leipzig 1840. 99
 - (anonimno) *Leben und Wirken Friedrich von Sallet's, nebst Mittheilungen aus dem literarischen Nachlasse Desselben*. Herausgegeben von einigen Freunden des Dichters. Mit Sallet's Bildniss. Verlag von A. Schulz. P. 384. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft VIII, Juli 1844 [Život i rad Friedricha von Salleta, s nekim saopštenjima iz njegove literarne zaostavštine. Izdali neki pesnikovi prijatelji. Sa Salletovim portretom. Izdavačka kuća A. Schulz. Str. 384. (Recenzija) U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. VIII, jul 1844], Breslau 1844. 121

- *Leiden und Freuden des theologischen Bewusstseins*. In: «Anekdoti zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik», Zweiter Band [Patnje i radost teološke svesti. U: «Anekdoti zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik», druga sveska]. 133 168 169
 - *Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit* [Dobra stvar slobode i moja vlastita stvar], Zürich und Winterthur 1842. 12 70 91 99 119
 - (anonimno) *Neueste Schriften über die Judenfrage*. In: «Allgemeine Literatur - Zeitung», Heft I, Dezember 1843; Heft IV, März 1844 [Najnoviji spisi o jevrejskom pitanju. U: «Allgemeine Literatur - Zeitung», sv. I, decembar 1843; sv. IV, mart 1844]. 70-74 76-79 83-87 94-95 98 100-101 103-104
 - *Staat, Religion und Parthei* [Država, religija i partija], Leipzig 1843. 80 94 99 119
 - (anonimno) *Was ist jetzt der Gegenstand der Kritik?* In: «Allgemeine Literatur - Zeitung», Heft VIII, Juli 1844 [Šta je sada predmet kritike? U: «Allgemeine Literatur - Zeitung», sv. VIII, jul 1844]. 87-90 91-94 100 103-105 106-109 117 118
- Bauer, Edgar: *Es leben feste Grundsätze!* In: «Berliner Novellen» von A. Weill und Edgar Bauer [Živela čvrsta načela! U: «Berlinske Novele» od A. Weilla i Edgara Bauera], Berlin 1843. 128
- (anonimno) *Béraud über die Freudenmädchen*. In: «Allgemeine Literatur - Zeitung», Heft V, April 1844 [Béraud o prostitutkama. U: «Allgemeine Literatur - Zeitung», sv. V, april 1844]. 17-20
 - (anonimno) *Die drei Biedermänner*. In drei Capiteln. In: «Allgemeine Literatur - Zeitung», Heft III - V, Februar - April 1844 [Tri filistra. U tri poglavlja. U: «Allgemeine Literatur - Zeitung», sv. III - V, februar - april 1844]. 137
 - (anonimno) *Proudhon*. In: «Allgemeine Literatur - Zeitung», Heft V, April 1844 [Proudhon. U: «Allgemeine Literatur - Zeitung», sv. V, april 1844]. 15 17-18 20-26 29-31 32-36 37-41 43-47
 - (anonimno) *Die Romane der Verfasserin von Godwie Castle*. In: «Allgemeine Literatur - Zeitung», Heft II, Januar 1844 [Romani književnice von Godwie Castle. U: «Allgemeine Literatur - Zeitung», sv. II, januar 1844]. 17 18
 - (anonimno) *Union ouvrière. Par Mme. Flora Tristan. Edition Populaire. Paris 1843*. In: «Allgemeine Literatur - Zeitung», Heft V, April 1844 [Radnički savez. Od gospode Flore Tristan. Popularno izdanje. Pariz 1843. (Recenzija) U: «Allgemeine Literatur - Zeitung», sv. V, april 1844]. (Vidi i nap. 15.) 16 17 138
- Becker, August: *Was wollen die Kommunisten?* [Šta hoće komunisti?], Lausanne 1844. 198
- Benda, Daniel Alexander: *Katechismus für wahlberechtigte Bürger Preussens, oder Geist und Bedeutung der Städte - Ordnung von 19. November 1808* [Kati-hizis za pruske građane sa biračkim pravom, ili duh i značaj uredbe o gradovima od 19. novembra 1808. godine], Berlin 1843. 8
- Bentham, Jérémie: *Théorie des peines et des récompenses...*, 3ième éd., T. II [Teorija o kaznama i nagradama... Treće izdanje, tom II], Paris 1826. 117 156 165
- Béraud, F. F. A.: *Les filles publiques de Paris et la police qui les régit*, T. I - II [Pariske prostitutke i policija koja ih nadgleda, tom I - II], Paris et Leipzig 1839. 17
- Blanc, Louis: *Histoire de dix ans. 1830-1840*, T. I - V. [Istorija jedne decenije. 1830-1840, tom I - V], Paris 1841 - 1844. (Vidi nap. 176.) 263

- Buchez, P. J. B. et P. C. Roux: *Histoire parlementaire de la Révolution française, ou Journal des Assemblées Nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815 . . .*, 40 vols. [Parlamentarna istorija francuske revolucije ili zapisnici Narodne skupštine od 1789. do 1815. . .; 40 tomova], Paris 1834 - 1838. 106-107
- Bürgerbuch*—vidi *Deutsches Bürgerbuch* . . .
- Cabanis, P. - J. - G.: *Rapports du physique et du moral de l'homme*, T. I - II [Odnosi fizičkog i moralnog kod čoveka, tom. I - II], Paris 1843. 110
- Chaptal, J. - A. - C.: *De l'industrie française*, T. I - II [O francuskoj industriji, tom I - II], Paris 1819. 176
- Comte, Charles: *Traité de la propriété*, T. I - II [Rasprava o svojini, tom I - II], Paris 1834. 38-40
- Condillac, E. - B.: *Essai sur l'origine des connaissances humaines* [Ogled o poreklu ljudskog saznanja], Amsterdam 1746. 113
- Cooper, Thomas: *The purgatory of suicides. A prison - rhyme in ten books*, third edition [Čistilište samoubica. Tamnička poema u deset knjiga. Treće izdanje], London 1853. (Vidi i nap. 169.) 258
- Dante Alighieri's goettliche Comoedie*. Metrisch übertragen und mit kritischen und historischen Erläuterungen versehen von Philalethes (Prinz Johann von Sachsen) [Božanstvena komedija Dantea Alighierija. Metrički prepevao i tekst propratio kritičkim i istorijskim objašnjenjima Philalethes (princ Johann von Sachsen)], Dresden 1833; drugo izdanje: Dresden und Leipzig 1839. 228
- Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst**, hg. von Arnold Ruge und Theodor Echtermeyer [Nemački godišnjaci za nauku i kulturu, izdavali Arnold Ruge i Theodor Echtermeyer], Leipzig 1841 - 1843. (Vidi nap. 43.) 88 94
- Deutsches Bürgerbuch für 1845**, hg. von H. Püttmann [knjiga za nemačko građanstvo za 1845, izd. H. Püttmann], Darmstadt 1845. 196 210
- Deutsches Bürgerbuch für 1846** (Zweiter Jahrgang), hg. von H. Püttmann [Knjiga za nemačko građanstvo za 1846 (drugo godište), izd. H. Püttmann], Mannheim 1846. 298
- Deutsch - Französische Jahrbücher**, hg. von Arnold Ruge und Karl Marx, 1-ste und 2-te Lieferung [Nemačko - francuski godišnjaci, izd. Arnold Ruge i Karl Marx, prvi dvobroj], Paris 1844. (Vidi nap. 24.) 28 77 94-96 97 99 100, 189
- Egidius, H. L. [pseudonim Carla Weila]: *Emigranten und Märtyrer*. Ein Beitrag zur Charakteristik der «Deutsch - französischen Jahrbücher». In: «Konstitutionelle Jahrbücher», hg. von Dr. Carl Weil, Jahrgang 1844, Bd. II [Emigranti i mučenici. Prilog karakteristici «Nemačko - francuskih godišnjaka». U: «Konstitutionelle Jahrbücher», izd. dr Carl Weil, godište 1844, sv. II], Stuttgart 1844. 142
- Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz**, hg. von Georg Herwegh [Dvadeset jedan tabak iz Švajcarske, izd. Georg Herwegh], Zürich und Winterthur 1843. (Vidi i nap. 48.) 94 95
- Engels, Friedrich: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen* [Položaj radničke klase u Engleskoj. Na osnovu sopstvenog posmatranja i autentičnih izvora], Leipzig 1845. 196
- *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*. In: «Deutsch - Französische Jahrbücher» [Nacrta za kritiku političke ekonomije. U: «Deutsch - Französische Jahrbücher»]. 28
- Erlach, Friedrich Karl Freiherr von: *Die Volkshieder der Deutschen*, 5 Bände, Mannheim 1834 - 1836, Bd. 4 [Nemačke narodne pesme, 5 tomova, Mannheim 1834 - 1836, tom 4], Mannheim 1835. 141

- Faucher, Julius: *Englische Tagesfragen*. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft VII, Juni 1844 [Engleska dnevna pitanja. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. VII, jun 1844]. 10 11 12 13 72
- *Englische Tagesfragen* (Fortsetzung). *Lord Ashley's Amendement*. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft VIII, Juli 1844 [Engleska dnevna pitanja (Nastavak). Amandman lorda Ashleya. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. VIII, jul 1844]. 12 13 72
- Faucher, Léon: *Etudes sur l'Angleterre* [Studije o Engleskoj]. (Vidi *Revue des deux Mondes*). 10-12 13 72
- Feuerbach, Ludwig: *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* [Osnovna načela filozofije budućnosti], Zürich und Winterthur 1843. 81 123
- [Vorläufige] *Thesen zur Reform der Philosophie* [(Prethodne) Teze za reformu filozofije] (objavljeno u: »Anekdotas zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik«; vidi *Anekdotas . . .*). 73 133
- Finch, John: *Notes of travel in the United States*. In: »The New Moral World«, 13. I. bis 19. X. 1844 [Beleške s putovanja po Sjedinjenim Državama. U: »The New Moral World« od 13. I do 19. X 1844]. 196 200-202 203-206.
- Fleischhammer, Emil: *Correspondenz aus Breslau*. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft IV, März 1844 [Dopis iz Breslave. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. IV, mart 1844]. 127 128
- Fourier, Charles: *Le nouveau monde industriel et sociétaire . . .* [Novi industrijski i združeni svet . . .], Paris 1829. 172
- *Théorie de l'unité universelle*. In: »Oeuvres complètes«, T. IV, Vol. III [Teorija o univerzalnom jedinstvu. U: »Celokupna dela«, tom IV, deo III], Paris 1841. (Vidi i nap. 28.) 172
- *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*. In: »Oeuvres complètes«, T. I, 2^{me} éd. [Teorije o četiri kretanja i o opštim određenjima. U: »Celokupna dela«, tom I, drugo izdanje], Paris 1841. 58 172 267 295
- Friedrich Wilhelm III: *Proklamation vom 22. Mai 1815* [Proklamacija od 22. maja 1815]—vidi *Verordnung über die zu bildende Repräsentation des Volks . . .* 242
- Froment, M.: *La police dévoilée, depuis la restauration et notamment sous messieurs Franchet et Delavau*, T. I - III [Razobličavanje policije počev od restauracije i naročito pod upravom gospode Franchet-a i Delavau-a, tom I - III], Paris 1829. 65
- »*Gesellschaftsspiegel*«. Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart, 2 Bde. [Ogledalo društva. Organ za zastupanje siromašnih narodnih klasa i za osvetljavanje sadašnjeg društvenog stanja, 2 sveske], Elberfeld 1845/46. (Vidi i nap. 107.) 193 196
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Faust*. Der Tragödie erster Teil. In: »Goethes Werke«, hg. von Karl Heinemann. Kritisch durchges. und erläuterte Ausg. Bd. 1 - 30, Band 5 [Faust. Prvi čin tragedije. U: »Goetheova dela«, izd. Karl Heinemann. Kritičko izdanje sa objašnjenjima, u 30 tomova, tom 5], Bibliographisches Institut, Leipzig und Wien. 55 124
- *Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand*. Ein Schauspiel, ebendort, Band 7 [Götz od Berlichingena sa gvozdenom rukom. Drama. Isto izdanje, tom 7]. 235
- *Zahne Xenien*, IX, ebendort, Band 3 [Krotki epigrami, IX, isto izdanje, tom 3]. (Vidi nap. 78.) 154

- Gruppe, O. F.: *Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit* [Bruno Bauer i sloboda akademske nastave], Berlin 1842. 137
- Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*•, hg. von Arnold Ruge und Theodor Echtermeyer [Haleški godišnjaci za nemačku nauku i umetnost, izd. Arnold Ruge i Theodor Echtermeyer], Leipzig 1838 - 1841. 115
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, Dritte Ausgabe [Osnove enciklopedije filozofskih nauka, treće izdanje], Heidelberg 1830. 70
- *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, hg. von Eduard Gans. In: »Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke«. Vollst. Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten, Bd. VIII [Osnovne crte filozofije prava ili osnovi prirodnog prava i nauke o državi, izd. Eduard Gans. U: »Dela Georga Wilhelma Friedricha Hegela«. Potpuno izdanje dela pripremilo društvo pokojnikovih prijatelja, tom VIII], Berlin 1833. 34 35 77
 - (anonimno) *Phänomenologie des Geistes*, hg. von Johann Schulze. Zweite unveränderte Aufl. [Fenomenologija duha, izd. Johann Schulze. Drugo nepromenjeno izdanje], Berlin 1841. 18 19 91 115 120 121 123 168 169
 - *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, hg. von Karl Ludwig Michelet. In: »Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke«. Vollst. Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten, Bd. XIII - XV [Predavanja iz istorije filozofije, izd. Karl Ludwig Michelet. U: »Dela Georga Wilhelma Friedricha Hegela«. Potpuno izdanje dela pripremilo društvo pokojnikovih prijatelja, tom XIII - XV], Berlin 1833 - 1836. 115 147
 - *Wissenschaft der Logik*, hg. von Leopold von Henning. In: »Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke«. Vollst. Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten, 2-te Auflage, Bd. V [Logika, izd. Leopold von Henning. U: »Dela Georga Wilhelma Friedricha Hegela«. Potpuno izdanje dela pripremilo društvo pokojnikovih prijatelja, drugo izdanje, tom V], Berlin 1841. 121
- Heine, Henrich: *Die Nordsee*, zweiter Zyklus, Gedicht »Fragen«. In: »Werke«. Ausgewählt und hg. von Hermann Wendel, Bd. 1 - 5, Berlin 1925 - 1926; Bd. 1 [Severno more, drugi ciklus, pesma »Pitanja«. U: »Dela«. Izbor pesama napravio i izd. u 5 tomova Hermann Wendel, Berlin 1925 - 1926; tom 1], Berlin 1925. 137
- *Die schlesischen Weber*, Gedicht, ebendort, Band 2 [Šleski tkaci, pesma, u istom izdanju, tom 2], 1925. (Vidi nap. 104.) 191 192
- Helvétius, Claude - Adrien: *De l'esprit*, T. I - II [O duhu, tom I - II], Paris 1822. 116
- *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation*, T. I - II [O čoveku, njegovim intelektualnim sposobnostima i njegovom vaspitanju, tom I - II], London 1775. 113
- Heß, Moses: *Über die Noth in unserer Gessellschaft und deren Abhülfe*. In: »Deutsches Bürgerbuch für 1845« [O bedi u našem društvu i njenom lečenju. U: »Deutsches Bürgerbuch für 1845«], Darmstadt 1845. 197
- *Die letzten Philosophen* [Poslednji filozofi], Darmstadt 1845. 197
- Hirzel: *Correspondenz aus Zürich*. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft IV, März 1844; Heft V, April 1844 [Dopis iz Ciriha. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. IV, mart 1844; sv. V, april 1844]. 127-128 184
- D'Holbach, Paul - Henri - Dietrich: *Système social, ou principes naturels de la morale et de la politique*, T. I - II [Društveni sistem ili prirodni principi morala i politike, tom I - II], Paris 1822. 116

- (pod tuđim imenom) *Système de la nature, ou des loix du monde physique et du monde moral*, par M. Mirabaud, Partie 1 - 2 [Sistem prirode ili o zakonima fizičkog i moralnog sveta, od g. Mirabaud-a, deo 1 - 2], London 1770. (Vidi nap. 63.) 114 116
- J [ungnitz, Ernst]: *Herr Nauwerk und die philosophische Facultät*. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft VI, Mai 1844 [Gospodin Nauwerk i filozofski fakultet. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. VI, maj 1844]. 14 15
- La Mettrie, Julien Offroy de: *L'homme machine* [Čovek - mašina], London 1751. (Vidi nap. 62.) 114
- Locke, John: *An essay concerning human understanding* [Ogled o ljudskom razumu], London 1690. 113
- Mandeville, Bernard de: *The fable of the bees: or, private vices, publick benefits* [Basna o pčelama, ili: lični poroci—društvena korist], London 1714. 114
- Marmontel, J. - F.: *Lucile*. In: »Oeuvres complètes«, T. IX [Lucile. U: »Celokupna dela«, tom IX], Paris 1819. 126
- Marx, Karl: *Zur Judenfrage*. In: »Deutsch - Französische Jahrbücher«, hg. von Arnold Ruge und Karl Marx, 1-ste und 2-te Lieferung [Prilog jevrejskom pitanju. U: »Deutsch - Französische Jahrbücher«, izd. Arnold Ruge i Karl Marx, prvi dvo broj], Paris 1844. 77 94
- Mirabaud, Jean - Baptiste: *Système de la nature ...* [Sistem prirode ...]. Vidi *d'Holbach, Paul - Henri - Dietrich*. 114 116
- Molière, Jean - Baptiste: *Le bourgeois gentilhomme*, In: »Oeuvres complètes«, Tome septième [Gospodin plemić. U: »Celokupna dela«, tom VII], Paris 1825. 48
- Monteil, Amans - Alexis: *Histoire des Français des divers états aux cinq derniers siècles*, T. I - X [Istorija raznih francuskih staleža u poslednjih pet vekova, tom I - X], Paris 1828 - 1844. 62
- Parny, E. D.: *Poésies érotiques*. In: »Poésies complètes« [Ljubavne pesme. U: »Celokupna pesnička dela«, Paris 1887. 60
- »*La Phalange*«. Revue de la science sociale, XIV^e année, 1^{re} série, tome 1^{er}: »Publication des Manuscrits de Fourier, Section ébauchée des trois unités externes« [Falanga. Časopis za društvenu nauku, XIV godište, prva serija, tom I: »Izdanje Fourier-ovih rukopisa 'Nacrtni odeljka o tri spoljašnja jedinstva'«], Paris 1845. 266 295.
- Peuchet, Jacques: *Mémoires tirés des archives de la police de Paris, pour servir à l'histoire de la morale et de police, depuis Louis XIV jusqu'à nos jours*. Par J. Peuchet, archiviste de la Police, T. I - VI, - A. Levasseur et C^{ie} [Memoari napisani na osnovu materijala iz arhiva pariske policije s ciljem da posluže istoriji morala i policije, od Louis-a XIV do naših dana. Od J. Peuchet-a, policijskog arhiviste, tom I - VI, A. Levasseur et C^{ie}], Paris 1838. 299
- *Géographie commerçante*, 5 Vols. [Trgovinska geografija, u 6 knjiga], Paris 1800. 300
- *La statistique de France* [Statistika Francuske], Paris 1807. 300.
- Polidori Vergilii Urbinatis: *De rerum inventoribus* [O pronalazačima stvari], Lugduni Batavorum 1644. 63
- Proudhon, Pierre - Joseph: *Avertissement aux propriétaires, ou Lettre à M. Considérant, rédacteur de la Phalange, sur une défense de la propriété* [Upozorenje posednicima ili pismo g. Considérant-u, uredniku lista »La Phalange« o zaštiti svojine], Paris 1841. 42

- *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement.* Premier mémoire. [Šta je svojina? Ili istraživanja o načelu prava i upravljanja. Prvo izlaganje], Paris 1840. 20-29 33 35 37-42 44 45
- *Qu'est-ce que la propriété? Deuxième mémoire. Lettre à M. Blanqui, professeur d'économie politique au conservatoire des arts et métiers. Sur la propriété.* [Šta je svojina? Drugo izlaganje. Pismo g. Blanqui-ju, profesoru političke ekonomije na Višoj školi za zanate i industriju. O svojini], Paris 1841. 118
- R[eichardt], C[arl]: *Katechismus für wahlberechtigte Bürger in Preussen.* Von Dr. A. Benda. Berlin, 1843, bei Springer. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft VI, Mai 1844 [Katihizis za ruske građane sa biračkim pravom. Od dr Bende. Berlin 1843. Izd. Springer. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. VI, maj 1844]. 8
- *Preussens Beruf in der deutschen Staats - Entwicklung, und die nächsten Bedingungen zu seiner Erfüllung.* Von C. Brüggemann. Berlin, 1843, bei Besser. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft VI, Mai 1844 [Misija Pruske u razvitku nemačke državnosti i prvi uslovi za njeno ostvarivanje. Od G. Brüggemanna. Berlin 1843. Izd. Besser. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. VI, maj 1844]. 7 8
- *Schriften über den Pauperismus. Die Gründe des wachsenden Pauperismus, von A. T. Wöniger.* In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft II, Januar 1844 [Spisi o pauperizmu. Uzroci sve većeg pauperizma, od A. T. Wönigera. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. II, januar 1844]. 7
- *Schriften über den Pauperismus. Publicistische Abhandlungen: von Wöniger, Doctor beider Rechte und der Philosophie.* 1843. Berlin bei Hermes. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft I, Dezember 1843 [o pauperizmu. Publicističke rasprave Wönigera, doktora obaju (svetovnog i kanonskog) prava i filozofije. 1843, Berlin. Izd. Hermes. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. I, decembar 1843]. 7
- Révolutions de Paris. Dédies à la Nation et au District des Petits - Augustins.* [Pariske revolucije. Posvećene naciji i okrugu Petits - Augustins], 1789 - 1794. (Vidi nap. br. 32.) 73
- *Revue des deux Mondes.* 1829 - 1866. Léon Faucher, »Etudes sur l'Angleterre«, T. 4, 13^{ème} année. Nouvelle Série, Paris; 1. X. 1843 »White - Chapel«, 1. XI. 1843 »Saint - Giles«, 1. XII. 1843 »Liverpool«, Première partie; 15. XII. 1843 »Liverpool«, Dernière Partie; T. 5, 14^{ème} année, 15. III. 1844 »Manchester«, Première partie; T. 6, 1. IV. 1844 »Manchester«, Dernière partie; 15. V. 1844 »La Ville de Leeds«, Première partie; 15. VI. 1844 »La Ville de Leeds«, Dernière partie; T. 7, 15. VII. 1844 »Birmingham« [Revija dvaju svetova. 1829 - 1866. Léon Faucher, »Studije o Engleskoj«, tom 4, 13. godište. Nova serija, Paris; 1. X. 1843. »Vajt - Cepel«, 1. XI. 1843. »Sent Džajlza«, 1. XII. 1843. »Liverpul«, prvi deo; 15. XII. 1843. »Liverpul«, drugi deo; tom 5, 14. godište, 15. III. 1844. »Mančester«, prvi deo; tom 6, 1. IV. 1844. »Mančester«, drugi deo; 15. V. 1844. »Grad Lidse«, prvi deo; 15. VI. 1844. »Grad Lidse«, drugi deo; tom 7, 15. VII. 1844. »Birmingem«]. 10-12 13 72
- Robespierre, Maximilien: *Rapport sur les principes de morale politique qui doivent guider la Convention nationale dans l'administration intérieure de la République, fait au nom du comité de salut public, à la séance du 5 février (17 pluviôse) 1794.* In: P. J. B. Buchez et P. C. Roux; »Histoire parlementaire de la Révolution française, ou Journal des Assemblées Nationales depuis 1789 jusqu'en 1815...«, Tome 31 [Izveštaj o principima političkog morala kojih treba da se pridržava Konvent u unutrašnjem upravljanju Republikom. Referat sačinjen u ime Odbora javnog spasa na sednici od 5. februara (17. plivioza) 1794. godine. U: P. J. Buchez i P. C. Roux-a, »Parlamentarna

- istorija francuske revolucije, ili zapisnici Nacionalne skupštine od 1789. do 1815...», tom 31], Paris 1837. 106-107
- Robinet, Jean - Baptiste: *De la nature*, Nouv. éd., T. I - IV [O prirodi. Novo izdanje, tom I - IV], Amsterdam 1763 - 1766. 114
- Saint - Just, Louis: *Au nom des comités de salut public et de sûreté générale. Convention national. Séance du 31 mars (11 germinal) 1794*. In: P. J. B. Buchez et P. C. Roux; »Histoire parlementaire de la Révolution française...«, Tome 32 [U ime Odbora javnog spasa i opšte bezbednosti. Nacionalni konvent. Sednica od 31. marta (11. žerminala) 1794. U: P. J. B. Buchez i P. C. Roux, »Parlamentarna istorija francuske revolucije...«, tom 32], Paris 1837. 107
- *Rapport sur la police générale.—Du 26 germinal an 2 (15 avril 1794)*. In: P. J. B. Buchez et P. C. Roux, »Histoire parlementaire de la Révolution française...«, Tome 32 [Izveštaj o generalnoj policiji. Od 26. žerminala 2. godine (15. aprila 1794). U: P. J. B. Buchez i P. C. Roux; »Parlamentarna istorija francuske revolucije...«, tom 32], Paris 1837. 107
- Say, Jean - Baptiste: *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*, T. I - II, 3ième éd. [Rasprava o političkoj ekonomiji, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva, tom I - II, treće izdanje], Paris 1817. 27 37
- Schiller, Friedrich von: *Das Mädchen aus der Fremde*, Gedicht. In: »Schillers Werke«, Neue Ausgabe in 6 Bänden. Einl. von Franz Mehring. Band 1. [Devojka iz tudine, pesma. U: »Schillerova dela«, novo izdanje u 6 knjiga. Uvod od Franza Mehringa, knjiga 1], Berlin 1927. 19
- *Die Räuber*, ebendort, Band 2 [Razbojnici, u istom izdanju, knjiga 2], Berlin 1927. 235
- Shakespeare, William: *Ende gut, Alles gut*. In: »Shakespeare's dramatische Werke nach der Uebersetzung von August Wilhelm Schlegel und Ludwig Tieck«, 2. aufs neue durchges. Aufl., Band 1 - 12; Band 11. [Sve je dobro što se dobro svršilo. U: »Shakespeare-ova dramska dela u prevodu Augusta Wilhelma Schlegela i Ludwiga Tiecka«, drugo, pregledano izdanje u 12 knjiga, knjiga 11], Berlin 1876 - 1877. 62
- Sieyès, E. J.: *Qu'est-ce que le tiers-état? [Šta je treći stalež?]*, Bordeaux 1789. 28
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* [Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva nacija], London 1776. 43
- *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations. By J. R. McCulloch, 4 vol. [Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva nacija. Sa autorovom biografijom i predgovorom, napomenama i dopunskim objašnjenjima od J. R. McCullocha, u 4 toma], Edinburgh 1828. 43
- Stein, Lorenz: *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs.—Ein Beitrag zur Zeitgeschichte* [Socijalizam i komunizam današnje Francuske. Prilog savremenoj istoriji], Leipzig 1842. 118 265 296
- Sue, Eugène: *Le Juif errant*, T. I - X [Večiti Jevrej, tom I - X], Paris 1844/1845. 168
- *Les mystères de Paris*, T. I - XIV [Tajne Pariza, tom I - XIV], Bruxelles 1843. 47 48 50 51 54 58 59 61 65 143-145 148-155 157-160 162-165 170 171 176-183
- Szeliga: *Eugène Sue: Die Geheimnisse von Paris. Kritik*. In: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, Heft VII, Juni 1844 [Eugène Sue: Tajne Pariza. Kritika. U: »Allgemeine Literatur - Zeitung«, sv. VII, (-)jun 1844]. 47-50 54-68 142 143 146-148 158 163 164 167 168 170 172 176 177 183

- Telegraph für Deutschland**, Hamburg, Nr. 193 und 194 vom Dezember 1845 [Telegraf za Nemačku, Hamburg, br. 193. i 194. od decembra 1845]. 253
- Tristan, Flora: *Union ouvrière*. Edition Populaire. [Radnički savez. Popularno izdanje], Paris 1843. 16
- Verordnung über die zu bildende Repräsentation des Volks*. Vom 22sten Mai 1815 (No. 290) In: *Gesetz - Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten*, No. 9 (Ausgegeben zu Berlin den 8ten Juli 1815) [Uredba o budućem narodnom predstavnštvu. Od 22. maja 1815 (br. 290). U: *Zbirka zakona za kraljevske pruske države*, br. 9 (izdata u Berlinu 8. jula 1815)]. 242.
- Weitling, Wilhelm: *Garantien der Harmonie und Freiheit* [Garantije harmonije i slobode], Visis 1842. 194
- Zeitschrift für spekulative Theologies**, in Gemeinschaft mit einem Verein von Gelehrten herausgegeben von Bruno Bauer, Bd. I - III [Časopis za spekulativnu teologiju, u zajednici sa jednom grupom naučnika izd. Bruno Bauer, tom I - III], Berlin 1836 - 1838. 125
- Zerrleder: *Correspondenz aus Bern*. In: *Allgemeine Literatur - Zeitung*, Heft III, Februar 1844; Heft VI, Mai 1844. [Dopis iz Berna. U: *Allgemeine Literatur - Zeitung*, sv. III, februar 1844; sv. VI, maj 1844]. 127 128

Listovi i časopisi

- *Allgemeine Literatur - Zeitung** [Opšte književne novine], Charlottenburg (Vidi nap. 2). 5, 10 12 17 68 80 87 94 121 125 129 132 134 137 138 184 185
- *Allgemeine Zeitung** [Opšte novine], Augsburg. (Vidi nap. 66) 117
- *Allgemeines Volksblatt**. Populärer Monatsbericht über die wichtigsten Zeitfragen [Opšti narodni list. Popularni mesečni pregled najznačajnijih pitanja današnjice], Köln. (Vidi nap. 117). 196
- *The Anti-Bread-Tax-Circulars** [Cirkular protiv carine na hleb], Manchester. (Vidi nap. 162). 250
- *La Démocratie Pacifique** [Miroљjubiva demokratija], Paris. (Vidi nap. 74). 134 187.
- *Deutsch - Französische Jahrbücher** [Nemačko - francuski godišnjaci], Paris. (Vidi nap. 24). 28, 77 94-96 97 99 100 189
- *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst** [Nemački godišnjaci za nauku i umetnost], Leipzig. (Vidi nap. 43). 88 94
- *Gazette de France** [Francuske novine], Paris. (Vidi nap. 190). 300
- *Gesellschaftsspiegels*. Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart [Ogledalo društva. Organ koji zastupa interese neimućnih klasa i koji osvjetljava savremeno društveno stanje], Elberfeld. (Vidi nap. 107). 193 196
- *Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst** [Haleški godišnjaci za nemačku nauku i umetnost] (Halle)—vidi *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*. 115
- *Journal des Débats politiques et littéraires** [Časopis za političke i književne debate], Paris. (Vidi nap. 79). 167
- *Kölnische Zeitung** [Kelske novine], Köln. 190
- *Konstitutionelle Jahrbücher** [Ustavni godišnjaci], Stuttgart. 142
- *Literatur - Zeitung**—vidi *Allgemeine Literatur - Zeitung*. 5 10 12 17 68 80 87 94 121 125 129 132 134 137 138 184 185
- *Mercure** [Merkur], Paris. (Vidi nap. 191). 300
- *The Morning Chronicle** [Jutarnja hronika], London. (Vidi nap. 123). 207
- *The New Moral World and Gazette of the Rational Society** [Novi moralni svet i list racionalnog društva], London. (Vidi nap. 97). 188 192 194 198
- *The Northern Star and Leeds General Advertiser** [Severna zvezda i lidski opšti izveštač], Leeds, London. (Vidi nap. 136). 230 232 238 243 258 264
- *Petites Affiches de Paris** [Mali pariski oglasi], Paris. (Vidi nap. 81). 167
- *Pfennig - Magazin** [Časopis za jedan pfenig], Leipzig. 205

- *La Phalange*. Revue de la science sociale [Falanga. Časopis za društvenu nauku], Paris. 266 295
- *Pittsburg Daily Advocate and Advertiser* [Pitsburški dnevni branič i izveštač], Pittsburg. 205
- *Révolutions de Paris* [Pariske revolucije], Paris. 73
- *Revue des deux Mondes* [Revija dvaju svetova], Paris. 10-12 13 72
- *Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform* [Rajnski godišnjaci za pitanja društvene reforme], Darmstadt 1845; Belle - Vue, 1846. (Vidi nap. 106). 193
- *Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe* [Rajnske novine za pitanja politike, trgovine i zanatstva], Köln. (Vidi nap. 44). 87 94 221.
- *Rheinischer Beobachter* [Rajnski posmatrač], Köln. (Vidi nap. 193). 312.
- *Le Satans* [Sotona], Paris. (Vidi nap. 82). 168.
- *Le Siècle* [Vek], Paris. (Vidi nap. 80). 167.
- *Der Sprecher oder Rheinisch - Westphälischer Anzeiger* [Govornik ili rajnsko - vestfalski glasnik], Wesel. (Vidi nap. 100). 189.
- *Telegraph für Deutschland* [Telegraf za Nemačku], Hamburg. 253.
- *Trier'sche Zeitung* [Trijerske novine], Trier. (Vidi nap. 99). 189 312.
- *L'Union*. Bulletin des ouvriers, rédigé et publié par eux - mêmes [Savez. Radnički glasnik koji uređuju i izdaju sami radnici], Paris. (Vidi nap. 170). 137 158.
- *Volksblatt* [Narodni list]—vidi *Allgemeines Volksblatt*. 196.
- *Vorwärts!* Pariser deutsche Zeitschrift [Napred! Pariski nemački časopis], Paris. (Vidi nap. 93). 187 191.
- *Das Westphälische Dampfboot* [Vestfalski parobrod], Bielefeld. (Vidi nap. 116). 196.
- *Zeitschrift für spekulative Theologie* [Časopis za spekulativnu teologiju], Berlin. (Vidi nap. 69). 125.

Registar imena

- Albert Francis Charles Augustus Emanuel* (Albert Frensis Čarls Ogastes Emanuel; 1819 - 1861) princ - suprug engleske kraljice Viktorije. 231
- Aleksandar I* (1777 - 1825) ruski car (1801 - 1826). 180
- Alison, Sir Archibald* (ser Arčibald Alison; 1792 - 1867) engleski istoričar i ekonomist; torijevac. 11
- Anaksagora iz Klazomene* (oko 500 - 428. pre n. e.) grčki filozof, materijalista. 112
- Angoulême, Marie - Thérèse Charlotte duchesse d'* (Marija - Tereza Šarlota vojvotkinja od Angulema; 1778 - 1851) kći Louis-a XVI, žena Louis-a Antoina Bourbona, vojvode od Angoulême-a. 309
- Antonije, Marko* (83 - 30. pre n. e.) rimski narodni tribun i vojskovođa, pristalica Julija Cezara. 107
- Aristid* (oko 530 - 467. pre n. e.) grčki političar i vojskovođa, predstavnik umerene demokratske struje u Atini. 107
- Arkwright, Sir Richard* (ser Ričard Arkrajt; 1732 - 1792) preduzetnik i fabrikant iz vremena industrijske revolucije u Engleskoj; pronalazač i konstruktor nekoliko tipova mašina - predilica, između ostalih i mašine zv. »Throstle«. 10
- Arnauld, Antoine* (Antoan Arno; 1612 - 1694) francuski filozof, pristalica Descartes-ove idealističke teorije saznanja; metafizičar. 111
- Ashley, Anthony* vidi *Shaftesbury, Earl of*
- Babeuf, François - Noël Gracchus* (Fransoa - Noel Grah Babef; 1760 - 1797) francuski revolucionar, istaknuti predstavnik utopijskog egalitarnog komunizma, organizator zaveze »Jednakih«. 40 105 255 256 261
- Bacon, Francis, Viscount of Saint Albans and Baron of Verulam (Baco of Verulam)* (Frensis Bekon vikont od Sent Albana i baron od Verulama, zvani *Bako Verulamski*; 1561 - 1626) istaknuti engleski filozof, prirodnjak i istoričar. (»Pravi praotac engleskog materijalizma i cele moderne eksperimentalne nauke ieste Baco« - K. Marx). 112 113
- Barbaroux, Charles - Jean - Marie* (Šarl - Žan - Mari Barbaru; 1767 - 1794) član Konventa; žirondista. 260
- Bauer, Bruno* (Bruno Bauer; 1809 - 1882) nemački filozof idealista, istoričar religije i publicista, jedan od vodećih mladohegelovaca; od 1866. god. nacionalni liberal. 5 33 35 69 70 72 75-81 83-99 101 103 104 115 117-125 128-130 134-139 146 167-170 197
- Bauer, Edgar* (Edgar Bauer; 1820 - 1866) brat Bruna Bauera, nemački publicista, mladohegelovac. 16 18-21 29-30 32-36 37 42 43 45 46 69 76 128 137 138 165 185 188
- Bäumler (Bäumeler, Bimeler), Joseph Michael* (Jozef Mihael Bojmeler [Bojmeler, Bimeler]; oko 1778 - 1853) tkač, kasnije učitelj u Virtsbergu; odrekao se luteranstva; 1817. odlazi u Ameriku i osniva komunističku nasebinu Zoar (Ohajo). 204 205

- Bayle, Pierre** (Pjer Bejl; 1647 - 1706) francuski filozof, skeptičar, kritičar verskog dogmatizma. 111
- Beaumont de la Bonnières, Gustave - Auguste** (Gistav - Ogist Bomon de la Boninijer; 1802 - 1866) francuski buržoaski publicista i političar, autor knjiga o ropstvu i kaznenim zavo-dima u SAD. 164
- Becker, August** (Avgust Beker; 1814 - 1871) nemački publicista, četrdesetih godina pristalica W. Weitlinga, posle čijeg je hapšenja (1842) rukovodio komunističkim pokretom zanatlija u Švajcarskoj; autor spisâ »Was ist ein Kommunist?« (1844) i »Was wollen die Kommunisten?« (1844). 198
- Benda, Daniel Alexander** (Danijel Aleksandar Benda; 1786 - 1870) liberalni publicista. 8
- Benedix, Roderich** (Roderih Benediks; 1811 - 1873) nemački književnik i komediograf; 1945. bio direktor novog pozorišta u Elberfeldu. 195
- Bentham, Jeremy** (Džeremi Bentam; 1748 - 1832) engleski buržoaski sociolog, teoretičar utilitarizma; »Jedan genije u građanskoj gluposti« (K. Marx). 115 - 117, 156, 165, 170
- Béraud, F. - F. - A** (F. - F. - A. Bero) policijski komesar u Parizu; autor jedne knjige o prostituciji. 17 137.
- Berrier - Fontaine, Camille** (Kamij Berrije - Fonten; rod. oko 1806) francuski lekar, republikanac; 1834, posle aprilskog procesa, izdržava kaznu u zatvoru St. Pélagie (Sv. Pelagija), 1835. pobjegao iz zatvora; učestvovao u revoluciji od 1848 - 1849. 261 263 264
- Blackstone, Sir William** (ser Viljem Blekston; 1723 - 1780) engleski pravnik i član parlamenta; pobornik engleskog ustavnomonarhističkog sistema. 172
- Blanc, Louis** (Luj Blan; 1811 - 1882) francuski sitnoburžoaski socijalist; novinar i istoričar; 1848. član privremene vlade; propovedao »izmirjenje« klasa i »izmirjenje« rada sa kapitalom. 263
- Bodz, Boz** (Bodz, Boz) vidi *Dickens, Charles*.
- Böhme, Jakob** (Jakob Beme; 1575 - 1624) obučar; filozof mističar. 112
- Bonaparte** - vidi *Napoléon I Bonaparte*
- Bourbons** (Burboni) francuska dinastija (1589 - 1792, 1814 - 1815. i 1815 - 1830). 72 109 300 304
- Braunschweig** (Braunšvajg) vidi *Friedrich Wilhelm, Herzog von Braunschweig*.
- Brüggemann, Karl Heinrich** (Karl Hajnrih Brigeman; 1810 - 1887) politički ekonomista i liberalni publicista; od 1846. do 1855. glavni urednik lista »Kölnische Zeitung«. 8
- Bruno** - vidi *Bauer, Bruno*
- Brut, Marko Junije** (oko 85 - 42. pre n. e.) rimski državnik; jedan od inicijatora aristokratsko - republikanske zavere protiv Julija Cezara. 107
- Buchez, Philippe - Joseph - Benjamin** (Filip - Zozef - Benžamen Biše; 1796 - 1865) učenik Saint - Simona; francuski političar i istoričar; buržoaski republikanac; jedan od ideologa katoličkog socijalizma; 1848. predsednik privremene vlade. 105
- Buckingham, James Silk** (Džejsms Silk Bakingem; 1786 - 1855) engleski pisac i svetski putnik; od 1832. do 1837. član parlamenta; zauzima se za socijalne reforme; od 1837. do 1840. živeo u Americi. 206
- Buonarroti, Filippo Michele** (Filipo Mikele Buonaroti; 1761 - 1837) italijanski revolucionar, jedan od istaknutih učesnika u revolucionarnom pokretu u Francuskoj krajem 18. i u početku 19. veka; komunista - utopista, Babeufov saborac. Buonarrotijevo delo *Conspiration pour l'égalité dite de Babeuf* [Zavera za jednakost zvana Babeufova zavera] iz 1828. doprinela je oživljavanju babefovskih tradicija u revolucionarnom radničkom pokretu. 105 261
- Bürgers, Heinrich** (Hajnrih Birgers; 1820 - 1878) nemački radikalni publicista; od 1847. do 1852. član Saveza komunista, kasnije liberal. 197
- Cabanis, Pierre - Jean - George** (Pjer - Žan - Žorž Kabanis; 1757 - 1808) francuski lekar; filozof materijalista,

- zastupao tezu o zavisnosti čovekovih sposobnosti od njegove fizičke organizacije. 110
- Cabet, Etienne* (Etjen Kabe; 1788 - 1856) francuski pravnik i publicista; istaknuti predstavnik utopijskog komunizma; autor utopijskog romana »Voyage en Icarie« [Putovanje u Ikariju]. 115 263
- Canning, George* (Džordž Kening; 1770 - 1827) engleski državnik i diplomata; torijevac; 1808. i 1809. i od 1822. do 1827. ministar spoljnih poslova. 250
- Carlyle, Thomas* (Tomas Karlajl; 1795 - 1881) engleski pisac, istoričar i filozof idealista; torijevac; pobornik kulta heroja; posle 1848. otvoreni protivnik radničkog pokreta. 11 260
- Cezar, Gaj Julije* (oko 100 - 44 pre n. e.) rimski vojskovođa i državnik. 107
- Chaptal, Jean-Antoine-Claude* (Žan-Antoan-Klod Šaptal; 1756 - 1832) francuski hemičar i političar; posle 18. brimera 1799. ministar unutrašnjih poslova; za vreme Napoleóna rukovodio industrijom. 176
- Cobden, Richard* (Ričard Kobden; 1804 - 1865) engleski fabrikant, ekonomista i buržoaski političar, liberal, pristalica slobodne trgovine; 1838. jedan od osnivača Lige protiv zakonâ o žitu. 256
- Collins, Anthony* (Entoni Kolins; 1676 - 1729) engleski filozof materijalista (senzualista); Locke-ov sledbenik. 113
- Collins, John Anderson* (Džon Anderson Kolins; umro posle 1879) engleski furijeovac, živeo u Americi kao useljenik; zalagao se za oslobođenje crnaca; 1843. osnovao komunističku naseobinu u Skaneatelesu u državi Njujork. Izdavač i urednik lista »Communist«. 206
- Comte, François - Charles - Louis* (Fransoa - Šarl - Luj Kont; 1782 - 1837) francuski liberalni publicista; vulgarni ekonomista. 21 38-40
- Condillac, Etienne - Bonnot de* (Etjen-Bono de Kondijak; 1715 - 1780) francuski filozof, deista i senzualista, Locke-ov sledbenik. 111 113
- Condorcet, Marie - Jean - Antoine - Nicolas, marquis de* (Mari - Žan - Antoan - Nikola markiz od Kondorsea; 1743 - 1794) francuski buržoaski sociolog, prosvetitelj; krajem 18. veka, u vreme francuske buržoaske revolucije, priključio se žirondistima. 260
- Cooper, Thomas* (Tomas Kuper; 1805 - 1892) engleski pesnik i novinar; sitnoburžoaski radikal; početkom četrdesetih godina priključio se čartističkom pokretu, kasnije metodistički propovednik. 258
- Couthon, Georges - Auguste* (Žorž - Ogist Kuton; 1755 - 1794) jakobinac, bliski Robespierre-ov saradnik. 260
- Coward, William* (Viljem Kauard; oko 1656 - 1725) engleski lekar, filozof materijalista. 111
- Crémieux, Isaac - Moïse zvani Adolph* (Adolf) (Izak - Moiz Kremije; 1796 - 1880) francuski advokat i političar, četrdesetih godina građanski liberal. 101
- Crompton, Samuel* (Samjuel Krompton; 1753 - 1827) engleski mehaničar, pronalazač jedne mašine - predilice zv. »Mule«. 10
- Dante Alighieri* (Dante Aligijeri; 1265 - 1321) veliki italijanski pesnik. 228
- Danton, Georges - Jacques* (Žorž - Žak Danton; 1759 - 1794) pariski advokat, jedan od vođa francuske buržoaske revolucije s kraja 18. veka, vođa desnog krila jakobinaca. 106 107 256
- Darhé, Augustin - Alexandre* (Ogisten - Aleksandar Darte; 1769 - 1797) francuski revolucionar, Babeufov pristalica. 261
- Demokrit iz Abdere* (oko 460 - 370. pre n. e.) grčki filozof, jedan od osnivača atomističke teorije; prvi je dao razvijenu materijalističku sliku sveta. 110 112
- Demosten* (384 - 322. pre n. e.) starogrčki govornik; u svojim antimakedonskim govovima (filipikama) zalagao se za nezavisnost Grčke. 107.
- Descartes, René* (Rene Dekart; 1596 - 1650) francuski filozof dualista i

- jedan od osnivača modernog racionalizma, poznat i kao matematičar, a bavio se i prirodnim naukama (fizikom). 109-111 113 114 115
- Destutt de Tracy, Antoine - Louis - Claude comte* (Antoan - Luj - Klod grof Desti de Trasi; 1754 - 1836) francuski vulgarni ekonomista, filozof senzualista; pristalica ustavne monarhije. 28
- Dézamy, Théodore* (Teodor Dezami; 1803 - 1850) francuski publicista, istaknuti predstavnik revolucionarnog pravca utopijskog komunizma. 115
- Dickens, Charles* (pseudonim: *Boz*) (Carls Dikens; 1812 - 1870) veliki engleski pisac realista. 7
- Diderot, Denis* (Deni Didro; 1713 - 1784) francuski filozof, predstavnik mehanističkog materijalizma, ateista; jedan od ideologa francuske revolucionarne buržoazije, prosvetitelj i glavni organizator rada na «Enciklopediji». 114
- Diergardt, Friedrich* (Fridrih Dirgart; 1795 - 1869) vlasnik velikih tekstilnih fabrika u Rajnskoj oblasti; poslanik Landtaga, kasnije član Gornjeg doma. 256
- Dodwell, Henry* (the younger) (Henri Dodvel <mlađi>; umro 1784) engleski filozof materijalista, deista. 113
- Duncombe, Thomas Slingsby* (Tomas Slingsbi Dankomb; 1796 - 1861) engleski političar, građanski radikal; četrdesetih godina učestvovao u čarističkom pokretu. 264
- Duns Scotus, John* (Džon Duns Skot; oko 1265 - 1308) franjevački skolastik, predstavnik nominalizma - prvog izraza materijalizma u srednjem veku. 112
- Dupuis, Charles - François* (Šarl - Fransoa Dipii; 1742 - 1809) francuski filozof, prosvetitelj. 114
- Duquesnoy, Ernest - Dominique* (Ernest - Dominik Dikenoa) član Konventa. 261
- Duroy, Jean - Michel* (Žan - Mišel Diroa; 1753 - 1795) član Konventa; montanjar. 261
- Edgar* - vidi *Bauer, Edgar*.
- Egidius, H. L.* vidi *Weil, Carl*.
- Ellis, William* (Viljem Elis) jedan od vođa čarističke organizacije u Staffordširu; zbog učešća u avgustovskom ustanku od 1842. osuđen na 20 godina progonstva u Australiju. 264
- Engels, Friedrich* (Fridrih Engels; 1820 - 1895) vidi datume iz njegova života i rada (u ovom tomu za period od početka septembra 1844. do početka maja 1846.). 28 191 193 195-197
- Epikur* (oko 341 - 270. pre n. e.) grčki filozof atomista, materijalista i ateista. 110
- Faucher, Julius - Jules* (Julius - Žil Foše; 1820 - 1878) nemački vulgarni ekonomista i književnik; mladohegelovac; pristalica slobodne trgovine u Nemačkoj. 5 10 32 35 69 72 76
- Feuerbach, Ludwig* (Ludvig Fojerbah; 1804 - 1872) najveći nemački filozof materijalist pre Marxa. 34 49 73 81-83 109 110 122 123 128 187
- Fichte, Johann Gottlieb* (Johan Gotlib Fihte; 1762 - 1814) nemački filozof, subjektivni idealista, predstavnik nemačkog idealizma s kraja 18. i u početku 19. veka. 123 235
- Finch, John* (Džon Finč) engleski novinar, saradnik lista «New Moral World», Owenov pristalica. 196 200 203 205
- Fleischhannner, Emil* (Emil Flajšhamer) dopisnik lista «Allgemeine Literatur - Zeitung» iz Breslave. 127 128
- Fontaine, Dr.* vidi *Berrier - Fontaine*.
- Forster, Johann Georg* (Johan Georg Forster; 1754 - 1794) nemački prirodnjak i pisac; demokrata, učestvovao u francuskoj buržoaskoj revoluciji s kraja 18. veka; 1793. u Majncu osnovao prvu demokratsku republiku na nemačkom tlu. 243
- Fourier, François - Marie - Charles* (Fransoa - Mari - Šarl Furije; 1772 - 1837) znameniti francuski socijalista - utopista. 27 72 74 77 115 170 172 176 191 226 265-267 295-297
- Foy, Maximilien - Sébastien* (Maksimilijan - Sebastijan Foa; 1775 -

- 1825) francuski general i kasnije poslanik liberalne stranke. 65
- François de Neufchâteau* (Fransoa de Nešato; 1750 - 1828) francuski pisac i državnik, više puta bio ministar. 300
- Friedrich Ferdinand Leopold* (Fridrih Ferdinand Leopold) austrijski nadvojvoda. 231
- Friedrich Wilhelm* (Fridrih Vilhelm; 1771 - 1815) vojvoda od Braunšvajga. 259
- Friedrich Wilhelm III* (Fridrih Vilhelm III; 1770 - 1840) od 1797. do 1840. pruski kralj. 229 239 242 243 246
- Froment, M.* (M. Froman) pariski policijski činovnik iz doba restauracije. 65
- Frost, John* (Džon Frost; 1784 - 1877) engleski sitnoburžoaski radikal; 1838. pristupio čartističkom pokretu; zbog organizovanja ustanka rudara u Velsu 1839. osuđen na doživotno progonstvo u Tasmaniju; 1856. amnestiran i vratio se u Englesku. 264
- Gans, Eduard* (Eduard Gans; oko 1797 - 1839) profesor pravnih nauka u Berlinu; hegelovac, pripremio i izdao Hegelove spise *Osnovne crte filozofije prava i Predavanja o filozofiji istorije*. 157
- Gaskell, Peter* (Piter Gaskel) lekar u Mančestru; buržoaski publicista; liberal. 11
- Gassendi, Pierre* (Pjer Gasendi; 1592 - 1655) francuski filozof materijalista, pristalica Epikurovog atomističkog učenja; fizičar i matematičar. 110
- Gay, Jules* (Žil Gej; 1807 - posle 1876) francuski utopista - komunist; 1849. izdavao časopis *Le Communiste*. 115
- Ginal* nemački propovednik u Fildelfiji; osnivač jedne naseobine u Pensilvaniji. 206
- Goethe, Johann Wolfgang von* (Johan Wolfgang fon Gete; 1749 - 1832) veliki nemački pisac i mislilac. 235
- Graham, Sir James Robert George* (ser Džejs Robert Džordž Gream; 1792 - 1861) engleski državnik; od 1841. do 1846. ministar unutrašnjih poslova u torijevskoj Peelovoj vladi. 12 13.
- Grotius, Hugo* (*Huigh de Groot*) (Hugo Grocijus (Hoj de Grot)); 1583 - 1645) holandski nastavnik državnog prava, jedan od osnivača teorije prirodnog prava. 42.
- Grün, Karl* (Karl Grin; 1817 - 1887) sitnoburžoaski publicista; sredinom četrdesetih godina glavni predstavnik sistinskog socijalizma. 191
- Gruppe, Otto Friedrich* (Oto Fridrih Grupe; 1804 - 1876) publicista i filozof idealista, antihegelovac; 1842. napisao pamflet protiv Bruna Bauera. 137
- Hardenberg, Karl August, Fürst von* (Karl Avgust, knez od Hardenberga; 1750 - 1822) od 1810. pruski državni kancelar; od 1810. do 1813. izvodi niz nepotpunih buržoaskih reformi u cilju učvršćenja pruske države; posle Bečkog kongresa zastupao reakcionarnu politiku Svete alijanse. 240
- Hargreaves, James* (Džejs Hargrivs; umro 1778) pronalazač mašine - predilice *Jenny* (Dženi). 10
- Harney, George Julian* (Džordž Džulijan Harni; 1817 - 1897) veoma uticajni lider engleskog radničkog pokreta, vođa levog krila čartizma; urednik glavnog čartističkog organa *The Northern Star*; Marxov i Engelson prijatelj. 258 263
- Hartley, David* (Dejvid Hartli; 1705 - 1757) engleski lekar i filozof materijalista. 113
- Harun al Rašid* (765 - 809) - bagdadski kalif (785 - 809). 158
- Hébert, Jacques - René* (Žak - Rene Eber; 1757 - 1794) francuski revolucionar, vođa levog krila jakobinaca. 100
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (Georg Vilhelm Fridrih Hegel; 1770 - 1831) najveći nemački filozof objektivni idealista, najsvestranije razradio idealističku dijalektiku. 10 15 17 18 19 34 50 52 53 70 75 76 77 79 81 91 95 100 109 114 115 120-122 123 147 157 168 169 177 235 254 265 266 295

- Heine, Heinrich** (Hajnrh Hajne; 1797-1856) veliki nemački revolucionarni pesnik. 191
- Helvétius, Claude - Adrien** (Klod - Adrijen Helvecijus; 1715 - 1771) francuski filozof, predstavnik mehanističkog materijalizma, ateista; jedan od ideologa francuske revolucionarne buržoazije. 111 113 114 115
- Heß Moses** (Mozes Hes; 1812 - 1875) nemački publicista, suosnivač i saradnik lista »Rheinische Zeitung»; sredinom četrdesetih godina jedan od glavnih predstavnika »istinskog socijalizma»; kasnije lasalovac. 191, 193 195-197
- Higby (Hizby), E. L.** (Higbi <Hizbi> E. L.) suvlasnik železare King, Higby & Anderson u Pitsburgu; osnivač jedne komunističke naseobine. 206
- Hinrichs, Hermann Friedrich Wilhelm** (Herman Fridrih Vilhelm Hinriks; 1794 - 1861) desni hegelovac; profesor filozofije na Univerzitetu u Haleu. 80-82 86 91 96 120 121 122 123
- Hirsch, Samuel** (Samuel Hirš; 1809 - 1889) rabin u Desauu, autor religioznih dela. U svojim spisima pokušao je da filozofski zasnjuje jevrejsko versko učenje. 77 78
- Hirzel, Konrad Melchior** (Konrad Melchior Hircel; 1793 - 1843) švajcarski državnik i publicista, dopisnik lista »Allgemeine Literatur - Zeitung» iz Ciriha. 127-129 184
- Hizby** - vidi **Higby**
- Hobbes, Thomas** (Tomas Hobs; 1588 - 1679) engleski filozof, predstavnik mehanističkog materijalizma. Njegovi socijalno - politički pogledi su izrazito antidemokratski. 111 113
- Hobson, Joshua** (Džošua Hobson) engleski novinar, črtista; izdavao list »Northern Star». 258
- Hofer, Andreas** (Andreas Hofer; 1767-1810) tirolski seljak, pristalica dinastije Habsburgâ; vođa tirolskog ustanka 1809. protiv Francuske i Bavorske. 242
- Holbach (d'Holbach), Paul Heinrich Dietrich Baron** (Paul Hajnrh Ditrh baron Holbah; 1723 - 1789) francuski filozof, predstavnik mehanističkog materijalizma, ateista; ideolog francuske revolucionarne buržoazije. 114 116
- Homer** polulegendarni starogrčki epski pesnik, kome se pripisuje autorstvo spevova »Ilijada» i »Odiseja». 40 167
- Hübner, Karl** (Karl Hibner; 1814 - 1879) nemački slikar realista, poznat po slici iz života šleskih tkaca i po drugim slikama koje prikazuju prizore socijalne bede. 190
- Hunt, Thomas** (Tomas Hant) sa engleskim socijalistima osnovao naseobinu »Equality» [Jednakost] u državi Viskonsin. 206
- Huskinson, William** (Viljem Haskison; 1770 - 1830) engleski političar, torijevac; od 1823. do 1827. ministar trgovine; davao ekonomske povlastice industrijskoj buržoaziji. 250
- Johann** (Johan; 1801 - 1873) saksonski princ, od 1854. godine saksonski kralj. 228
- Jones, William** (Viljem Džons) engleski časovničar; črtista, jedan od organizatora ustanka rudara u Velsu 1839; sa Frostom i Williamsom osuđen na doživotno progonstvo u Tasmaniju. 264
- Jungnitz, Ernst** (Ernst Jungnic; umro 1848) nemački publicista, mladohegelovac, saradnik lista »Allgemeine Literatur - Zeitung». 14
- Kaiser, Heinrich Wilhelm** (Hajnrh Vilhelm Kajzer) autor dela »Die Persönlichkeit des Eigenthums» [Lični karakter svojine], koje je štampano u Bremenu 1843. 296
- Kant, Immanuel** (Immanuel Kant; 1724-1804) istaknuti nemački filozof, osnivač nemačke idealističke filozofije. 157 235
- Karlo V Habsburg** (1500 - 1558) od 1516. do 1555. španski kralj, a od 1519. do 1556. i nemački car. 234
- Karlo I** (1600 - 1649) kralj Engleske i Irske (1625 - 1649); pogubljen za vreme engleske građanske revolucije 17. veka. 226
- Kasije, Gaj Longin** (umro 42. pre n. e.) rimski političar, narodni tribun;

- jedan od inicijatora aristokratsko-republikanske zavere protiv Julija Cezara. 107
- Katilina, Lucije Sergije* (oko 108 - 62 pre n. e.) rimski političar, patricij, organizator zavere (koja nosi njegovo ime) protiv aristokratske republike. 107
- Klodije, Pulher Publije* (umro oko 52. pre n. e.) rimski narodni tribun, pristalica Julija Cezara. 107.
- Köchlin* (Kehlin) 1845. direktor predionice u Eslingenu (Virtemberg); protekcionista. 256
- Köttgen* (Koettgen), *Gustav Adolf* (Gustav Adolf Ketgen; 1805 - 1882) slikar i pesnik; četrdesetih godina učestvovao u radničkom pokretu; blizak »istinskom socijalizmu«. 195 196
- Krug, Wilhelm Traugott* (Vilhelm Traugot Krug; 1770 - 1843) nemački filozof, popularizator Kantove filozofije, zastupao tzv. transcendentni sintetizam. 131
- Kurfürst von Hessen* (hesenski izborni knez) vidi *Wilhelm IX*
- Lafayette* (*La Fayette*), *Marie-Joseph - Paul, marquis de* (Mari - Žozef - Pol, markiz od Lafajeta; 1757 - 1834) francuski državnik i general; učestvovao u američkom ratu za nezavisnost; za vreme francuske revolucije komandant Nacionalne garde; 1830. uzeo učešće u akciji za dovođenje Louis - Philippe-a na presto. 259
- Laffitte, Jacques* (Žak Lafit; 1767 - 1844) francuski bankar i političar; predstavnik finansijske buržoazije. 247
- Lametrie* (*La Mettrie*), *Julien Offray de* (Zilijen Ofrej de Lametri <La Metri>; 1709 - 1751) francuski lekar i filozof, dosledni predstavnik mehanističkog materijalizma. 110 114
- Law of Lauriston, John* (Džon Lou od Loristona; 1671 - 1729) škotski ekonomista i finansijer; 1719. i 1720. generalni inspektor finansija u Francuskoj; poznat po velikim špekulacijama s emitovanjem papirnog novca koje su se (1720) završile krahom. 111
- Leclerc, Théophile* (Teofil Lekler; rod. 1771) za vreme francuske buržoazne revolucije jedan od vođa krajnje levice u Konventu zvanе »gnevni«, koja je zastupala interese najsiromašnijih radnih slojeva sela i grada. 105
- Lehon* (Leon) pariski notar. 62
- Leibniz, Gottfried Wilhelm Freiherr von* (Gotfrid Vilhelm baron Lajbnic; 1646 - 1716) nemački matematičar i filozof idealista. 87 109 111 113 114
- Leon, Graf* (*Bernhard Müller*) (Grof Leon <Bernhard Miler>) nemački kolonista u Americi. Pošto je došao u sukob sa stanovnicima kolonije New Harmony (Nova Harmonija), sa oko 250 svojih pristalica osnovao kooperativnu naseobinu Novi Jerusalim u Filipzburgu. Umro kao skitnica posle raspuštanja ove zadruge. 203
- Le Roy* (*De Roy*), *Henry* (Anri Le Roa <De Roa>; 1598 - 1679) holandski lekar, filozof. 110
- Lessing, Karl Friedrich* (Karl Fridrih Lesing; 1808 - 1880) nemački slikar istorijskih slika. 190
- List, Friedrich* (Fridrih List; 1789 - 1846) nemački vulgarni ekonomista, teoretski predstavnik buržoazije, koja je doživljavala svoj uspon u godinama neposredno pre 1848; pristalica protekcionizma. 222 223
- Locke, John* (Džon Lok; 1632 - 1704) engleski filozof senzualista; buržoaski ekonomista. 110 112-114 115
- Loustalot, Elisée* (Elize Lustalo; 1762 - 1790) francuski publicista; revolucionarni demokrat, učestvovao u francuskoj buržoaskoj revoluciji s kraja 18. veka. 73.
- Louis XIV* (Luj XIV; 1638 - 1715) francuski kralj (1643 - 1715). 49.
- Lüning Otto* (Oto Lining; 1818 - 1868) nemački lekar i publicista; od 1844. predstavnik »istinskog socijalizma«; izdavao listove »Weserdampfboot« (1844), »Westphälisches Dampfboot« (1845 - 1848) i demokratski list »Neue Deutsche Zeitung« (1848 - 1850); posle 1866. nacionalni liberal. 191 196

- Likurg** legendarni spartanski zakonodavac; prema predanju živeo u 9. veku pre n. e. 107
- Malebranche, Nicolas de** (Nikola de Malbranš; 1638 - 1715) francuski filozof idealista, metafizičar. 109 111 113 114
- Mallet du Pan, Jacques** (Žak Male di Pan; 1749 - 1801) francuski žurnalista i političar, pristalica prosvetnog apsolutizma; urednik rojalističkog lista »Mercur de France«. 300
- Mandeville, Bernard de** (Bernar de Mandevil; 1670 - 1733) engleski lekar, satiričar i ekonomista. 114
- Marat, Jean - Paul** (Žan - Pol Mara; 1743 - 1793) francuski revolucionar i publicista, istaknuti učesnik francuske buržoaske revolucije s kraja 18. veka; jedan od najdoslednijih vođa Kluba jakobinaca; izdavao list »Ami du Peuple« [Priatelj naroda]. 72 256 261
- Martin du Nord, Nicolas - Ferdinand - Marie - Louis - Joseph** (Nikola - Ferdinand - Mari - Zozef Marten di Nor; 1790 - 1847) francuski advokat i političar, predstavnik finansijske buržoazije, vrhovni javni tužilac Pariskog suda; od 1840. ministar pravde. 102 103
- Martineau, Harriet** (Harijet Martino; 1802 - 1876) engleska književnica, zauzimala se za socijalne reforme. 206
- Marx, Karl** (Karl Marks; 1818 - 1883) vidi datume iz njegovog života i rada (u ovom tomu za period od početka septembra 1844. do početka maja 1846). 191 193 194 197 312
- Melish, John** (Džon Meliš; 1771 - 1822) pisac, geograf i svetski putnik; posetio i opisao komunističke naseobine u Americi. 206
- Menzel, Wolfgang** (Wolfgang Mencil; 1798 - 1873) nemački reakcionarni pisac i književni kritičar; nacionalista. 134
- Miltijad** (umro 489. pre n. e.) atinski vojskovođa i državnik; pod njegovim vodstvom su Atinjani kod Maratona (490. pre n. e.) pobedili Perzijance. 107
- Mirabeau, Honoré - Gabriel - Victor Riqueti, comte de** (Onore - Gabriel - Viktor - Riketi grof Mirabo; 1749 - 1791) političar iz vremena francuske buržoaske revolucije s kraja 18. veka, pobornik interesa buržoazije; zalagao se za ustavnu monarhiju. 260
- Molière, Jean - Baptiste Poquelin dit** (Žan - Batist - Poklen zvan Molijer; 1622 - 1673) veliki francuski komediograf. 48
- Moll, Joseph** (Jozef Mol; 1812 - 1849) časovničar iz Kelna; istaknuti član Saveza pravednih i centralne londonske uprave Saveza komunista; poginuo u badenskom ustanku 29. juna 1849. u bici na reci Murg. 261
- Momier de la Sizeranne, Paul - Jean - Ange - Henri, comte** (Pol - Žan - Anž - Anri, vojvoda Monije od Sizerane; 1791 - 1878) francuski publicista i dramski pisac. 66
- Monteil (Montheil), Amans - Alexis** (Aman - Aleksis Montej; 1769 - 1850) francuski istoričar. 62
- Montyon, Jean - Baptiste - Antoine Auger, baron de** (Žan - Batist - Antoan Ože baron Montijon; 1733 - 1820) francuski filantrop; veći deo svoje imovine zaveštao je za dodeljivanje godišnje nagrade »za vrline«. 167
- Morellet, André** (Andre Morelet; 1727 - 1819) francuski filozof i pisac; pored ostalog napisao i memoare o 18. veku i francuskoj revoluciji. 299
- Müller, Wilhelm** (pseudonim: *Wolfgang Müller von Königswinter*) (Vilhelm Miler <Wolfgang Miler od Kenigsvintera>; 1816 - 1873) nemački lekar i pesnik. 195
- Münzer, Thomas** (Tomas Mincer; oko 1490 - 1525) veliki nemački revolucionar, vođa i ideolog seljačko-plebejskih masa za vreme reformacije i seljačkog rata 1525. godine; zastupao ideje utopijskog egalitarnog komunizma. 243
- Napoléon I Bonaparte** (Napoleon I Bonaparta; 1769 - 1821) francuski car (1804 - 1814. i 1815) 8 72 107-109 236-241 242-244 260 300

- Nauwerck (Nauwerk), Karl Ludwig Theodor* (Karl Ludvig Teodor Nauverk; 1810 - 1891) nemački publicista i političar; član berlinske grupe mladohegelovaca zvane »Slobodni«; saradivao u časopisima »Hal-lische Jahrbücher«, »Deutsche Jahrbücher«, zborniku »Anekdoten« i u listu »Rheinische Zeitung«; član Francuske nacionalne skupštine (pri-padao krajnjoj levici). 13-15
- Newton, Sir Isaac* (ser Ajsk Njutn; 1642 - 1727) engleski fizičar, astron-om i matematičar; jedan od osni-vača modernih prirodnih nauka; otkrio i formulisao zakon gravita-cije. 110
- O'Connor, Feargus Edward* (Fergus Edvard O'Konor; 1794 - 1855) jedan od vođa levog krila čarističkog po-kreta, osnivač i urednik lista »North-ern Star«; posle 1848. reformista. 258 264
- Origen iz Aleksandrije* (oko 185 - 254) hrišćanski teolog, jedan od tako-zvanih »crkvenih otaca«. 156
- Owen, Robert* (Robert Oven; 1771 - 1858) engleski socijalista - utopista. 74 115 191 203 207 218 265
- Paalzow, Henriette von* (Henrijeta fon Palcov; 1788 - 1847) nemačka ro-mansijerka. 17
- Paine, Thomas* (Tomas Pen; 1737 - 1809) englesko - američki publicista; republikanac, učestvovao u severno-američkom ratu za nezavisnost i u francuskoj buržoaskoj revoluciji s kraja 18. veka. 243 264
- Parry, Evariste - Désiré vicomte de* (Evarist - Dezire vikont od Parnija; 1753 - 1814) francuski pesnik. 60
- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1788 - 1850) engleski državnik, ume-reni torijevac, vođa »pilita«; od 1841. do 1846. predsednik vlade; po njemu je nazvan zakon o ban-kama koji je donet 1844; uz po-dršku liberala, 1846, ukinuo zakone o žitu. 250 251 252
- Peuchet, Jacques* (Žak Peše; rod. 1760) francuski publicist i pisac memoara o socijalnim prilikama u Francuskoj u doba restauracije. 299 300 310
- Philippson, Gustav* (Gustav Filipson; 1814 - 1880) nemački pedagog i publicista. 77
- Pizon, Lucije Kalpurnije* (rod. oko 101. pre n. e.) učesnik Katilinine zavere, pristalica Julija Cezara; 58. pre n. e. rimski konzul. 107
- Pitkeithley, Lawrence* (Lorens Pitkejtli) čartista; 1842. posetio komunističku naseobinu Novi Libanon u Americi. 202
- Pitt, William* (Viljem Pit; 1759 - 1806) engleski državnik; od 1783 do 1801. predsednik vlade; jedan od organi-zatora ratne intervencije protiv re-volucionarne Francuske; zaveo više mera protiv radničkog pokreta. 259
- Planck, Karl Christian* (Karl Kristijan Plank; 1819 - 1880) protestantski teolog, filozof idealista. 91
- Platon* (oko 427 - 347. pre n. e.) naj-veći grčki idealistički filozof. 157
- Polidor, Vergilije* (oko 1470 - 1555) en-gleski istoričar italijanskog porekla. 63
- Priestley, Joseph* (Džozef Pristli; 1733 - 1804) engleski hemičar i fizičar, filozof materijalista. 113
- Proudhon, Pierre - Joseph* (Pjer - Žozef Prudon; 1809 - 1865) francuski pub-licista, ideolog sitne buržoazije, je-dan od teoretskih osnivača anarhiz-ma. 20-30 33-47 137 296
- Püttmann, Hermann* (Herman Pitman; 1811 - 1894) nemački pesnik i novi-nar; sredinom četrdesetih godina jedan od predstavnika »vinstskog socijalizma«. 191 193 196
- Ramsay, Wilfrid* (Vilfrid Remzi). 308.
- Rapp, Johann Georg* (Johan Georg Rap; 1757 - 1847) tkač iz Virtem-berga; početkom 19. stoleća otpu-tovao u Severnu Ameriku i tamo osnovao komunističke naseobine Harmony i Economy. 202-204.
- Reichardt, Carl Ernst* (Karl Ernst Rajnhard) berlinski knjigovezac; pri-stalica Bruna Bauera, saradnik lista »Allgemeine Literatur - Zeitung«. 78 32 69
- Ricardo, David* (David Rikardo; 1772 - 1823) engleski ekonomista, jedan od najistaknutijih predstavnika kla-

- sične buržoaske političke ekonomije. 27 28
- Riesser, Gabriel** (Gabrijel Riser; 1806 - 1863) nemački publicista jevrejskog porekla; borio se za građansku ravnopravnost Jevreja. 83-86 100
- Ripley, George** (Džordž Ripli; 1802 - 1880) američki unitaristički proповедnik; jedan od osnivača naseobine i škole u Bruk-Farm, Masačusets (1841); od 1849. književni kritičar u listu »New-York Tribune»; od 1858. do 1863. sa Charlesom A. Danom izdavao »New American Cyklopaedia» u kojoj su saradivali Marx i Engels. 206
- Robespierre, Maximilien - Marie Isidor de** (Maksimilijan - Mari Izidor de Robespjer; 1758 - 1794) jedna od vodećih ličnosti francuske buržoaske revolucije s kraja 18. veka, vođa jakobinaca; 1793. i 1794. nalazio se na čelu revolucionarne vlade. 106-108 255 260 261
- Robinet, Jean - Baptiste - René** (Žan - Batist - Rene Robine; 1735 - 1820) francuski filozof i prirodnjak. 114.
- Rohmer, Friedrich** (Fridrih Romer; 1814-1856) nemački publicista. 185
- Rohmer, Theodor** (Teodor Romer; 1820 - 1856) publicista; brat i saradnik Friedricha Rohmera. 185
- Roland de la Platière, Jean - Marie** (Žan - Mari Rolan de la Platijer; 1734 - 1793) francuski političar, žirondista; 1792. i 1793. ministar unutrašnjih poslova. 260
- Roland de la Platière, Jeanne - Manon** (Žan - Manon Rolan de la Platijer; 1754 - 1793) supruga J. - M. R. de la Platijera; vršila veliki uticaj na vođe žirondista. 260
- Romme, Charles - Gilbert** (Šarl - Žilber Rom; 1750 - 1795) član Konventa, montanjar. 261
- Ronge, Johannes** (Johanes Ronge; 1813 - 1887) nemački sveštenik, osnivač i vođa nemačko - katoličkog pokreta koji je težio da prilagodi katoličanstvo potrebama nemačke buržoazije. 228
- Rothschild, Nathan Mayer** (Natan Majer Rotšild; 1777 - 1836) osnivač londonske banke Rothschild. 256
- Rottek, Karl Wenzeslaus von** (Karl Venceslav fon Rotek; 1775 - 1840) nemački istoričar i liberalni političar. 108
- Rousseau, Jean - Jacques** (Žan - Žak Ruso; 1712 - 1778) francuski prosvetitelj, demokrat, ideolog sitne buržoazije; znatno uticao na jakobince. 302
- Roux - Lavergne, Pierre - Célestin** (Pjer - Selesten Ru - Lavernj; 1802 - 1874) francuski istoričar, filozof idealista. 185
- Roux, Jacques** (Žak Ru; 1752 - 1794) »sankilotski proповедnik», jedan od vođa »gnevnih», koji su zastupali interese najsiromašnjih radnih slojeva grada i sela; posle Marat-ove smrti preuzima izdavanje lista »Ami du Peuple». 105
- Ruge Arnold** (Arnold Ruge; 1802 - 1880) nemački publicista, mladohegelovac; 1844. s Marxom izdaje časopis »Deutsch-Französische Jahrbücher»; sitnoburžoaski demokrat, posle 1866. nacionalni liberal. 136
- Russel, John, Lord** (Džon lord Rasel; 1792 - 1878) engleski državnik, vođa vigovaca; predsednik vlade (1846 - 1852. i 1865 - 1866). 12
- Rymarkiewicz, Leon** (Leon Rimarkjevič; rođ. oko 1825) i **Maximilian** (Maksimilijan; rođ. oko 1832. godine) dva brata Poljaka, koji su zbog učešća u jednoj revolucionarnoj zaveri poljskih rodoljuba (1844 - 1845) bili prognani iz zemlje. 197
- Sack, Karl Heinrich** (Karl Hajnrh Zak; 1789 - 1875) protestantski teolog, profesor na Univerzitetu u Bonu. 178
- Saint - Just, Louis - Antoine - Léon** (Luj - Antoan - Leon Sen - Žist; 1767 - 1794) istaknuti francuski revolucionar, jedan od vođa jakobinaca, bliski Robespierre-ov saradnik. 106 107 256 261
- Saint-Simon, Claude - Henri de Rouvroy, comte de** (Klod - Anri de Ruvroa, grof Sen - Simon; 1760 - 1825) francuski socijalista - utopista. 265
- Sánchez, Tomas** (Tomas Sančez; 1550 - 1610) španski jezuita; bavio se ka-

- zuistikom; napisao knjigu o braku (»De matrimonio«). 281
- Say, Jean - Baptiste* (Žan - Batist Sej; 1767 - 1832) francuski vulgarni ekonomista. 27 37
- Scharnhorst, Gerhard Johann David von* (Gerhard Johan David od Šarnhorsta; 1755 - 1813) pruski general i političar; odigrao značajnu ulogu u reorganizaciji pruske armije u saradnji s feldmaršalom Gneisenauom. 240
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von* (Friedrich Wilhelm Josef fon Šeling; 1775-1854) nemački filozof, predstavnik nemačkog idealizma pred kraj 18. i na početku 19. veka. 84 135
- Schiller, Friedrich von* (Fridrih fon Šiler; 1759 - 1805) veliki nemački pesnik. 178 235
- Schlöffel, Friedrich Wilhelm* (Fridrih Wilhelm Šlefel; 1800 - 1870) šleski fabrikant; demokrata, član Frankfurtske nacionalne skupštine. 197
- Schön, Heinrich Theodor von* (Hajnrh Teodor fon Šen; 1773 - 1856) pruski državnik, liberal. 240
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of* (Entoni Ešli Kuper erl od Šeftsberija; 1801 - 1885) engleski političar, jedan od vođa aristokratskog filantropskog pokreta za donošenje zakona o desetočasovnom radnom danu. 11
- Shakespeare, William* (Viljem Šekspir; 1564 - 1616) veliki engleski dramatičar. 62
- Sieyès, Emmanuel - Joseph* (Emaniel - Žosef Sijejes; 1748 - 1836) francuski opat, jedna od političkih ličnosti francuske buržoaske revolucije s kraja 18. veka; zastupnik krupne buržoazije. 28
- Sismondi, Jean - Charles - Léonard Simonde de* (Žan - Šarl - Leonard Simond de Sismondi; 1773 - 1842) švajcarski ekonomista i istoričar; kritikovao je »kapitalizam sa stanovišta sitne buržoazije« (Lenjin) i idealizovao sitnu proizvodnju. 28
- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) engleski ekonomista; jedan od istaknutih predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije. 27 28 43
- Soubrany, Pierre - Amable de* (Pjer - Amabl de Subrani; 1752 - 1795) član Konventa, montanjar. 261
- Spinoza, Benedictus de (Baruch)* (Benedikt <Baruh> de Spinoza; 1632 - 1677) holandski racionalistički filozof, u krajnjoj liniji - materijalista i ateista. 109 111 112 113-115
- Staël, Madame de* (Gospodja de Stal); pravo ime: *Germaine baronne de Staël - Holstein* (Žermen baronica od Stal - Holštajna; 1766 - 1817) francuska spisateljka, poznata i po svojim vezama s mnogim književnicima i drugim znamenitim ličnostima. 300
- Stein, Karl, Reichsfreiherr vom und zum* (Karl baron od Štajna; 1757 - 1831) pruski državnik, 1807. i 1808. predsednik vlade; počeo da sprovodi polovičnu reformu koja je imala za cilj učvršćenje pruske države; progonio ga Napoléon. 7 240
- Stein, Lorenz von* (Lorenc fon Štajn; 1815 - 1890) nemački pravnik, hegelovac, profesor filozofije i državnog prava na Kilskom univerzitetu, tajni agent pruske vlade. 118 265 296
- Stirner, Max* (Maks Štirner, književni pseudonim; pravo ime: *Johann Caspar Schmidt* (Johan Kašpar Šmit); 1806 - 1856) nemački filozof i pisac, jedan od ideologa građanskog individualizma i anarhizma; autor knjige »Der Einzige und sein Eigentum«. 197
- Strauß, David Friedrich* (David Fridrih Štraus; 1818 - 1874) nemački filozof i publicista, jedan od istaknutih mladohegelovaca; od 1866. nacionalni liberal. 77 91 120 122 124
- Sue, Eugène* (Ežen Si; 1804 - 1857) francuski pisac, autor građanskih sentimentalnih romana sa socijalnim temama. 48-50 53 - 54 58-61 62 65 67 144 146 148 150 158-160 162-167 168 173 177-178
- Szeliga* (Šeliga) vidi *Zychlinski*.
- Tarnau* (Tarno). 309
- Tocqueville, Alexis - Charles - Henri - Maurice Clérel de* (Aleksis - Šarl - Anri - Moris Klerel de Tokvil; 1805 - 1859) francuski buržoaski istoričar i političar. 164

- Tristan, Flora* (Flora Tristan; 1803 - 1844) francuska književnica, predstavница malogradanskog utopijskog socijalizma. 16 17 165
- Vetter - Köchlin* (Feter - Kehlin) vidi *Köchlin*
- Vidocq, François - Eugène* (Fransoa Ežen Vidok; 1775 - 1857) francuski zločinac; tajni policijski agent, kasnije šef pariske policije; pripisuje mu se autorstvo dela *«Mémoires de Vidocq»* [Vidakovi memoari]; njegovo se ime upotrebljava u prenosnom smislu kada za nekoga hoće da se kaže da je špijun i hulja. 65 143
- Vincent* (Vensan) vođa drvodjelja štrajkača u Parizu (oko 1845. god.). 232
- Volney, Constantin - François Chasseboeuf, comte de* (Konstantin - Fransoa - Sasbef grof od Volneja; 1757 - 1820) predstavnik francuskog prosvetiteljstva 18. veka, filozof deista. 114
- Voltaire, François - Marie Arouet de* (Fransoa - Mari Arue de Volter; 1694 - 1778) francuski filozof deista; autor satiričkih dela; istoričar, predstavnik buržoaskog prosvetiteljstva 18. veka; borio se protiv apsolutizma i katolicizma. 111 271
- Voß, Johann Heinrich* (Johan Hajnrh Fos; 1751 - 1826) nemački pesnik i filolog, prevodilac dela Homera, Vergilija i drugih antičkih pesnika. 167
- Watt, James* (Džejs Vat; 1736 - 1819) engleski inženjer i pronalazač, konstruktor parne mašine. 131
- Weil, Carl* (Karl Vajl; 1806 - 1878) (pseudonim: *H. L. Egidius* <Egidi-
- jus>) liberalni publicista; od 1842. do 1846. izdavao publikaciju *«Constitutionelle Jahrbücher»*; kasnije stupio u službu austrijske vlade. 142
- Weitling, Christian Wilhelm* (Kristijan Vilhelm Vajtling; 1808 - 1871) krojač; istaknuti vođa nemačkog radničkog pokreta u vreme njegovog nastajanja; jedan od teoretičara utopijskog egalitarnog komunizma. 194 261-263 266 267
- Welcker, Karl Theodor* (Karl Teodor Velker; 1790 - 1869) pravnik i publicista iz Badena; liberal; član Frankfurtske nacionalne skupštine. 108
- Wilhelm IX* (1743 - 1821) od 1785. do 1803. pokrajinski grof; od 1803. do 1821. izborni knez u Hesenu kao Wilhelm I. 241
- Williams, Zephania* (Zefanija Vilijams; oko 1794 - 1874) čartista, 1839. jedan od organizatora ustanka rudara u Velsu; doživotno prognan u Tasmaniju. 264
- Wolf(f) Christian, Freiherr von* (Kristijan baron fon Volf; 1679 - 1754) nemački filozof idealista, metafizičar. 59
- Zerleder* (Cerleder) verovatno pseudonim *Bruna Bauera*. 127 128
- Zychlinski, Franz Zychlin von* (Franz Cihlin fon Cihlinski; 1816 - 1900) pruski oficir, mladohegelovac; od 1843. do 1845. saradivao pod pseudonimom *Szeliga* u časopisu *«Allgemeine Literatur - Zeitung»* i listu *«Norddeutsche Blätter»*, čiji je urednik bio Bruno Bauer. 5 47-50 52-60 61 63-68 76 142 145-148, 155-158 163 167 170 172 177 182 183

Imena biblijskih, mitoloških i drugih neistorijskih lica i lica iz književnih dela

- Avram* biblijska ličnost (iz *«Starog zaveta»*). 8 95
- Badinot* (Badino) lice iz romana Eugène-a Sue-a *«Les mystères de Paris»*. 178 179
- Bradamanti* vidi *Polidori*.
- Bras Rouge* (Crvena Ruka) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a *«Les mystères de Paris»*. 65
- Cabron* (Kabron) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a *«Les mystères de Paris»*. 66 67

- Cecily* (Sesili) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 60 61 180
- Chatelain* (Šatelen) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 176
- Chouette* (Šuet) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 158-164
- Chourineur* (Šuriner) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 145 148 158 160 163 181
- David* ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 60 143 155 180 181
- Don Kihot* ličnost iz istoimenog Servantesovog romana. 183
- Dorante* (Dorant) ime koje Fourier proizvoljno uzima da ilustruje jednu vrstu bankrotera. 283 284
- Eleonora* ličnost iz Parnyjevog dela »Poésies érotiques«. 60
- Ferrand, Jacques* (Žak Feran) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 61-62 180 183
- Fleur de Marie* (Fler de Mari) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 143 146-155 158 160 163 164 171 179 180 182 183
- George, Madame* (Gospoda Žorž) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 149 150 151 152 180 181
- Germain* (Žermen) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 145 174 180
- Graun* ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 177-180, 182
- Guillaume* (Gijom) lice iz stare francuske farse »Avocat Patelin«. 294
- Hahnemann* (Haneman) ličnost iz knjige za narod »Die sieben Schwaben« (Sedam Švaba). 142
- d'Harville, Clémence, marquise* (Klemans, markiza od Arvila) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 55 170 171 180
- Herkul* heroj iz grčke mitologije, Zevsov sin; personifikacija snage i istrajnosti. 141 177
- Juda Iskariotski* (Iskariot) biblijsko lice (iz »Novog zaveta«), u tekstu navedeno kao primer srebroljubivog jevrejskog trgovca. 286 287
- Kodar* po predanju, poslednji atinski kralj (iz 11. veka pre n. e.), koji je dobrovoljno žrtvovao svoj život da bi spasio Atinjane od najezde Doraca. 107
- Lachtaube* vidi *Rigolette*.
- Laporte* (Laport) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 150-152
- Lot* biblijska ličnost (iz »Starog zaveta«). 7
- Lucenay, Herzogin von* (Vojvotkinja od Liseneja) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 56
- MacGregor, Sarah* (Sara Mak Gregor) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 56 57 58 180-183
- Maitre d'école* (Učitelj) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 143 144 155-164 181 182
- Morel* (Morel) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 49
- Morel, Louise* (Lujza Morel) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 171
- Murph* (Mirf) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 67 144 177 178 179-182
- Patelin* (Avocat Patelin <Pathelin>) (Advokat Patlen) ličnost (tip varalice) iz istoimene francuske farse od nepoznatog autora iz 15. veka. 293
- Pipelet, Alfred* (Alfred Pipele) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 63 65-68
- Pipelet, Anastasia* (Anastazija Pipele) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a »Les mystères de Paris«. 63 65 66

Polidori ličnost iz romana Eugène-a Sue-a «Les mystères de Paris». 62 - 63 64 177

Rigolette (Rigolet) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a «Les mystères de Paris». 65 67

Roland, Madame (Gospođa Rolan) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a «Les mystères de Paris». 62

Rudolph, Fürst von Geroldstein (*Geroldstein*) (Rudolf knez od Geroldštajna) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a «Les mystères de Paris». 54 56 65 81 142-147 148-159 161 162-165 167 170-173 175-183 184

Sarah (Sara) vidi *MacGregor, Sarah*.

Scapin (Skapen) tipizirani lik u italijanskoj («Scapino») i francuskoj artistskoj komediji (*Commedia dell'arte*): prepredeni sluga, intrigant i varalica. 293

Schuriman (Šuriman) vidi *Chourineur*.

Skelett (Skelet) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a «Les mystères de Paris». 145

Tortillard (Tortijar) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a «Les mystères de Paris». 159 164

Willis (Vilis) ličnost iz romana Eugène-a Sue-a «Les mystères de Paris». 60 180

Datumi iz života i rada Karla Marxa i Friedricha Engelsa

(septembar 1844 — april 1846)

1844.

Kraj avgusta i početak septembra

Istorijski susret Karla Marxa i Friedricha Engelsa u Parizu — početak njihove stvaralačke saradnje, zajedničke naučne delatnosti i revolucionarne borbe za stvar proletarijata. Pokazuje se da se potpuno »podudaraju njihovi pogledi u svim teorijskim oblastima« (Engels). Osnivači naučnog socijalizma počinju svoj prvi zajednički rad, kome su prvobitno hteli da daju naslov *Kritik der kritischen Kritik gegen Bruno Bauer und Consorten* (Kritika kritičke kritike protiv Bruna Bauera i drugova). Za vreme svog desetodnevnog boravka u Parizu, Engels piše sedam kratkih glava i odeljaka za tu knjigu.

Marx pridobija Engelsa za saradnju u listu »Vorwärts!«, u čijem se uređivanju Marx intenzivno angažovao.

Engels se upoznaje s francuskim radničkim pokretom; posećuje skupove socijalista i komunista, a sreće se i s ruskim političarima Mihailom Aleksandrovičem Bakunjinom i Grigorijem Mihailovičem Tolstojem.

Od 31. avgusta do 19. oktobra

U listu »Vorwärts!« izlaze Engelsovi članci *Položaj Engleske. Osamnaesti vek i Položaj Engleske. Engleski ustav*, koje je napisao u toku februara i marta 1844. u Engleskoj i koji su tada bili predviđeni za publikaciju »Deutsch - Französische Jahrbücher«.

Oko 6. septembra

Engels putuje iz Pariza u Barmen.

Od septembra do novembra

U Parizu Marx nastavlja rad na spisu *Kritika kritičke kritike*; znatno proširuje plan koji su on i Engels prvobitno bili napravili i za ovaj spis koristi deo svojih ekonomsko-filozofskih rukopisa i konspekte i beleške o istoriji francuske buržoaske revolucije s kraja 18. veka.

Od septembra 1844. do januara 1845.

Marx održava veze sa francuskim demokratima i socijalistima, sa rukovodiocima Saveza pravednih u Parizu i vodama većine francuskih tajnih radničkih društava; često posećuje skupove nemačkih i francuskih radnika i zanatlija.

Od druge polovine septembra 1844. do marta 1845.

U Barmenu Engels radi na svom delu *Položaj radničke klase u Engleskoj*.

Engels aktivno učestvuje u socijalističkoj propagandi i organizovanju demokratskog i socijalističkog pokreta u Rajnskoj oblasti; uspostavlja veze sa socijalistima iz Barmena, Elberfelda, Kelna, Diseldorfa, Bona i drugih gradova, istupa na skupovima, na kojima propagira ideje komunizma i učestvuje u izdavanju socijalističkih spisa.

- Početak oktobra** Engels piše Marxu pismo o socijalističkoj propagandi u Nemačkoj i o prekoj potrebi da se materijalistički i komunistički principi kao teorijska osnova socijalističkog pokreta izlože u dve - tri knjige.
- Posle 18. oktobra** Weitling piše Marxu pismo iz Londona u kome ga moli da se s njim dopisuje. Engels radi na članku *Opis u novije vreme nastalih i još postojećih komunističkih naseobina*. Taj članak je jednim delom nemački prevod napisâ objavljenih u engleskoj štampi; objavljen je anonimno decembra 1844. u publikaciji »Deutsches Bürgerbuch für 1845«.
- Oktobar 1844. do početka aprila 1845.** Engels nastavlja saradnju u listu »The New Moral World« organu engleskih socijalista - ovenista; u njemu izlaze Engelsovi dopisi o širenju socijalističkih i komunističkih ideja u Nemačkoj.
- 19. novembar** U jednom pismu Marxu Engels kritikuje knjigu mladohegelovca Maxa Stirnera *Jedini i njegovoa svojina*.
- Druga polovina novembra** Marx je završio rad na *Kritici kritičke kritike* i šalje rukopis izdavaču u Frankfurt na Majni. U toku štampanja Marx dodaje naslovu knjige reči *Die heilige Familie* (Sveta porodica).
- Decembar** Marx čita Stirnerovo delo *Jedini i njegovoa svojina*; ima nameru da za list »Vorwärts!« napiše kritiku o tom delu.
- Kraj 1844. i januar 1845.** Marx u Parizu nastavlja da izučava dela engleskih i francuskih ekonomista 18. i prve decenije 19. veka.

1845

- Sredina januara** Pod pritiskom Pruske, francuska vlada naređuje da se Karl Marx i drugi saradnici lista »Vorwärts!« proteraju iz Francuske.
- 1. februara** Sa darmštatskim izdavačem Leskeom, koji boravi u Parizu, Marx zaključuje ugovor o izdavanju dela iz oblasti ekonomije *Kritik der Politik und Nationalökonomie* u dve knjige.
- Oko 2. februara** Marx se susreće u Parizu sa francuskim komunistom - utopistom Etienne-om Cabet-om.
- 3. februara** Prognan iz Pariza, Marx se seli u Brisel.
- Od februara do jula** U Briselu Marx nastavlja rad na svom delu iz oblasti ekonomije.
- Od februara do decembra** Marx se dopisuje s nemačkim demokratskim i socijalističkim funkcionerima u Parizu i rukovodiocima Pariske opštine Savezâ pravednih.
- 8, 15. i 22. februara** Engels se u Elberfeldu angažuje na skupovima na kojima se socijalističke i komunističke ideje izlažu širem krugu slušalaca. Engelsovi govori od 8. i 15. februara objavljeni su u prvoj svesci časopisa »Rheinische Jahrbücher« avgusta 1845.

- Okolo 24. februara* Iz štampe je izašla knjiga Karla Marxa i Friedricha Engelsa *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten.*
- 28. februara* Engels dobija zvaničnu odluku predsednika opštine u Elberfeldu o zabrani svakog skupa na kome bi se tretirali problemi socijalizma i komunizma.
- 15. marta* Engels je završio rad na knjizi *Položaj radničke klase u Engleskoj* i rukopis šalje u Lajpcig izdavaču.
- Proleće* Karl Marx piše teze o Feuerbachu—prvi dokument koji sadrži genijalnu klicu novog pogleda na svet* (Engels).
- Mart, april i maj* Marx i Engels vode pregovore o izdavanju jedne »Biblioteke stranih socijalističkih pisaca«, sa prevodima najboljih dela Fourier-a, Owena, Morellyja, sensimonista itd.
- Okolo 5. aprila* Engels piše za list »The New Moral World« izveštaj o skupovima u Elberfeldu, koji je objavljen 10. maja 1845. Tim se završava Engelseva saradnja u organu engleskih ovenista.
- Posle 5. aprila* Engels, koji je do tada boravio u Barmenu, seli se u Brisel, gde se nalazi Marx.
- Od aprila do decembra* Marx i Engels stupaju u kontakt s belgijskim demokratskim i socijalističkim vodama i s predstavnicima poljske revolucionarne emigracije.
- Kraj maja* U Lajpcigu izlazi iz štampe Engelsevo delo *Položaj radničke klase u Engleskoj.*
- Okolo 12. jula* Marx i Engels putuju zajedno u London i Mančester radi proučavanja engleske ekonomske literature i upoznavanja ekonomskog i političkog života Engleske i engleskog radničkog pokreta.
- Druga polovina jula do prve polovine avgusta* Za vreme svog boravka u Mančesteru Marx i Engels posećuju javne biblioteke i studiraju dela engleskih ekonomista.
- Sredina avgusta* U Londonu se Marx i Engels sastaju sa Georgeom Harneyem, jednim od urednika lista »The Northern Star« i sa vodama Londonske opštine Saveza pravednih Karlom Schapperom, Josefom Mollom i drugima.
- Okolo 20. avgusta* Marx i Engels učestvuju u razgovorima čartista, vođa Saveza pravednih i funkcionera revolucionarnog i demokratskog pokreta raznih zemalja. Na tim razgovorima doneta je odluka, koju je podržao Engels, da se u Londonu osnuje društvo demokrata svih naroda koje će razmenjivati obaveštenja o demokratskom i revolucionarnom pokretu u pojedinim zemljama.
- Okolo 24. avgusta* Marx i Engels se vraćaju iz Engleske u Brisel.
- Između 8. i 11. septembra* Friedrich Engels piše članak *Nedavni pokolj u Lajpcigu. Nemalčki radnički pokret.* Tim člankom, koji je izašao 13. septembra, počinje njegova saradnja u listu »The Northern Star«, glavnom organu čartista.

- Septembra* Marx i Engels počinju zajednički rad na *Nemačkoj ideologiji*, koja je bila važna etapa u njihovom izgrađivanju teorijskih, filozofskih osnova komunističke partije. Zbog toga je Marx prekinuo rad na prvoj knjizi spisa *Kritik der Politik und Nationalökonomie*.
- 15. oktobar* Friedrich Engels piše prvi članak pod naslovom *Stanje Nemačke*, koji je objavljen 25. oktobra u listu „The Northern Star“.
- 8. novembra* U listu „The Northern Star“ izlazi drugi članak Friedricha Engelsa *Stanje Nemačke*.
- 1. decembra* Marx se odriče svog pruskog državljanstva, pošto je saznao da je pruska vlada tražila od belgijske vlade da ga protera.
- Kraj 1845.* Kako se nije našao izdavač za »Biblioteku stranih socijalističkih pisaca«, Engels objavljuje jedan *Fourier-ov fragment o trgovini*, koji je sam preveo na nemački, s uvodom i pogovorom, u »Deutsches Bürgerbuch für 1846«. Ovom publikacijom Engels prvi put istupa protiv »istinskog socijalizma«. Engels piše članak *Praznik nacija u Londonu*, koji izlazi tek krajem 1846. u drugoj svesci publikacije »Rheinische Jahrbücher«.

1846

- Početak 1846.* Marx i Engels osnivaju komunistički dopisni komitet u Briselu s ciljem da ideološki i organizaciono povežu socijaliste i napredne radnike raznih zemalja. Oni su pripremili teren za osnivanje međunarodne proleterske partije i preduzeli korake za osnivanje dopisnih komiteta u Londonu, Parizu i nekim gradovima Nemačke.
- 18. januara* U jednoj *Izjavi* Marx demantuje vest da saraduje u novinama »Trier'sche Zeitung« koju je objavio list »Rheinischer Beobachter«, br. 18. od 18. januara 1846.
- 20. februara* Engels piše treći članak *Stanje Nemačke* za list »The Northern Star«.
- 30. marta* Na sednici briselskog komunističkog dopisnog komiteta, u prisustvu Weitlinga i drugih, Marx i Engels oštro kritikuju »istinski socijalizam« i Weitlingov primitivni komunizam jednakosti.
- 4. aprila* U listu »The Northern Star« izlazi treći članak Friedricha Engelsa *Stanje Nemačke*.
- Kraj aprila* Marx i Engels se upoznaju s Wilhelmom Wolffom koji je emigrirao iz Nemačke i kratko vreme pre ovog susreta bio stigao u Brisel. Ubrzo se sprijateljuju s njim i primaju ga u briselski komunistički dopisni komitet, u kojem Wolff postaje njihov odani saradnik.
- Marx i Engels nastavljaju rad na *Nemačkoj ideologiji*.

Registar pojmova

- Anarhija 103
 Antička zajednica 107
 i moderna predstavnička država 107
 Apsolutni duh 146-147
 Apsolutni duh istorije 75
 »Apsolutni socijalizam« 296
 Apsolutni subjekat 52
 Ateizam 78 97
 Atom 105-106
- Bespravnost 167
 Biće 18, 79
 preobličenje bića u nebiće i u otu-
 đenje bića 18
 razumsko biće 52
 Božanska nagrada 165
 Bratimljenje nacija 254 - 255
 Buržoazija 256
- Carine 222-223
 Cena 41
- Čovek 82 301
 individualni stvarni 5
 opredeljenje čoveka 23
 predmetna suština čoveka 36
 čovek i istorija po subjektivistima 70
 značaj čoveka 82
 razlaganje čoveka na nereligioznog
 građanina i religioznog privatnog
 čoveka 98
 položaj čoveka koji greši u ljudskim
 odnosima 157
 u Hegelovoj filozofiji 169
- Čulnost
 kod Hobbesa 112
- Deizam 113
 Demokratija 255
 demokratija, komunizam i masa 255
 i proleterse partije 255
- Dijalektika
 subjektivistička 53
- Dobro i zlo i merilo životne situacije
 149
- Doktrinari 75
 Društvo 85 301
 građansko, vidi: građansko društvo
 Država 85 169
 suština države 78
 odnos prema stvarnim suprotno-
 stima 85
 vidi: moderna država.
- Duh 5
 Duh isključivanja 305
- Ekonomski odnosi
 ekonomski odnosi i ljudsko 28-29
 ljudski privid ekonomskih odnosa 29
- Emancipacija
 politička 77 83-84
 ljudska 77 83-84
 politička sredstva emancipacije 84
 ljudska sredstva emancipacije 84
 razlike između političke i ljudske
 emancipacije 96-97
 politička emancipacija čoveka od
 religije 98
 emancipacija Jevreja u ljude 98
- Epikureizam 26
- Estetika
 spekulativna 146-147
- Feuerbach prema Hegelu 122
- Filozof
 spekulativni 51 52
 filozof kod Hegela 75
- Filozofija 34 35
 spekulativna 51 79
- Filozofija istorije (Hegelova) 147
- Fourier-ov sistem 226
- Fourier-ova kritika buržoaskog druš-
 tva 297
- Građansko društvo 102
 suprotnost između demokratske
 predstavničke države i građanskog
 društva 102
 ropstvo građanskog društva 102

- anarhija građanskog društva i javni poredak 103
 realna veza među članovima građanskog društva 106
 suština 211
- Greh**
 veza hrišćanske svesti o grehu s ludilom 162
- Hegelov metod** 52-53
Hegelova Fenomenologija 168-169
 ljudska stvarnost u Hegelovoj *Fenomenologiji* 168
 znanje 169
 apsolutno znanje 169
 položaj otuđenih oblika ljudske samosvesti 169
- Hegelova filozofija**
 elementi Hegelove filozofije 121
 čovek u Hegelovoj filozofiji 169
- Hegelova filozofija istorije** 147
- Hrišćanin**
 njegov odnos prema čulnosti 57
- Hrišćanska uteha** 155
- Hrišćansko - germanski princip, vidi: princip**
- Humanistička etika**
 elementi humanističke etike 148
- Humanizam**
 realni 5
- Idealizam**
 spekulativni 5
- Ideja** 105-106
 »ideja« i »interes« 72
 moć ideja 105-106
- Imanje i nemanje** 36
- Individua**
 egoistička individua građanskog društva i atom 105-106
- Industrija**
 slobodna industrija i slobodna trgovina 102
 širenje i usavršavanje industrije 224-225
- Industrijska delatnost** 102
- Interes** 252
 stvarni interes 35
 masovni »interes« 72
 »interes« i »ideja« 72
 masovni i ljudski interes 72
 interes pojedinaca 213
- Iskustvo**
 neposredno 19
- Istina**
 zbir istina 22 - 23
 istina za Bauera i Hegela 70
- Istorija** 82
 stvarna 10
 kritička 10
 istorija i čovek 70
 istorija i »apriorne« istine 70
 rezultat istorije 70
 istorija i masa 71
 Hegelovo shvatanje istorije i hrišćansko - germanska dogma 75
 apsolutni duh istorije 75
 kao delatnost čoveka 82
 istorija nije apartna osoba, 82
- Istorijska akcija**
 temeljitost istorijske akcije i obim mase 72
- Istorijska epoha**
 ton istorijske epohe 72
- Istorijska nužnost** 221
- Istorijska stvarnost**
 saznanje istorijske stvarnosti 131
- Jednakost** 34 35
- Jevrejin** 96-97
- Jevrejsko pitanje** 96
- Jevrejstvo** 96
- Hrišćanska država**
 i emancipacija Jevreja 98
- Kategorije**
 metafizičke 120
- Kazna** 157
 teorija kazne katoličke crkve 156
 Hegelova teorija kazne 157
 teorija kazne i priznanje čoveka u zločinu 157
 kazna u ljudskim odnosima 157
- Kazuistika** 143
- Klasa**
 sopstvenička 31
- Komunističko društvo** 213
- Komunističke naseobine**
 i religiozne sekte 199-200
- Komunistički princip** 220
- Komunizam** 199
 i ljudska priroda 219
 i njegovi koreni 219
 pripremne mere za uvođenje komunizma 219 220
 svrha komunizma 226 - 227
 francuski i engleski socijalizam i komunizam 110
- Konkurentska borba između nacija** 225
- Konstitucionalizam** 101
- Krada** 300
- Kretanje**
 kružno kretanje 74
 fizičko kretanje kod Hobbesa 112

- Kritika 299
 Kritika teološke etike 148
 Krivična teorija 165
- Licemerstvo
 opis licemerstva 180
 religijsko 152
 dejstvo licemerne religijske sofistike 152
- Ljubav 18
 Ljubomora 305 307
 Ljudska milost i božansko milosrđe 152
 Ljudska prava 77 100
 i oslobođenje od religije, svojine i prijavštine sticanja 100
 smisao ljudskih prava 100
- Ljudskost
 smisao priznanja slobodne ljudskosti 100
- Masa
 akcija masa 72
 samoospoljenje mase i uslovi za borbu protiv samoospoljenja 72-73
- Materija
 u granicama Dekartove fizike 110
- Materijalizam 110 112
 suprotnost materijalizma i spiritua-
 lizma 83
 francuski materijalizam 109
 dva pravca francuskog materijaliz-
 ma 110
 mehanički francuski materijalizam
 110
 dekartovski materijalizam 110
 francuski i engleski materijalizam
 110
 razlika između francuskog i engle-
 skog materijalizma 113
 spajanje dekartovskog i engleskog
 materijalizma 114
 veza francuskog materijalizma i kom-
 unizma 114
 nesloboda i sloboda po materijaliz-
 mu 114
 francuski materijalizam i razvijeni
 komunizam 115
- Metafizičke kategorije 120
- Metafizika
 metafizika XVII veka 109 111
 Hegel i metafizika XVII veka 110
 dekartovska metafizika 110 - 111
- Metod
 Hegelov metod 52-53
- Moderna država 103
 i građansko društvo 99
 i ljudska prava 99
- Modus 50
- Moral
 i borba protiv poroka 176
 samostalni moral 176
 teološki moral 176
 Moralna kazuisitika 160
- Nacija 134
- Nagrada
 božanska nagrada 165
- Najamnina 42
- Napredak
 i masa čovečanstva 74
- Nazadak 74
- Nebeska krivična teorija 165
- Nebiće 18
- Nemačka teorija 296
- Nemanje i imanje 36 37
- Nesloboda
 u materijalističkom smislu 114
- Ništa 79
- Nominalizam 112
- Nužnost
 istorijska 221
 ekonomska 221
- Osepljenje i hrišćansko učenje 157
- Otuđenje
 otuđenje bića kao pretvaranje predi-
 kata u subjekat 18
- Pokret radničke klase u Nemačkoj 228
- Politička ekonomija
 odredbe ranije političke ekonomije
 30
 politička ekonomija i privatna svo-
 jina 28
 kritika političke ekonomije sa poli-
 tičko - ekonomskog stanovišta 43
- Politički ekonomisti 28
- Popovska pridika
 smisao popovske pridike 150-152
- Popravljanje
 tajna hrišćanskog popravljanja 162
- Posed 37 42
 jednaki posed 37
- Pravda
 ostvarivanje pravde 27
- Pravo
 i zakon 24
 rimsko pravo 25
 pravo na zemljišnu svojinu 36-37

- pravo svojine naroda na teritoriju 39
odnos prava prema «duši i savesti» 85
pravo na porez, privatna i nacionalna svojina 220
- Praznoverje**
političko 106
- Prednosti komunističkog uređenja** 213
u korišćenju radne snage 218
u ujedinjavanju pojedinačnih snaga 218
u organizaciji stanovanja, ishrane itd., 218
- Pretvaranje predikata u subjekat** 18
- Princip**
hrišćansko - germanski 5
- Prinuda** 157
- Priroda**
uniženje prirode 151
- Prisvojenje**
prisvojenje predmetnog sveta 40
radom 40
- Privatna svojina** 31 36 169
uobličena privatne svojine 28 31
kritika 30
i politička ekonomija 28
na zemlju 38
i apstraktni čovek 29
- Proletarijat** 31 222
svetsko - istorijska uloga proletarijata 31
oslobodenje 32
istorijska akcija proletarijata 32
i bratimljenje 256
- Proleter** 299
- Prostitucija** 300
- Prosvetećenost**
francuska prosvetećenost XVIII veka 109
- Radnička klasa i socijalistička partija** 190
- Radnik** 16 17
- Radno vreme** 42 43
- «Rapiti»** 202
ugovor kod «rapita» 202
organizacija naselja 203 204
verski život 202
- Razmenska vrednost** 41
- Razumno organizovano društvo** 214
- Religija** 102 187
- Revolucija** 72
revolucija i masa 72
francuska revolucija 105
francuska revolucija kao socijalni pokret 255
francuska revolucija i evropski socijalni pokret 256
- Roditeljski autoritet**
zloupotreba roditeljskog autoriteta 303
- Samica**
sistem samica 163
- Samoospoljenje** 35
borba protiv samoospoljenja 72 - 73
- Samootuđenje** 31 36
- Samosvest** 5 10 34 35 70
otuđena samosvest 35
svest koja je došla samoj sebi 35
ospoljenje samosvesti 73
kod Bauera 121
- Samoubistvo** 300 309
različitost uzroka 300
njegova rasprostranjenost u svim klasama društva 300
povod za samoubistvo 300
samoubistvo nije protivprirodno 301
samoubistvo ne dokazuje da samoubica nema hrabrosti 301
nedostojnost žigosanja samoubica 301
samoubistvo optužuje one koji ostaju u životu 301
nužnost totalne reforme društva za iskorenjivanje samoubistva 302
- Samoubistvo**
simptom opšte socijalne borbe 302
- Saznanje**
nesavršeno saznanje moralnih zakona 23
istorijske stvarnosti 131
- Sloboda**
spiritualistička 83
Sloboda trgovine 222
Slobodna konkurencija
posledice 211 212
- Smisao popovske pridike** 150 - 152
- Socijalisti** u Harmoniji 207 208 209
- Socijalizam**
masovni, profani socijalizam 83
apsolutni 83
francuski i engleski socijalizam i komunizam 110
- Socijalna revolucija** 222 225
- Sopstvenička klasa** 31
- Spekulacija** 5 35 53 66 79 111
mistična spekulacija 146
- Spekulativna konstrukcija** 123 - 124
njen metod; kritika spekulativne konstrukcije 50 - 53 62 - 67 i passim
spekulativna konstrukcija istorije 131 - 132

- Spekulativna teorija stvaranja 122 - 123
Spiritualizam 5
 suprotnost spiritualizma i materijalizma 83
Sporovi u komunizmu 215
Srednja klasa 211 244
 srednja klasa i revolucionarna akcija u Nemačkoj 230
Stajaća vojska 216
Suprotstavljanje interesa 213-214
Supstancija 50
 netelesna, po Hobbesu 113
 po Hegelu 121
Talenat 41 43
Teološka etika
 kritika teološke etike 148
Transcendiranje prirodnih i ljudskih odnosa u odnose prema bogu 151 - 155
Trgovina
 slobodna trgovina i ukinuće trgovinskih privilegija 102
Troškovi proizvodnje 42
Udružena moć filozofa i radnih ljudi 194
Unišenje prirode 151
Upravna vlast
 u komunizmu 215
Usamljenost 139
Uteha
 hrišćanska 155
Vizija
 tajna pobožnih vizija 162
Vlasnik 40
Vrednost 28 40 41 43
 i troškovi proizvodnje 42
 i radno vreme 42 43
Vrlina
 humanističko i teološko određenje ljudskih vrлина 151-155
Zabluda 22-23
Zadovoljstvo
 istinsko ljudsko zadovoljstvo i privid zadovoljstva 227
Zajednica dobara
 po shvatanju prvih socijalista 199 209 220
 i radnici 209
Zastarelost
 i pretvaranje poseda u svojinu po Proudhonu 42
Zastoji prometa 212
Zemljoposed
 parcelisani zemljoposed i njegove socijalne posledice 221
Zločin
 protiv svojine 215
 protiv ličnosti 215
Životinja
 dekartovska konstrukcija životinje 110

Sadržaj

	<i>Strana</i>
PREGOVOR	VII
FRIEDRICH ENGELS · KARL MARX	
SVETA PORODICA ILI KRITIKA KRITIČKE KRITIKE. PROTIV BRUNA BAUERA I DRUGOVA (<i>Preveo dr Svetomir Ristić u saradnji s dr Vukom Pavićevićem i Zvonkom Tkalcem</i>)	1
Predgovor	5
I glava. «Kritička kritika u obličju knjigovezačkog majstora» ili kritička kritika kao gospodin Reichardt (Engels)	7
II glava. «Kritička kritika» kao «Mühleigner» ili kritička kritika kao gospodin Jules Faucher (Engels)	10
III glava. «Temeljnost kritičke kritike» ili kritička kritika kao gospodin J. (Jungnitz?) (Engels)	14
IV glava. «Kritička kritika» kao spokojstvo saznavanja ili «kritička kritika» kao gospodin Edgar	16
1. «Union ouvrière» Flore Tristan (Engels)	16
2. Béraud o javnim ženama (Engels)	17
3. Ljubav (Marx)	17
4. Proudhon (Marx)	20
Karakterišući prevod br. 1	20
Kritički komentar br. 1	27
Kritički komentar br. 2	30
Karakterišući prevod br. 2	33
Kritički komentar br. 3	33
Karakterišući prevod br. 3	37
Kritički komentar br. 4	42
Karakterišući prevod br. 4	44
Kritički komentar br. 5	44

V glava. »Kritička kritika« kao tajanstvenjak ili »kritička kritika« kao gospodin Szeliga (Marx)	48
1. »Tajna podivljavanja u civilizaciji« i »tajna bespravnosti u državi«	49
2. Tajna spekulativne konstrukcije	50
3. »Tajna obrazovanog društva«	53
4. »Tajna čestitosti i pobožnosti«	61
5. »Tajna je poruga«	63
6. Gugutka (Rigolette)	66
7. Svetsko stanje »Tajni Pariza«	67
VI glava. Apsolutna kritička kritika ili kritička kritika kao gospodin Bruno	69
1. Prvi vojni pohod Apsolutne kritike (Marx)	69
a) »Duh« i »masa«	69
b) Jevrejsko pitanje. Br. 1. Postavljanje pitanja	76
c) Hinrichs br. 1. Tajanstvena nagoveštavanja o politici, socijalizmu i filozofiji	80
2. Drugi vojni pohod Apsolutne kritike	81
a) Hinrichs br. 2. »Kritika« i »Feuerbach«. Osuda filozofije (Engels)	81
b) Jevrejsko pitanje br. 2. Kritička otkrića o socijalizmu, pravnim naukama i politici (nacionalnosti) (Marx)	83
3. Treći vojni pohod Apsolutne kritike (Marx)	87
a) Samoapologija Apsolutne kritike. Njena »politička« prošlost	87
b) Jevrejsko pitanje br. 3	93
c) Kritička bitka protiv francuske revolucije	104
d) Kritička bitka protiv francuskog materijalizma	109
e) Konačan poraz socijalizma	117
f) Spekulativni kružni tok Apsolutne kritike i filozofije samosvesti	119
VII glava. Korespondencija kritičke kritike	126
1. Kritička masa (Marx)	126
2. »Nekritička masa« i »Kritička kritika«	130
a) »Okorela masa« i »nezadovoljena masa« (Marx)	130
b) Masa »meka srca« i »potrebna spasa« (Engels)	133
c) Proboj milosti mase (Marx)	135

3. Nekritički - kritička masa ili Kritika i »Berlinska grupa« (Marx)	135
VIII glava. Zemaljski put i preobraženje »kritičke kritike« ili kritička kritika kao Rudolph, knez od Geroldsteina (Marx)	142
1. Kritičko pretvaranje mesara u psa ili Chourineur	143
2. Otkrivanje tajne kritičke religije ili Fleur de Marie	146
a) Spekulativna »Belka«	146
b) Fleur de Marie	148
3. Otkrivanje tajni prava	155
a) Učitelj ili nova teorija kazne. Otkrivena tajna sistema samica. Medicinske tajne	155
b) Nagrada i kazna. Dvostruko pravosuđe, sa tablicom	165
c) Ukidanje podivljanja u civilizaciji i bespravnosti u državi	167
4. Otkrivena tajna »stanovišta«	168
5. Otkriće tajne iskorišćavanja ljudskih nagona ili Clémence d'Harville	170
6. Otkriće tajne emancipacije žena ili Louise Morel	171
7. Otkrivanje političkoekonomskih tajni	173
a) Teorijsko otkrivanje političkoekonomskih tajni	173
b) »Sirotinjska banka«	173
c) Ugledno gazdinstvo u Bukevalu	175
8. Rudolph, »otkrivena tajna svih tajni«	176
IX glava. Kritički strašni sud (Marx)	184
Istorijski pogovor	185
FRIEDRICH ENGELS	
Socijalizam na kontinentu (Preveo dr Dušan Puhalo)	187
Brzo napredovanje komunizma u Nemačkoj [I - III] (Preveo dr Dušan Puhalo)	189
Opis u novije vreme nastalih i još postojećih komunističkih naseobina (Preveo dr Vuko Pavičević)	199
Dva govora u Elberfeldu I - II (Preveo dr Vuko Pavičević)	211

FRIEDRICH ENGELS

Nedavni pokolj u Lajpcigu.—Nemački radnički pokret (Preveo dr Dušan Puhalo)	228
Viktorijina poseta.—Kraljevske kuće zavađene.—Svada između Vikice i nemačke buržoazije.—Presuda pariskim drvodeljama (Preveo dr Dušan Puhalo)	231
Stanje Nemačke I - III (Preveo dr Dušan Puhalo)	233
Istorija engleskih zakona o žitu (Preveo dr Vuko Pavičević)	249
Praznik nacija u Londonu (Preveo dr Vuko Pavičević)	254
Jedan Fourier-ov fragment o trgovini [Engelsov prevod s uvodom i pogovorom] (Preveo dr Vuko Pavičević)	265

KARL MARX

Peuchet o samoubistvu [Marxov prevod, s uvodnom rečju] (Preveo dr Vuko Pavičević)	299
Izjava (Preveo dr Vuko Pavičević)	312

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	315
Literatura	333
Listovi i časopisi	342
Registar imena	344
Datumi iz života i rada Karla Marxa i Friedricha Engelsa (septembar 1844 - april 1846)	358
Registar pojmova	362

K. MARX - F. ENGELS
D E L A · tom 5
SEPTEMBAR 1844 · APRIL 1846

●
Nacrt za korice *Eduard Stepančić*
Tehnički urednik *Borivoje Miladinović*
Korektor *Branka Jovetić*

●
Izdavači
Izdavačko preduzeće Prosveta
Beograd, Dobračina 30
Institut za izučavanje radničkog pokreta
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 1

●
Štampa
Grafičko preduzeće „Srbija“
Beograd, Mije Kovačevića 5

